

ИСТОРИЯ ТЕХНИКИ И ТЕХНОЛОГИИ

ИСТОРИЯ
ТЕХНИКИ
И ТЕХНОЛОГИИ



НАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ в Україні

ІСТОРІЯ
І СУЧАСНІСТЬ

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

ДОВІДНИК

У двох частинах

ЧАСТИНА

1

За редакцією доктора історичних наук,
професора В. Ф. Панібудьласки

ББК 63.3(4УКР)

Н35

*Випущено на замовлення
Міністерства інформації
України за Національною
програмою випуску соціально
значущих видань*

Упорядники: *І. О. Кресіна* (керівник), *О. В. Кресін*, *В. П. Ляхоцький*,
В. Ф. Панібудьласка

Рецензент д-р іст. наук, проф. *В. Ф. Солдатенко* (Ін-т національних
відносин і політології НАН України)

Редакція літератури з історії, права, економіки
Редактор *О. В. Василенко*

Н35 **Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна (керівник), О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки.— К.: Вища шк., 1997.— Ч. 1.— 583 с.**

ISBN 5-11-004126-1 (ч. 1)

ISBN 5-11-004510-0.

Ви прагнете пізнати й осмислити процеси, що відбувалися в Україні упродовж всієї її багатостраждальної історії? Хочете знати правду про те, хто і як творив її долю, що було насправді і що ретельно приховувалося в різні історичні періоди за лаштунками таємності і секретності?

Найповніше і найпереконливіше про це розкажуть вам документи, віднайдені та систематизовані упорядниками запропонованої праці, виданої у двох частинах. Сюди увійшли документи, фрагменти літописів, наукових досліджень, історичних розвідок, статистичні дані, що засвідчують складні, суперечливі тенденції у становленні й розвитку української нації.

Для науковців, політичних діячів, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться минулим і сьогоденням українського народу.

Текст видання підготовлено на кафедрі політичних наук Київського державного технічного університету будівництва і архітектури та Інституту українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка.

Н 0503020902-042
211-97

ББК 63.3(4УКР)

ISBN 5-11-004126-1 (ч. 1)
ISBN 5-11-004510-0

© Упоряд.: *І. О. Кресіна*, *О. В. Кресін*,
В. П. Ляхоцький, *В. Ф. Панібудьласка*.
1997

У час розбудови державності України, утвердження у суспільній свідомості гуманістичних цінностей, відродження духовної спадщини народу інтерес до історії національного розвитку дедалі зростає. Нігілізм до всього, що лежить в основі буття нації, здається, вже позаду. Нині суспільство має гідно поцінувати те, що відкидалося, засуджувалося, піддавалося анафемі, від чого лицемірно відхрещувалися й забували навіки. І тепер, усвідомивши потребу повернутися до свого коріння, віддати належне цілим поколінням борців за волю, що виплекали й вистраждали українську державну ідею, ми маємо констатувати вельми сумну реальність: відсутність цілісного дослідження історії національних процесів, що відбувалися на терені України, систематизованого зібрання документів і матеріалів з історії національно-визвольного руху. Ця книга є однією з перших спроб у цьому напрямі. Упорядники видання усвідомлюють, що досягли мети лише частково. Майбутні видання мають істотно доповнити джерельну базу історії формування і поступу української нації.

«Національні процеси в Україні: історія і сучасність» є документальним довідником. Матеріали, що містяться в ньому, ілюструють основні етапи, тенденції, проблеми етнонаціонального розвитку. Документи засвідчують складну й подекуди приховану діалектику етнічних та державотворчих процесів, зумовлену цілим комплексом чинників — як суто етнологічних, так і соціальних, економічних, геополітичних тощо.

Матеріали книги — своєрідна біографія української нації, її боротьби за свою «самість», за виживання та створення незалежної Української держави. У ході цієї боротьби сама нація гартувалася, міцніла ідейно та організаційно.

Формування нації відбувалося у широкому контексті національних процесів, що розгорнулися в Україні у різні часи з різною активністю та напруженістю. У цих процесах простежуються як націотворчі закономірності, так і гальмівні, руйнівні тенденції, що призводили до занепаду нації, стагнації національного розвитку.

Найповніше такі негативні тенденції виявилися під час імперського панування в Україні — польського, австро-угорського, російського, радянського. У відповідних розділах праці наводяться документи, що засвідчують послідовну політику нищення української нації. Це різноманітні офіційні укази, постанови, резолюції, таємні інструкції, директиви, листи, де простежується намагання витравити із свідомості українського народу його етнічну самоцінність, духовну нескореність і прагнення до політичної самостійності, поставити на коліна націю, її інтелектуальну еліту. Це і статистичні дані, матеріали переписів населення у різні періоди, які дають змогу простежити демографічні процеси, насильницьку асиміляцію українців, розчинення їх в інших суперетносах (російському, радянському тощо). Це і документи про фізичний та духовний геноцид нації — голодомори, примусові переселення, репресії, переслідування.

Однак на противагу цим тенденціям у національних процесах спостерігалася надто важлива історична та етнополітична закономірність — зростання єдності нації, піднесення її самосвідомості. Така закономірність виявляє себе у розвитку та поширенні української державної ідеї, розгортанні національно-визвольного руху у вельми різноманітних організаційних, політичних та ідейно-теоретичних формах (від визвольної війни XVII ст. до гельсінського руху у XX ст., від таємного Кирило-Мефодіївського братства до широкої палітри політичних партій і рухів у нинішньому столітті).

Матеріали видання широко репрезентують енергію нації, її піднесення до великих пасіонарних поштовхів.

У книзі представлені дані про колонізацію українських земель у різні періоди, розселення племен, державні утворення в Україні, про розвиток національно-визвольного руху, про ставлення визначних історичних осіб, політичних партій і сил до розв'язання національного питання, про державотворчі змагання нації.

Зібрані у довіднику матеріали різнопланові. Серед них офіційні документи (акти верховної влади — закони, укази, універсали тощо), документи політичних партій, рухів, організацій (програми, статuti, протоколи, листівки, відозви), статистичні джерела й дослідження, матеріали періодичної преси (газети, журнали різного політичного спрямування), документи окремих осіб (спомини, щоденники, судові справи тощо), архівні знахідки, свідчення зарубіжних учених (уривки з хронік, наукових розвідок), матеріали досліджень вітчизняних істориків, філософів, політологів, лінгвістів. Це дає можливість розширити джерельну базу національних процесів, порівняти різні точки зору і тлумачення тих чи інших подій, фактів, робити зважені, науково обґрунтовані оцінки, висновки, припущення, а відтак — формувати читачеві власну позицію в розумінні складних суспільних проблем.

У книзі збережено мову і стиль документів. Останні подано із скороченнями, у хронологічній послідовності. Тому подекуди опи- няються поруч матеріали, що свідчать про діаметрально проти- лежні тенденції у національному процесі. Це, на наш погляд, ціл- ком виправдано. Тут ми бачимо свою логіку або, навпаки, алогізм самого суспільного буття, етнічного та національного розвитку, бо в реальному історичному процесі розгортання однієї тенденції врівноважується існуванням іншої. Цим протистоянням рухів, ідей, концепцій, осіб, етнічних спільнот, протиборством політичних, державних структур рухалася у своїй трагічній історії українська нація. Розібратися у складних перипетіях її поступу, збагнути ло- гіку національних процесів допоможе уважне, спокійне і водночас небайдуже вивчення документів. Заголовки документів подані су- часною українською літературною мовою з додержанням правил сучасної граматики.

У підготовці матеріалів істотну допомогу подали доцент П. О. Дьомкін, аспірантка Т. В. Єпіхіна.

Упорядники з вдячністю сприймуть усі зауваження та побажан- ня щодо вдосконалення роботи по збиранню й систематизації дже- рел з історії національного розвитку в Україні.

**ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
У ДОДЕРЖАВНІ ЧАСИ**

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДО КІНЦЯ VIII СТ.

**1. Давньогрецький історик Геродот про розселення
та звичаї скіфів, інших етнічних груп
на території України ***

Скіфи, як я вже писав попереду, панували в горішній Азії двадцять вісім літ. Вони в погоні за кіммерійцями впали до Азії й поклали край могутності мідійців, бо перед приходом скіфів до Азії вони (мідійці) тут панували. Отже, скіфи пробули в Мідії двадцять вісім літ. Як минув цей час, вони повернулися до свого краю, але тут чекали їх труднощі не менші, ніж у мідійській війні. Вони побачили перед собою велике військо — скіфські жінки в час довгої відсутності чоловіків сходилися з невольниками.

2. Скіфи ж осліплюють усіх (своїх) невольників задля (продуктів із) молока, що служить їм за напій. Вони так чинять: беруть кістяні рурки, подібні до сопілок, укладають кобилам до сорому й дмуть — і як одні дмуть, інші в той час доять. Вони пояснюють цю роботу так, що як жили кобилячі наповняться повітрям, то (більше) обвисає вим'я. Як уже видоять молоко, вливають його до порожніх дерев'яних посудин, укладають сліпих (невольників) довкруг посуду, а вони трясуть ним. Потім те, що (осіло) згори, збирають, бо вважають його за щось краще, а те на споді за гірше. Ось тому скіфи осліплюють усіх полонених,— бо вони не хлібороби, а кочівники.

5. Як розповідають скіфи, їхній народ наймолодший з усіх. Це було так. У тій країні, що спершу була безлюдною, вродилася (перша) людина на ймення Таргітай. Вони кажуть, що його родичами були Зевс і дочка Борисфена. На мою думку, це неправда, але (скіфи) так говорять. З такого от роду походить Таргітай. Він мав трьох синів: Ліпоксая, Арпоксая й наймолодшого Коляксая. О тій порі впало з неба на скіфську землю золоте знаряддя: плуг, ярмо, сокира й коряк. Побачив це старший і швидко пішов узяти, але як наблизився, золото почало горіти. Він перелякався (й відступив), а тоді надійшов середульший — з ним сталося те саме; їх (обох) відстрашило палаюче золото. Але як приступив наймолод-

* Текст подано з деякими скороченнями.

ший, воно погасло й він заніс його додому. Коли старші брати довідалися про це, відразу ж оддали владу наймолодшому.

6. Від Ліпоксая походить скіфське плем'я авхати, від середульшого Арпоксая катіари й траспії, а від наймолодшого царя походять ті, що називають себе паралатами. Всі вони називаються скіфами від імені (їхнього) царя, а скіфами нарекли їх греки.

7. Так от, за скіфськими переказами, повстали вони (їхній народ). Від тієї події, від першого царя Таргітая до походу Дарія проти них минуло не більше тисячі літ.

Їхня країна велика. Коляксай поділив її на трое царств і посадив там синів; а те царство, де переховується золото, зробив найбільшим (із усіх). А землі, що (простягаються) на північ (од скіфів), за їхніми словами, годі окинути зором чи перейти, і то — через пір'я, що літає. Кажуть, що там пір'я більше, ніж землі й повітря, і воно застилає зір.

8. Так кажуть про свою землю й про північну скіфи, а надморські греки кажуть таке. Коли Геракл гнав Геріонових волів, забрів у скіфську землю, що була тоді ще безлюдна. Геріон жив ген за морем на острові, що його греки називають Ерифія, проти Гедейри, за Стовами Геракла на Океані. Океан же, як кажуть, починається там, де сходить сонце, й обпливає всю землю, та це неможливо довести. От звідти прибув Геракл до нинішньої Скіфії. Його захопила зима, мороз; він простелив левину шкуру й заснув. А в той час випряжені коні, з божої волі, щезли (доки Геракл спав).

9. Геракл прокинувся й шукав їх, аж усю землю обійшов. Врешті забрів до країни, званої Лісистою. Там у печері він знайшов двоподобну істоту, котра до стегон була ніби дівчиною, а нижче — змією. Він поглянув (на неї) і здивувався, але запитав, чи вона не бачила його коней, що тут блукали. Вона відповіла, що вони в неї, але не віддасть їх йому, доки з нею не переспить. За таку плату Геракл переспав з нею. Та вона зволікала з віддаванням коней, бо хотіла бути з Гераклом якнайдовше; він знову хотів якнайшвидше забрати коней і піти. Врешті вона повернула їх і сказала: «Я зберегла тобі коней, що забрели сюди, а плата від тебе вже є: маю трьох твоїх синів. Як вони вже підростуть, то скажи, чи маю поселити їх тут, бо вся ця земля в моїй владі, чи послати до тебе?» Так вона запитувала його, а він мав так відповісти: «Як вони зустрінуть мужеські літа, то вчини ось як, це буде добре: котрий із них натягне цей лук та одягне цей пояс, того посели в цій країні; хто ж із них цього мого доручення не сповнить, того прожени з краю. Як це зробиш, то й сама будеш задолжена й виконаєш доручення».

10. Він натягнув один лук (бо до того часу Геракл носив два луки) й передав їй лук і пояс, що мав на спинці золотий корячок, і пішов. А вона, як хлопці дійшли вже до мужеського віку, надала

Їм імена: одному з них Агафірс, другому Гелон, а наймолодшому Скіф. Вона пам'ятала доручення й виконала його: двох синів, Агафірса й Гелона, що не могли виконати завдання, вигнала з краю; зате наймолодший, Скіф, виконав це й зостався в краю. Від цього Скіфа, сина Геракла, походять скіфи, що постійно царюють, а на згадку про ту чарку носять скіфи при поясах коряки й досі. Таке розказують надморські греки.

11. Та є ще й інший переказ. Він найбільше поширений, отже, вважаю його правдивим. Згідно з ним кочові скіфи жили в Азії. На них найшли війною масагети. Під їх натиском скіфи перейшли до країни кіммерійців, бо ця країна, що її тепер займають скіфи, належала здавна, як кажуть, кіммерійцям. Як зачули кіммерійці, що надходять скіфи, зібрали велике військо й стали радитися. Їх думки розійшлися надвое, обидві групи вперто обстоювали свою. Крашою була рада царів, але народ гадав за ліпше покинути край і не наражатися на небезпеку; царська ж думка була така, що треба боротися з прийшлими. Ніхто не хотів поступатися — ані царі народові, ані народ царям; ті хотіли кинути край, оддати без боротьби прийшлим, царі ж думали полягти в своєму краю й не втікати з народом. Вони пам'ятали, скільки добра зазнали (тут), а якого лиха доведеться зазнати в утечі. Такі думки поділили їх на два табори, — а було їх (у обох) по однаковій кількості, — боролися між собою й полягли. Кіммерійський народ поховав їх коло ріки Тіраса; ще й тепер можна бачити ту могилу. Поховавши їх, вирушив народ з краю, а скіфи прийшли й зайняли порожні землі.

12. Ще й нині є в Скіфії Кіммерійські Мури, Кіммерійський Порт, є країна, що має назву Кіммерійської та Кіммерійський Босфор. Знаємо, що кіммерійці втекли від скіфів до Азії й заселили той півострів, де тепер грецьке місто Синопа. Знаємо й те, що скіфи гналися за ними, вскочили до Мідії, але заблукалися, кіммерійці під час утечі трималися приморської дороги, а скіфи пішли лівобічним Кавказом, аж зайшли до Мідії, бо потім повернули в глибину краю. Так оповідається в спільному для греків і варварів переказі.

17. Від пристані борисфенітів — вона є середньою з-поміж надморських пристаней Скіфії — нині найближче живуть калліпіди; вони вже погребені скіфи; за ними інше плем'я, що називається алізони. Вони, калліпіди, й інші далі тримаються скіфських звичаїв, але сіють і їдять збіжжя, цибулю, часник, сочевицю і просо. Вище алізонів скіфи-орачі, що сіють збіжжя не собі на поживу, а на продаж. Ще вище неври, а поза неврами на північ, скільки знаємо, безлюдна пустеля. Оце народи, що живуть за Гіпанісом на захід від Борисфена.

18. А як перейти Борисфен, то зразу ж перша від моря лежить Лісоста (країна), а від неї вгору живуть скіфи-землероби. Ті гре-

ки, що живуть над рікою Гіпанісом, називають їх борисфенітами, а самі себе ольвіополітами. Ті скіфи-землероби займають землі на схід на три дні дороги: досягають ріки, що зветься Пантікап; а на північ треба пливати Борисфеном (вздовж їхнього боку) одинадцять днів. Ще далі на північ тягнеться велика пустеля, а за нею живуть андрофаги, народ своерідний, не скіфський. Далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки відаємо, немає ніякого народу.

19. На схід од скіфів-землеробів, як перейти ріку Пантікап, живуть уже скіфи-кочівники. Вони ні сіють, ні орють. У всій країні немає дерев, лише в Лісистій. Ці кочівники займають (на схід) землі на чотирнадцять днів дороги, аж до ріки Геррос.

20. За Герросом лежить так звана царська країна. Тамтешні скіфи найхоробріші й найчисленніші; вони вважають інших скіфів своїми рабами. Вони живуть на південь по Таврію, на схід по рів, що його викопали сини сліпих, і по Меотійську затоку, по пристань з назвою Кримни, частина їх живе над рікою Танаїсом. На північ од царських скіфів місця меланхленів, чужого, нескіфського народу. Вище ж меланхленів (простягаються) болота й пустеля, скільки (лише) знаємо.

21. Як перейти Танаїс, то вже не скіфська земля, а починається край савроматів. Вони розселилися від затоки озера Меотійського у північний бік на п'ятнадцять днів дороги; уся їхня країна не має ні диких, ні свійських дерев. Край за ними займають будини, їхня земля вкрита змішаним лісом. На північ за будинами на сім днів дороги простягається пустеля.

22. За пустелею, якщо взяти трохи на схід, живуть фіссагети, своерідний і численний народ; вони промишляють ловами. Одразу ж за ними, в тому ж краю, інший народ, що зветься їрки. Вони також живуть із ловів.

Од них далі на схід інші скіфи, що віддалилися від царських скіфів і прийшли в цю країну.

46. Над Гостинним морем, куди виступив Дарій, мешкають дуже дикі народи, за винятком самих скіфів. Не вміємо (там) вказати жодного народу, що відзначався б мудрістю, жодної (навіть) такої (окремої) людини. Виняток — це скіфи й Анахарсис. Скіфи зробили наймудріший винахід з усіх народів, що про них знаємо; інші винаходи не такі цікаві, але цей наймудріший. (Саме) якщо їх хтось зачепить, не втече від них, і вони не дадуться зловити себе, якщо самі не хочуть, щоби хтось їх знайшов. Бо як можна злучитися з людьми, що не мають ні міст, ні мурів, — живуть не землеробством, а з випасу худоби, мешкають на возах, кочують і добре стріляють з коней, а не скорі до бою?

47. Такий їхній винахід; до того ж і край у них відповідний і ріки стають їм у пригоді. Їхній край це добре наводнена трав'яниста рівнина, а рік пливе через нього небагато менше, ніж у

Єгипті є каналів. Ось визначніші з них і такі, що доступні для морських кораблів: Істр, що має п'ять гирл, за ним Тірас, Гіпаніс, Борисфен, Пантікап, Гіпакіріс, Геррос, (нарешті) Танаїс.

59. Такі багатства їхнього краю. Звичаї ж їхні такі. З богів моляться вони лише таким: найбільше Гестії, далі Зевсу й Геї, — кажуть, що Гея дружина Зевса, потім Аполлону, небесній Афродіті, Гераклу і Аресу. В тих богів вірять усі скіфи; царські ж скіфи приносять жертви ще й Посейдонові. Скіфською Гестія називається Табіті, Зевса, на мою думку, дуже влучно, називають Папей, Землю (Гею) — Апі, Аполлона — Гойтосир, небесну Афродіту — Аргімпаса, а Посейдона — Фагімасад. Їм не мають звичаю ставити зображень, жертovníків чи святилищ, крім одного Ареса: йому ставлять.

62. Так вони приносять жертву іншим богам і таких тварин. Аресові ж жертвують так. В кожній скіфській області будують коло житла старшини святилища Аресу. Стягають на купу в'язанку хмизу, в довжину біля трьох стадій і в ширину також, висотою трохи меншу. Згори роблять чотирикутну площу. Три сторони її стрімкі, а четвертий бік доступний. Щороку довозять до тієї купи по сто п'ятдесят возів хмизу, бо вона через дощі осідає. На кожній такій купі застромлюють старий залізний меч — це і є зображення Ареса. Цьому мечеві приносять щороку жертви з худоби й коней, і в більшій кількості, ніж іншим богам. З воєнних бранців, узятих живцем, з кожної сотні жертвують одного, але не тим способом, що й худобу, а іншим. Вони покрплюють їм голови вином і заколюють людей над посудиною. По тому виносять (бочку) на ту купу хмизу й виливають кров на меч.

...Коли скіф убиває першого мужа, то п'є (трохи) його крові. Голови вбитих у бою несе цареві; бо тільки той, хто принесе голову, бере участь в розподілі здобичі, якщо ж не принесе, то ні. З голови (ворога скіф) здирає шкіру в такий спосіб. Обколює голову довкруг коло вух і витрушує її, а по тому вишкрябає м'ясо воляком ребром і м'яку шкіру руками. Вичинивши, живнає ту шкіру як хустку. Він прив'язує її до вуздечки того коня, на якому їздить, і пишається тим. Той, хто має найбільше таких хусток, вважається найхоробрішим. Багато хто ще й одяг шие з тих здертих шкірок; зшивають їх, як баранячі. Багато їх іще здирають з побитих ворогів разом з нігтями шкіру з правих рук і роблять собі покривала до сагайдаків.

67. У скіфів є багато ворожбитів. Вони ворожать з допомогою в'язанок вербового пруття у такий спосіб. Збирають велику купу вербового пруття, кладуть на землю й (опісля) розбирають. Кожний пруттик кладуть окремо й із того ворожать. По тому з примовляннями збирають галузки назад і зв'язують знов у в'язанки одну за одну. Цю ворожбу вони успадкували від предків; енареї, гер-

мафродити, кажуть, що мистецтво ворожіння їм дароване самою Афродітою. Вони ворожать на липовій корі. Розрізають (з тою метою) кусень кори на три частини, влітають її між пальці, а по тому розплітають і при тім ворожать.

70. Якщо скіфи укладають з кимось союз, з ким то не було б, то чинять так. До великої глиняної посудини вливають вина і змішують з кров'ю тих, з ким укладають союз, уколівши шилом або дряпнувши трохи шкіру ножем. По тому занурюють у посудину меч, стріли, сокиру і спис. Як це зроблять, промовляють довгу молитву, а по тому п'ють із чаші ті, що укладають союз, і найдостойніші з їх дружини.

73. А як умре якийсь інший скіф, то найближчі родичі кладуть його на віз і обвозять по приятелях. Кожний із них (приятелів) приймає їх і частує тих, що йдуть із небіжчиком, та й небіжчикові дає того, що й іншим. Так возять звичайних (скіфів) сорок днів, а потім ховають. Як уже поховають (покійника), то очищуються скіфи таким чином. Вони намазують і миють голову, а з тілом роблять так. Забивають (у землю) три кілки так, щоби були один до одного нахилені. На них натягають повстяне покривало, сильно стягають його, а в начиння, що стоїть між кілками під покривалом, кидають розпечене на вогні каміння.

76. До чужих звичаїв мають (скіфи) велику відразу. Вони навіть між собою не переймають нічого, а вже тим більше від греків. ...Так міцно скіфи тримаються своїх звичаїв, а хто приймає чужі, то його карають. ...Скіфія в двох місцях межує з морем, на півночі й на сході, так, як Аттика; подібно до того й таври мешкають у Скіфії. Від Істра ж догори, в середині краю, межує Скіфія спершу з агафірсами, далі з неврами, андрофагами, врешті з меланхленами.

101. Скіфія має вигляд чотирикутника, що в двох місцях прилягає до моря; той бік, що над морем, такий самий завдовжки, як і той, що простягається у глибину краю. Бо від Істра до Борисфена десять днів дороги, а від Борисфена до озера Меотиди ще десять: туди ж, у глибину краю, від моря до меланхленів, що мешкають трохи вище від скіфів, двадцять днів дороги; день дороги я приймаю за двісті стадій. Отже, скісний бік Скіфії складає сорок тисяч стадій, а простий, у глибину краю, знову стільки ж стадій.

102. Скіфи зрозуміли, що не зможуть у бою власними силами вистояти проти Дарієвого війська, й послали послів до сусідів. Їх вожді зібралися на раду, бо йшло велике військо. На зборі були вожді таврів, агафірсів, неврів, андрофагів, меланхленів, гелонів, будинів і савроматів.

116. І цього послухали молодці. Вони перейшли Танаїс і пішли за три дні дороги на схід сонця від Танаїса і три дні дороги на північ від озера Меотиди. А як прийшли до цього краю, де нині

живуть, поселилися тут. З тих пір і дотепер жінки савроматів дотримуються старих звичаїв: їздять кінно на лови з чоловіками і без чоловіків, їздять на війну й носять одяг такий самий, як чоловіки.

117. Савромати говорять скіфською мовою, але говорять нею здавна неправильно, бо амазонки негаразд її навчилися. Подружні звичаї в них такі. Не виходить заміж жодна дівчина, доки не вб'є ворога. Деякі з них і постаріють, а не вийдуть заміж, бо не могли словнити звичаю.

*Геродот із Галікарнасу. Скіфія.
Найдавніший опис України
з V століття перед Христом.—
К., 1992.— С. 31—62.*

2. Давньогрецький учений Гіпократ про скіфів

В Європі є скіфський народ, що живе тепер навколо озера Меотиди і відрізняється від інших народів. Назва його савромати. Їх жінки їздять верхи, стріляють з луків і кидають дротики, сидячи на конях, і б'ються з ворогами, поки вони дівчата; а заміж вони не йдуть, поки не заб'ють трьох ворогів, і оселяються жити з чоловіками не раніш, як принесуть звичайні жертви. Та, що вийде заміж, перестає їздити верхи, поки не прийде потреба поголовно виступати в похід. У них немає правих грудей, бо ще в ранньому дитинстві матері їх, розпikши приготований саме з цієї метою мідний інструмент, прикладають його до правої груді і випаляють так, що вона втрачає здатність рости, і вся сила і достаток соків переходять у ліве плече і руку.

Щодо зовнішнього вигляду інших скіфів, саме схожості їх між собою і несхожості з іншими народами, можна сказати те саме, що й про єгиптян, виключаючи те, що в других це зумовлюється спекою, а в перших холодом. Так звана «Скіфська пустиня» являє собою рівнину, багату на траву, але позбавлену дерев і помірно зрошену: по ній течуть великі ріки, які відводять воду з степів. Ось тут і живуть скіфи: звуться вони кочовниками, бо в них немає хат, а живуть вони в кібітках, з яких найменші бувають чотириколісні, а інші шестиколісні; вони кругом закриті повстою і зроблені подібно до домів: одні з двома, інші з трьома відділами; вони непроникні ні для води (дошової), ні для снігу, ні для вітрів. У ці вози запрягають по дві і по три пари безрогих волів, роги в яких не ростуть від холоду. В таких кібітках перебувають жінки, а чоловіки їздять верхи на конях; за ними йдуть їхні стада овець і корів і табуни коней. На одному місці вони залишаються стільки часу, поки вистачає трави для стад, а коли її не вистачить, пере-

ходять в іншу місцевість. Самі вони їдять варене м'ясо, п'ють кобиляче молоко і їдять «іпаку» (це сир з кобилячого молока). Такий спосіб життя і звичаї скіфів.

Історія України в документах і матеріалах: В 3 т.— К., 1939.— Т. 1.— С. 14.

3. Давньоєврейський історик Йосиф Флавій про сарматів

<...> До римлян дійшла звістка про скіфську зухвалість. Ті з скіфів, що зветься сарматами, у великій кількості потай переправились через Істр у Місію і потім, кинувшись з великою силою, внаслідок цілковитої несподіваності нападу, забивають багатьох з римлян, які стояли гарнізоном, і умертвляють консульського легата Фонтея Агріппу, що виступив їм назустріч і хоробро бився; вони пролетіли по всій переможеній країні, вивозячи й виносячи все, що здибали. Веспасіан, дізнавшись про те, що трапилось, про пограбування Місії, відряджає Рубрія Галла покарати сарматів, під час його нападу багато з них було забито в боях, а ті, що залишилися, з страхом тікали в свою країну.

Поклавши край цій війні, полководець подбав і про безпеку надалі: саме, оточив місце великими по кількості й складу гарнізонами, щоб для варварів перехід був зовсім неможливий.

Історія України в документах і матеріалах: В 3 т.— Т. 1.— С. 18.

4. Давньогрецький історик Страбон про етнічну мапу Східної Європи

Що до землі меж Бористеном і Істром, то перш за все тут пустиня Гетів, далі Тирегети, за ними Язиги-Сармати і так звані Царські, і Урги, здебільшого кочовники, небагато і хліборобством бавить ся: такі кажуть, живуть і коло Істра, часто по обох боках его. В середину края далі — Бастарни, сусіди Тирегетів і Германів, та й самі мабуть германського роду, поділяні на кілька народів: одні зуть ся Атмони і Сидони, ті що зайняли Певку, острів на Істрі. Певкини, а ті що найдальші на північ, займають рівнини меж Танаїдом і Бористеном — Роксолани... А чи живе хто за Роксоланами, не знаємо. Роксолани воювали з воеводами Митридата Евпатора, вожд їх був Тасій, ходили помагати Палаку, сину Скилура: уважано їх за добрих воевників, але проти ушикованої і добре

узброєної фаланги не зможе ніяке військо варварське і легке. І вони (Роксолани) — коло 50 000 проти 6000, що були з Діофантом, воеводою Митридата, не встояли, і більшість їх пропали. Вони уживають шкуряні шоломи і нагрудники, щити з прутя, а за зброю — піки, лук і меч. Такі ж здебільшого і інші народи. А у кочовників намети повстяні, прироблені до возів, в їх вони живуть; кругом наметів худоба, з якої вони живлять ся — молоком, сиром і мясом. Вони й ходять за отарами, міняючи місця, щоб завше мали траву — зімою в болотах коло Меотиди, а літом — і на рівнинах.

Де річка тече в озеро (Танаїд з Меотиду), є місто того-ж імені — Танаїд, що осадили Еллини з Боспору. Недавно его зруйнував цар Полемон, бо его не слухало ся. А то був торг спільний для азійських і європейських кочовників і для тих, що приїздили озером з Боспора: ті привозили невідьників, шкури і иньші речі кочовничі, а сі замість того привозили убрання, вино й иньше, що належить до культурного житя.

Скрізь по над морем (Меотидою) живуть Меоти, хлібороби, але воевники не гірші від кочовників; вони поділяні на багато народів: ті що близько Танаїда — більш дикі, ті що близко Боспора — лагідніші. <...>

Грушевський М. С. *Війми з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.— Львів, 1895.— С. 8—9.*

5. Східноєвропейські племена за давньогрецьким вченим Птоломеем

Сарматію займають багато народів: Венеди коло всеї саги Венедскої; за Дакиєю Певкини і Бастерни і по всему берегу Меотиди Язиги і Роксолани; далі в середину за ними Гамаксобії і Скити-Алани.

Менчі народи в Скитії: коло Вистули річки, близче Венедів — Гутони, потім Фінни, потім Сулони, близче їх Фругундіони, далі — коло верху Вистули річки — Варини; близче їх Омброни, далі Анартофракти, далі Бургіони, далі Арсуети, потім Сабоки, потім Пенгити й Бесси — коло гір Карпатских.

На схід від їх — близче Венедів — знову Галинди і Судини і Ставани до Аланів; близче їх Ігілліони, потім Койстобоки і Трансмонтани, до гір Певкинів.

Знову коло Венедскої заводи берег океанський займають Вельти, за ними Оссії, потім Қорбони — самі північні; на схід від їх Қареоти і Сали; близче їх Гелони та Гиппоподи та Меланхлени; близче їх Агатирси, потім Аорси і Пагирити; близче їх Савари та

Боруски — до гір Рипейских. Потім Акіби і Наски, ближче їх Вібіони і Ідри. Ближче Вибіонів, аж до Аланів — Стурни; межі Аланами та Амаксобіями — Каріони і Саргатії. Коло завороту р. Танаїда — Офлони та Танаїти, ближче їх Осили аж до Роксоланів; межі Амаксобіїв та Роксоланів Ревканали і Ексобігіти; знову межі Певкинів та Бастернів Карпіани, за ними Гевини, потім Бодини; межі Бастернів і Роксоланів Хуни і попід своїми горами Амадоки та Навари. Коло озера Біки Тореккади, а по бігу Ахілея — Тавроскити. Ближче Бастернів, в сторону Дакиї — Тагри, а ближче їх Тиратеги.

Грушевський М. С. *Війми з жерел до історії України-Руси.* — С. 9—10.

6. Готський історик Іордан про готські війни IV ст.

Коло лівої сторони (Альпів — гір Карпатских), що йде на північ, від верху р. Вистули на незмірній простороні сидить великий нарід Венетів. Хоч імення їх міняють ся від родин (княжих) і місць (мешкання), але головні назвиска мають — Славенів (Sclaveni) та Антів. Славени живуть від міста Новетунского і озера т. зв. Мурсійского до Дністра і на північ до Висли; болота і ліси в їх замсь міст. Анти ж, мужнійші між ними — при завороті Чорного моря від Дністра замешкують аж до Дніпра, а сі річки відходять одна від одної на багато днів ходу.

Після смерти короля Готів Гебериха, через якийсь час, перейшло королівство де Германарика... не стерпів він Герульського народа (над яким панував Галарик), значну частину его вигубивши, решти під себе не підбити. Сей нарід, як повідає історик Аблавій, живучи коло оз. Меотиди, по місцях болотяних, що Греки звуть «еле», назвали ся Елурами; нарід проворний, а ще більше гордий. Бо не було такого народу, щоб з них не набирив собі легкого війска. Та хоч проворність їх спасала в иньших війнах частих, перед сталою і звільною вдачею Готів полягла, і судила їм доля служити меж иньших народів королю Готів Германарику. Після погібелі Герулів пішов Германарик війною на Венетів, а ті, хоч в війнах не славні, але числом великі, зпочатку хтіли бороти ся. Та нічого не значить множество люду невоєвничого, особливо як ще й воля на те Божа буде, та й сила збройна прилучить ся. А вони, як то зпочатку оповідання, чи то в реєстрі народів почали ми вже казати, виходячи з одного роду, тепер три мають імення, себ то Венети, Анти, Славени; і хоч тепер вони, за для гріхів наших, скрізь лютують.

<...> Потім не за довгий час, як оповідає Орозій, народ Гуннів, немилосердний над усяку жестокість, напав ся на Готів. Він

перейшов велике те озеро (Меотиду) і зараз, немов якийсь вир народний, потягнув за собою Алпидзурів, Алциндзурів, Ітімарів, Тункарсів та Боїсків, що сиділи на тім березі Скитії. Підбили під себе, томлячи частими битвами, ще і Галанів, що не гірші від їх були на війні, та ріжнили ся людскістю, побутом і виглядом.

<...> Як я вже оповів, як міг, слідкуючи за словами предків, про часи, коли як Остроготи, так і Везеги були сполучені, і виснив історію Везеготів по відділеню від Остроготів, треба нам знову вернути ся до їх давних скитских осель і оповісти подібним чином генеальогію і діла Остроготів. Відомо, що по смерті короля свого Германарика, відділені від Везеготів, zostали ся вони в тій же своїй вітчині, піддавши ся зверхности Гуннів, хоч Винитар, з роду Амалів, заховав ознаки своєї власти. Він подобив ся відвагою дідові Вультульфові, а хоч не був такий щасливий як Германарик, але не терплячи, щоб підлягати зверхности Гуннів, по малу відтягав ся від них, і хочачи своєю мужністю показатись, пішов війною на край Антів. Напав на їх, і в першій битві его побито, але потім взяв перевагу, і розіп'яв їх царя Боза з его синами і 40 старшинами, як страшний приклад, щоб трупи, висячи, більшого страху надавали підданам. Але ледве рік панував він собі так свободно: Баламбер, король Гуннів, не стерпів того, але покликавши до себе Гезимунда, сина великого Гунимунда, що заховуючи свою присягу і вірність з великою частиною Готів признавав зверхність Гуннів і, поновивши з ним союз повів військо на Винитара. Довго били ся: в першій і другій битві подолів Винитар, і не зможе ніхто оповісти, яку бійку задав Винитар війску Гуннів. В третій битві при річці зв. Ерак серед бою Баламбер (Баламер) підступом пустивши стрілу, пробив голову Винитару і взявши его племенницю Вадамерку (Валадамарку) за себе, панував над цілим народом Готским спокійно, одначе так що завше правив Готами їх власний князь, хоч за дозволом Гуннів.

Грушевський М. С. *Війми з жерел до історії України-Руси.*— С. 11—13.

7. Візантійський історик Прокопій про антів, слов'ян й інші племена

Прокопій оповідає, що воевода Хилвудій в р. 531 з наказу імп. Юстиніана держав варту над Дунаєм, не пускаючи «Гуннів», Антів і Славян переходити за Дунай і грабувати краї византійські. Сам він часто переходив за Дунай і бив «варварів», але в такім поході его нарешті Славяне вбили. Згодом знайшов ся Ант, що полав був, під час війни Славян з Антами, в неволі до Славян, на імя также Хилвудій. Викуплений з неволі, став він удавати з себе того не-

біжчика Хилвудія, але нарешті попав ся в руки Грекам. Герули, що покликали Греки до помочі собі, по дорозі побили Славян, що грабували Тракію, при сій нагоді попав ся і Хилвудій. З сего powodu подає Прокопій свій важний уступ про Антів і Славян.

<...> Бо сіми народами — Склавинами і Антами не править один муж, але з давних часів живуть так, що порядкує громада і для того всі справи, чи щасливі чи лихі, до громади йдуть. Та можна сказати — і в усіх инчих справах однаково ведеть ся у обох сих варварських народів і уставило ся здавна. Єдиного бога, що молонью насилає, узнають єдиним владикою всіх і жертвують ему корів і всяку худобу. Не знають долі (фатума) і зовсім не признають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хоробі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, як що не пропадуть, жертву богу, і спасши ся жертвують, що обіцяли, і думають що тією жертвою спасли собі жите. Шанують вони річки, нимф і деякі иньші божества, жертвують їм усім з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в лихих хатках, селячись далеко один від одного і переміняючи часто кожний своє мешкане.

У обох народів мова одна, проста і варварска. Виглядом вони також не ріжняться ся меж собою; всі вони високі і надзвичайно міцні; тілом і волосем не дуже білі і не русяві, і не впадають зовсім в чорне, а рудоваті всі. Жите провадять суворе і нецивілізоване, як і Масагети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті заховують звичаї унські (гунські). І імья у Склавенів та Антів колись було одно: за давних часів і сих і тих звали Спорами, для того, думаю, що заселяють край розкидаңими і відокремленими оселями. Для того й займають великий край — бо більш частину того берега Істра замешкують вони.

Імп. Юстиніан прислав послів до сіх варварів, просив, щоб вони перейшли до давного міста, званого Туррис, що лежить по той бік Істра, збудований колись Траяном, імператором римским, і з давніх часів порожній, бо зруйновали его тамошні варвари. Се місто і край околний — бо належав він з початку до Ромеїв, обіцяв їм подарувати, заховувати до них ласку і грошей багато їм наперед дати, з тим щоб вони були союзниками его і не давали Гуннам нападати на державу Ромейску.

За Саґідами багато сидить народів гуннских¹. Дальший край зветь ся Евлісією, в приморській і в внутрішній части її живуть варвари аж до Меотійского озера і ріки Танаїда, що тече в се озеро, а се озеро витекає в Понт Евксинский. Люде, що живуть тут, здавна звали ся Киммеріями, а тепер Утургурами. А за ними на

¹ Оповідає П. про народи кавказські; назва Гуннів не має в его, видно, певного етнографичного значіння.

північ сидять незчисленні народи Антів. А коло того місця, де починається протока з озера в море, живуть Готи звані Тетраксити, їх не багато, але заховують закон християнський¹.

Грушевський М. С. *Війми з жерел до історії України-Руси.*— С. 13—15.

8. Арабський письменник Аль-Масуді про розселення, кількість, державну організацію та культуру слов'янських народів

Руси складають численні (ріжні) народи, що поділяються на розрізнені племена. Поміж ними є нарід, що називається Лудана, котрий є одним з найчисленніших поміж ними. Вони мандрують з крамом в країну Андалус (Еспанія), Румію (Рим, Італія або Візантійська держава), Кустантинію (Царгород) і Хозар. Після 300 року гіджри (912—913 р. по Р. Хр.) трапилося, що коло 500 кораблів, де на кожному було 100 людей (з Русів) увійшли в протоку Найтаса, що зеднується з хозарською рікою (з Хозарським морем?).

Поміж більшими і відомими ріками, що впадають в море Понтус, є одна, що називається Танаїс (Дін?), котра приходить з півночі. Береги її заселені численним народом славянським та іншими народами, заглибленими в північних країнах. Друга з цих більших рік є Ялта і Балева, назва, котру має вона також у Славян. Вона завширшки більше трьох миль і тече на простороні багатьох днів за Царгородом. На берегах цієї ріки живуть Бамджини і Марави, народи славянські. Ті самі береги замешкували Булгари, коли вони прийняли християнську віру.

Грушевський М. С. *Війми з жерел до історії України-Руси.*— С. 17—18.

9. «Повість временних літ» про слов'янські племена

Після потопу, отже, три сини Ноеві розділили Землю — Сим, Хам і Яфет.

<...> Яфетові ж дісталась північна сторона і західна: Мідія,

¹ З сих відомостей про Антів можна вивести (порівнюючи до слів Іордана), що замешкували вони в VI в. цілий край від Дунаю до країв задонських. Про Тетракситів казав я вже. Щодо Утургурів Гуннів, то деякі розуміють тут Болгар; ще в X в. жили тут «Чорні Болгари», відомі з договору Ігоря.

Албанія, Арменія Мала і Велика, Каппадокія, Пафлагонія, Галатія, Колхіда, Боспорій, Меотія, [город] Дервія, Сарматія, Таврія, Скіфія, Фракія, Македонія, Далматія, Молоссія, Фессалія, Локрія, Пеленія, котра й Пеллепоннесом звеється, Аркадія, Іпіротія, Іллірія, Слов'яни, Ліхнітія, Адріакія, Адріатичне море. Узяв же він і острови: Британію, Сіцілію, Евбею, Родос, Хіос, Лесбос, Кіферу, Закінф, Кефаллінію, Ітаку, Керкіру і частину азійської сторони, яку називають Іонією, і ріку Тігр, що тече межі Мідією і Вавілонією. [Узяв він також краї] до Понтійського моря на північних сторонах: Дунай, Дністер і Кавкасієвські гори, себто Угорські, а звідти, отже, й до самого Дніпра. [Дісталися йому] й інші ріки: Десна, Прип'ять, Двіна, Волхов, Волга, що йде на схід у частину Симову.

В Яфетовій же частині сидить русь, чудь і всякі народи: меря, мурома, весь, мордва, заволоцька чудь, перм, печера, ям, угра, литва, зимигола, корсь, летьгола, ліб. Ляхи ж, і прусси, і чудь сидять поблизу моря Варязького. По сьому ж морю сидять варяги: сюди, на схід, — до наділу Симового; по тому ж морю сидять вони на захід — до землі Англійської і до Волоської. Яфетове бо коліно й це: варяги, свеї, нормани, готи, русь, англи, галичани, волохи, римляни, німці, корляги, венециці, фряги та інші. Вони сидять [одні коло одних] од заходу до півдня і сусідять з племенем Хамовим.

Сим же, Хам та Яфет, розділвши землю і метавши жереб, [поклали] не переступати анікому в братній уділ, і жили кожен у своїй частині.

І був [тоді] один народ. А коли намножилося людей на Землі, то намислили вони у дні Іоктана й Фалека спорудити башту до неба. І, зібравшись на містині поля Сенаар зводити башту до небес і город навколо неї Вавілон, будували вони башту сорок літ. І не була вона завершена, бо зійшов господь бог глянути на город і на башту, і сказав господь: «Се народ один і мова одна». І змішав бог народи, і розділив на сімдесят і на дві мови, і розсіяв [їх] по всій Землі. По змішанні ж народів бог вітром великим розвалив башту, однак є останок її межі Ассірією і Вавілоном; і є він у висоту [?], а в ширину 5433 лікті. Багато літ держиться останок той.

Після того ж, як було розвалено башту і розділено народи, взяли сини Симові східні краї, а Хамові сини — південні краї; Яфетові ж сини — захід узяли і північні краї. Від цих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський — так звані норики, які є слов'янами.

По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, — [од того], де сіли, на котро-

му місці. Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвались. А се — ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші — мазовшанами, ще інші — поморянами.

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвались полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвались дреговичами, а інші сіли на Двіні і назвались полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвались сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письмена.

Коли ж поляни жили особно по горах сих [київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків у Варяги.

<...> Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми — бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: «На перевіз на Київ»: Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо [щоправда, до якого], а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря, — котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди].

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав живоття своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончались.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени — своє в Новгороді, а другі [сиділи] на [ріці] Полоті, котрі й [називаються] полочанами. Од сих же [полочан на схід (?) є] і кривичі, що сидять у верхів'ї Волги, і в верхів'ї Двіни, і в верхів'ї Дніпра; їхній же й город є — Смоленськ, бо туди сидять кривичі. Також сіверяни [сидять на схід (?)] од них. На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері — меря, а на Клещині-озері сидить теж меря. А по Оці-ріці, де впадає вона у Волгу, [сидить] окремих народ — мурома. І черемиси окремих народ, і мордва окремих народ. Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани,— бо сидять вони по [ріці] Бугу,— а потім же волиняни. А се — інші народи, які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимігола, корсь, нарава, ліб. Ці мають свою мову, [походять] від коліна Яфетового, бо живуть у північних краях.

Коли ж слов'янський народ, як ото ми сказали, жив на Дунаї, то прийшли од [землі] скіфів, себто від хозар, так звані болгари, і сіли вони по Дунаєві, [і] були насильники слов'ян.

А по сьому прийшли білі угри і успадкували землю Слов'янську, прогнавши волохів, які раніш захопили були Слов'янську землю. Бо ці угри з'явилися за Іраклія, цесаря [грецького], які ходили [з ним] на Хоздроя, цесаря перського.

У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, [то] не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти обрина,— і так мучили вони дулібів. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і по-требив їх бог, і померли вони всі, і не zostався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: «Погинули вони, як обри»,— бо нема їхнього ні племені, ні потомства.

Після цих же прийшли печеніги, а потім ішли чорні угри мимо Києва,— але опісля, за [часів] Олега.

Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і назвалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і назвалися древлянами. Радимичі ж і вятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати — [один] Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися вятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніп-

ру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря і єсть городи їх до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а назавтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте; і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі,— з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав.— чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожному стовпі, як [це] роблять вятичі й нині. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону божого, бо творили вони самі по собі закон.

Літопис Руський.— К., 1989.—
С. 1—10.

10. М. С. Грушевський про диференціацію індоєвропейських племен

Закінченне спільного пожиття індоєвропейської родини й повне виріжнення з неї поодиноких народів і мовних груп, приймаючи що се стало ся в початках металічної культури, кладуть більш-меньш за дві тисячі літ з лишком перед нашою ерою. Не пізніше, бо в першій половині другого тисячоліття бачимо арійські народи вже на полудні в Азії, далеко від їх правітчини. Не дуже раніше з огляду на появу між Індоевропейцями металічних виробів ще перед розселенем. Розумієть ся, дата дуже загальна і приблизна, гіпотетична. Так само тільки в найзагальніших рисах можна собі уявити самий процес розділу індоєвропейської родини, що зазначив ся тоді. В лінгвістиці, що досі одиноко рішає се питання, до недавня стояли дві теорії — генеальогічна, що признає виділення цілих груп і істнування якийсь час спільних мов для цих груп, до нового розділу кожної групи на мови чи групи мов,— і теорія хвиль, або переходів, що виріжнення мов обьяснює повільним про-

цесом диференціації ще в тих часах, коли стичність між народами не була розірвана, і оден язик служив посереднім переходом меж двома сусідніми. Тепер сі теорії найчастійше комбінують ся. Дійсно, виріжненне лінгвістично-етнографічних атомів не розривало язикової й етнографічної звязи відразу. Се виріжненне мусіло почати ся вже за часів етнічної «індоєвропейської спільности», і між иньшим проявляло ся в мові; але етнографічна одність брала якийсь час перевагу над сим процесом відріжнення, диференціації. Він зростав через розширене території, через асиміляцію все нових чужородців на нових окраїнах і в звязку з сим збільшали ся відміни в побуті і мові; з їх зростом все слабша ставала однастайність цілої родини, але все ж вповні жива і замітна була звязь між поодинокими групами тих атомів, на які роспадала ся цілість. І навіть після того як нарешті міграція, мандрівка робила рішучий початок відокремленню даної племінної одиниці, ся звязь з своєю групою, а через них — і з иньшими, не зникала відразу. Територіальне віддаленне і ослабленне географічної звязи з давнішими земляками — з одної сторони, пожите з новими чужородцями і мішанне з ними — з другої, розвиваючи ся паралельно, з обох кінців надривали старі етнічні звязи, але рвали їх помалу, і певні звязки з ближшими сусідами з-поміж своєї давнійшої родини ще довго могли жити.

Замітне язикове явище — зміна палятальних звуків в двох ріжних напрямках, що зазначила ся безсумніву ще підчас «індоєвропейської спільности», зістала ся слідком такої дуже старої розколини, що ще перед рішучим виріжненнем поділила ся індоєвропейську родину на дві галузи — східню і західню. До східньої належали племена арийські (іранські і індійські), тракийсько-албанські (предки теп. вірменського і албанського), славянські й литовські (і може ще які нам незвістні); до групи західньої — грецькі, італійські, кельтські, германські. Але між обома сими групами не бракувало переходових членів, що переплітали посередніми звязками сі дві половини індоєвропейського світу. Словяно-литовська група з одного боку стоїть в близьких відносинах до групи арийської, з другого — близько підходить до германської. Як би живі були мови тракийської групи, може б ми побачили, що вони були переходним огнивом між групою словянською, грецькою й іранською — але мови сі вигасли, і в сім місці тепер прогалина (такі прогалини взагалі в значній мірі повинні толкувати ся тим, що деякі посередні огнива попропадали). Але ближші звязки словянської мови з іранською на щасте не пропали для нас і свідчать про близьку звязь між словянськими й іранськими племенами, навіть і після мандрівки арийських племен, коли індоєвропейська родина почала роспадати ся. З другого боку звязки між ріжними племенами індоєвропейської родини свідчать про те, що по

мандрівці полудневої, арийської групи — північні племена жили ще в тіснім сусідстві.

Деякі дослідники навіть приймали існування спільної західної європейської мови по відділенню східної, арийської, себ то ірансько-індійської групи, і протиставляли їй сю західну; але повної аналогії тут нема. Далі, тому що словянська група з одного боку близько споріднена з литовською, а з другого певні звязки лучать її з германською, то заступники генеальогічної теорії для словянсько-литовської групи разом з германською приймали певний періодь спільної мови — се так звана у них північна, або північно-східня група. Але тепер і сей погляд стратив віру. За те тісна звязь Словян з литовською (інакше — балтійською) групою не підлягає сумніву, і всі лінгвісти всяких напрямів сходять ся на признанню тісної спільности словянсько-литовської групи — що вона після відділення иньших споріднених народів і груп становила певну цілість. (Цілість, розуміеть ся, тільки релятивну, бо певну диференціацію в тих часах треба припустити навіть в середині самого Словянства, не тільки між групами словянською й литовською).

Велика язикова близькість словянських і литовських племен наводить на гадку, що спільне жите сієї групи тягло ся дуже довго. Се легко зрозуміти, вважаючи на кольонізаційні обставини. Тим часом як міграції Германців на захід, а Іранців на схід ослабили їх звязки з Словянами і стичність зісталась тільки на розмірно незначній лінії сусідства,— Словяне з литовськими народами жили в тіснім географічнім сусідстві дуже довго, аж до початків великої історичної міграції Словян. Приймають, хоч і гіпотетично, що тільки в середині останнього тисячоліття перед Хр. відокремленне племен словянських від литовських зазначило ся вповні. В історичнім матеріалі воно виступає перед нами як факт довершений в I в. по Хр., коли словянські і литовські племена виступають з осібними йменнями (Венеди і Еісти). Нарешті велика словянська міграція в III—IV вв. по Хр. розірвала до решти сю словянсько-литовську близькість, а разом дала останній імпульс виріжненню поодиноких словянських народів.

В часах перед повним відокремленнем від иньших індоевропейських народів і на останку від Литовців (сі часи можна-б назвати перед-словянськими або словяно-литовськими) предки Словян зробили дальші кроки в сфері матеріальної та духовної культури в порівнянню з побутом індоевропейської епохи. В сі ж часи мусіли вже зарисуватись певні відміни в самім тілі будущего Словянства, що потім стали початком його диференціації на галузи й народи. Причини мусіли впливати ті самі, що й на розрїженне серед індоевропейської родини: розширення території, збільшене віддаленне між ріжними частями, мішанне з чужеродцями, неоднакові посту-

пи матеріальної і духової культури поодиноких частей. Сі всі процеси переходили потім свій дальший розвій в самім Словянстві, коли його одність з литовською групою ослабла і воно відріжнилось від неї в осібну групу. В сій добі — котру можемо назвати прасловянською — дозрівав процес розрізнення словянської групи, якому велике словянське розселення дало змогу тільки розвинути ся у всій виразности.

Для доби словяно-литовської і ще більше — доби пра-словянської ми можемо викомбінувати вже з значною правдоподібністю територію словянського розселення (розуміть ся — в загальнійшій формі). Як би не стояла справа про правітчину індоєвропейської родини, де-б не була вона, кінець кінцем в усякім разі словянсько-литовська доба, пережита була не де як у східній Європі: словянсько-литовські племена своє спільне жите безперечно прожили тут. З міграцією Германців на захід, в центральну Європу визначила ся західня границя їх території; полуднева устала за розселенням в чорноморських степах іранських племен; на полудневім заході предки Словян стикались з народами тракійської родини найправдоподібніше. Се все були свояки. Тільки на широкій лінії, що йшла з північного заходу на полудневий схід через східно-європейську низину, стрічались границі словянсько-литовської кольонізації з чужою — фінською.

В історичних відомостях найраніше визначаєть ся полуднева границя. В дальшій викладі ми переглянемо докладно історичний матеріал, що сюди належить, тепер же поки що зазначу загальний вивид, який виходить з його: не кажучи за давніші, загальні згадки, з V в. перед Хр. почавши маємо ми докладніші відомости про кольонізацію чорноморських степів і з них бачимо, що кочовнича іранська, або іранізована скитсько-сарматсько-алянська людність не переходила на північ далі за поріччя нижнього Дністра — Буга — Дністра. Геродот, найважнійше наше джерело в сій справі, виразно відрізняє народи, що сиділи далі на північ, в районі середнього Дніпра — се народи не-скитські.

На полудневім заході карпатське підгір'я з II в. перед Хр. покриває міграція Бастарнів; їх оселі простяглись звідти аж над нижній Дунай; там вони були «приходнями», і такими-ж були очевидно і в карпатських сторонах. До їх приходу з півночі, словянські осадни могли сягати й Карпатських гір, в басейні верхнього Дністра, Сяна й Вісли, і так само по ослабленню сеї бастарнської кольонізації могли простягати ся туди. Самий гірський пояс карпатський займала група народів найправдоподібнійш — тракійських. Так виясняєть ся перед нами найдавнійша територія словянських і литовських племен, яку можемо прослідити. Постараємось означити її докладнійше.

На заході перед останнею, історичною міграцією Германців

(т. зв. великою мандрівкою народів) германська кольонізація межувала з слов'янськими й литовськими народами в басейні Висли. Бачимо се з звісток I в. по Хр.: Плінія, Таціта і Птолемея, що писав в II в., але опирався головню на праці Марина Тірського з I в., доповнюючи й поправляючи її новими джерелами. Докладніші відомости для означення етнографічної границі дає поміж ними власне Птолемей. У нього Висла межує «Германію» з «Сарматією» від верхів'я до моря. Межи «великими народами» Сарматії вичисляє він «Венедів по цілій Венедській затоці» коло «Венедських гір»; між меншими народами згадує Готів над Вислою, на полудень від Венедів; ще дальше на полудень від них — Фінів і ряд народів з покрученими або неясними назвами. З сього виходить, що східною границею германських народів була Висла, але на нижній Вислі Готи сиділи вже на правім боці її (що сиділи вони на нижній, а не горишній Вислі, се видно з того, що Таціт уміщує їх безпосередню на північ від Люгіїв — германських народів по Одеру). На схід від Висли і на північний схід від Готів сидів «превеликий» нарід Венедів — Словян, і литовські народи, у Таціта означені загальною німецькою назвою *Aestii, Eisten*. Так розміщує Птолемей; Пліній і Таціт, не даючи ближших вказівок, потверджують відомости Птолемея; Пліній згадує про Вислу, як границю Сарматії, й Венедів уміщає десь коло неї; Таціт згадує Венедів на східніх границях Германії, за Готами. Чи переходили осаді Словян за Вислу бодай подекуди, се перед пізнішою їх мандрівкою на захід, як се часом припускають на підставі хорографічних і археологічних даних, се зістаєть ся непевним.

Хоч Птолемей зачисляє Венедів — Словян до більших народів Сарматії (расом з Бастаранами, Язигами, Роксолянами) одначе на його мапі східня Европа так заможена ріжними иньшими народами, що для сього «великого» народа зістаєть ся дуже не велике місце. Причиною сього була велика плутанина в іменах, і та форма, в якій Птолемей уявляв собі східну Европу — форма узької шиї між океаном і Меотідою. Усунувши ті імена, що перейшли, в формі дублетів, з лівого боку Висли на правий, і ті що за тіснотою місця з прикарпатських і донсько-кавказьких країв простягнулись на Птолемеєвій мапі за-далеко на північ, здобуваємо порожню просторонь за Вислою, на Подніпровю і далі на схід, де Птолемей, чи його джерело — Марин з Тіра, не знав в дійсности ніякого народу крім тих Венедів.

Як ми бачили, Птолемей виразно уміщує венедські осаді над берегом моря, «по Венедському заливу», що тягнеть ся у нього на значну просторонь, на кілька степенів. Сього мусимо триматись. Правда, у Таціта за германськими народами на лівім боці Висли згадуєть ся «на правім боці Свєбського моря» Литовці, *Aestii* з їх торгівлею горючим каменем (янтаремъ, *Bernstein*). Але ся звістка

не виключає звістки Птолемея: Венеди і Литовці могли на сїм побережю сусїдувати. Також не маємо підстави відсувати Словян з-над моря, щоб умістити там Готів, як роблять инші.

З згадних у Птолемея сусїдів венедських не тяжко відгадати в Галїндах пізнійших пруських Галїндів (Голяд наших літописів), в Судїнах — може пруських же Судавів; сї народи відповідали-б загальній згадці про Aestii на балтійським побережю у Таціта. Тільки у Птолемея вони відсунені від балтійського побережа осадами Венедів. «Ossoi» пригадують річку Оссу в Пруссїї. Кілька иньших імен, що зістають ся на Птолемеєвій мапі між Вислою та «океаном», не можна добре пояснити, і сама реальність їх лишаєть ся непевною.

Для визначення докладнійшої границї Словянщини з Фїнами нема історичних відомостей. Таціт і Птолемей лише згадують про них, і Птолемей навіть всадив їх, як оден з «меньших» народів над Вислу, вище Готів: очевидно, він не знав про них нічого крім імени. Звістки сих письменників свідчать тільки, що в I в. по Хр. Фїнів знали недалеко від Балтійського моря. На другім кінці граничної лїнії слїди присутности Фїнів бачать в фїнським імени Волги у Птолемея (Ρα — у Фїнів і досї Rhav, Rawa); також імя Урала — пояснюють з фїнського. Певнійшу вказівку на фїнську кольонїзацію на полудні дають лїнгвістичні слїди довгої культурної стичности між фїнськими мовами середнього Поволжа (Пермяків, Вотяків) і осетинською — останком чорноморських Іранців: вони вказують, що в часи розпросторення Іранців в прикаспійських степах Фїни жили на середнім або низшїм Поволжю. Середину граничної лїнії між сими крайніми точками виповнював катальог народів Германарихової держави, де бачили імена поволзьких фїнських племен Мерї й Мордви (не кажучи за більш неясні). Але не знати, чи дійсно тут маємо сї ймення, а не прості созвучности, і в кождім разї про територію згаданих племен не можна з нього витягнути ніяких вказівок. Археологічні і антропологічні розслїди досї не могли ще нічого дати для розяснення сього питання. Пробовано ще використати несловянські назви в хорографії верхнього Дніпра і Десни, ще більше — в басейні Волги, Оки й Дона; але сї вказівки добре не перевірені, та й позбавлені хронології: вони вказують на несловянську людність (припустїм — фїнську) в часах перед словянською кольонїзацією IX—XI в., але не мають доказової сили для давнійших часів, бо під час словянського руху на захід і полудень словянські правітчинні краї могли (бодай по части) спустїти, і Фїни могли їх на якийсь час тоді опанувати. Таким чином тут кольонїзаційної границї не можемо вказати ближше, як те, що басейн Волги і великих озер був в головнім територією фїнською.

Виключивши території иньших племен, дістаємо для старої сло-

вянсько-литовської кольонізації четверокутник, що обмежується лінією Висли на заході, Балтійським морем на півночі, на півдні займає краї по середньому Дністрі й Богу, а на сході — басейн Дніпра (може — крім верхів самого Дніпра й його головних східних притоків). Тут з найбільшою правдоподібністю мусить бути розміщена словянсько-литовська територія перед міграцією. Литовські народи займали її північну частину. Як ми бачили, Тацит виразно розміщує їх на східній березі Балтійського моря, і це підтверджується хорографічними й лінгвістичними поміченнями. Правда, у Птолемея Галінди й Судини сидять не на самому побережжі, а відділені від нього осадами Венедів, але це також помилка як перенесення на тій же мапі Фінів на середню Вислу, або ж на балтійським побережжі треба припускати інші литовські племена, упущені Птолемеєм. Ближче означити тодішню литовську територію можна тільки гіпотетично. Орієнтуватися в тодішній литовській кольонізації пізнішими етнографічними границями можна тільки до певної міри, тим більше, що і в означенні пізніших етнографічних границь є багато непевного. В пізніших часах східне побережжі Балтійського моря аж до Курішгафа займають Фіни (Корсь і Либь Початкової літописи), — вони відтиснули відти Литовців. Литовці займають цілий басейн Німана, а навіть в басейні Березини і Припети (на лівій боці її) пробовано вказати несловянські (ніби литовські) елементи. Досі однак литовські елементи в порічках Припети й Березини напевно не сконстатовані, а як і приймати їх, то ще велике питання: що треба б тут зачислити до кольонізації пра-литовських часів і що може бути слідом пізнішого розпросторення Литви на півдні. Подібно як Слов'яни, литовські народи разом з словянським рухом, в IV—V в., могли пересунутись на південь і захід, полишивши фінським племенам північно-східну частину своєї території; могли опанувати тоді колишні словянські займанщини, та по якимсь часі знову їх стратити під поворотною хвилею словянської кольонізації — коли замкнулись південні і західні границі словянського розсіяння, і словянській кольонізаційний рух, по реакції, відбився о північні границі.

Виділивши, хоч з певним, далеким приближенням для литовської групи по її відокремленню балтійське побережжі і що найменше — землі між Німаном і Двиною, ми для прасловянської території маємо простір від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, краї верхнього й середнього Дніпра (але території на схід від Дніпра, а також в сусідстві німанського басейна — спірні), та краї між Вислою й Німаном аж до моря (о скільки сі краї не були заняті готськими й литовськими осадами). Таке означення прасловянської території в головнім (з ріжними другорядними відмінами) досить прийняте в науці і дійсно

опираєть ся на цілій сумі наших відомостей, тож і має значну, як на тепер — найбільшу правдоподібність за собою.

Не могу проминути мовчаннем, що при таким виводі словянської і спеціально східно-руської правітчини ми зовсім розминаємось з нашою історичною традицією, представленою автором вступних глав «Повісти временних літ». Для нього вихідною точкою словянської кольонізації було середне й нижнє Подунавє, і словянське розселеннє у нього йшло на північ, північний схід і схід. «По мнозѣхъ же временехъ, каже він, съли суть Словени по Дунаєви, кде єсть нынѣ Угорская земля и Болгарская; отъ тѣхъ Словенъ розидоша ся по зємљи и прозваша ся имены своими». Традиція ся противить ся всій сумі наших відомостей про словянську кольонізацію; се невдала гіпотеза київського книжника. Скомбіновала ся вона в тих часах, коли пам'ять про словянську міграцію вже затерлась; піддали її різні факти — як згадки народньої поезії про Дунай, біблійне оповіданнє про загальне розселеннє народів з полудня, а головнє мабуть нав'яли її свіжіші факти витисканнє Русь з середнього і нижнього Подунав'я в X—XI в. Навіть в народніх переказах вона, очевидно, не мала ніякої основи і не може мати ніякого значіння для історії словянської міграції.

Мушу згадати ще новішу теорію — популярну головнє в історіографії російській,— що правітчину словянську уміщує на Підкарпатю, в Галичині й сусідніх частях Волини. Головнє і властиво одинокою підставою сеї теорії (що правда, ніхто докладніше аргументувати її й не постарався досі) послужило поміченнє, що найбільшу чистоту словянських елементів в хорографії показує територія на полудень від Припєти й на захід від Дніпра, особливо теперішня Волинь і Галичина. Сі хорографічні поміченнє самі таким чином не дають підстави обмежити сеї правітчини західньою, прикарпатською частиною. Нема ніяких причин виключати придніпровських країв, з хорографічного становища також вповні словянських (а й сліди несловянської кольонізації на північ від Припєти і на схід від Дніпра, як казав я, ми не маємо права переносити в часи пра-словянські та виключати сі землі з словянської правітчини, бо в сих несловянських елементах могли відбити ся переміни з часів словянського розселеннє). Нема причини абсолютно виключати і Прикарпаття, але класти во главу угла словянської правітчини саме прикарпатські краї незвичайно трудно супроти того, що тут як раз маємо яснє сліди иньшої кольонізації в ближшій сусідстві — гірські краї карпатські займають племена безсумнівно несловянські (тракийські правдоподібно, і в сучасній хорографії Карпатів ми справді маємо масу елементів несловянських, може новіших — волоських, а може й старіших). В часи старшого германського руху підкарпатське підгірє займає германська кольонізація (була тут в III—IV вв. перед Хр.). Перед ним

могла тут бути й словянська кольонізація, але могла бути й инша, напр. кельтська, як по иньших областях тодішнього розширення Германців. Полуднева частина галицького підгір'я — поріче середнього Дністра, як ми бачили, в часах індоєвропейського розселення зайняте характеристичною культурою глиняних будовель, яка розширяєть ся відси зовсім не в напрямх пізнішого словянського розселення на північний захід і північний схід, а на полудне і схід, і не полишає в районі пізнішого словянського розселення скільки небудь виразного наступства. Всі сі факти роблять для Прикарпаття ролю словянської правітчини майже неможливою. Заразом отся маленька аналіза може послужити ілюстрацією, як трудно пересувати сю правітчину куди небудь з тої просторони, яку ми вище визначили для неї.

Поява осібногo імени для певного народу буває звичайно одним з характеристичних симптомів довершеногo відокремлення. Для Словян ми маємо його тільки в звітках з I в. по Хр. Вони виступають у авторів I—II в. по Хр. під назвою Венедів: *Venedi* у Плїнія, *Veneti* у Таціта, *Obvnedai* у Птолемея. Значіне сього імени — *Venedi*, не ясне; очевидно се не була свійська назва; через Германців перейшла вона в античну літературу, так само як і до фінських народів: західні Фіни й досі називають Росиян *Venäjä*; самі Німці досі звать Венедами декотрих західніх Словян (Лужичан і Словінців). <...>

<...> Скільки небудь докладні відомости про Словянство ми взагалі починаємо мати тільки з часів його остаточного розрізнення, спричиненого, чи ліпше сказати — завершеного великим словянським розселеннем: ослабленнем територіальної звязи, приладженнем до нових і відмінних обстанов, пожитем і мішаннем з чужеродцями. Але так як свого часу серед народів індоєвропейської родини, так і в сімі словянських племен етнографічна диференціяція зачала ся задовго ще перед сим розселеннем.

В лінгвістиці згожують ся на тім, що язикова диференціяція серед Словянства зачалась ще на правітчині, довго перед великою словянською міграцією, а відміни язикові були тільки одним з симптомів етнографічного розрізнення. Хоч проби — знайти вказівки на час, коли вже показало ся на добре се розрізненне між головними галузями Словянства — західньою й північно-східно-полудневою, не довели до результатів, але факт дуже ранньої диференціяції не підлягає сумніву. Чи будемо триматись генеальогічної теорії, що приймає утворенне з прасловянської маси насамперед двох чи трьох осібних галузей, а з них аж пізнійше вирізненне поодинокими племен, чи далеко реальнійшої теорії «переходів» чи «хвиль», що вказує на переходові явища й стичности між поодинокими мовами всіх груп, — се не робить ріжницї. В обох разах буде певним, що ще перед розселеннем приготовались ті етнографічні

і лінгвістичні відміни серед Словянства, які тільки виразнійше виявились після розселення, завдяки територіальному віддаленню і новим етнографічним стичностям.

Але при тім виникає цікавий факт: сучасне географічне розміщення Словянства вповні відповідає його діалектичному поділові, а поодинокі словянські народи вже дуже скоро по міграції виступають як сформовані етнографічні й мовні цілості. Це показує, — і се нині признаєть ся загально — що велика словянська міграція йшла без великої замішанини, без великих перескоків, заховуючи в значній мірі давніші відносини сусідства. Словянська купа розкотила ся в різних напрямках з прасловянського центра в його периферію без замішань і перебоїв. А з сього виникає важний вислід, що напрямки колонізації до певної міри відповідали початковому розміщенню словянських племен на правітчині, і теперішнє розміщення словянських народів відповідає їх угрупованню на правітчині. Таку гадку з усією рішучістю висловив один з авторитетніших, талановитіших заступників новітньої лінгвістики: «Порівнявши ці колонізаційні відносини Словян в передісторичні часи (по теорії переходів) з історичними, помічаємо, що незважаючи на значні переміни заняті Словянами території в історичних часах, — обопільні відносини (сусідства) і тепер такіж, які мусимо приймати для передісторичних часів».

Сей вивід, зроблений на основі лінгвістичних фактів, має своє potwierдження в історії колонізації: Словяне в остатнім розселенню переважно займали землі, покинені їх людністю, спустілі, без боротьби, переважно тихомирно: про се свідчить сама невідомість і мовчанне джерел про те, як відбуло ся словянське розселення. Порожні, спустілі простори протягом III—V в. відкривали ся на словянським пограничу на великій просторони на захід, полудень і полудневий схід. Тож колонізаційне розпросторення Словян могло йти досить правильно, без мішанини, без великих перескоків; племена, що сиділи дальше від колонізаційної периферії, вступали в землі, що полишили їм, посуваючи ся наперед, племена дальше висунені на захід або полудень. Инакше з мішанини-б вийшла більш однородна етнографічна й лінгвістична маса, і диференціація мусіла-б наново початись аж після розселення.

Сі спостереження дуже важні; вони дають нам спроможність з пізнішого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщення поодиноких словянських галузей перед розселенням, на правітчині, відгадувати порядок і напрями словянської міграції.

Відповідно до положення Української Русі на сучасній мапі Словянщини, ми повинні умістити наших предків в полуднево-східній частині прасловянської території. Значить, коли ми правильно означили територію словянської правітчини, то на оселі племен

східно-полудневої, української групи припадає східно-полуднева частина того прасловянського осідку, а саме — поріччя середнього Дніпра. Як ціла словянська кольонізація йшла в напрямі на захід, полудневий захід і полудень, так і українське розселення мало йти в тих же напрямках, — на захід і полудень. Сей вивід стоїть в повній згоді з фактами словянської кольонізації, які розглянемо нижче.

Отже правітчину нашого народу можемо з найбільшою правдоподібністю вказати в середнім Подніпров'ю, де він міг бути автохтоном в тім значінню, що сидів тут з таких часів, в які ніяка історія не сягає. Такий логічний вивід дають ті звістки й факти, які ми переглянули. Розуміть ся вповні незмінною в своїх границях ся прасловянська, чи спеціально східнословянська територія не могла бути. Рух полудневих сусідів — земляків з сатем-групи, іранських і тракійських народів на полудневий схід і захід, опорожнивши значні простори в сусідстві прасловянської території, міг викликати розширення словянської кольонізації на полудне. Пізнійший рух з Азії досить замітний по фактам археологічним та історично-етнографічним, викликавши пертурбації в степовім поясі, міг спричинити поворотний рух тої прасловянської кольонізації назад.

Грушевський М. С. *Історія України-Руси: В 11 т.— К., 1991.— Т. 1.— С. 66—81.*

11. М. С. Грушевський про слов'янське розселення, предків українців

<...> В середині VII в. словянська кольонізація на захід і полудень в головнім уже дійшла своїх границь; словянська територія вимежувалась. На заході словянська кольонізація зіткнулась з германськими осадами і слідом мусіла стати в обороні своєї території. Труднійше означити причини, що спинили її на полудні; в середині VII в. вона припинюєть ся також і тут. Разом з тим починає вона тверднути і кристалізувати ся. Слідом за тим як дали себе відчуті крайні границі словянського розселення, мусіли устатитись границі передових ватаг словянської кольонізації у відносинах до тих дальших, що йшли слідом за ними з правітчини й своїм натиском попихали їх на захід і полудень. Згодом по тім мусіли сформуватись території і сих дальших етапів, а на решті — і в тих краях, що були вихідною точкою словянської кольонізації.

Побалтійська, полабська й чесько-словацька група, занявши західне пограниччя, західні «марки» словянства, дали місце для розпросторення на захід польської групі, що пересовуєть ся на лівий бік Висли й в басейн Одера, а також і литовським народам.

Міграція полудневої групи, певно, дала їм можливість розпросторитись щось і на полудне. Загалом напрям кольонізації західньої частини словянства можемо собі представляти як західно-полудневий. Наша літопись доводить вправді, що певна частина західнього словянства пішла і в противнім напрямі та утворила клин між предками сучасних Білорусинів — Кривичами, і полудневими, українськими племенами. <...>

<...> Рух українських племен на полудень виявив ся в кольонізації «Антами» чорноморських степів — між Дніпром та Доном, констатованій Прокопієм, а на нижнім Дніпрі посвідченій Йорданом. Се перша кольонізація українська, яку можемо констатувати, і для того на ній мусимо трохи більше спинитись.

Серед полудневої словянської кольонізації, як бачили ми уже, тогочасні письменники розрізняють Словенів і Антів. Найбільш ясний сей поділ у Йордана: до всіх Словян взагалі він прикладає як загальне імя стару німецьку назву Венетів, Sclaveni — то західня частина їх, на захід від Дністра, Анти — східня, за Дністром. При тим він поясняє, що се назви цілих груп, які складались з поодиноких племен, звісних під ріжними іменами. Грецькі письменники не уживають німецької назви «Венети», вони знають тільки Словян і Антів і ближе границь їх розселення не вказують, але подані ними відомости згоджують ся з Йордановими: Словяне сидять безпосередно над Дунаєм, на се вказує оповідання Прокопія про їх засідки й напади над Дунаєм в середині VI в.; потім бачимо їх тут при кінці VI і на початку VII в. в оповіданнях Менандра і Теофілякта. Анти-ж сидять десь далше від Дунаю. Супроти сих вказівок грецьких письменників, а також і супроти повної віродостойности Йордана, можемо зовсім покластись на зроблене ним означенне території Словен і Антів і їх обопільної границі. Він же сам жив в Мезії і був звідком тих неустанних нападів Словян і Антів на візантійські землі, про котрі не раз згадує.

Імя Словен — Sclaveni ясне; се питоменне, загальне імя Словян, що тут спеціально прикладаєть ся до їх полудневно-західніх осад для відріжнення від східно-полудневих. Але Анти? Проби обяснити се імя з словянської мови або найти її сліди в пізнійших численних іменах словянських племен не удались. Воно, як і Венети, очевидно — чужого початку, дано Словянам якимсь сусідом. Здогад, що се иньша форма тієїж назви — Венетів, дуже привабливий, але проти нього роблять поважні закиди з лінгвістичного погляду, та й наші джерела (Йордан) виразно відріжняють сі дві назви — Венетів і Антів.

Вперше се імя Антів виступає в згаданім оповіданню Йордана про війну з Антами остготського короля Вінїтара при кінці IV в. Як легендарною і цілком нереальною виглядає історія завойован-

ня Венедів Германаріхом, так натомість варта віри ся згадка. Може бути тільки непевність, чи не переніс історик сучасного імени Антів на ті часи. Одначе, коли зважимо, що Йордан знав загальне імя для всіх Словян — «Венеди», знав про часткове значінне антського імени, і на иньших місцях виразно каже за поділ Словен і Антів як за сучасний, то приходить ся думати, що імя Антів в сїм епізоді таки переказане було готською традицією (а в кождім разі уважалось іменем старшим ніж VI століте). Ще Остготи дійсно знали Антів і антське імя, се потвержуєсь ся й остготським катальогом народів, перехованім в пізнійшій льонгобардській легенді, і ся знайомість їх з антським іменем в кождім разі не пізнійша початку V в.

Поza тим імя Антів приходить до загального уживання у візантійських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана, що жив у східній імперії). Сї письменники майже всі розрізняють Словян і Антів: Прокопій, Агатій, т. зв. Маврикій, Менандр, Іоан з Ефесу, Теофілякт. На офіціальний характер сього імени вказують титули Anticus, що приймали ся імператорами з нагоди побід над Антами. Останній раз імя Антів приходить в оповіданню Теофілякта — письменника, що жив в першій пол. VII в., в однім епізоді війни 602 р. По сїм антське імя зникає. Але з сим моментом взагалі уривають ся візантійські звістки про задунайські краї, антське імя могло жити в них і довше, тільки перше ніж в візантійській літературі зявили ся нові звістки про чорноморські краї (X в.), антське імя вже вигасло. Чи не було воно перейняте Візантійцями від східніх турецько-фінських орд, що були сусідами власне полуднево-східніх Словян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Візантією?

Яке значінне мав сей поділ на Словян і Антів? Уважати його чисто географічним — трудно. Занадто широко й консеквентно переходить се відріжненне у письменників VI в.; імя Антів згідно й консеквентно прикладаєть ся ріжними авторами до цілої кольонізації від Дністра до Меотиди, не тільки до пограничної території Антів і Словян. Імя Анта прикладаєть ся як прізвище до поодиноких осіб з сієї групи. Анти і Словени то виступають разом, то воюють між собою (в середині VI в.), і ведуть пізнійше цілком противну політику що до Аварів і Візантії. Всі сї факти вказують на осібність сих двох груп, і тяжко було-б звести їх до тієї ріжниць, що Словени, мовляв, сиділи по сей бік Дністра, а Анти по той. Мусіла бути більша.

Висловлялись гадки, що Анти — се імя якоїсь політичної організації, — держави, завязаної через завойоване, взагалі політичний термін. Але ся згадка ніяк не може бути принята. Що була б се за велетенська держава, що мала б надати нове імя сій етнографічній групі — від Дністра до Кавказу! І саме якоїсь сильнішої

політичної організації у Антів як раз не бачимо: сучасник Прокопій виразно каже, що як Словенами так і Антами не править один чоловік, але здавна вони живуть «демократично», і дійсно оповідає про одну таку ухвалу, повзату на антських вічу. В таких політичних відносинах не завязують ся такі величезні державні звязки.

Одиноке можливе пояснення — се що поділ VI в. на Словян і Антів відповідав двом особіним етнографічним словянським галузям. Глянувши на розміщенне Словян і Антів на полудні, переконаємо ся відразу, що назва Словенів (Sclaveni), обіймає Словен Мізійських (пізнійших Болгар) й Словен Панонських — бо то вони сиділи в першій половині VI в. по Дунаю від Драви до моря і Дністра. В краю між Дунаєм і Дністром в середині VI в. не міг сидіти хто иньший, як тільки словянські кадри, що протягом VI і VII в. перейшли в Мезію, полишивши своїм східнім і північним сусідам землі за Дністром. «Анти» можуть відповідати тільки східній групі, але й то з певним обмеженням: ми не знаємо, як далеко сягало ім'я Антів на північ; теоретично беручи воно могло обіймати всі східно-словянські племена, але в наших звістках стрічаємо се ім'я тільки в подіях і комбінаціях, які дотикають ся самої лише полудневої, чорноморської колонізації східно-словянської галузи. Анти в нашій матеріалі ся полуднева частина східної галузи, себ то представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер зємо українською.

Все промовляє за сим ототоженням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що границить з певністю. Бачимо, що сі Анти виступають на території, де пізнійше бачимо Русинів і де й тоді, в VI в. не міг сидіти ніякий иньший словянський нарід,— розумію краї між Дністром і Доном. Їх границею з «Словенами» тоді був Дністер, але з рухом Словенів на захід і полудень вона натурально мусіла посунутись на захід — і дійсно потім, в X в., як бачимо Дунай границею Руси з Мізійськими Словянами. Бачимо, що сі Анти були східніми сусідами Словен, і відріжнялась від них як особна група, найправдоподібнійше — етнографічна; се бачимо й у їх наступників — Руси та Болгарів. На останку — антська колонізація вповні відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрям словянської колонізації могли-б викомбінувати про правітчину нашого народу й напрям його колонізації. Се все, кажу, робить можна сказати — певним, що в Антах маємо предків українських племен. <...>

Грушевський М. С. *Історія України-Руси.*— Т. 1.— С. 171—177.

12. Географія українських земель

Що таке українські землі? Описова географія займається звичайно описом поодиноких держав, рідше природних країн, і лише винятково описом — національних територій. Географічні студії, які виходять від поділу землі на держави, однобічні. Держави й їх кордони змінні, нації й їх території це природні, із землею зв'язані організми, які підлягають далеко меншим і повільнішим змінам, ніж держави. Розвиток світу, його політичних, суспільних, господарських і культурних відносин має свої підстави в першій мірі в національних, а не в державних організаціях. І зокрема в теперішній добі. Звідтіля й випливає воля кожного національного організму створити свою державу, що сповняла б його функції.

Українські землі не творять у теперішній добі окремої держави, вони не є також відокремленою, виразно обмеженою одиницею; зате творять окрему національно-культурну одиницю, й цього досить, щоб вони були предметом географічних дослідів.

Грианиці українських земель лежать там, де пробігають грианиці українського народу, його мови, його культури. Українські землі тягнуться від Тиси, Дунаю, Чорного моря й Кавказу по ліси й багна Полісся, від Попраду, Сяну, Вепру й Біловезі по надкаспійські пустелі й широкий Дін, за якими ще простягаються українські кольонії почерез Азію аж до берегів Тихого океану.

Українські землі як природна одиниця. Україна є країною східної Європи, подібно як Англія, Німеччина, Чехія — західної. І як західня Європа поділяється на низку складових частин, так і східня Європа є комплексом різних природних країн. Вона поділяється на шість окремих країн: північну частину, або Біломорщину, Прибалтійщину, Уральщину, Московщину (цю можна б іще поділити на центральну частину й на східну або Надволжанщину), Каспійщину й Україну. Усі ці країни різняться між собою географічним положенням, внутрішньою будовою й різьбою, підсонням, рістнею, а й історією заселення, демографічними й культурними відносинами та господаркою.

Наші землі відрізняються від інших країн східної Європи передусім своїм географічним положенням на її південних окраїнах, над останньою віткою Середземного моря; завдяки цьому положенню вони є мостом поміж східною Європою й середземноморськими країнами. Наша країна єдина з країн схід. Європи дотикає молодих фалдових гір (Карпати, Яйла, Кавказ). Тектонічний черен українських земель творить архейський гранітно-гнейсовий масив, який проходить цілу країну впоперек від Случа на Волині на північному заході аж по Озівське море на південному сході. Цей масив, і пізніше молода фалдовина, були джерелами частих рухів, що тривають досі і що впливають на різноманітність поземелля.

Ім завдячують набреніlosti поземелля свій напрям із північного заходу на південний схід. Через них краєвид України різноманітніший від краєвиду інших частин східної Європи. На різницю вигляду впливає й те, що льодовик заняв лише незначну частину українських земель, а величезна частина їх завдячує дрібні форми поземелля не зльоденінню, а грубому лесовому покрову, що прикрив їх після того, як уступали льодовики.

Щодо підсоння, то Україна займає виразно самостійне становище супроти інших країн східної Європи. Клімат України творить перехід від теплогo середземноморського підсоння до холодного московського. У звязку з відмінним підсонням і ґрунтами відмінна від сусідніх країн і рістня України. А саме Україна, як ні одна инша країна Європи,— країна степів, і лісостепу, які дуже добрі для хліборобської культури.

Природні межі наших земель. Наша країна, як природна одиниця, не має виразних природних ґраниць, її відділюють від інших природних країн лише широкі смуги. Не відділюють її від півночі, сходу чи заходу високі гори, тимто і впливи, які йдуть від Чорного моря, від заходу й від Азії, перехрещуються на українській території поволі. Поволі змінється підсоння, рістня, краєвид. Лише на півдні виразну ґраницю творить морський беріг і Кавказ, частинно творить її також на північному заході болота Полісся, а на невеличких відтинках на південному заході хребти Карпат. Колись на межах української території були природними ґраницними смугами просторі лісові пущі, наприклад, на західньому поґрянниччі, та вони вже давно повирубубані. Відкритість українських ґраниць це одна з причин упадку української держави.

Роля рік. Треба сказати ще кілька слів про ролю українських річок, як обеднального елементу. Головна ріка українських земель, Дніпро, пропливає ними від півночі на південь, лучить в одне ціле центральну частину нашої країни та сполучує її з морем. Подібне значіння, хоч у меншій мірі, має Дністер. Ті ж ріки на українських землях, які не належать до сточища Чорного моря, а є притоками Висли, а саме Сян і Буг, мають дуже легку сполуку з Дністром і з Дніпром і творять до деякої міри з ними одне гідроґрафічне ціле. Колись ріки мали величезне значіння в історії заселення, й як засоби лучби. На тому тлі розуміємо ролю Дніпра, який був головною віссю української держави. Та рівночасно факт, що Дніпро і Дністер мали легкі сполуки з Вислою й Німаном, улегшав наступ західніх сусідів на українські землі. Є дуже характеристичне явище, що українські землі не мають ніяких річних сполук із положеною на північному сході Московщиною. Зате Донець, який пропливає українську територію, має розмірну легку сполуку з притоками Дніпра, наприклад із Самарою.

Взагалі ж рівнинність, легка прохідність і спільна гідроґрафіч-

на мережа лучать українські землі в одне ціле. А проте вони не є одноманітні, але й собі поділяються на численні природні райони з відмінними різноманітними краєвидами.

Математично-географічне положення наших земель. Наша національна територія простягається поміж 43° і 53° півн. ширини та 21° і 45° східньої довжини. В Європі українські землі пересунені на її півд.-східній кут.

Межеве положення. Положення України типово межеве, і це означає сама назва нашої батьківщини. Україна є межевою країною Європи, лежить на переході до Азії й до її степово-пустинної частини, лежить на окраїнах Середземного моря, лежить на погрянничі лісів і степів.

Українне положення України на перехресті великих шляхів, які проходили через її територію, приносило їй не раз багато користи, але ще більше — лиха.

Україна лежить над Чорним морем, яке є останнім відніжжям Середземного моря, втиснутого на півн. схід у континентальну масу східньої Європи. Середземноморські впливи тут ослаблені. Слабі тут впливи середземноморського підсоння й рістні, слабою луною відбивалися тут події середземноморської історії, ослаблений відгомін находили тут течії середземноморської культури. А проте Україна єдина країна східньої Європи, що межує й має безпосередній сутик із цим теплим, південним морем. Чорне й Озівське море є єдиною гряницею нашої країни на лінії від гирла Дунаю по Кавказ. З цими морями лучать нашу землю ріки, головно Дніпро, та вісь України, то й нічого дивного, що кожний політичний організм, який розвинувся на українських землях, старався дійти до цих морів.

Географія українських і суміжних земель / Упоряд. В. Кубійович: В 2 т.— Львів, 1938.— Т. 1 — С. 1—4.

13. Прабатьківщина і перші розселення українських племен

Кольонізаційні змагання українського народу. Територія, яку суцільною масою займає український народ, це — вислід довголітніх кольонізаційних змагань. Коли наші предки уперше появилися на історичній арені, вони розпоряджали ледви четвертиною наших теперішніх просторів. Треба було кільканадцять століть праці і зусиль, щоб давню батьківщину поширити до сучасних гряниць. Наш кольонізаційний похід не відбувався легко й безпереривно. Українські поселенці багато разів йшли вперед, займали нові станиці, укріплювали їх, загосподарювали — та, під напором чужих пле-

мен, мусіли їх залишити, а опісля наново вперто йшли вперед. Ці епохи припливу й відпливу особливо характеристичні для нашої давньої кольонізації. Але накінець український народ переміг і створив собі велику й широку батьківщину.

Словянська батьківщина. Корінною основою нашої давньої території була словянська прабатьківщина, між Вислою та Дніпром, яка південною своєю частиною входила в теперішні землі. Докладно визначити її межі, неможливо: вона займала приблизно Поділля, Розточчя, Холмщину, Волинь, Полісся, північну Київщину, західню Чернігівщину. На півдні за найкрайнішу її грانیцу можна б уважати лінію Галич — Київ — Глухів, на півночі вона межувала з територіями білоруських і російських племен. Простір цієї української батьківщини можна б оцінити на 170 000 км². З уваги на рослинність ця територія займає смугу великих лісів,— у тих часах були це густі, недоступні пуші, що давали головний захист людині.

Доба словянського розселення. Перший кольонізаційний рух, що почався з цього центра словянської прабатьківщини це — т. зв. словянське розселення, що відбувалося в III—VI ст. по Хр. В тій добі західні й південні словяни перейшли на свої теперішні оселі, а наші племена почали з лісів переходити в лісостеп. Наш найдавніший літопис подає вислід цих мандрівок,— як він виглядав у IX—X ст. На давній батьківщині сиділи: над Бугом — дуліби, на Поліссі — деревляни, в околиці Києва — поляни, на Лівобережжі — сіверяни, і далі на півночі інші племена, з яких згодом втворилися теперішні білоруси й москалі. На нових землях, на півдні засіли над долішнім Дніпром — уличі, і між Дністром і Дунаєм — тиверці. Не знати, де жило ще одне плем'я — хорвати. Літопис подає тут цікаві спомини про те, як різні племена змінювали свої садиби: і так, н. пр., уличі знад Дніпра перейшли пізніше між Бог та Дністер; північні племена радимичів і вятичів, під проводом своїх основників, Радима та Вятка,— мали примандрувати з заходу, основник Києва, Кий, пробував оселитися над Дунаєм, та місцеві мешканці поставилися до нього вороже, і він мусів завернутися. Видко, переселення посувалося в різних напрямках, і багато пройшло часу, аж кольонізаційні хвилі уляглися.

Заселення півдня перед українською кольонізацією. Південні простори, в які входили словяни, здавна замешкували народи різних рас і мов. У Карпатах у перших століттях по Христі проживали тракійські народи — беси, костобоки, карпи; від останніх, мовляв, має походити назва Карпат. Між траками поселилися хенедельти й германи (бастарни). У степах, ще від VIII ст. до Христа, жили іранські племена з різnorodними назвами, такими, як скити, сармати, аляни, роксоляни; деякі з них були кочовики, інші порозводили хліборобство, дійшли до вищої культури й виробленого

державного устрою. В III—IV ст. Правобережжя опанували готи, які мали тут сильну державу і прийняли вже були християнство.

В IV ст. в українських степах появилася грізна тюркська орда, гуни, що сильним напором розторожили готську державу й переможним походом пішли далі на захід. Від того часу «ворота народів» були вже відчинені, й через Україну проходять що раз нові азійські орди — болгарі, авари, хозари, мадяри.

На самому побережжі Чорного моря від VIII—VI ст. до Хр. були численні грецькі кольонії, засновані головню поселенцями з малоазійського Мілету. Тут найбільше значіння мали міста: Тіра над Дніпровим лиманом, Ольбія при гирлі Бога, Херсонез (Корсунь) — на зах. Криму, Пантикапей на півострові Керч і Фанагорія на півострові Тамань, Танаїс — при усті Дону. Ці кольонії дісталися пізніше під владу Риму, за мандрівок народів здебільша позанепадали, і тільки деякі з них віджили знову під опікою Візантії.

Між це чужинецьке населення поволі втискались українські поселенці, використовуючи пригожі хвилини, коли серед рухів різних племен творилися пусті прогалини в південних країнах і відкривалися шляхи для кольонізації.

Кольонізація Закарпаття й Семигороду. На заході наше населення заняло Підкарпаття, перейшло поза Карпати й заняло стоцище горішньої Тиси. На Закарпатті українське населення сягало далі на південь, ніж тепер. На це вказують українські топографічні назви над середньою Тисою. Пізніше, під натиском маляр, українці почали уступати на карпатське Підгір'я. В XIII ст. західні письменники називають Закарпаття — «Руською Мархією», а гори Карпати — «Руськими Альпами». З кінцем XIII ст. Закарпаття якийсь короткий час належало до галицької держави, і в Березі резидував урядовець князя Льва (1299 р.).

Українське заселення обіймало тоді частинно й Семигород. Семигородські документи XIII ст. згадують, н. пр., гору Русь і Руський Торг. Пізніше українських топографічних назв стрічаємо ще більше. Серед них звертають на себе увагу слова, що торкаються гірничого промислу, такі як: баня, вікно, солянка. Це вказувало б, що українські поселенці брали участь у рудокопстві та в солеварстві. Пізніше українські оселі серед румунської кольонізації пощезали. Ще в 1446 р. папська булля згадує на погрянниччі Угорщини й у Семигороді «руський народ досить людний і числом великий».

Заселення Молдави. З гір українські поселенці заходили і в молдавську височину. Про це свідчить давня топографія Молдави, де стрічаємо багато словянських назв. Коли до розцвіту дійшла галицька держава, Молдава стала для неї природним шляхом до Візантії, і тоді по всіх визначніших містах появилися українські

кольонії. В одному списі городів із половини XIV ст. до українських осель зараховано молдавські міста: Хотин, Сочаву, Серет, Роман, Яси, Білгород і цілу низку наддунайських міст; там були, ясна річ, значніші українські кольонії. Особливо сильні були ті оселі в Берладі (тепер Бирлата) та в Галаці, що тоді звався Малий Галич; тут навіть довгий час володів князь Іван Ростиславич з галицької династії.

Заселення степів. У степові простори наша кольонізація посувалася спершу без перепон. У деяких місцях словянські оселі були навіть доволі густі. Про племена уличів і тиверців літописець оповідає, що, мовляв, «була велика їх сила,— вони сиділи над Богом і Дніпром, аж до моря»; коли вони уступили з цих околиць, «позалишалися їх городи досі». З цих городів найважливіший був — Пересічен, але місце, де він лежав, досі не виявлене.

Особливо корисні умови для нашої кольонізації настали тоді, як над Дніпром зорганізувалася могутня київська держава, що шляхів для своєї експансії шукала на Чорному морі. Тоді Дніпро став найголовнішою торговою дорогою. Вже в половині X ст. візантійський цісар Костантин Порфірородний записав українські назви Дніпрових порогів і важніші пристані над долішнім Дніпром, такі як острів св. Григорія (Хортиця) і острів св. Етерія (Березань). Що на цій дорозі повстали українські оселі, на це вказують назви Білобережжя — так звали тоді Дніпровий Низ, і Лукоморя, частини чорноморського й озівського побережжя. У тих часах виросло значне місто з українською назвою Олеше (теп. Олешки), головний торговий осередок над долішнім Дніпром, куди йшли купецькі каравани з Києва. Українські кольонії були і у кримських містах, головно в Корсуні, а цілком під український вплив дісталася давня Фанагорія при усті Кубані, що стала українським князівством, під назвою Тьмуторокань. При усті Дону були оселі Руський порт і Руське село. Чорне море, на якому розвинулася сильно українська плавба, мало тоді назву Руського моря.

Географія українських і суміжних земель.— Т. 1.— С. 251—254.

14. Расові прикмети українців

Як повстали раси на українських землях? Расова структура українського народу це вислід дуже довгих і складних процесів, що відбувалися й відбуваються на його землях.

Найважніший вияв, що веде до расової різноманітності народу це — боротьба рас. Для України, як південно-східньої частини Європи, значіння має особлива її відміна — континентальна боротьба рас. Вона повстає тоді, коли раса чи то якась етнічна група, як носій її прикмет, переступає свої широко зазначені грانیці й вивандрує на чужі землі, побільшуючи обшир свого простору, що дає йому прожиток.

Континентальна боротьба рас мала вирішне значіння для України, що лежить на межі двох континентів: європейського й азійського, двох смуг: південної-степової й північної-лісової, в місці, де перехрещуються впливи п'ятих рас: нордійської з півночі й північного заходу, палеоазійської з північного сходу, ляпоноїдної із сходу, арменоїдної з півдня й південного сходу, середземноморської з південного заходу. Зудар усіх цих рас довів до їх суміші, він дав основи під расову структуру наших земель.

Не вважаючи на те, що чотири раси — палеоазійської сюди не вчисляємо, бо вона тепер майже виключно входить у склад московського народу, — отже не вважаючи на те, що ці чотири раси становлять зруб расової структури європейських народів, то проте можна в антропологічному розумінні відрізнити один народ від другого. Можна тому, бо ці раси входять у різні етнічні групи в іншому відсотковому співвідношенні. Для наших земель мають особливе значення передусім дві раси: нордійська, яка творить головний склад іще праслов'ян, і арменоїдна, яка заселює українські землі від бронзової доби. Дві інші раси становляють другорядні складовини обох расових сумішей: ляпоноїдна — серед праслов'ян, середземноморська — серед арменоїдів.

З початком бронзової доби, а може ще й у неоліті, на сучасні наші землі привандрує арменоїдна раса. Наступ цієї раси йшов, здається, трьома шляхами і вона захопила мирно підкавказькі країни і здобула чорноморські степи й сумежні західні території. Щодо збройних походів, то тут можуть бути дві можливості: або це діялося через інвазії арменоїдів із Малої Азії через Балкани здовж берегів Чорного моря, або арменоїди переходять цілу Європу з Іспанії через середу Німеччину, Чехію й Угорщину, бо саме в Іспанії виступає короткоголова людність, дуже близько споріднена з арменоїдами, знана як людність культури дзвонових чаш. На нашу думку, треба прийняти першу можливість, бо склад рас цієї арменоїдної людности дуже зближений до складу населення островів Егейського моря, тимто без труднощів цілу територію сточища Чорного моря і сумежні краї можна сполучити в одне ціле. Це ціле з етнічного боку — азіянти, племена, що заселяли широкі смуги Малої Азії, Кавказ, Персію, а то й Сирію. Їх характеризує такий расовий склад:

СЕЛИЩА	Раси, %			
	Нордійська	Середземноморська	Арменоїдна	Ляпоноїдна
Сміла — з перелому неоліту і бронзи	10·3	22·8	39·2	27·7
Кипр із доби бронзи	4·6	21·3	47·7	26·4

Арменоїди виступають на наших землях із виразно хліборобським характером. З домашніх тварин вони знають вола, вівцю, свиню, з рослин — пшеницю, горох, фасолю і ячмінь. І ті рослини, і ті тварини грають ще й досі на нашій території основну роль.

На північ від цієї людности, що заселяла степ і лісостеп, розсілися були слов'яни, які підбили спокійних хліборобів. Треба зазначити, що вже в найдавніших часах слов'яни не творили якоїсь одности в расовому чи культурному розумінні. Вже у своїй прабатьківщині, що її східні й південні границі проходять українською територією, слов'яни поділилися, зіткнувшись із іншими расами й культурами. Тимто говорити про слов'ян як про щось ціле немає жадної основи. Треба б говорити власне про три слов'янські смуги: північну, перехідну осередню й південну. Племена, з яких витворився український народ, становлять разом із чехами і словаками перехідну смугу, яка тим різниться від двох попередніх, що не виявляє майже жадних впливів уральських і балтійських племен, хоч і має з ними той самий основний первень: нордійську расу, яка у схрещеннях із арменоїдами витворила мішаний, динарський тип, що є прикметний для расової будови наших земель.

Перейдемо до характеристики рас, що виступають на наших землях.

Нордійська раса. Прикметою нордійської раси є ясна пігментація; тонке, легко хвилясте волосся, блакитні, сталеві очі, біла, тонка, просвітлена кров'ю шкіра, яку вкриває густе волосся. Обличчя подовгувате й вузьке, риси виразисті, чоло високе з легким луком над бровами, очі не глибоко в голові, з довгою поземою щілиною, повіки тонкі, віддаль поміж очима досить велика. Насада носа висока й вузька, хребет його простий і вузький, носові крила тонкі, носова перегородка довга й тонка. Usta середні, губи тонкі, зуби довгі. Долішня щелепа сильно розвинена з сильним вистайним підборіддям. Вуха тонкі й великі з відстайними платками. Кости тіла — тонкі й довгі; шия довга, грудна клітка вузька й довга, черево невелике, тулуб короткий, ноги й руки довгі, стопи вузькі, пальці довгі, підбиття ноги плоске. Ріст високий, стан гнучкий, голова довга.

Нордійська раса — ідеал європейської краси. Вона визначається великою силою розсудку, бажанням чину, річевістю, зрозумінням для дійсності, прагненням досліджувати невідоме та незрозуміле, легкою недовірчивістю до чужих, вірністю та високим почуттям честі. Серед цієї раси бувають дуже індивідуальності, в щоденному житті вони самотні, покладаються на свою, не на чужу силу в праці — тверді супроти себе й безпощадні для докільля. Як провідники, мають високе почуття відповідальності, тверде сумління, невгнуту волю. Вони сповнені вічною тугою за мандрівками, ніколи не бути вдома, їх дім — цілий світ, повний чудес і пригод. Далекі виправи вимагають організаторського хисту, знання воєнного ремесла, самоопановування та панування над масами. Музика, геометрія, мореплавство, купецтво, завойовування країн, війни, управа державою, закладання нових держав — це їх дальші прикмети. Всі ці прикмети знайдемо в українській історії, чи в тих часах, коли Святослав Завойовник покидав Київ і землі над Дунаєм уважав за осередок своєї держави, чи, пізніш, коли запорожці обкурювали мушкетним димом мури турецького Стамбулу, з другого боку — химерність запорожців, що одного дня здатні були до найбільших зусиль, які тільки може знести людське тіло, а другого — розкисали в безділлі або на безшабашних бенкетах — це вже не зовсім привабливі сторони нордійського духу. Козацький орден, відокремлений від жінок, вказує на невелику пристрасть і змисловість.

Середземноморська раса. Прикмета середземноморської раси — темна пігментація; серед неї виступають дуже часто й руді. Волосся хвилясте, очі темні, шкіра попелисто-бурава, обличчя овальне з заокругленою долішньою щелепою, чоло середнє й широке, віддаль між очима велика, шпара широка, позема, очі не е глибоко в голові, повіки середньо грубі. Ніс м'ясистий, але рівний, насада досить широка, крила носа середньо тонкі, уста малі, губи повні, вишневої барви. Череп середземноморців довший від черепа нордійців, без надбровних луків, потилиця заокруглена. Ріст низький, тулуб досить довгий із широкими клубами. Руки короткі, стопи довгі, підбиття високе.

Психічну характеристику середземноморської раси віддзеркалюють жвавi рухи, вибухи почувань і пристрасти, вражливість і нахил до патосу. Ці прикмети проявляються і в мові і в рухах. Дух, опанований почуваннями, легко захоплюється й попадає в депресію, яка може межувати з панікою. Середземноморець не покладається на себе самого, як нордик, а на докільля, поведінка викликана оглядом на когось другого. А з цього виходить потреба вяснювати свої вчинки, обороняти їх перед людьми. Коли середземноморець обороняє себе, справу топить у потоці слів, і цим викликає вражіння, що головна річ була — говорити, а не —

сама справа. Середземноморець дбає про назверхність, тим то й послуговується відповідними засобами, щоб звернути на себе увагу. Одяг його перевантажений крикливими барвами, обличчя повне відповідних мін, руки — патетичних рухів. Ці прикмети українцям чужі, головню чужі вони галичанам. Для них важніше — «бути», ніж — «значити», для середземноморців — навпаки. Глибока релігійність межує з забобонами, а звідси крок до злостости і проклонів. В політичних справах — змови і вічні камарилі, тимто нормальний стан у державі революції, а спокій, це тільки відпочинок між ними.

Арменоїдна раса й динарський тип. Дуже темна пігментація — її прикмета серед європейських рас. Волосся хвилясте, нераз кучеряве, темні, дуже часто чорні очі, шкіра матова. Чоло високе, втиснуте у високій частині, але без надбровних луків. Обличчя трикутне, довге, очі великі, випуклі, часто «цибулясті», віддаль між очима невелика. Повіки грубі й великі, ніс великий, луковато вигнутий, носові крила грубі, носова перегородка довга і досить тонка. Уста середні, губи повні, долішня губа грубша й довша, ніж горішня. Долішня щелепа низька й вузька. Череп дуже округлий, потилиця вузька і плоска, стята доземо. Підстава черепа вузька. Тулуб довгий, грудна клітка вигнута, плечі широкі, ріст вищий за середній.

Арменоїдна раса виступає у нас в чистій формі передусім у східних Карпатах, на Криму й у підкавказьких околицях; у мішаній формі — скрізь на наших землях. Такий мішанець — це динарський тип, характеристичний представник нашого населення. В залежності від того, в якій околиці в давніх часах виступала перевага одного з його складових первнів, динарський тип буває посередній, схиляючись то в сторону нордійської, то арменоїдної раси, він виказує яснішу, то темнішу пігментацію, гнучкішу, то тяжчу будову тіла.

Характеристика динарського типу — тверезий розсудок, брак перспективи на ширшу міру, хоробрість, гордість і високе почуття чести. Брак перспективи веде часто до національного залому, хоч любов до батьківщини, туга за нею і привязання у динарця особливо великі й сильні. Здається, що при національному заломі грає особливу ролю амбіція, бо сутньою прикметою цієї раси є бажання бути скрізь першим. А далі цей тип характеризує великий мистецький хист, який легко можна прослідити в народньому одягу, різьбі, музиці, малярстві, звичаях і обичаях, де висувається наперед не тільки добро, а і краса, любов до природи, лісу, квітів і садів. В товаристві динарці веселі, в самоті попадають у депресію. Так узагалі добродушні, хоч і тверді, там де чується інтерес. При інтересах меккі й хитрі.

Ляпоноїдна раса. Основні прикмети цієї раси такі: низький

ріст, довгий тулуб, короткі пальці, малі й широкі стопи й долоні, м'ясниста будова тіла, коротка круглава голова, коротке широке обличчя з вистайними кістками. Короткий широкий ніс із плескатою насадою і кирпатим передніссям серед широкого круглого обличчя. Шкіра жовта, волосся їжасте і тверде, очі темні, очна щільна вузька, повіки укладені скісно.

Ляпоноїдна раса в собі замкнена, не має володарного духу, спокійно піддається і зносить владу чужих, аби лишити її у спокою. Тут вона вже аж надто терпелива. Не любить вандрувати, і як покине свою місцевину, незабаром повертається до неї. До чужого відноситься з недовірям. Дуже працьовита на землі, рветься до заробітків, заробленого не видає, а ховає на чорну годину, якої — як узагалі майбутности — боїться, вона нависає над нею наче щось неминуче. Далеких і великих цілей немає, тягнеться до однородности й рівности. Щодо цього, тут московський «мір» знайшов своє завершення. Відвага є, але воїничого духу немає. Зрушений з місця ляпоноїд котиться важко, змітає жорстоко все з дороги, сіючи сполох. Вдоволяється малим і тим, що крок за кроком здобуде. Чужої думки, передусім нової, не терпить. Прив'язується до дрібничок. Ідеалом є більшість, яка не зносить жадних сварок і різниць, а її чином стає пісня «де згода в семействі, там мир і тишина...» До цієї раси прикметне намагання знаходити подібности, не різниці, що вказувалиб про окремішність, тим вона найкраще почувається в гурті.

Замкненість у собі, брак радості мусіли відбитися і в релігії, повній темного фанатизму, забобонів і особливо погано зрозумілої побожности, для якої найменший відхил від прийнятого — рівнозначне з опутанням діаволом, для якої світ — іграшка фатальної сили, яку переблагати нема змоги, де душа беться в темній понурости.

Всі ці чотири раси виступають на наших землях у суміші між собою і одна якась частина різниться від другої іншим чергуванням процентового співвідношення котроїнебудь із них або їх мішанців.

Розміщення рас на наших землях. Переважну часть наших етн. земель займають типи з ростом вищим за середній. Високорослі живуть у Східніх Карпатах, заселяють землю обабіч Дністра і східню смугу над Дніпром, що починається в околицях Переяслава й тягнеться аж до Озівського моря, переходить коло Кременчука на правий беріг Дніпра, заповнюючи ціле Дніпрове коліно. До цієї самої категорії треба зачислити й Кубань. Низькорослі займають середню частину Галичини з Бойківщиною, Полісся, північну Чернігівщину та південну Вороніжщину.

Щодо форми голови, то переважна частина населення є круглоголова, всі інші півкруглоголові. Довгоголових у збитій масі

немає. Найбільш розмірно довгоголові замешкують північну Галичину, Волинь і Полісся, цілу Чернігівщину, північну Переяславщину й Харківщину. Такою самою формою голови визначається Кубанщина й півд.-східне Поділля.

Барва волосся розложена теж правильно. Найбільше темноволосях мають Карпати, Київщина й дальші території здовж правого берега Дніпра, східня Катеринославщина (Дніпропетровщина) та північна Кубань. Найбільш ясноволосих має Волинь, Полтавщина, Переяславщина, Харківщина й південна Кубань.

Групи расових типів:	Пор. число	Округи
Динарський, субляпоноідний, субнордський	1	Харківщина, півд.-зах. й півн.-схід. Галичина лемки півн. бойки Холмщина, півд.-зах. Полтавщина, півд. бойки, буковинські гуцули
	2	
	3	
	4	
Динарський із легкою примішкою арменоїдного	5	галицькі гуцули Поділля закарпатські гуцули Бачка, бойки, Таврія
	6	
	7	
	8	
	9	
Нордський із легкою примішкою динарського	10	Радомисльщина півн.-схід. і півд.-зах. Волинь, півд. Кубань Курщина півн.-зах. й центр. Волинь
	11	
	12	
	13	
Динарський, середземноморський, субляпоноідний	14	півд.-зах. Чернігівщина, півд. Поділля, півн.-східн. Полтавщина східн. Чернігівщина, Вороніжчина осередня Галичина, осередня Бойківщина півд.-східн. Київщина осередня й півн.-зах. Київщина півд.-зах. Київщина, Катеринославщина
	15	
	16	
	17	
	18	
	19	

Расова будова українців і сусідніх народів. Порівнюючи українські землі із сусідніми країнами, значніших різниць у расовій будові не знайдемо. Найбільше різняться від українців їх східні сусіди, кочовики, які належать до жовтої, центрoазійської раси. Супроти своїх північних сусідів українці не займають такого різкого становища, а проте їх расова будова дає достатню основу відділити українське населення від московського й польського, що творить спільну північно-словянську смугу. Протиставу українців і москалів видно з таблицьки.

Народність	Прикмети		
	ріст (см)	тягар (кг)	грудна клітка
Москалі з Москви	167,3	61,3	87,8
» з Ленінграду	167,0	61,2	87,7
» з Горківської округи	166,1	59,9	86,6
Українці з УССР	169,1	62,8	88,3

З порівняння бачимо, що московські групи виказують між собою мінімальні різниці, супроти ж українців зливаються в ціле, творячи дві окремішні етнічні одиниці. Ці різниці — це щось постійне в історії обох народів, а не перехідність, викликана зовнішніми умовами, такими як клімат, харч, або біологічні явища, а до них власне належать згадані, є спадщинні, вони раз-по-раз наново зустрічаються на тій самій території в її тисячолітній бувальщині. Тимто, н. пр., на Україні зустрічаємо тепер той самий головний показник, який мали перед тисячоліттям аляни, трацьке племя, а в Московщині той самий, що колись мали фіни.

Розуміється, наші етнографічні гряди не збігаються з грядицями з расового погляду. Расові первні поступнево переходять із одного на другий і сутні расові різниці віддзеркалюються щойно як ціле.

Географія українських і суміжних земель.— Т. 1.— С. 327—334.

**ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ
В КНЯЖУ ДОБУ****ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ КІНЦЯ VIII—XIII СТ.****15. Про походження термінів «руський», «Русь»**

Як розуміти тут слово «руський», це, звичайно, найголовніше питання цілої цієї справи. Не належу до прихильників норманської теорії, і тому під словом «руський» розумію східно-слов'янський, а властиво — полянський, київський чи теперішньою термінологією — український; що тут під словом «руський» можна розуміти «слов'янський», підставу до того подає й сам основник норманської теорії, автор Київського Літопису, котрий твердить: «А словѣньскъ языкъ и рускый одинь».

Назва «Русь» — це чи не споконвічна назва полянської землі, властиво Київщини (пор. слово «русий»); тут же на Київщині тече й річка Рось, назва напевне одного коріня з словом «Русь»; не дурно ж ще автор Густинського Літопису, розказуючи «чесо ради нашъ народъ Русью наречеса», подає й те, що цю назву де-хто виводить «от рѣки, глаголемя Рось». Стара традиційна Русь — це земля поміж Дніпром, Ірпенем та Россю. Уявляти собі повстання Київської держави так, що її власне 862-го року заснував Рюрик, цілком не науково — державне життя повставало тут поволі і то задовго до 862-го року. Варяги прийшли вже на Русь, і тут ця споконвічна тубільна назва поширилася й на них. Були ж варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте та земля за давніх часів Руссю ніколи не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь пристала до варягів на Київщині. Самої Руси в скандинавських сторонах так і досі не відшукано; північні саги, що так залюбки розповідають про тих своїх земляків, котрі ходили на Русь, зовсім мовчать про скандинавське походження руської династії.

Огієнко І. І. *Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність* // Огієнко І. І. *Історія церковно-слов'янської мови.* — Варшава, 1927. — Т. 1. — С. 106—107.

16. М. С. Грушевський про особливості українського етносу

Від тої матеріальної сфери, в котрій розвивала ся діяльність давнього Українця, перейдемо тепер до нього самого — до його фізичної й духовної фізіономії.

Для фізичного типу наших предків маємо перед усім клясичну звістку Прокопія про Словен і Антів (і при тім він виразно зазначає, що сі народи не різнять ся між собою виглядом): «всі вони високі і надзвичайно міцні, тілом і волосем не дуже білі або бльондинуваті, і не впадають зовсім в чорне, але всі рудоваті». Теж саме кажуть про Русь і Словян Араби; і їм мешканцям чорнявого полудня, впадало в очі румяне тіло й русяве волосе Словян, так що й своїх русявих земляків вони прозивали часом «Словянами». «Словяне — нарід червоної краски, з русявим волосем», характеризує їх абу-Мансур, «кріпкий тілом», додає Казвіні. Русь спеціально характеризується ними теж як великі тілом, русяві, гарні люде.

З сим сходять ся описи кількох наших князів. Хоч можлива непевність, чи не маємо тут до діла з чужою династією, у всякім разі цікаво, що сі описи зходять ся вповні з загальною характеристикою Словян і Руси. І так Лев Диякон описує Святослава: «він був середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий; борода була обголена, на верхній губі густе й довге волосе; голова зовсім обголена, з одного боку висів чуб, що означав значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі він був дуже добре збудований». В сій інтересній описи (вона вказує й те, яка на Руси тоді була мода на волосе) на сей раз звертаю увагу тільки на ясні очі Святослава. З літописей наших вкажемо дві описи, одну Мстислава Ярославовича (XI в.), другу — Володимира Васильковича (XIII в.): «бъ же Мъстиславъ дебелъ тълomъ, черьмоньмъ лицемъ, великома очима»; «сый же благовѣрный князь Володимѣръ возрастомъ бѣ высокъ, плечима вѣликъ, лицемъ красенъ, волосы имѣя желты кудрявы, бороду стригый, руки же имѣя красны (гарні) и ноги» — отже, знову маємо русяві, румяні, кріпкі фігури. З рисунків зовсім виразно виступає румяний і русявий (може рудакий) тип на мініятурі Ярополка Ізяславича чивідалської псалтири.

Зібравши до купи письменні звістки про Русь і Словян, ми здобули характеристику русявих, румяних, великих зростом людей. В декотрих пунктах вони вповні потверджують ся й иньшими даними, в иньших лишають нас в непевности. Що до зросту, то й нинішня українська людність досить висока (вище середнього зросту), вища від великоросійської, а в деяких місцях доходить таки дуже високого зросту (Кубанці, Гуцули). Сюж прикме-

ту виказують поміри костей з могил IX—XI в. Могили західної Волини дали пересічно 171 сантиметрів для мужчин, 155 для женщин, могили погоринські — 169 см. для мужчин, для женщин — 158 см.; могили з поріччя Тетерева — в середнім 167 см. Не так ясна справа кольору. Археологічного матеріалу для неї не маємо. Сучасна українська людність не має одностайного типу, як і ціла сучасна Словянщина взагалі має два окремі типи — ясний і темний; темний переважає на заході й полудню, ясний на північному сході, й українська територія припадає на переходину: на півночі й північному сході її переважає ясний тип, на заході (в гірських поясах) й полудні — темний; варіації так значні, що не можна уставити ще, який тип переважає між Українцями (матеріалу досі зібрано ще дуже небогато). З огляду на наведені вище історичні звістки виходило-б, що як раз ясний тип був початковий, основний, або переважний українсько-руський, тим більше, що він виказується на найстарших, найбільш законсервованих частинах нашої території — північних. Але і для того часу властиво може бути мова тільки про перевагу того чи сього типу, а не його виключність.

Цікава, а дуже неясна справа про краніологічний тип нашого народу, як і взагалі про тип словянський. Тепер у нас рішучо переважає короткоголовий тип, бодай в зібранім матеріалі (а він зібраний з деяких тільки місцевостей). Розкопки старих українських могил, X—XII в.— на Волини, в землі Деревлян, Сіверян виказують, що у старій українській людности тип довгоголовий рішучо переважав над короткоголовим. Так могили західної Волини дали 14 довгоголових (доліхо- і субдоліхо-кефалів) при 4 середнеголових і 2 суббрахікефалах (брахікефалів не було зовсім); в численнішій матеріалі з Погорини було 74 довгоголових (доліхо- і субдоліхокефали) при 11 середніх і 26 короткоголових (суб- і брахікефали); могили з над Случи дали 4 довгоголових (доліхо- і субдоліхокефали) і 2 середнеголових. Розкопки в околицях Тетерева також дали дуже мало виразніших брахікефалів. На 65 сіверянських черепів було тільки 6 короткоголових. На 33 донецьких 26 довгоголових, 3 середні, 4 короткоголові, і т. д. Про еволюцію антропологічного типу на підставі сих спостережень поки що булоб передчасно говорити; питанне про початковий словянський тип — чи був він короткоголовий чи довгоголовий, стоїть тепер гостро в науці, і рішити його вповні дефінітивно поки що нема можности, а без того і про еволюцію українського типу голови трудно говорити, і я обмежаюсь тільки зазначенням сих фактів. Супроти довгоголовости старої української людности в лісовім поясі маємо поки що два огнища короткоголового й темного типу — оден в західнім, карпатським гірським поясі, другий — на степовім шляху з Азії, де короткоголовий тип появляється впер-

ше в зелізній культурі. Коли зміни типу голови зводити на вплив самої метисації, то відси могли вийти елементи короткоголового, темного типу. І знов про старий український антропологічний тип треба сказати, що про його одностайність, про «расу» в VIII—X в., очевидно, так само не може бути мови, як і нині; тип сей тільки мусів бути тоді менше комплікований, менше мішаний і менше різнородний як теперішній.

Стільки б можна сказати про антропологічний тип, не забавляючи ся в гіпотези й здогади. Додати можна-б дещо про ношу голови; бачили ми вище моду X в., бодай княжої дружини: великі вуса, обголену чи сильно обстрижену бороду і на обголеній голові — чуб; бачили ми обстрижену бороду й у пізнійшого князя — Володимира, з XIII в. Княжі портрети на монетах виразно показують замахисті вуса, а що до бороди, то на декотрих монетах з іменем Володимира, золотих і срібних, зовсім виразно видно, що князь не має бороди, на иньших не можна добре розібрати, чи має він коротку бороду, чи зовсім низько обстрижену. Князь на т. зв. монетах Святополка не має бороди. Ярослав на старих рисунках софійської фрески має коротку бороду. У Святослава Ярославиича на рисунку його збірника борода низько обстрижена, так само у Ярополка Ізяславиича. З того виходило-б, що загальна мода у наших князів і може — вищої дружини була тоді на вуса, а бороду стригли. Та се не була, певно, мода загальна; арабські письменники згадують, що деякі Русини носять бороди, а деякі голять; Руська Правда між иньшими шкодами згадує видертий вус і бороду, а судячи по глузуванню Ляхів з Данилових вояків: «поженемъ на великыи бороды» можна здогадувати ся, що рядова дружина і поспільство XIII в. носило бороди довші. Що до волосся, чоловіки родини Святослава і так само Ярополк мають волосе обстрижене, але не дуже коротко — видно його з під шапки.

Тут буде до річи згадати ще одну подробицю зверхнього вигляду — чистоту. На тім пунктї маємо про наших предків досить непохвальні характеристики. Прокопій каже про Словян і Антів, що вони дуже брудні, а Ібн-Фадлан, оповідаючи про руських купців, називає їх «найбруднішими божими сотворіннями», прирівнює до онагрів, а ілюструє се оповіданням, що руські купці мили ся в однім цебрі, не переменяючи води та сякаючи або плюючи туди. До певної міри сї звістки можуть бути правдивими: замилуванне до чистоти се культурна привичка, і теперішня чистота, котрою визначаєть ся переважна маса нашої людности, могла виробити ся пізнійше, але без обмежень сих старих звісток теж прийняти не можна. Прокопій писав про пів-кочову і менш культурну, взагалі передову словянську кольонізацію, а Ібн-Фадлан свою характеристику опирає на тім, що Словяне не мають подібних ритуальних обмивань, як Магометани, і під впливом сього міг дещо й по-

більшити в своїм оповіданню. Подібним чином иньший арабський подорожник оповідає про сучасних Німців (правдоп. X в.): «нема на світі нічого бруднішого від них, вони миють ся на рік раз або два — в холодній воді!».

Про характер наших предків тойже Прокопій пише: «жите провадять вони суворе й не цивілізоване, і дуже брудні, але зовсім не лихі і не підступні і в простоті (щирости) заховують гунські звичаї». Похвальне свідоцтво виставляє їм т. зв. Маврикій: «вони ласкаві з чужинцями (гостями), гостять їх у себе і відпроваджують з одного місця на друге, куди тому треба, навіть так, що як гостю станеть ся якась шкода через недбальство господаря, то той, хто прийняв по тім того гостя, виступає против недбалого, уважаючи честю для себе обстати за гостем. Своїх рабів вони не задержують в неволі на завсїди, як иньші народи, але визначають їм певний час (служби) і потім дають вибирати — чи схочуть вернутись на вітчину з певною нагородою, чи зістати ся у них вже як вільні земляки.

Жінки їх честні над всяке понятє, так що більшість їх смерть своїх чоловіків уважають за свою власну й добровільно задусують себе, бо для них жити вдовами — то вже не жите». Він підносить також їх свободолюбність («не хочуть нікому служити або бути під властю»), їх терпеливість на всяку нужду — спеку, холод і дощ, на брак одіжи й поживи. Але закидає брак згоди, упертість і неохоту до підпорядковання своєї гадки гадці загалу, наслідком чого виходять криваві бійки; далі — невірність в умовах і взагалі непевність: лекше їх удержати страхом або дарунками, як умовами.

Сї характеристики дорогі нам тим, що мають на оці не тільки Словян, але й Антів та дуже зручно збирають ознаки словянського характера, які взагалі найбільш кидались у очі чужинцям. Словянська гостинність ще до недавна була притчею во язицїх; західні — німецькі письменники особливо підносять її: «нема народа гостиннішого над них», зауважає Адам Бременський про Поморських Словян. Арабське джерело IX в. оповідає про Русь, що вона поважає і ласкаво поводить ся з чужинцями, які удають ся під її опіку, або часто у неї бувають, та боронить їх від всякої пригоди, а наш найдавніший кодекс світової етики — Наука Мономаха навчає «особливо шанувати гостя». Вірність чи відданість словянських жінок була теж предметом загального здивовання (характеристики не мають самі одначе особливого значіння, бо виходять з ритуального звичаю самовбийства вдів). Свободолюбність словянську мали нагоду найліпше оцінити Німці під час боротьби Словян за свободу. Але зарозом кидав ся усїм в очі й тяжкий брак солідарности. Характеристику Маврикія ми вже бачили. Ібн-Якуб завважає, що Словяне нарід відважний та воевничий,

і ніхто-б не дорівняв їм в силі, як би не розрізнення їх численних, відокремлених племен. Тут давала себе знати причина і заразом результат слабости їх політичної організації, їх неохота до послуху якій небудь власти і підпорядкованне всякого авторитету голосови загального віча.

Поруч із людяністю й ласкавістю та тією щирістю, яку вище занотовав для нас Прокопій, ішла поетична, весела, охоча до забави вдача. Я вище вже мав нагоду занотувати звістки про уживанне у нас ріжних музичних інструментів. Співолюбність Українців і взагалі Словян мусить сягати дуже давніх часів; спів і музика були нерозлучними товаришами всяких видатніших хвиль життя. «С плясаньємь и гуденьємь и плесканьємь» відправляла поганський шлюб Русь, вже після охрещення; «довгими піснями» прощаєть ся з житем жінка-Русинка перед смертю в описанім ібн-Фадланом руськім похороні. «Игрища межю сели», і на них «плясанья» і «вся бѣсовскыя пѣсни», про котрі оповідає Повість, як про споконвічні звичаї Сіверян і деяких иньших племен, мусіли бути загальним явищем і в поганських часах і пізнійше. Музика була звичайною утіхою князя: увійшовши одного разу до кн. Святослава, Теодосій Печерський застав «многая играючи прѣдъ нимъ: овы гуслыныя гласы испущающе, другія же оръганыя гласы поюще, и инемъ замарыныя пискы гласящемъ, и тако всѣмъ играющемъ и веселящемъся, якоже обычай есть прѣдъ княземъ». А що всякі ігрища, скоморошества, музика, співи були звичайною утіхою народа, показують нападки пізнійших християнських проповідників. Візантиець Скіліца, описуючи болгарський похід Святослава, каже, що його вояки не уважали на обережність, цілими ночами пучи й упиваючись та забавляючись музикою та танцями. «Игранье, плясанье й гуденье (музика)», «бѣсовское пѣнье и блудное глумленьє» (правдоподібно — нескромні співи або жарти) були звичайною приналежністю пира і взагалі забави. <...>

<...> Загалом вище подані прикмети складають ся на характер привітний, мягкосердий, щирий, веселий, поетично закрашений. На доповнення можна-б вказати, що звичаєве руське право не визначало ся суворістю, не знало лютих кар на тілі і допускаючи криваву пімсту, не мало кари смерти по суду; найвища кара — «поток (вигнання) і разграбленіє» (конфіскація майна). З сього боку характеристика Полян, дана в Повісті: «Поляне бо своихъ отецъ обычай имяху тихъ и кротокъ», може бути до певної міри прийнята. Тільки знов не треба собі тої кротости занадто ідеалізувати. Ті «тихі і кроткі» Русини вміли часом показати себе й иньшою стороною.

Взагалі словянському характеру не бракувало енергії. Вище наводив я погляд на них ібн-Якуба: «Словяне люде відважні та

воєнничі, і при солідарности могли-б взяти гору над кимбудь». Словянські напади на Візантію в VI—VII в., або боротьба балтійських Словян з Німцями, почавши від VIII в., повна фактів словянської відваги і воєнничости; бракувало до того лише політичної організації й солідарности. Спеціально про Русь, почавши від IX в., повно нарікань у сусідів на воєнничість, сувору, нелюдську вдачу її: «нарід, як то всі знають, дуже жестокий і немилосердний, що немає жадного сліду ласки до людей; подібні до звірів своєю вдачею, не людські своїми вчинками, самим виглядом виявляють вони замилованне до убийства», описує Русь грецький ритор з 1-ої пол. IX в. «Вони відважні й сміливі; як нападуть на инший нарід, то доти не відступлять, поки не знищать цілком, а перемігши гнетуть, як рабів», характеризує Русь арабське джерело з тогож часу. Подобиці руських походів — нпр. Ігоревих, на Візантію й на Каспійське море, або Святослава на Болгарію потверджують сю характеристику; правда, з норманістичного становища се все складаєть ся на Норманів, але в усякім разі війська Ігоря та Святослава переважно в своїй масі складались не з Норманів, а з Словян; та й руські війни й усобиці XI—XII в. показують ясно, що нема чого складати вини на Норманів що до суворости й немилосердности. Психологія і звичай війни гуманістю не визначають ся ніде, в тім нема нічого дивного, і нема чого тут дивоватись Руси, а я тільки підношу се тут супроти тенденції старих словянофілів виявляти Словян, в противність напастникам Німцям, тихим і ідеалічно-спокійним народом, заразом — елементом пасивним і позбавленим всякої політичної ініціативи. І те і друге — рівно побільшене.

Релігійний світогляд нашого народу в перед-християнські часи мав в своїй основі культ природи. Перед ним відступив і поблід старий культ предків, одначе і культ природи не вийшов з примітивних слабо вироблених форм. Русько-словянська мітологія взагалі досить бідна, не ясна, і се не тільки через бідність наших відомостей, але й через свою власну слабкість: судячи по всьому, словянське плем'я не мало особливого нахилу до релігійної творчости.

Клясицну відомість і тут знову дає нам Прокопій. Він оповідає про Словян і Антів, що вони мають однакові релігійні погляди. «Єдиного бога, що посилає блискавку, признають вони владиною всіх і жертвують йому коров і всяку жертву. Не знають долі (фатума) і зовсім не признають, аби вона мала якусь силу над людьми; як хто має перед собою видиму смерть, чи в хоробі чи на-війні; обіцює за своє жите, як що не пропаде, жертву богу, і спасши ся, жертвує обіцяне та й думає, як що не пропаде, жертву богу, і спасши ся, жертвує обіцяне та й думає, що тією жертвою спас собі жите. Шанують вони річки, німф і деякі инші божества, жертвують їм усячину і з тих жертв ворожать собі».

В сій многоважній звістці можна зазначити два головні моменти словянської релігії: єдиний бог, єдиний владики світа, з котрим безпосередно звязують ся різні метеоричні явища (як тут блискавка), і разом — численні дрібніші божества та взагалі надприродні істоти (по теперішньому кажучи), з другорядним значінням. <...>

Грушевський М. С. *Історія України-Руси: В 11 т.— К., 1991.— Т. 1.— С. 306—317.*

17. М. С. Грушевський про політичні відносини українських племен в період формування Руської держави *

«Словени й Анти», каже в своїй клясичній характеристиці Прокопій, «не правлять ся одною особою, але з давніх часів живуть громадським правлінням, і для того у них всякі справи, в добрі чи в злі, рішає громада». «Вони не мають правління й живуть в ворожнечі між собою», каже трохи пізнійший т. зв. Маврикій і далі поясняє: «у них багато начальників, які не живуть у згоді, так що добре притягати декотрих з них на свій бік намовами або дарунками, особливо ближших до наших границь, і тоді на иньших нападати, аби спільна війна не злучила їх до купи та не звела під одну власть».

Сими дорогоцінними звістками характеризує ся політичний устрій наших племен в часах розселення — найстарших часах, куди ми в розсліді розвою політичного життя сих племен можемо сягнути скільки небудь надійно при теперішніх наших наукових засобах.

Противставляючи політичне життя східно- й полуднево-словянських племен сильно сентралізованому, монархічному політичному устрою імперії, обидва візантійські письменники з притиском підносять, що сі словянські племена не мають такої централізованої монархічної власти.

Се, очевидно, правда. Ані в прасловянській добі, ані в часах розселення, ані у сих ані у иньших словянських племен ще не виробило ся сильної монархічної власти, ані міцної і трівкої воєної організації. Зрештою і у иньших індоевропейських народів сильна і трівка монархічна власть являєть ся продуктом пізньої еволюції, часом навіть дуже пізньої. Як я вище сказав, в часах словянського розселення у українських і взагалі у словянських племен можна припускати ще досить живу родову й племін-

* Текст подано з деякими скороченнями.

ну організацію, і на них мусіла опирати ся їх політична організація в тих часах. Звістки античних письменників, які ми маємо про антські й сусідні словянські племена сих часів належать очевидно до стадії такого родового і племінного життя. На підставі їх та з родово-племінного життя иньших індоєвропейських племен можемо до певної міри уявити собі основи політичного устрою наших племен в сій стадії суспільного розвою.

Хронологічно йдучи ми повинні зачати від переказаної у Йордана звістки про війну Остготів з Антами за Вінїтара, в останній чверти IV віку. Вінїтар воює з Антами, з початку його бють, але він потім поправляється й бере в неволю та розпинає «короля Антів Божа з синами і сімдесятьма старшинами». Я вказував на своїм місці, що ся звістка про конфлікт Готів з Антами має значні права на наше довіре, тільки, розуміється, до її літературної, стилістичної форми не можна привязувати багато значіння. Тому титул короля (гех), наданий тому Божови, треба, розуміється, відложити на бік. Поминаючи титул, маємо перед собою якогось більшого антського проводиря, що розпоряджав більшими силами, так що міг побити Остготів (сеї подробиці легенда певно вже не вдумала). Значить се голова більшого антського племені, або скорше — кількох племен, а поруч нього виступає велике число старшини, правдоподібно — начальників чи старшин родів антських.

В оповіданню про боротьбу Антів з Аварами, в середині VI в. ми стрічали ся з иньшим чільним провідником Антів. Візантійський письменник називає його Мезамиром «сином Ідаризія, братом Келягаста». Сей Мезамир був висланий в посольстві до Аварів після невдатної битви Антів з Аварами, аби викупити невільників. Але будши чоловіком мовним і смілим в словах, він вів себе й говорив перед Аварами занадто гордо як на посла, і ворожий Антам Болгарин використав се та намовив Аварів убити Мезамира, представивши, що сей чоловік має великі впливи у Антів і потрапить противстати кождому ворогови. Отже, перед нами чоловік з якогось високого роду — його брат і батько, очевидно, були також людьми, звістними, впливовими, коли їх називає грецький письменник; свої впливи завдячав він очевидно не тільки особистим здібностям — що був добрим бесідником і здібним вождем, але й значінню свого роду, що передовсім видвигнуло його. Ми бачимо рід, династию, не якусь просто родову, а племінну, значіне котрої не обмежало ся, мабуть, навіть її племенем, а йшло ще далі. В «гордих словах» її репрезентанта можемо відчувати чоловіка певного своїх сил і впливів. При охоті й відповідних обставинах, як дає зрозуміти автор, міг він відограти ролю Божа та стати на чолі більшої групи антських племен і організувати більші військові сили.

Ми бачимо таким чином племінних начальників, що мали більше-менше постійну, династичну владу в своїм племені, чисто дідичну, спадщинну або спадщинно-виборну (як то бачимо у різних народів, що члени певної династії народнім вибором дістають ся на становище племінного провідника). В певних хвилях, коли більші групи племен поривали ся до солідарної акції, оден з таких начальників вибором народу міг проголошувати ся чи призначати ся спільним вождем і ставав на чолі тої групи племен. У подунайських Словян, з котрими Греки стикали ся частійше, а котрих політичний устрій сучасні грецькі письменники вповні ототожнюють з антським (така однаковість сама собою вповні правдоподібна в тодішніх обставинах), ми стрічаємо таких племінних начальників і головних вождів з досить виразними означіннями їх влади. Згадуєть ся напр. «земля Ардагаста», що в иньшій разі виступає вождем війська; називають ся такі особи як «Пірагаст племінний начальник (філярх), провідник ватаги (війська)», «Музок в варварській мові званий рікс» і т. и.

Таких начальників племен, очевидно, має на гадці Маврикій, кажучи, що Словяне й Анти мають багато «ріксів», які звичайно не живуть в згоді між собою, і тільки спільна небезпечність, спільна війна може звести їх до купи і висунути над ними одного проводиря.

<...> При родовій організації одначе начальники племен, як би вони не називали ся, зіставляли ся властиво *primi inter pares*, головнішими між иньшими «старцями» — старшинами родів племені, і всякий важніший крок їх мусів настати за відомістю і згодою тих старшин. Тут перший прояв словянської «демократії», як її називає Прокопій; розумієть ся, демократією її можна було назвати лише в протиставленню до візантійсько-римського монархізму, бо в дійсності се був устрій скорше патріархально-аристократичний, де могли мати голос самі старшини родів, як у пізніших, історичних часах (XI—XII в.), з упадком родового устрою, мали голос батьки родин. Далі — всякі справи, що виходили за границю домашніх інтересів племені, потребували згоди й рішення збору старців і народу з дотичних племен. Прокопій дає нам в кількох словах дуже цінний образок такого ширшого віча Антів в епізоді про псевдо-Хилвудія. Коли розійшла ся чутка про того псевдо-Хилвудія між народом, каже він, зібрали ся майже всі Анти, вони рішили вести справу спільно, обіцяючи собі великі користи з того, що мають в своїх руках грецького воеводу Хилвудія. На своїм вічу вони погрозами примушують псевдо-Хилвудія прийняти на себе ролю правдивого Хилвудія, і плянують якусь неясну ближше акцію супроти Візантії й подунайських Словян, з якими тоді поріжнили ся були. На подібних ширших вічах мусіли рішати ся взагалі всякі справи, що вимагали солідарної діяль-

ности племен, чї груп родів, як спільна війна, організація воєнних сил, вибір спільного вождя з поміж племінної старшини, і т. д. «Всякі справи, добрі чи злі, віддають ся на рішення громади», каже Прокопій.

Така солідарна акція більшої групи племен була не легка і не трівка. Прокопій, а ще більше т. зв. Маврикій підносять велике розрізнення начальників, нездатність мас до субординації. Маврикій толкує сим браком карности навіть спосіб війни у Словян: що вони не знають бити ся в тісних, правильно уставлених лавах, ані люблять виступати на місцях голих і рівних, а роблять охотнійше засідки: напади нечаяні. Їх рішення змінні й не стійні, каже Маврикій,— бо одні одним перечать з зависти й амбіції та роблять на перекір, тому не можна спускати ся на їх умови й слова. Тільки моментальна, спільна небезпечність перемагала сі ріжницї й могла привести до підпорядкування своїх гадок власти одного. Та й то така солідарність ледво чи обіймала коли небудь всі антські племена. В наведеном оповіданню Прокопія ніяк не можна брати буквально його слів про участь в нараді «майже всіх Антів». Правдоподібно, мова тут про близші до візантійських границь антські племена, а не всіх Антів від Дністра до Дону.

Так представляють ся нам політичні відносини українських племен в часах розселення. Бачимо групованне в численні невеликі групи (мб. племінні), з начальниками на чолї; судячи по численности й ролї сих останніх, були сі племена менші від таких, які бачимо у нас в X—XI в., але мусіло се бути все таки щось більше як прості роди, хоч би й ширші. Постійної одностайної політичної організації нема, тільки від часу до часу повстають одностайні солідарні заходи в спільній небезпечности чи в спільнім інтересї. Поруч старшинських династій широке значінне віча. Від часу до часу ширші віча дають власть вибираним з поміж сеї старшини воєнним вождам, що ставали понад звичайними властями й організували більші воєнні сили.

По звістках Маврикія минає три столїтя, перше ніж знаходять ся джерела, які-б кинули світло на політичні відносини наших племен: якісь докладнійші дати про них маємо не скорше як для X віку.

За сей час кольонізація ствердла, значнійші зміни викликав тільки поворотний рух людности зі степів під натиском турецьких орд; та й звістки наші з сього часу дотикаються не тої рухливої напів-кочової периферії, як звістки про Антів Прокопія та Маврикія, а масивнійшої, інтензивнійшої кольонізації північних земель. Родовий устрій за сей час ослаб, перейшов в стадію розкладу. Племінний устрій отяжів, і над ним беруть перевагу відносини територіальні, сотворені городським житєм. Все се мусіло внести

певні зміни в політичний устрій і ми бачимо в нїм значні відміни в порівнянні з періодом антських часів.

Племінне групування сих часів ми вже знаємо. Повість наша як тільки могла виразно зазначила, що поділ на племена був тоді етнографічний. Племена ріжнились етнографічними прикметами: «имѣяхуть бо обычая своя и законы отець своихъ, и предания, кождо своя норовъ», каже літописець і стараєть ся схарактеризувати ріжницї в звичаях, обрядах і побутї сих ріжних племен. Ся характеристика не скрізь випала щасливо, але для нас важний погляд старого книжника з тих часів, коли значінне сього поділу ще не могло зовсім забутись,— що се був етнографічний поділ. Дійсно археологія виказує деякі ріжницї похоронного обряду й культурної обстанови у ріжних племен. Можливо, що з часом і діалектологія викаже докладнійше слїди племінних ріжниць в мові, бо ріжницї діалектів могли служити теж для відріжнення племен, так само як і ріжницї в культурі. Сї ріжницї могли істновати між племенами в зародку ще на правітчині, могли витворитись і на нових оселях протягом довшого часу; не треба їх собі побільшати: вистає часом і невеликих відмін, щоб люде з певної місцевости відріжняли себе від сусїдів, як осібна група. Теорія, що староруський поділ на племена був політично-географічний, бо, мовляв, дрібних відмін в звичаях і стані культурности не вистало-б на таке розріжнення,— не може устояти ся. Політичне групування бачимо пізнійше, і тоді назви земель, взятї від імен політичних центрів, з часом заступають давнійші — племінні, етнографічні назви. Так ми бачимо, що імя Дулібів заступаєть ся новими назвами Бужан, Волинян, Червенських городів і т. п., і то вже дуже рано, тим часом як у иньших племен, як Деревляне, Вятичі, де не виникло таких політичних центрів, племінні назви живуть ще довго потім.

При своїй великості й екстензивности, при величезних територіях, котрих части часом досить слабко були з собою повязані, сї племена для політичної організації були взагалі дуже важкою підставою. Тому вони в пізнійшій політичній організації звичайно розбивали ся на дрібнійші кусні. Деякі факти виявляють одначе живучість тих первісних племінних тіл, яка свідчить про істнованне певної внутрішньої, бодай моральної звязи в середині старого племінного тіла. Треба сказати, що се питанне живучости старого племінного поділу і його значіння в пізнійшій політичній групуванні взагалі не легке. В літературі висловлялись супротивні погляди на се і для вияснення сих питань маємо дуже мало матеріалу, а головне діло — не знаємо докладно старих етнографічних границь. Одначе деякі факти таки виразно свідчать, що старі племінні відносини не лишили ся без значіння в пізнійшій. Такі слїди живучости їх, як напр. відокремленне в осібне князівство кїїв-

ських Дреговичів в XII в., довга окремішність, під своєю племінною назвою Вятичів, до певної міри — й жива пам'ять про границі земель, що прокидала ся в пізнійших рахунках, кажуть нам рахувати ся з старими етнографічними групами як живою основою пізнійших політичних організацій.

Правда, сі політичні організації далеко не вповні відповідали етнографічним групам. Не тільки, що з одного племені виходило часом кілька груп і навпаки кілька племен лучило ся в одну групу (напр. Чернігівське і Переяславське князівство на сіверянським ґрунті або Київське — зложене з Полян і Деревлян): політичні центри могли притягати й частини чужої етнографічної території (не треба при тім забувати про невиразні часом етнографічні границі, мішану кольонізацію і т. п.). Але бути в певній мірі основами політичної організації се племенам не перешкоджало, і на прикладі тої самої Київщини ми можемо бачити, як геньгень пізнійше, в XII в., відріжнялась в поглядах сучасників властива «Руська земля» — земля Полян, від «київських волостей» — чужеплеменних округів, що залежали від Києва.

Творчим одначе елементом в політичній організації й політичних відносинах сих часів стало перед усім городське жите, городські відносини. З комбінації племінного підкладу з елементом городським повстають нові «волости», території звязані з певними городами, як їх політичними центрами. Вони стають властивою підставою дальших політичних відносин і розвій сих міських організацій стає, можна сказати, мірою культурного розвою поодиноких племен. Де культурне жите, торгівля, зносини і городське жите були більше розвинені, там розвинули ся й більші міста та стали центрами більших територій; де не було того культурного житя, там не виробили такі міські гегемонії, й племінна територія складала ся з більшого числа дрібних міських громад.

Політичні відносини в середині таких більших і менших міських громад і між ними, — при всіх модифікаціях, внесених розвитком міського житя, при перевазі територіальних принципів над родово-племінними, — одначе все таки близько аналогічні з політичними відносинами антських часів. Як тоді племінні групи, так тепер виступають перед нами волости городські, з «князями» на чолі, і з тим же «громадським правлінням» в своїм політичнім житю.

Київський літописець XI в. представляє собі, що перед київською династією князі існували скрізь — у Деревлян, Дреговичів, Полян і ин. Рід київських братів держав «княжение въ Поляхъ», «а въ Деревляхъ свое, а Дръговичи свое, а Словене свое въ Новгородѣ, а другие на Полотѣ». Хоч ся звістка стоїть в тіснім звязку з легендою про київських братів, сама по собі вона вповні правдоподібна. Зрештою знаємо таки поіменно князів, що

не належали до київської династії і були останками давнішого суспільного устрою, як деревський князь Мал, а може й вятицький Ходота, що з своїм сином робив якісь клопоти Всеволодови в 1080-х роках. На жаль ближших подробиць про сих князів маємо дуже мало; про Мала Повість оповідає лише, що повстанне Деревлян на Ігоря стало ся по нараді Деревлян «з своїм князем Малом», і що потім вони пробували висватати за нього Ігореву вдову. Про Ходоту знаємо ще менше: маємо тільки коротеньку, голу згадку в автобіографії Мономаха, що він двічі (дві зимѣ) ходив в «Вятичі», на «Ходоту и на сина его».

Слова літописця про старі «княження» у різних племен звучать не ясно: не видно, чи автор представляв собі по одному князю на ціле плем'я, чи по більше. Так само не ясно виглядає, чи той князь Мал княжив над цілою Деревською землею, чи було там кілька князів. Говорячи про того князя Мала, літописне оповідання зве його просто «деревським» князем, Деревляне звуть його «своїм князем»,— ніби виходить, що він був князем усїєї Деревської землі. Але від народнього переказу, записаного з народніх уст по сто літах, не все можна жадати такої докладности, і легенди взагалі люблять узагальняти. На иньшій місці легенда чи її редактор вкладає в уста послів Мала такі замітні слова: *«наши князи добри суть, расплодили Деревськую землю»*. Тут мова іде вповні виразно про більше число сучасних деревських князів (толкованне про династію князів, що наступали по собі, можна зробити тільки з натяганнем тексту). Се відповідає і гадці літописи про потомство всіх трох київських братів, що княжило в Полянській землі. Реально беручи річ, також трудно, майже неможливо представити собі, аби величезні племінні території держали ся під властю одного князя, при браку воєнної й адміністраційної організації, і при таким, досить другоряднім становищі князя попри віче, як то бачимо у таких не-дружинних князів.

Що до ролі віча дуже цінною і цікавою ілюстрацією служить те-ж оповідання про деревлянську війну. Князь чи князі грають зовсім другорядну ролю в цілій історії, а всю справу ведуть самі Деревляне, «лучшіи мужи, иже держать Деревськую землю». Повстанне стало ся після того як «Деревляне» «здумали з князем своїм Малом»; одначе рішають справу вони, і в дальшій оповіданню літописець (чи легенда) зовсім ігнорує Мала, а говорить за самих Деревлян; оженити свого князя з Ігоревою удовою знову повстановляють «Деревляне», і посольство до Ольги посилає в сій справі «Деревська земля». Се все вповні відповідає старому «демократичному» устрою Антів і зовсім правдоподібно. Але власне при такій невизначній ролі князів, при браку взагалі якоїсь міцнішої політичної організації на цілу землю-плем'я дуже не-ймовірно, аби могла виробитись єдина княжа власть на цілу зем-

лю. Правдоподібно, в землях племен, особливо з слабше розвинею політичною організацією, от як і в Деревлянській, були князі в більшім числі, в міських волостях, щось як пізнійші князі дрібних болоховських громад тої-ж Деревської землі, з слабою властю, з другорядним значіннем побіч громади з її «ліпшими мужами», а поруч таких князівств могли істновати й округи — волости без князів, що правились самими тільки «ліпшими мужами», земськими «старцями»: так і в пізнійшій руху против князівсько-дружинного устрою (в середині XIII в.) поруч болоховських князівств ми бачимо безкняжі громади на Побожу.

В світлі сих спостережень дістає певну цінність одна обставина, на котру зверну тут увагу. В оповіданнях літописи де йде мова про племена перед заціпленням у них князівсько-дружинного устрою, нема мови про князів, тільки про самі племена: Поляне, Уличі, Деревляне воюють, нараджують ся, иньшими способами себе проявляють. З племенами воюють київські князі, — і ніде не сказано, аби вони ходили походом на князів уличських, чи сіверянських, чи вятицьких. Очевидно в представленню пізніших поколінь роля князя в переддружинних часах настільки никла перед волею й ролею волости-землі, її віча, що традиція не числить ся з князями. Одним одинокий виїмок, де князь названий, — се той деревський князь Мал. Але ж на те є й виїмова причина: народній переказ обертав ся коло глузливого представлення невдалого сватання деревлянського князя до київської княгині. Та й тут, як ми бачимо, князь слідом усунений на другий плян, і виступають самі «Деревляне».

Навіть в порівнянню з полудневими антськими начальниками князі північних українських волостей IX—X в. грали мабуть ролю меньше замітну. В напів-кочовничім, воевничім і розбійничім житю чорноморського розселення антських начальників мусимо представляти собі на чолі воєнних ватаг, дружин; сї дружини, ближе звязані з своїми вождями, давали їм певну підпору й значінне в усіх справах в середині племені. В осілім, хліборобським і господарським житю північних волостей не було таких обставин для витворення дружин, а з тим — і для розвою князівської власти. Групування волостей і князів в ширші союзи, в солідарні заходи, які-б обіймали ціле племя, з одним вождем на чолі, в обставинах північних, ліпше захищених країв IX—X вв. також, певно, йшло тяжше, мусіло перемогати більшу інерцію, як в рухливім житю VI в. Тільки з появою дружини в Київі підносить ся значіше тутешнього князя й починаєт ся концентрованне волостей коло нього. Чи було що небудь подібне перед тим по иньших племінних центрах, зостаєт ся невідомим.

Одинока звістка, що може піддати гадки про якусь ширшу політичну організацію по за Київом — се звістка вже нам згадка

Масуді про державу Валінана й її короля Маджака. Племя Валінана, каже він, одно з основних, головніших племен словянських; давніше йому підлягали всі інші племена, бо воно мало над ними власть, і його королеви підлягали королі інших племен, але потім настали між ними непорозуміння, не стало порядку, племена відлучились і стали мати незалежних королів. В сім оповіданню, розуміть ся, багато побільшення, і в кождім разі про таку величезну державу, як зі слів Масуді виходило-б, не можна думати.

<...> Наша держава зветь ся в свійських і в чужих джерелах Руською — так зве її Повість, Араби IX і X в., Візантійці (Константин Порфирородний). Вони знають, що Русь — се загальна назва і zarazом центр сієї держави, головний нарід, нарід-володар; се імя переносить ся й на той елемент, що передовсім звязував тоді собою сю державну організацію,— на дружинну верству, так що імя Руси пристає й до Варягів, котрі перебували на службі в сій державі, і вони з сим іменем ідуть потім далі, хоч перед тим сі назви не мають. Але zarazом імя Руси спеціально звязуєть ся з землею Полян, з київською околицею: се Русь, Руська земля, і під сим іменем вона протиставляєть ся всім иньшим, як «муж руський» (Киянин) протиставляєть ся під сим іменем людям з иньших країв. Сю спеціалізацію руського імени на Київі й Киянах з одного боку і на її державі з другого найприродніше можна обяснити тим, що імя Руси, яке-б не було його походження, було спеціальним іменем Київщини, Полянської землі тоді, коли вона ставала центром тої ширшої «Руської» держави і йдучи з Київва, як з її племінного центра, ся назва обіймала де далі ширші круги. Уже з того одного виходило б, що й ся державна організація мусіла вийти з Київва, коли імя руське, що перейшло потім на цілу сю державу, ішло з Київва.

Що Київ став такою вихідною точкою нової державної організації, се було зовсім природно. Він був найбільшим торговельним і найбагатшим містом на цілім просторі тієї пізнійшої Руської держави. Його далека торгівля документуєть ся находками монет римських, візантійських, арабських на його території, а від IX в. маємо й письменні звістки про його широкі торговельні зносини. Торговля, багатства вимагали оборони завсїди, а особливо в ті часи, коли племінна боротьба була звичайним явищем, і Поляне, як пригадує собі Повість, «быша обидими Деревляны и инѣми окольными». Київ, положений на границі Полянської землі, на узькім клині, висуненім між Сїверянами й Деревлянами, виставлений на напади всяких річних піратів, особливо вимагав для своєї торгівлі і для своїх купецьких караванів такої оборони — певної, організованої, сильної. Певно, що про неї мусіли здавна подбати ті «ліпшіи мужі», що «держали» «Руську» землю, багаті

натриціанські роди Київ, безпосередно інтересовані в його торгівлі. Тільки при забезпеченій обороні могла розвинути ся торгівля в такому пограничній місті. Широка ж сіль торговельних зносин Київ, яку бачимо вже в IX віці, була неможлива без організованих, завсїди готових до оборони воєнних дружин, і вони мусїли заявити ся тут дуже рано.

Як, при яких саме обставинах заявили ся в Київї дружинні полки, того ми докладно сказати не можемо й правдоподїбно — ніколи вже не зможемо. Не пояснить нам того теорія Повїсти, що Київ опановала прихожа варязька династія з своєю дружиною, бо певно в усякім разі (поминаючи повну непевність сїєї теорії), що Київ не стояв отвором, чекаючи, аж прийдуть варязькі ватаги й організують в нїм оборону, як то представляє Повість: Аскольд і Дир «поидоста по Днєпру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городок и вѣспрошаста, ркуще: чий се городъ? Они же ркоша: была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша городъ сий и изгыбоша, а мы сѣдимъ — роди ихъ и платимы дань Козарамъ. Аскольдъ же и Диръ остаѣта въ городъ семъ, и многи Варягы сѣвокуписта, и начаста владѣти Польскою землею». Такої ідилї не можна собі представити на Дніпровім торговельнім шляху, у «обидимих сусїдами» Полян. Не пояснить нам того і легенда про київських братів, бо се, як я сказав, етимольогічний мїт, всунений в переказ про часи, коли Київ не мав сильної організованої княжої влади і Поляне «живяху каждо съ родомъ своимъ». Може найбільше привабна з усеї традиції подробиця пізнійших хронографів про Кия кондотїера, ватажка дружини — але вона занадто пізня, аби з нею що небудь зробити.

Припустивши навіть, що київська династія X в. була чужа, варязька (хоч, повторю, ся звістка йде з дуже непевного джерела), се мабуть була-б тільки переміна династії, як і представляла то собі старша редакція літописи: нова варязька династія заступила-б місцеву, київську. Що найбільше — дїдичні варязькі князі з своєю дружиною заступили місце давнїшої воєнної організації, без котрої неможливо собі представити тутешнього житя. Київ і варязька династія з горсткою своїх Варягів, що скоро розплили ся в руській стихії, могла хіба прискорити темп тїєї суспільної еволюції, що розпочала ся далеко скорше, ніж собі Повість представляла.

Треба тут піднести один факт, що може бути пережитком перших кроків воєнної організації, коли Київ не був ще самотнім центром оборони на всю Полянську землю. Сей факт — істнованне тисяцьких у Київщині не тільки в Київї, але й у Білгородї й Вишгородї. Сю тисячну воєнну організацію стрїчаємо готовою вже в перших відомих нам ближше часах Руської держави (кінець X віка): земля подїляеть ся на сотки і на десятки, на чолї

десятків стоять десятники, а на чолі соток соцькі, і се все разом становить тисячу, на чолі її — тисяцький, інакше воевода, найвищий военний урядник землі чи князівства. Початки і розвій отсеї десяточної організації, звістної у ріжних індоевропейських і иньших народів (Перуанців, Монголів і ин.), мало відомі і в історичних часах вона виступає уже доволі слабо. Після того як розвинулась дружинна організація і на неї перейшла вся вага в обороні, тисячна організація тратить свій чисто-воєнний характер: в Новгороді напр. соцькі й тисяцький мають судові й адміністративні компетенції, на Волині XIII в. «сто» стає адміністративним і фінансовим округом. Ще пізнійше — в XIII—XV в. вона подекуди, де її бачимо, сходить на організацію сільської людности, безпосередно залежної від княжого замку. В військовій організації XI—XII в. тисячна організація вже мало дає себе знати, крім того що тисяцький лишаєть ся головним воеводою. Слід незвичайно високого значіння тисяцького зістав ся в тім, що події в Київщині датують ся не тільки іменем князя, але також іменем тисяцького. Сі факти приводять до гадки, що ся воєнна організація була старшою від князівсько-дружинної; через те в період найбільшого розвою дружинного устрою, за династії Володимира, ми застаємо ту тисячну, взагалі десяточну організацію в періоді упадку й розкладу.

Сліди сієї організації ми бачимо скрізь на просторі давньої Руської держави, та очевидно, вона не скрізь була місцевою, і коли взагалі державна організація йшла з Києва, то правдоподібно, що й ся десяточна організація не була з якої иньшої з східно-словянських земель перенесена князями в Київщину, але навпаки — тут була переведена з давен-давна і звідси, бодай в деяких фрагментах (як уряд тисяцьких, соцьких і т. и.) переносила ся в иньші землі. Досить можливо, що то була місцева стара, переддружинна організація оборони в «Руській» (Полянській) землі. І тут треба піднести сю цікаву обставину, що тим часом, як по иньших землях ми бачимо по одному тисяцькому на князівство, на маленькім просторі старої Полянської землі бачимо трох тисяцьких — в Києві, Вишгороді й Білгороді; тим часом сі останні два городи грають тоді при Києві дуже скромну роль й дуже рідко бувають княжими столами, а тисяцьких стрічаємо тут і тоді, як не було в них осібних князів, і перше навіть, ніж вони стали осібними княжими волостями.

Се насуває питанне, чи істнуванне в сих київських «пригородах» осібних тисяцьких не було останком колишньої самостійної організації в городах Полянської землі, з тих часів, коли вона не злучила ся ще в одну воєнну організацію, коли Київ не здобув повної переваги над пригородами, і кожний значнійший город сам організував військову оборону на тій території, що безпосередно

до нього тягнула? Окрім Вишгорода — звісного ще в X в., як визначне торговельне місто, і Білгорода — пограничного з Деревлянами міста на важній торговельній дорозі на захід, може ще й яке з полудневих, пізніше знищених міст було центром такої організації, і ця організація була зроблена в формі поділу людности чи городської волости на десятки й сотки? Аж пізніше, з розвитком київської дружини, в такім разі стратила ся воєнна організація своє значінне, й вождь київської дружини вповні підбив під свій вплив сі провінціальні центри та злучив Полянську землю в одну воєнну й адміністраційну цілість. Той факт, що в Києві й надалі зістались тисяцькі, вказував би, що тим реформатором не був тисяцький — начальник земського війська, тільки хтось иньший став на чолі дружини і в свої руки взяв з часом провід воєнними силами: чи київський князь, що не задовольняючись земським військом завів звою осібну, від нього безпосередно залежну дружину; чи якийсь ватажок-кондотієр, свійський чи прихожий, взятий на службу громадою з його дружиною; чи такий узурпатор, що силоміць опанував Київ.

То тільки певно: розвій воєнних сил Києва, що не міг статися инакше як з утворенням спеціального війська — дружини, почав ся далеко скорше, ніж собі представляла Повість (себ то в другій половині IX в.). На початку IX в. (коли не при кінці VIII в.) Русь робила вже напади на малоазійські береги Чорного моря, і в першій половині сього століття була в Візантії вже добре візнана, як розбійничий і нелюдський наїд. Житие Георгія Амастрідського (писане в 1-ій полов. IX в., як тепер доведено), оповідаючи про напад Руси на Амастру (тепер Амассера, недалеко Синопа), називає її «народом, як то всі знають, дуже суворим і немилосердим». Житие Стефана Сурозького (на жаль переховане тільки в перекладі) згадує про напад руського князя Бравлина на Сурож (теперішній Судак на полудневім березі Криму), що мав стати ся десь в кінці VIII або на початку IX в. А патріярх Фотий в своїм посланію (в 860-х рр.) зве Русь «народом загально звісним з своєї нелюдськості й воевничості».

Укладчики київської літописи приложили звістку про похід 860 р. до київської Руси. Се цікаво — при її теорії про початок Руси, що вона не уважала можливим приложити її до якоїсь иньшої Руси і втиснула як могла між закликанням Варягів і приходом до Києва Олега: очевидно, вона тут ішла несвідомо і навіть проти своєї теорії за загальним переконанням, що Русь — се Київщина. Ся подробиця має характер і вартість історичного документа. З сею вказівкою Повісті сходять ся вказівки иньших сучасних джерел. Патр. Фотий в своїй проповіді каже, що напастники (Русь) прийшли з краю, відділеного від Греків численними краями і племенами, морями й сплавами ріками. Ціс. Лев в своїй

тактиці (писаній при кінці IX в.) згадуючи про подорожі по Чорному морю «так званих північних Скитів», себ то Руси, каже, що вони уживають маленьких, легких і швидких човнів, бо виїзять в Чорне море з рік і тому не можуть уживати більших кораблів. Сї пояснення показують, що в руських піратах IX в. не можна бачити мешканців самого морського побережя, бодай виключно, а похід 860 р., зовсім певно, вийшов таки не з сього побережя, а з дальших країв. В оповіданню Бертинських анналіс 839 р. про послів від руського кагана до візантійського імператора також, очевидно, йде мова про Русь не чорноморську, тільки дальшу від моря, київську мабуть. Сї послі «руського короля, прозвищем хакана», післані до візантійського імператора не могли вернути ся безпечно назад, бо дорогу з Царгорода заступали «варварські, незвичайно дикі та великі народи» (правдоподібно — Угри, або й Болгари, не Печеніги, як часто думають — бо вони з'явилися тільки при кінці століття тут). Тому візантійський імператор не схотів їх пустити назад тією дорогою, а переслав до імп. Людвика Побожного, просячи, аби він їх від себе відправив до дому. Се трудно прикласти до якогось чорноморського князя або до хозарського хана, тільки хиба до київського князя. Виходило б з того, що в 30-х рр. IX в. в Київі був уже мабуть якийсь сильний «король» руський.

Але се ми й без того мусілиб вивести уже з самих руських походів на початку X в. Очевидна річ, що коли сї походи на Чорне море йшли від київського князя, він мусів тоді вже панувати над нижньою частию Дніпра й Чорноморським побережжям, або принаймні мати тутешню людність під своїм політичним впливом і в своїм розпорядженню тримати значні воєнні сили. Коли то робили якісь чорноморські князі, то вони звали ся руськими через те, що залежали від київського князя, бо приймаючи, що руське ім'я розходилося з Києва разом із залежністю від Києва, инакше сього обяснити не можемо. Отже в обох разях мусимо прийняти, що на початках IX в. в Київі була вже якась сильна воєнна організація, що розширила сферу своєї діяльності далеко поза околиці Києва.

І значить треба думати, що вже в VIII в. найпізнійше, київські князі вийшли з ролі пасивних сторожів місцевого життя і безпечности київських зносин і торгівлі та маючи значні воєнні дружини...

<...> При кінці X віку сей процес уже вповні закінчив ся, коли повірити зложеній кількадесять літ пізнійше літописній повісті про Володимира; як відгомон давнійшого виступають в його раді попри дружинниках-боярах «старці градський, але князь з дружиною править уже без них і без громадського віча. IX і X в. — се той час, коли мусіла сформуватись така княжа власть,

а се власне час найбільшого значіння варязьких дружин в Києві і взагалі в Руській державі. Ми мусимо бачити тут щось більше, як випадкову хронологічну стрічу сих двох фактів.

Вже в 2-ій пол. VIII в. мусіли київські князі перейти до підбивання сусідніх народів та далеких походів морем і суходолом. Сі походи й підбивання давали їм можливість держати далеко більшу і сильнішу дружину, ніж скільки-б на то коштів давала сама київська громада. Але «изодъваючи оружьемъ и порты» свою дружину та помножуючи її, князь здобував в ній силу, залежну тільки від нього самого, без усякого впливу громади; він сам таким чином визволяв ся з під опіки громади й земської аристократії — «ліпших людей», і міг розширяти свої компетенції поза сферу воєнної оборони. Рядячи власновільно, через свою дружину, в підбитих землях, він поволі міг переносити тіж порядки і в саму «Руську землю». Тим способом адміністрація, суд, фінанси могли по волі переходити від громадських репрезентантів усякого рода в руки княжих посадників, тивунів та різних інших агентів. Навіть самі тисяцькі та соцькі стають княжими урядниками: князь їх іменує з своєї дружини (знаємо се з XII в., але практика ся, певно, старша).

Аж ослабленне княжої власти в другій половині XI в. піднесло значінне громади-віча, тай то воно не пішло у нас далі громадської контролі над княжою управою, що в своїх руках держить і далі всі галузи адміністрації.

Грушевський М. С. *Історія України-Руси.*—Т. 1.—С. 366—377; 388—395; 400.

18. М. С. Грушевський про консолідацію етнічних територій у межах Руської держави

<...> Протягом IX і на початках X віку Київ опанував уже майже всю ту територію, що входила потім в склад Руської держави. Всі східно-словянські племена, з де якими фінськими сусідами на півночі, тим чи иным способом залежали вже від нього. Та ся залежність в переважній частині була ще дуже слаба: значна частина народів була тільки під гегемонією Києва, а не під властю його, звязана союзним, а не державним звязком. Між тими містами, де, по словам Олегової умови, сиділи «велиции князи подъ Ольгомъ суще». Повість називає Чернігів, Переяслав, Любеч, Полоцьк і Ростов. Коли додати сюди ще Новгород, де сидів, як знаємо, Ігорів син, і Смоленськ, куди ніби то Олег мав посадити «мужа» свого, то ми побачимо, що в 1-ій пол. X в. були-б обсажені з руки київського князя як раз: а) словянські

волости по головним торговельним дорогам, де крім князів — намістників мусіли сидіти й київські залоги, що боронили сі дороги і торгівлю, а разом вели торг з місцевою людністю; б) словянські кольонії по фінських землях (крім Ростова сюди-ж треба додати Білоозеро, Муром, може Ізборськ, де ще Рурик мав посадити своїх мужів),— вони мали теж важне торговельне і економічне значінне, збираючи дань з околичних громад, особливо «скору» — їх можна прирівняти дуже добре до пізніших московських «острогів» в Сибіри, що мали головною метою збирання «сибірської казни», а для того мусіли мати якусь воєнну силу і представляли собою ніби якусь адміністрацію. Ся схема о тільки правдоподібна, що ми дійсно можемо прийняти вчислені Повістю резиденції київських намістників чи князів за приbliżно-реальні для початку X в.

Взагалі як початки київської держави мусіли бути тісно звязані з інтересами київської торгівлі, так і пізніше інтереси державні переплутували ся з торговельними, а купецька верства з правительственною. Се найвиразніше відбило ся в оповіданню Константина Порфирородного про Руську державу, уложенім безперечно на основі добрих, місцевих відомостей: тут руська торгівля й управа, княжа дружина й купецтво зливають ся зовсім до купи. Князі з цілою Русю (се-б то дружиною) на зиму йдуть на полюдіє в підвластні словянські землі, там цілу зиму збирають вони дань, на весну Русь збираєть ся до Київa, споряджає торговельну флоту і йде в Царгород (розумієть ся — не тільки сюди, а взагалі в ріжні грецькі торговельні центри), з предметами дани й торгівлі. Се представленне вповні потверджуєть ся автентичними умовами київських князів з Візантією, де торговельні вигоди становлять головний предмет і зміст, альфу і омегу дипломатичних зносин. Руські князі і бояре — разом правительство і купецькі підприємці. Київська державна політика стоїть на послузі у торгівлі, а торгівля становить знову ту економічну підвалу, на котрій операють ся князі й правительство.

Та система городів і факторій по торговельних дорогах, обсаджених руськими князями і руськими залогами, становила наче скелет Київської держави. Не можемо сказати, чи як раз всі тутешні князі були поставлені з Київa (хоч се досить правдоподібно); досить того, що вони приведені були в безпосередню залежність від Київa, а дружинна верства, що спеціально носила імя руської, Руси, як репрезентантка сього державного звязку — приналежности до «руського» центра, була тим елементом, що держав усі сі «волости» в звязку з торговельним і державним осередком сієї системи — Київом, і разом як кров обігала по всій системі держави, оживляючи її й удержуючи в цілости. В сучасних джерелах візантійських і арабських імя Руси надаєть ся спеці-

ально дружинній верстві, що панує в сій Руській державі; про Константина Порфирородного я вже казав, що у нього Русь — се дружина, і він розрізняє отсю Русь і підвласних «Словян». З арабських письменників се найбільш виразно виступає у ібн-Росте: Русь — се воєнна верства, що не має ані ґрунтів, ані господарства, живе з того, що забирає у Словян і спродує сусідам; війна — їх промисел; новонародженому кладуть меч і кажуть: «не дістанеш від мене ніякої спадщини, матимеш тільки те, що здобудеш сим мечем».

Разом з дружиною імя Руси, що було zarazом іменем політичного центра і зверхньої верстви держави, переносило ся і на підвласні землі. Тойже сам Константин Порфирородний називає київські волости, противставляючи їх Київу, «провінціальною Русією». Джайгані, і за ним пізнійші східні письменники імя Руси прикладають не тільки до Київщини, але й до приналежних до неї земель. Повість временних літ, очевидно, виходить теж з того погляду, що імя Руси в X в. було загальним іменем для земель Київської держави: в парафразі умови 907 р. Чернигів, Переяслав й ин. звуть ся «руськими городами». Ними володіла Русь. <...>

<...> Число таких земель, де непорушно зіставала ся свійська управа і свої князі, і тільки від часу до часу (раз на рік найчастійше) прибував, з полком дружини для відповідного попертя свого права, чи то сам князь (київський або провінціальний) чи котрий з бояр на полюде, збирати данину,— число таких земель, кажу, мусіло бути ще дуже велике в 1-й пол. X в. Але були цілі племена, звязані тільки обовязком помочи, що ніколи й не бачили на своїй території київських князів чи бояр, навіть тимчасово; в такім стані були, по всякій правдоподібности, всі західні краї — Тиверці, Дуліби і дальші, а на крайнім сході — Вятичі, взагалі землі що лежали осторонь; їх звязок з Київською державою був зовсім хисткий, майже номінальний.

Власне еволюція Руської держави в X—XI в. полягала в зміцненню сих звязків, розширенню сієї системи «руських» намістників і залог та розгалуженню її в усіх напрямках, в середину волостей, з часом все далі. В оповіданні Константина Порфирородного території Словян новгородських, Деревлян, Дреговичів, Кривичів, Сіверян і иньших Словян — се волости, куди тільки на час, зимою приходять руські дружини з князями «на полюдие». Образ зовсім вірний, тільки з тою поправкою, що князі не ходили всі з Київва, бо вже був цілий ряд провінціальних центрів, де сиділи князі з руки київського «великого князя». В таких землях громади правили ся собі по своєму, як хотіли, тільки обовязані були віддати відповідну данину князеві на «полюдию» і виживити дружину екзекутників під час збору сеї данини (се трохи хибно зрозумів Константин, кажучи, що київські князі з «усею Русією» йдуть на

зиму в «словянські» землі й там переогодовують ся до весни). Тільки поволі до сього збору дани почали прилучатись і різні адміністраційні та судові компетенції. Се дуже добре ілюструє пізніше оповідання літописи під 1071 р.: в Білоозеро приходять для збирання дани в імени кн. Святослава Янь Вишатич, і йому при тій нагоді заносять скаргу на безправности, які діють ся з причини «кудесників»; безправности сі, очевидно, діяли ся за згодою місцевих властей (які-б вони не були), і скарга була певного рода апеляцією на них; Янь переводить слідство й чинить езекуцію. Те що в другій половині XI в. діяло ся може тільки в далеких фінських аннексах, в X в., певно, практикувало ся і в словянських волостях. Навіть ще за часів Ярослави бачимо, що княжий вирник (очевидно — судовий та фінансовий агент) тільки періодично приїздить у волость («урок вирнику» в Руській Правді), — о скільки ж менша мусіла бути участь центральної власти в управі і суді волости століте перед тим! Очевидно, вона була мінімальна, і за границею міста, де резидував князь чи намістник, та його найблизшого округу — властиво її не було зовсім.

В тіснійше звязаних з Київом землях самоуправа зіставала ся непорушеною тільки в границях дрібніших округів; в головніших центрах землі сиділи князі чи намістники і служили якимись судовими чи адміністраційними інстанціями, бодай у важніших справах, бодай часом. Але у інших племен, як у Деревлян, Вятчів, може Дреговичів, на цілих етнографічних територіях в 1-ій пол. X в. не було ніяких повсечасних резидентів, і весь давній устрій землі зістававсь непорушеним. Напр. у Деревлян: Ігор примучив їх і примусив дати дань, сю дань він передав Свенельду на удержанне його дружини, але Свенельд ані сам, ані його відпоручники не перебувають в «Деревах» (нема сліду того). Очевидно, Свенельд вибирав собі дань підчас осіннього полюдя («и приспѣ осень»), а з своїм полком перебував при Ігорі, виконуючи всякі военні поручення; в Деревах же по давньому правилу «добрі» деревлянські князі, «иже распасли суть Деревськую землю». Аж по великій війні з Деревлянами в половині X в. скінчилась ота давня управа. Теж і у Вятчів: в другій половині X в. їх оподаткував київський князь, а ще при кінці XI були тут якісь свої князі-правителі. На такі території дивили ся в Києві головно як на джерела дани, як се характеристично (хоч і побільшено) відбило ся в оповіданню про зачіпку Ігоря з Деревлянами. Вся київська політика супроти сих підвласних племен кінчить ся на змаганню здерти як можна більше.

Як і в сучасній державній політиці мілітарних держав, все обертало ся коло удержання армії — княжої дружини. Розширення підвласної території, побільшенне дани давало можливість держати більше дружини. Передаючи Свенельду дань з Уличів,

а потім з Деревлян, Ігор забезпечив удержання цілому корпусови дружини, що має тримати з тієї дани Свенельд. Розставивши дружинні застави, що мали удержувати ся з побираної дани й натуралій в своїм оточенні, князь мав на поготові військові кадри, що в потребі могли бути змобілізовані і вислані куди треба, зіставивши на місці мінімально потрібні контингенти; при тім ці застави забезпечали торгівлю, що була важним джерелом доходу для правительства й для самої дружинної верстви. Збільшенне-ж військової сили, *vice versa*, давало можливість київському князеві все далі розширяти круг свого політичного впливу, зміцняло становище князя, його перевагу над підручними «світлими і великими князями» та воеводами.

Се була теж дуже важна сторона в еволюції Руської держави. І ті великі воеводи, що від себе удержували цілі корпуси дружини, як Свенельд, і ті провінціальні князі — були часом занадто сильні і могли вирости над голову київському князеві; він мусів держати свою власну значну дружину та урівноважувати силу одних своїх підручників силою других. Між дружиною великого князя й дружинами його підручників та воевод могло часом вивязувати ся певне суперництво, і київський князь мусів уважати, щоб служба у котрого з його воевод не стала для дружинника привабливішою, як у нього; коли Свенельд дістав деревлянську дань, Ігорева дружина почала зазирати: «се даль еси единому мужевъ много: отроци Свѣнелъжи изодѣли ся суть оружиемъ и порты, а мы назі», и князь мусів добувати для своєї дружини якийсь новий дохід, аби собі не марикувала, не вважала становище Свенельдової дружини кращим від свого.

Підручні «світлі князі», зовсім природно, мали тенденцію своє князівство уважати дідовим і не раз приходили до повної фактичної незалежності. Ілюстрацію дає історія з Полоцьком. Сю волость, як ми бачили, Повість зачисляє ще до Рюрикових: ще він мав там саджати своїх мужів. За часів Святослава там сидів князь Рогволод; по літописи він «пришелъ изъ заморья». Чи прийшов він дійсно з моря чи ні, не знати, але певно, що Полоцьку волость, яка входила вже в руську державну систему, він дістав з руки київського князя, хоч може не сам особисто, а ще якийсь його батько чи дід. Але по смерті Святослава Рогволод займає зовсім рівнорядне становище з Святославовими синами, і князь з київської династії тільки оружною силою його приборкує. Такі епізоди мусіли трапляти ся не рідко. Київський князь все мусів удержувати себе в фактичній, фізичній, щоб так сказати, перевазі, аби мати змогу користати з своєї правової прерогативи — влади великого князя і зверхника.

Певну опору в сѣм давало йому значінне самого Києва — центра торгівлі й культури для всієї держави, головного дружинного

гнізда, з котрого виходили дружинні кадри й куди до певної міри й пізніше мусіли тягнути. Але се все служило до певної міри тільки. Зв'язок, що зв'язував державу, навіть в тій її примітивній формі, був дуже слабкий. Його треба було відсвіжати, відновляти — походами, змінами намістників і підручників, аби державна будова не отяжіла й не розсипала ся.

Не мале значінне мусіли тут мати далекі походи, особливо в культурнійшій краї полудня і сходу. Дати ініціативу, скупити відповідні, дуже значні сили міг тільки голова держави — київський князь: він мобілізував залоги, покликав до участі полки від підвласних племен, спроваджував варязьких кондотієрів і т. и. Похід в разі успіху давав великі користи; з них головна пайка припадала на долю київського князя, але, як бачимо з фрагмента, вставленого в Повість під 907 р., не забувано при тім і про дружину не тільки змобілізовану до похода, але й полишену на залогах. Таким чином сі походи, що були вінцем тодішньої дружинної організації, злучали в одно тіло всю дружинну верству, розкидану по цілому просторі держави, давали відчуті одність державної організації, і тим були для неї дуже користні. Не диво, що сі походи повторяли ся досить часто, поки не отяжіла державна організація, ставши більше диференційованою, глибше розгалуженою. Далекі дружинні походи зникають разом з тим, як на перший план виступає внутрішня земська організація і в управі лучать ся з князівсько-дружинними елементами елементи земські. Сей процес розвиваєть ся особливо в другій половині XI в., і з того часу нема вже тих дружинних походів.

Грушевський М. С. *Історія України-Руси.*— Т. 1.— С. 422—428.

19. Українські кордони і внутрішня колонізація за княжих часів

Грядиці української кольонізації на півдні. У XIII—XIV в. наша кольонізація осягнула на півдні свої тривалі межі. Карпатські оселі доходили приблизно до Тиси. Над середнім Дністром крайні оселі були — Василів, Онут, Бакота, Ушиця, Каліюс. Наддністрянські околиці мали тоді назву Пониззя, себто Поділля. Далі починалося «поле» — безлюдний степ. Над горішнім Богом лежали Меджибоже, Кудин, Божський і Прилук. Населення над горішнім Богом та гор. Случем звалося тоді болоховцями. Що означала ця назва, про це йде спір між істориками. Одні вважають болоховців за давніше словянське населення, інші — за волоських приходнів, ще інші — за степове, кочове племя. З Побожжям лучилися оселі над Россю: Володарів, Юріїв, Торчеськ, Богуславль,

Корсунь, Товарів, Канів. Далі — на південь поза цією лінією не знаємо ніяких постійних осель. На Лівобережжі границя суцільного заселення сягала до Сули (Ромен, Лубен, Лукомль, Горошин, Жовнин, Воїнь). Далі були вже тільки окремі оселі: Липовець над Пслом, Полтава над Ворсклом і Донець (непевний) над Удами, притокою Донця. На сході найдалше був Курськ, що славився хоробрими лицарями. Ціле пограниччя Переяславщини й Чернігівщини мало в тих часах назву *України*: згадується вона вперше 1187 р. при похоронах переяславського князя Володимира Глібовича, «о нем же Україна много постана» (за яким Україна дуже тужила). Таксамо степове пограниччя Галичини звали «галицькою країною» (1189 р.).

Бродники. Далі на південь, поза межами постійних осель, пробувала кочова людність, і то не тільки азійські орди, але й українські воєнно-промислові ватаги. Буйні чорноморські степи багатством своєї звірні, видко, притягали вже тоді відважних добучників, що жили тут із ловів та рибальства. Від половини XII в. їх звали «бродниками», мабуть, від слова «бродити», себто — мандрувати; західні письменники вважали їх за окремих народ, а їх країну звали — Бродинією. Ці бродники появлялися на широких просторах, від Дунаю по Дін. У бою з татарами над Калкою 1223 р. брав участь їх воевода Плоскіня.

У XII в. над долішнім Дунаєм і Дністром виступають «берладники», прозвані так від города Берладі, що була тоді галицькою кольонією. Прогнаний із Галичини, князь Іван Ростиславич заснував тут свою невелику державу і звідсіля робив походи на галицьке пограниччя та на Олеше над долішнім Дунаєм. В одному поході берладники виступають із силою 6000 людей.

Десь у степах, чи на морському побережжі осіли також галицькі «вигонці», якісь ближче невідомі переселенці з Галичини; в похід на татар 1223 р. вони приплили були з моря у Дніпро тисячею човнів,— це свідчить про їх велику чисельність.

Західне пограниччя. На заході українська кольонізація спинилася над Вислоком і над Вепром. Як крайні західні оселі, належні до Галицько-волинської держави, джерела згадують Коросно, Ряшів, Лежайськ, Красностав (Щекарів), Воїнь (Вогинь), Дорогичин.

Це пограниччя було часто виставлене на наїзди з польського боку, й наші князі дбали про те, щоб його добре укріпити. Від непамятних часів цієї околиці боронили городи Перемишль, Белз, Червен, Волинь (при усті Гучви), Берестя,— їх укріплювали Володимир Великий і Ярослав Мудрий, а пізніше Данило побудував ще головну твердиню Забужжя, Холм. Чи наша кольонізація сягала тільки до політичної границі держави, чи йшла далі ще на захід, поза неї, про те нічого певного не знаємо. Тоді по обох бо-

ках Вислока й далі на північ аж по долішній Сян тягся величезний праліс, що творив широку погряничну смугу між Галицькою державою та Польщею. Цей праліс був незаселений, і, можна думати, розділював не тільки обидві держави, але і два народи,— український та польський. Хиба ще в самих Карпатах, на території сучасної Лемківщини, наше скотарське населення могло просунутися далі на захід.

На просторі від Сяну по долішній Буг на гряниці були місцями також пуші (н. пр., на Розточчі), але були вільні простори, якими йшли комунікаційні лінії,— і тут могли відбуватися переселення. Такий головний комунікаційний шлях проходив від Володимира на Люблин, і тут поодинокі українські оселі могли бути творитися в напрямі на Вислу. Двічі за княжих часів Люблинщина належала до Галицько-володимирської держави,— за Данила по 1243 р. і за Юрія I 1289—1302 р.— тоді ця кольонізація мала особливо корисні умови.

Цікаво, що й на лівому березі Висли трапляються оселі з такими назвами, як Руська Основа і Руський Брід (у радомському повіті), але коли вони повстали, дослідити тяжко.

Українська кольонізація на півночі. Гряниць української кольонізації від білорусів і росіян, ані на ті часи, ані в пізнішій добі, аж до XIX в. не можна означити. Та треба зазначити, що за княжих часів відбувалося досить значне переселення з української території на північні землі.

Про переселення в околиці Оки свідчать такі назви, як: Галич, Перемишль, Переяслав, що виринають у північних землях у XII—XIII в. Занесли їх туди українські переселенці, що, як кольоністи всіх часів, залюбки новим оселям давали назви своїх родинних місцевин. Автім, на північних землях осідали члени київської княжої династії та переводили туди свої дружини з України.

У XIII в. українська кольонізація пішла і в землі над Німаном та Двиною. Данило в боротьбі з литовськими племенами, ятвягами і прусами, поширив державу в ті околиці, і він, та його наслідники, позасновували там нові городи (Городно, Камянець литовський) — очевидячки, туди переходили військові залоги й господарські оселі з інших земель. Але вся та кольонізація на північ не була така сильна й така численна, щоб могла зберегти свій український характер,— вона розпливалася здебільша серед найближчого білоруського населення.

Внутрішня кольонізація. Про пересуви людности на самій українській території маємо тільки випадкові звістки. Наші князі у своїх воєнних походах проходили українські землі здовж і вперек, а з цим ішли в парі й переміни у складі населення.

Володимир Великий і Ярослав Мудрий із київськими війська-

ми часто провідували західні окраїни й немало спричинялися до скріплення їх кольонізації. Свідчать про це хоч би засновані ними городи Володимир на Волині й Ярослав у Галичині. З кінцем XI в. і до половини XII в. кілька разів відбувалися походи з Київщини на Галичину, і навпаки — галицькі князі Володимирко й Ярослав Осмомисл цілими роками тримали свої війська в Київщині. У часі боротьби за Галичину в половині XIII в. до Галичини раз-по-раз заїжджали наддніпрянські князі із своїми дружинами й обсаджували ними галицькі городи. Галицький літописець виразно згадує, що Перемишль 1208 р. опанували «пришельці» з дружини князів Ігоревичів із Новгорода Сіверського, а в 1240 р. волости на Пониззі (Поділлі) заняли були чернігівські бояри.

Про внутрішні мандрівки українського населення свідчать і топографічні назви наших осель. Так, н. пр., у Галичині стрічаємо місцевини з назвами: Поляни, Дуліби, Деревляни, вони вказують на переселення давніх слов'янських племен, а такі назви сіл, як Берестяни, Пін'яни, Перемишляни, Лучани, Куряни, Володимирці — вказують на переселення з різних городів.

Кольонії чужинців. Чужосторонні кольонії на наших землях в тих часах доволі різноманітні. Були це найбільше купецькі оселі по містах. З північних земель у Києві та у Володимирі бачимо новгородців, що утримували торгівлю між Балтійським морем та нашими землями. Від засновин київської держави до половини XI в. у значному числі пробували в нас варяги, скандинавські імігранти,— навіть у Галичині, як засвідчує це назва містечка Варяжа.

Із східних народів здавна осідали були в Києві хозари, що мали свою вулицю на Подолі. Із сходу зайшли до нас і жиди, які теж мали свій квартал у Києві. В XIII—XIV в. появляються торгові татарські оселі, н. пр., у Львові. Із півдня приїздило на нашу землі доволі греків: купці, ремісники і найбільше — духовенство. Від XIII в., коли на Криму появилися генуезькі кольонії, в Києві бували й італійці. У Володимирі була кольонія сурождів, із Сурожа (Судаку) на Криму. В Києві стрічаємо вірмен. У західніх землях доволі часто траплялися польські воєнні походи, але згадку про польських поселенців маємо тільки в новооснованому Холмі. Із Закарпаття приходили чехи й мадяри,— в XIII в. Галичина довгий час була під угорською окупацією.

В XIII і XIV в. почався невеликий вплив німецьких кольоністів. Вже тоді стрічаємо зорганізовані німецькі громади по більших містах, таких як Володимир, Галич, Львів, Сянік.

По селах досить часто трапляються чужосторонні оселі з воєнних бранців. Про це свідчать і теперішні назви сіл, такі, як: Ятвяги, Пруси, Литвинів, Торки, Печенія, Печеніжин і ин.

Картину з кольонізаційного руху на західніх окраїнах подає

галицький літопис, описуючи засновини Холма: «Данило їздив полем і відбував лови, і побачив місце гарне, лісисте на горі,— довкола тяглося поле. Він запитався місцевих мешканців: «Як називається це місце?» Вони відповіли: «Холм імя йому». І полюбив це місце і подумав, що збудує на ньому невеликий городок: обітував Богу і святому Іванові Золотоустому, що побудує на його імя церкву. І як побачив, що Бог йому помічник і Іван опікун, побудував новий городок, і не змогли його добути татари, коли Батий усю землю руську заняв. Коли побачив князь Данило, що Богові миле це місце, почав притягати приходнів, німців і Русь, людей чужої мови... І так, день-у-день, і молодь, і майстри всякі втікали від татар, сидельники, лучники, тульники, і ковалі заліза, міді та срібла. І закипіло життя, і понаповнювалися двори довкола города, поле і села».

Число населення княжих часів. Суцільну територію, замешкану українським населенням у половині XIII в., можна оцінювати на яких 400 000 км². Яке було тоді загальне число населення, про те немає ніяких певних даних. Наші літописи подають тільки випадково деякі числа, що торкаються різних околиць, так н. пр., що в Києві під час пошести 1002 р. за три місяці повмирало 7600 осіб, або що після наїзду татар на Галичину «князь Лев почислив, кілька погибло в його землі людей,— що взято в полон, побито та кілька їх з божої волі померло,— півтринадцята тисячі (12 500)». Також чужі письменники вдоволяються тільки загальними означеннями: н. пр., німець Тітмар каже про Київ, що там є «незчисленна сила народу». Таксамо і про сільські оселі стрічаємо тільки загальні вислови, що, н. пр., мадяри підчас походу на Перемишль 1150 р. понижили «багато сіл».

При такій скупості джерел населення княжої доби можна означувати тільки згогядно, на основі того, що знаємо про пізніші часи. З кінцем XVI в. на значно краще загосподареній території України проживало несповна два мільйони населення, тимто для давніших століть, коли число осель було значно менше, треба прийняти ще рідше заселення,— може — коло мільйона. Тоді середня густота населення була б ледви 25 мешканців на 1 км². Що населення українських земель не було дуже велике, можна здогадуватися і з того, що княжі війська в різних походах рідко коли переходили число кількох тисяч.

Найгустіші скупчення осель бачимо у двох місцях: на сході над Дніпром, у князівствах: київському, чернігівському й переяславському, та на заході в Галицько-володимирській державі. Середня смуга між Случем і Тетеревом мала рідше заселення. Це була одна з причин, що Київ не міг утримати проводу над західними землями, і вони відмежилися в окрему державу.

Життєвою артерією для київської держави був Дніпро і злуче-

ний із ним шлях «від варягів до греків», із Балтійського моря до Чорного. Але Дніпрові пороги не дали розвинутися плавбі, кольонізація була тут рідка, і Київ не зміг удержати своєї влади над Чорним морем. Для західніх земель комунікаційними артеріями були Буг і Дністер.

Географія українських і суміжних земель

// Упоряд. В. Кубійович: У 2 т.— Львів, 1938.— Т. 1.— С. 258—263.

20. Погляд руських на свою батьківщину (XIII ст.) *

О светло светлая и украсно украшена земля Русская! и многи ми красотами удивлена еси: озера многими удивлена еси, реками и кладязьми месточестными, горами крутыми, холми высокими, дубравами чистыми, полями дивными, зверьми различными, птицами бесчисленными, города великими, селы дивными, винограды обителными, дома церковными, и князьями грозными, бояры честными, вельможами многими. Всего еси исполнена земля Руская, о прававерьная вера християнская!

Отселе до угорь и до ляхов, до чахов, от чахов до ятвязи, и от ятвязи до литвы, до немець, от немець до корелы, от корелы до Устьяга, где тамо бяху тоимици погани и за дышючим морем, от моря до болгарь, от болгарь до буртас, от буртас до чермис, от чермис до мордвы,— то все покорено было богом крестиянскому языку поганьския страны великому князю Всеволоду, отцю его Юрю, князю киевскому, деду его Володимеру и Манамаху, котрым то половоци дети своя ношаху в колыбели, а литва из болота на свет не выныкываху, а угры твердыху каменьи города железными вороты, абы на них великий Володимер тамо не всехал. А немцы радовахуся, далече будуче за синим морем; буртаси, черемиси, вяда и морьдва бортьничаху на князя великого Володимера, и жюр Мануил цесарегородский опас имеа, поне и великия дары посылаша к нему, абы под ним великий князь Володимер Цесаря города не взял.

Исторія України в документах і матеріалах: В 3 т.— К., 1939.— Т. 1.— С. 219.

* «Слово о погибели Земли Русской» знайдено в Псковсько-Печерському збірнику XV ст. Вважають, що це «Слово» було передмовою до біографії князя Олександра Невського і написане кимсь з близьких до нього осіб. Подаємо текст «Слова» за виданням Лопарева «Памятники древней письменности» в. XXXVI.

21. «Житіє Георгія Амастридського» (перша половина IX ст.) про народ Рос

<...> Напали варвари Рос, нарід, як то всі знають, дуже жестокий і немилосердний, що не має жадного сліду ласки до людей. Подібні до звірів своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, самим виглядом виявляють вони жадобу морду, не мають втіхи ні в чому, що належить чоловіку, як тільки в убиванню. Отсей то нарід, погибельний і чином і іменем, почавши руїну від Пропонтиди і перейшовши дальший берег, дійшов і до вітчизни святого, вирубаючи немилосердно всяку плоть і літа всякі, не жалуючи старих, не проминаючи дітей, але на всіх разом погибельну узброюючи руку, поспішав запровадити смерть скільки сили. Руйнують ся церкви, святощі поганяють ся; на їх місці олтари (язическі), беззаконні зливання й жертви; таврійське побиване чужинців давне, що й досі в їх живе; смерть дівчат, чоловіків і жінок. Ніхто не помагав, не було кому заступити. Шанують сіножати, жерела й дерева. <...>

Грушевський М. С. *Вімки з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.— Львів, 1895.— С. 15—16.*

22. «Житіє Стефана Сурожського» про похід Бравлина

...Про смерті же святого мала лѣтъ минуоу, приїде рать велика роусская изъ Новаграда — князь Бравлинъ силенъ зѣло, плѣни отъ Корсоуня и до Корча, съ многою силою прииде къ Соурожу. За 10 днѣй бишася злѣ межоу себе, и по 10 днѣй вииде Бравлинъ, силою изломивъ желѣзная врата, и вииде въ градъ иземъ мечъ свой. <...>

Грушевський М. С. *Вімки з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.— С. 17.*

23. «Бертинські аннали» (835—861 рр.) про послів Русі

...Прийшли послы грецкі, що послав імператор Теофил ... Прислав з ними также якихось людей, які казали, що вони, себто нарід їх, зветь ся Рось (Rhos), що король їх, хакан назвиском, послав їх до него (Теофила) задля приязни, як вони казали. В згаданому листі він (Теофил) просив, щоб з ласки імператора вони

(посли) могли мати можливість повороту з запитом по своїй імперії, бо дорогу, якою вони прийшли до нього (Теофила) в Константинополь, мали вони серед варварських, надзвичайно диких і невеликих народів, так що він (Теофил) не хоче, щоб вони нею вертали ся, аби не попали ся часом в біду.

Імператор (Людовик), докладніше розвідуючи про причину їх приходу, довідався, що вони з народу Свеонів (шведів), і думаючи, що вони не так шукали приязни, як були шпигунами до держави его (Теофила) і нашої, постановив їх задержати в себе, щоб можна було поправді дізнати ся, чи з добрими замірами вони прийшли, чи ні...

Грушевський М. С. *Війми з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.— С. 18—19.*

24. Ібн-Хордадбег (IX ст.) про торгів зв'язки русів

<...> Руси, що належать до народу славянського, з найдалеких країв Саклаба ідуть до моря Румського і продають там футра бобрів і чорних лисиць, а також мечи; цар Рума бере десятину з їх краму. А то їздять Танаїдом, рікою Славян, переходять через Камлідж, столицю Хозарів, і там володар края бере з їх десятину. Звідти плавають човнами по морю Джурджана і ідуть до того пункту берега, який мають на меті. Іноді вони возять свій крам на спині верблюдів (з міста Джурджана) до Багдаду; (евнухи славянські бувають у їх тут за товмачів). Вони вдають з себе християн і платять для того податок поголовний. <...>

Грушевський М. С. *Війми з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.— С. 20.*

25. Аль-Баладури (до 892 р.) і Табари (початок X ст.) про похід Арабського халіфату на слов'янські землі

<...> Аль-Баладури: Марван напав ся на Славян, що жили в землі Хазарів, взяв у їх в неволю 20 000 люда (або — родин) і осадив їх в Хахиті. Колиж вони потім вбили свого старшого і втікли, він (Марван) догнав і побив їх.

Табари: Марван став обозом коло Славянської ріки, напав ся на оселі невірних, побив їх усіх і зруйнував 20 тис. домів. <...>

Грушевський М. С. *Війми з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.*— С. 21.

26. Патріарх Фотій (до 891 р.) про похід Русі на Константинополь 865 року

1 казанє... Наглий нахід варварів не дав часу, щоб і вість повідомила нас, аби могли надумати щось для безпечности, але разом і побачили, і почули, і потерпіли, хоч ті що напали відділені були від нас стількома краями і державами, пливкими ріками і морями без пристаней. Горе мені, що бачу я, як нарід дикий і суворий без страху окружує місто й грабує міські околиці, все руйнує, все нищить... нікого не жалуючи, нічого не залишаючи; руїна загальна... Се скитський, дикий і варварський нарід, мов би вилізши з самих околиць міста, подібно до звіря полевого (Псал. LXXIX) нищить навколо его.

2 казанє... Ті, яким грізною була колись сама чутка про Ромейв, підняли зброю супроти самої їх держави і в долоні заплескали, лютуючи й сподіваючись взяти столицю як гніздо птиці... Нарід, що десь жив далеко від нас, варварський, кочовничий, що пишав ся зброєю, несподіваний, неспостережений, без штуки військової так сильно і нагло ринув на наш край, як хвиля морська, і знищив людність, як звір полевий... Чи пригадуєте той час незносний, тяжкий, коли прийшли до нас варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, погибельним...

Послание. І не тільки сей нарід (Болгарський) змінив давнішню безбожність на віру в Христа, але й той нарід, про якого так часто казано, той, що переважає всіх що до суворой вдачи й охоти до убивання, себто звана Русь, що опановавши околишних і з того загордувавши, підняла була руки на державу Ромейську. Тепер і вони перемінили елинську (себто — язическу) і безбожну віру, в якій пробували ранійше, на чисте і непокривдене служенне Христу і радо вступили поміж (наших) підвладних і приятелів намість недавнього грабування й великої відваги супроти нас. І так розпалило їх жадане віри і запал, що прийняли єпископа і пастиря і вдали ся надзвичайно ревню і пильно до служеня Христу. <...>

Грушевський М. С. *Війми з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.*— С. 22—34.

27. Аль-Джайгані (кінець IX — початок X ст.) про поділ Русі

<...> Русі закладають ся з трох родів: 1) з Русів, що мешкають найближче до Булгара; їх володар живе в місті, званім Куяб, воно більше від Булгара, 2) Славії й 3) Танії (чи Табії). Мешканці їздять в торгозих справах до Куяба. Але ніхто досі не сказав, щоб який чужинець поїхав туди, щоб пробувати, бо кожного чужинця, який туди поїде, зараз вбивають. Вони торгують также, (їздячи) водою, нікому про свій побут нічого не повідають і не мають звязку з чужинцями. Вони не дозволяють, щоб який чужинець поїхав в їх край. З трох міст розвозять вони футра чорних соболів і цину (чи олово) по всіх місцях. У їх такий звичай, що як котрий вмирає, палять вони его, а дівчата небіжчика з власної волі віддають себе, щоб спалили їх разом з небіжчиком. Деякі стрижуть собі волосе на голові, як хорий вмере, або красять собі бороду. Одіжню в них довгі свити і короткі куртки. Русі в торгових справах мандрують до Хозарії. <...>

Грушевський М. С. Виїмки з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.— С. 34—35.

28. Ібн-Фадлан (922 р.) про звичаї Русі

<...> Я бачив Русів, коли вони прийшли з своїм крамом і стали над рікою; я не бачив людей більших тілом, як вони,— мов дерева пальмові; вони руді, не одягають ані курток, ані свит, але чоловік одягає плащ і кутає ним один бік, а одну руку випускає з-під нього. Кожен завжди має при собі меч, ніж і сокиру <...>

Приходячи з свого краю, кидають якорь в Ітиль (а то велика ріка) й будують на березі великі хати дерев'яні. <...>

Грушевський М. С. Виїмки з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.— С. 41.

29. Звістка Ібн-Дуста про Русь (перша половина X ст.)

Меж краєм Баджнаків і краєм Славян десять днів дороги. Дорога до їх края йде степами, через потоки й ліси густі. Край Славян — рівний і лісний, вони й живуть в лісах. Ані виноградів, ані

рілі не мають; з дерева виробляють подібне до кухлів, там у їх і вулики для пчіл, і мед пчіляний заховується; зветь ся у їх — улишдж, один такий кухоль містить 10 поставців его. Вони пасуть свиней, ніби овець. <...>

Всі вони язичники. Більш над усе сіють проса; в жнива беруть зерна проса в корці, піднімають до неба й кажуть: « Господи, ти давав нам страву; дай і тепер її досить». Є в їх різні кобзи, гуслі (взагалі — струменти струнні) і дудки; дудки довгі на дві лікті, а кобза має вісім струн. Напиток собі роблять з меду... Зброя в їх така — піки (до кидання), щити й сулиці; иньшої зброї не мають.

Місто, де живе їх цар, зветь ся Джарваб (?); що місяця там буває торг трехденний.

<...> Що до Руси, то вона на острові, навколо его озеро. Остров той, де живуть вони (Руси), має просторонь на три дні дороги; вкритий лісами й болотами, нездоровий і такий вохкий, що як ступиш ногою на землю, то вона трясеть ся, так богата водою. Вони мають королч, що зветь ся хакан-Рус, чинять наїзди на Славян, приїздять кораблями, виходять, забирають їх в неволю, ведуть в Харван (попр.: Хазран) і Булгар і спродують там. Поль не мають, а живуть з того, що привозять з землі Славян. Як у кого з їх родить ся син, він бере голий меч, кладе перед новонародженим і каже: «Не лишаю тобі в спадщину ніякого майна, матимеш тільки те, що здобудеш сим мечем». Вони не мають ані нерухомих маєтностей, ані міст, ані поль; один в їх промисел — торгувати соболями, білками й иньшим футром. <...>

Як котрий з поміж родів просить помочи, всі виходять до борби. <...>

Вони відважні й сьміливі. Як нападуть на иньший нарід, то доти не відступлять, поки не знищать цілком, перемогши, гнетуть, роблять рабами. На зріст високі, гарні на вигляд і в нападі сьміливі, але сьміливість ту показують не на коні: всі свої поїзди й походи чинять на кораблях.

Грушевський М. С. *Вімки з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.* — С. 46—49.

30. Масуді (перша половина X ст.) про слов'ян і русів

Що до язичників в землях хозарского царя, то меж ними є народи Словян і Русів. Вони живуть в одній половині міста (Итиля).

Такий устав в столиці хозарської держави, що в її буває сім суддів, двоє для мусульманів, двоє для Хозарів, що судять на підставі закона Таури (Тори), двоє для християн місцевих, що су-

дять по закону Інджиля (Євагелія), один для Славян, Русів і інших язичників, що судить по закону язическому, себто закону розума.

З Русів і Славян, про яких ми сказали, що то язичники, складаєт ся військо царя (хозарского) і его служба.

В верхіві хозарскої ріки є протока, сполучена з протокою моря Найдас (Чорне), а то є море Руске, бо окрім їх (Русів) ніхто по ньому не плаває, а вони живуть на одному з берегів его. То є великий нарід, що не слухає ані царя, ані сьв. Письма (откровенія); меж ними є купці, що мають зносини з краєм Бургар. <...>

Руси складають ся з богатьох народів, поділених на окремі племена. Меж ними є племя зване Лудана, се найбільше меж ними. Вони їздять з краєм в край Андалус, Румію (Рим), Кустантинію (-нополь) і Хозар. Після 300 р. гіджри (912—3) трапилось, що коло 500 кораблів, на кожному сто люда (Русів), ввійшли в протоку Найдаса, сполучену з Хозарскою рікою.

Коли рускі кораблі прийшли до хозарских людей, що стояли коли устя протоки, Руси послали до хозарского царя — просити, щоб їм було вільно пройти в его землю, вйти в его ріку, виплисти в Хозарске море — а то є море також Джурджана, Табаристана і інших персидских країв.

<...> Вони ж мали ему дати половину всего, що заграблять у народів, що живуть по тому морю... Руси лили кров, брали в неволю жінок і дітей, грабували майно, розсилали кінних і палили... Славяни належать до потомків Мадає, сина Яфета, сина Нухи (Ноя); до него належать всі народи славянські і до его йдуть вони в своїх генеальогіях. Такого ж погляду і богато осьвічених людей, що висліджували сю справу. Оселі їх під Козерогом (на півночі), звідти тягнуть ся на захід. Вони складають ся в різні народи, меж якими трапляють ся війни, мають королів. Деякі з їх держать ся християнскої віри, де які ж не мають св. Письма, не підлягають законам: вони язичники і не знають ніяких законів откровенних (св. Письма).

З помеж сих народів один попереду, за давних часів, мав власть (над иньшими), цар его звав ся Маджак, а самий нарід звав ся Валинана. Сему народу за давних часів корили ся всі иньші славянські народи, бо власть була его, й иньші королі его слухали ся. Далі йде славянський нарід Астрабана, теперішний король его зветь ся Саклаїх. Також нарід званий Дулаба, цар їх зветь ся Ванджслава. Далі нарід званий Бамджин, король зветь ся Азана; се нарід найхрабріший між Славянами і найкращі їзді. Ще нарід званий Манабан, а король зветь ся Ратибар. Потім нарід званий Сарбин; сей нарід славянський грізний, довго було б оповідати — за для яких причин, і широко викладати — за для яких ознак, а також для того, що не підлягають ніякому народу

(або закону). Далі йде нарід, званий Марава, потім нарід, званий Сасин і нарід, званий Хашанин; далі нарід, званий Баранджабин. <...>

Перший меж королями славянськими — то король аль-Дир, він має великі міста, великі залюднені землі; в столицю его держави приходять мусульманські купці з ріжним крамом. Коло сего короля з помежи королів славянських живе цар Аванджа, що має міста і великі землі, багато війська й запасів військових; він воює з Румом (Византиєю), Ифранджем (Франками), Нукабардом і з иньшими народами, але війни ті виходять на різно. Далі є сусідом того славянського царя цар Турка. Сей нарід — найкращий з лиця меж Славянами, найбільший числом і найхрабріший що до сили. Славяне зкладають ся з багатьох народів і численних родів, до книги нашої не належить описувати їх народи і поділ на роди. Ми вже вище сказали про короля, якому в попередні часи иньші королі їх підлягали, себто про Маджака, короля Валинана, а то є корень з корнів славянських, поважаєть ся з помежи народів славянських і має першенство між ними. Пізнійше, як пішла незгода між народами, пропав лад, вони поділились на племена, кожде племя вибрало собі короля, як то ми вже казали про їх королів — з причини, які оповідати було б довго...

Грушевський М. С. *Війми з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.* — С. 50—55.

31. Константин Порфирородний (905—959 рр.) про східноєвропейські етноси

І нарід руский, необоротний і безбожний, нахилив він (імператор Василь) до угоди, щедро роздаючи одежи золоті, срібні і шовкові, а завівши з ними спокій і згоду, умовив їх прийняти спасенне хрещене і прихилив до прийняття архієпископа, що одержав посвячене від патріарха Ігнатія.

Про кермоване держави, 2: Про Пачинакитів та Русь. Пачинакити сусіди і сумежники Руси й часто, як не буває меж ними згоди, грабують Русь і дуже її шкодять і нищать. Тай тому Русь силкуєть ся дати згоду з Пачинакитами: бо від їх вона купує корови, коні і вівці і з того живе лекше й вигіднійше; бо з названої худоби жадних нема в Руси. І в походи заграничні Русь зовсім не може виходити инакше як тільки маючи згоду з Пачинакитами, бо поки її (Руси) не має в краю, (Пачинакити) можуть напасти на її край, нищити й руйновати. Для того, щоби не мати від їх руїни, і задля сили того народу, завше силку-

єть ся Русь брати від їх помічників і мати від їх запомогу, щоб і їх ворогування обминути і користати з помочи. Так що й до сего столичного міста Ромеїв (Константинополя) не може Русь удати ся чи то для війни чи для торговлі, як не буде в згоді з Пацинакитами, бо коли Роси приходять до порогів ріки й не можуть перейти инакше як тільки обходом — витягнувши човни з ріки й несучи на плечах, сі Пацинакити нападають на їх і легко подолівають і вбивають. <...>

Човни, що приходять до Константинополя з далекої Руси, себ то з Немогарди, де сидів Свендостлав, син Ингоря, князя Руси, з замка Милиниси, й із Телючи і Цернигоги і з Висегроде. Всі ото вони ідуть вниз рікою Дніпром і збирають ся до замку Кіоава, званого Самватас. А їх підвладні Славяни, звані Кривитеїни та Денцанїни, й иньші Славяни під час зими вирубують в горах (дерево на) човни і, обробивши, як прийде час, ростане лід, спускають їх в близкі озера. І як спустять в ріку Дніпро, ідуть тією рікою і приходять в Кіову: витягнувши, виставляють човни й спродають Руси. А Русь купує самі кадуби і, розламавши давні однодеревні (човни), беруть з них весла, уключини (до весел) і иньший припас і споряжають (нові). Місяця ж іюня, рушивши рікою Дніпром, приходять в Витецеви — то є замок, підвладний Руси. Зачекавши там два або три дні, поки зберуть ся всі однодеревні, рушають і пливуть вниз тієї рікою Дніпром. <...>

Зимою суворе жите Руси є таке: як настане місяць ноємврій, зараз їх князі виходять з усею Русю з Київа і йдуть на полюде — себ то округи: до Склавинії, Вервіан, Другувитів, Кривіців, Сервіїв й иньших Славян, які підвладні Русам. Перебувши (вл.— перебудувавшись) там цілу зиму, в місяці апрілі, як ростане лід на Дніпрі ріці, приходять в Київ. Тоді, як оповідано, заберають свої човни, споряжають і ідуть в Византию.

А Узи можуть воювати з Пацинакитами.

...Хорвати жили тоді за Баварією, де тепер Білохорвати. Решта Хорватів zostались коло Франків і тепер звуть ся Білі Хорвати і мають власного князя. Вони підвладні Отону, великому королю Франків і Саксів, застають ся нехрещеними і мають посвоячене і приязнь з Турками.

Хорвати, що замешкають тепер краї дальматинські, мають початок від Хорватів нехрещених, званих Білими, що мешкають за Турками, поблизу Франків, граничать з Славянами — нехрещеними Сербами, Хорватами звуть ся вони по славянску, се значить: що замешкують великий край.

Велика Хорватия, звана ще Білою, і досі нехрещена, як і сусідні Серби. Вона меньше виставляє війська кінного, як і пішого, ніж Хорватия хрещена, бо занадто часто нападають на неї Франки, Турки і Пацинакити; вони не мають ані неводів, ані кондур, ані

кораблів торговельних, бо море далеко від них; звідти до моря 30 днів дороги; море, до якого йдуть 30 днів, є т. зв. Темне.

Треба знати, що Серби походять від Сербів нехрещених, Білих, що мешкають за Турцією, поблизу Франків, подібно до нехрещеної Хорватії, званої також і Білою.

<...> Про нарід Пацинакитів. Треба знати, що Пацинакити з початку мали свої оселі при р. Атиль, також при Геїх, маючи сумежниками Мазарів (читай: Хазарів) і т. зв. Узів. Тому 50 літ т. зв. Узи, зновивши ся з Хозарами, розпочали війну з Пацинакитами і перемогли, вигнали з їх землі і займають її аж досі т. зв. Узи. Пацинакити ж, втікши, ходили й шукали місця собі для мешканя, прийшли в землю, що тепер займають, і знайшовши Турків, що там мешкали, перемогли їх війною, вибили й вигнали звідти й оселились там, і володіють сим краєм, як то вже сказано, аж досі, тому 50 літ.

Треба знати, що вся Пацинакитія поділена на 8 тем (округів) і стільки ж має великих начальників...

Треба знати, що чотири коліна Пацинакитів мешкають по той бік Дніпра, в напрямі східнім і північним, до Узії, Хозарії, Аланії, Херсону і інших країв, а других чотири коліна мешкають по сей бік р. Дніпра, на захід і північ, себто одна тема наближаєть ся до Болгарії, друга тема наближаєть ся до Турції, третя тема наближаєть ся до Русі, четверта тема наближаєть ся до країв, підвладних землі Рускій: Ульцам, Дрєвлянам, Лучанам і иньшим Славянам. А до Пацинакитії з Узії і Хозарії п'ять днів дороги, з Аланії шість днів, від Мордії десять днів дороги, від Русі один день дороги, від Турції чотири дні дороги, від Болгарії пів дня; до Херсона близько, а до Боспора ще ближше.

Грушевський М. С. *Війми з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.— С. 61—67.*

32. Каган Іосиф (960 р.) про відносини Хозарії з Руссю

<...> Я мешкаю на усті ріки і не даю Русі, що приходять кораблями, переходити на другу сторону, а тако само не даю переходити до їх краю й їх ворогам, що приходять суходолом; веду з ними (Русію) тяжкі війни, бо як би їм того попустив, то вони спустошили б цілий край Ізмаїла аж до Багдаду <...>

Грушевський М. С. *Війми з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.— С. 76.*

33. Ібрагім Ібн-Якуб (60-і рр. X ст.) про слов'ян

<...> Взагалі Слав'яни — люде сьмїливі, здатні до находу і якби не було розріжнення серед їх численних і розкиданих племен, то не міг би з їх силами бороти ся ані оден народ в сьвітї. Вони замешкують краї найбогатші оселями і житевими засобами. Пильнують хліборобства і що до здобування собі на прожиток переважають всі народи півночі. Крам від їх іде морем і суходолом до Руси й Константинополя. А головнійші з народів півночі говорять по славянску, бо перемішались з ними. <...>

Грушевський М. С. *Війми з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.*— С. 77—78.

34. Ібн-Хаукаль (друга половина X ст.) про військову експансію Русі й про її торгівлю

Тепер не зістало ся й слїду ані від Булгара, ані від Буртаса, ані від Хазара, бо Русь напала (або: знищила) всіх їх, забрала в їх всі ті краї й до себе привернула. А ті, що спасли ся з рук їх, розтікли ся по близьких місцях, бажаючи зістати ся поблизу своїх країв та сподіваючись прийти до згоди (з Русію) і піддати ся її.

Булгар — се невелико місто, без великих підвладних країв, відомий же був тому, що був портом тих країв. Але Русь пограбувала его, Хазран, Итиль і Семендар 358 р. (969) і зараз пішла до Руму і Андалусу.

Головнійша страва Хазарів — то риж і риба, що з їх краю ввозять мед і футра, то се привозять до них з країв Руси і Булгарів, як і шкури видри, що розвозять ся по ріжних краях, а бувають тільки в тих північних ріках, що в землі Булгарській, Рускій та Куябі. Шкура видри в Андалусі — то мала частина того, що є в ріках північних країв. Більша частина тих шкур і найліпші меж ними — в землі Рускій, а деякі дуже гарні з землі Гога і Магога переходять до Руси за для їх сусідства з Гогом і Магогом і торгівлі з ними. Вони (Русь) продавали се в Булгарі, доки не зруйнували р. 358 (969). Часть того йде до Хозаразма з причин частих подорожей Хозаразмійців в Булгар і землю Словянску, походів і нападів на їх та заберання в неволю. Головна ж торгівля Руси була в Хозрані, се не перемінилось: там була велика сила купців, мусульман і краму.

Але Русь зруйновала все, що було на ріці Ітиль і належало до Хазарів, Булгарів і Буртасів, і опанували его (Самандар).

Грушевський М. *Віймки з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.— С. 79—80.*

35. Бруно (976—1009 рр.) про відвідування Руської держави

<...> Князь Рузів (Rusorum), великий і багатий володарь... з війском проважав мене два дні до остатньої границі своєї держави, яку він за для переходів ворожих дуже міцною й довгою огорожею окружив звідусіль. <...>

Грушевський М. *Віймки з жерел до історії України-Руси: До половини XI в.— С. 93—94.*

36. Константин Порфирородний про русів і печенігів

Про печенігів і русів

Я вважаю, що цареві ромейському (візантійському.— Авт.) завжди дуже корисно прагнути жити в мирі з печенізьким народом, укладати з ним дружні договори і союз, щороку посилати до них звідси посланця з пристойними і корисними народів дарами і доставати звідти заложників або обридів, і посланця, які в цьому спасенному місті входили б у зносини з завідуючим цими справами і користувалися царською щедрістю і всією належною шаную від царствующого імператора; бо цей печенізький народ живе в сусідстві з краєм Херсона, і якщо він не перебуває з ним у дружбі, то може виступити проти Херсона, робити набіги і грабувати самий Херсон і так звані Клімати.

Печеніги, крім того, живуть у сусідстві і на межі і з русами і часто, коли живуть не в мирі одні з одними, грабують Русь і завдають їй багато шкоди і збитків.

І руси намагаються жити в мирі з печенігами: вони купують у них биків, коней і овець і від цього живуть легше і вільніше, бо на Русі жодна з названих тварин не водиться. При тому руси зовсім не можуть навіть виступати на закордонні війни, якщо не живуть у мирі з печенігами, бо останні під час їх відсутності можуть самі

робити набіги і нищити й псувати їх майно. Через це руси, щоб не мати від них шкоди, і зважаючи на те, що народ цей дуже сильний, завжди намагаються бути в союзі з ними і одержувати від них допомогу, щоб разом і позбутися ворогування з ними і користуватися допомогою.

Руси не можуть приїжджати навіть у це царствующе місто ромейв, якщо не живуть у мирі з печенігами, ні в справах війни, ні в торговельних справах, бо досягши на суднах до річкових порогів, вони не можуть проходити їх, якщо не витянуть суден з річки і не перенесуть їх на плечах: нападаючи тоді на них, печенізькі люди легко примушують тікати і вибивають (русів), бо ті не можуть виконувати одночасно дві роботи.

Про печенігів і турків

Плем'я турків також дуже боїться названих печенігів, бо багато разів зазнавало від них поразок і майже зовсім знищене. Через це печеніги завжди видаються страшними туркам, які підкоряються їм.

Про печенігів, русь і турків

Коли цар ромейський живе в мирі з печенігами, то ні русь, ні турки не можуть вчиняти ворожих нападів на Ромейську державу; не можуть вони і вимагати від ромейв надзвичайно великих грошей і речей як плату за мир, боячись сили, яку цар за допомогою цього народу може протиставити їм на випадок їх походу на ромейв. А печеніги, зв'язані дружбою з імператором і спонукувані ним за допомогою послань і дарів, легко можуть нападати на землі русів і турків, забирати в рабство їх жінок і дітей і спустошувати їх землі.

Про печенігів і болгарів

І булгарам ромейський цар може здаватися більш грізним і примушувати їх жити в спокої, якщо підтримує мир з печенігами, бо печеніги близькі і до болгарів і, коли захочуть або для власної вигоди або через прихильність до царя ромейського, легко можуть виступати проти Болгарії і, завдяки своїй перевазі в кількості і силі, розбивати і громити їх. Через це і булгари постійно прагнуть і всяко намагаються жити в мирі і згоді з печенігами, бо, будши не один раз переможені й пограбовані ними, вони на досвіді зрозуміли, що добре корисно жити завжди в мирі з ними.

Про печенігів і херсонітів

Друге печенізьке плем'я живе в сусідстві з краєм Херсона; воно веде торгівлю з херсонітами і виконує для них і для імператора доручення в Русі, Хазарії, Зіхії і всіх тамтешніх краях, одер-

жуючи, звичайно, від херсонітів наперед умовлену винагороду за таку службу відповідно до праці і клопоту, напр.: шовкові тканини, перев'язі, муслини, бархат, перець, червону парфянську шкіру і інші потрібні їм товари, якщо кожний херсоніт схилить до згоди кожного печеніга або буде схилений ним. Бо печеніги, як народ вільний і самостійний, ніколи не виконують ніякої служби без винагороди...

*Про русів, що приїжджають
на однодеревках у Константинополь*

Однодеревки, що приходять в Константинополь із зовнішньої Русі, ідуть з Невогарди, в якій сидів Святослав, син руського князя Ігоря, а також з фортеці Мілініски, з Телюци, з Чернігоги і з Вишеграда; усі вони спускаються по ріці Дніпру і збираються в київській фортеці, що зветься Самвата. Данники їх слов'яни, які зветься кривитеїнами і лензанинами, та інші слов'яни рубають однодеревки в своїх горах узимку і, обробивши їх, як настане час плавби, коли лід розтане, входять у ближчі озера. Потім, через те, що вони (озера) впадають у ріку Дніпро, то звідти вони й самі входять у ту ж ріку, приходять у Київ, витягають човни на берег для оснащення і продають русам. Руси, купуючи лише самі колоди, розснащують старі однодеревки, беруть з них весла, кочети та іншу снасть і оснащують нові. У червні місяці, рушивши по ріці Дніпру, вони спускаються у Вітечев, підвладну Русі фортецю. Почекавши там два-три дні, поки підйдуть усі однодеревки, вони вирушають у дорогу і спускаються по названій річці Дніпру. Насамперед, вони приходять до першого порога, званого Ессупі, що по-руському й по-слав'янському означає «не спи». Цей поріг такий вузький, що не перевищує ширини циканістирії; посередині його виступають стрімкі й високі скелі, подібні до острівців. Направляючись до них і піднімаючись, а звідти спадаючи вниз, вода дуже шумить і (навіває) страх. Через це руси не наслідуються проходити серед цих островів, але, причаливши поблизу і висадивши людей на сушу, а речі залишивши в однодеревках, після цього голі намацують ногами (дно), щоб не наскочити на який-небудь камінь; при цьому одні штовхають жердинами ніс човна, а другі — середину, треті — корму. Таким чином вони з усією обережністю проходять цей перший поріг по коліну річного берега. Пройшовши цей поріг, вони знову, прийнявши з берега решту, відпливають і досягають другого порога, званого по-руському Улворсі, а по-слав'янському Островуніпраг, що значить «острів порога». І цей поріг подібний до першого, тяжкий і трудний для переправи. Вони знову висаджують людей і переправляють однодеревки, як раніш. Таким же способом проходять і третій поріг, званий Геландри, що

по-слов'янському означає «шум порога». Потім так само проходять четвертий поріг, великий, званий по-руському Аіфор, а по-слов'янському Неясить, тому що в камінні порога гніздяться пелікани. На цьому порозі всі човни пристають до землі носами вперед, визначені люди сходять сторожити їх і йдуть геть; вони невсипно стоять на сторожі через печенігів. Решта, вибравши кладь, що є в однодеревках, і рабів у ланцюгах, переводять їх сухим шляхом шість миль, поки не пройдуть порога. Потім одні тягнуть свої однодеревки волоком, другі несуть на плечах, і таким чином переправляють на другий бік порога, спускають їх там у річку, навантажують кладь, входять самі і пливуть далі. Припливши до п'ятого порога, званого по-руському Варудфорос, а по-слов'янському Вульніпраг, тому що він утворює велику заводь, і знову переправивши однодеревки по колінах річки, як на першому й на другому порозі, вони досягають шостого порога, по-руському званого Леанті, а по-слов'янському Веруці, що означає «вирування води», і проходять його таким же способом. Від нього пливуть до сьомого порога, званого по-руському Струкун, а по-слов'янському Напрезі, що значить «малий поріг», і приходять до так званої Крарійської переправи, де херсоніти переправляються на шляху з Русі, а печеніги — з Херсона. Ця переправа завширшки приблизно дорівнює іподромові, а заввишки від його низу до того місця, де сидять союзники, так що долітає стріла стріляючого з одного боку в другий. Через це печеніги приходять на це місце і нападають на русів. Пройшовши це місце, вони (руси) досягають острова, званого св. Григорієм, і на цьому острові виконують свої жертвоприношення, бо там росте величезний дуб. Вони приносять у жертву живих півнів, навколо встроляють стріли, а інші (приносять) шматки хліба, м'ясо і що має кожний, як вимагає їх звичай. Щодо півнів вони кидають жеребок — чи зарізати їх (у жертву), чи з'їсти, чи пустити живими. Від цього острова руси вже не бояться печенігів, поки не досягнуть річки Селіни. Потім, рушивши від цього острова, вони пливуть близько чотирьох днів, поки не досягнуть лимана, що становить гирло ріки; в ньому є острів св. Еферія. Приставши до цього острова, вони спочивають там два-три дні і знову оснащують свої однодеревки приладдям, парусами, шоглами і реями, яких не вистачає і які привозять з собою. А тому, що цей лиман, як сказано, є гирлом ріки і доходить до моря, а з боку моря лежить острів св. Еферія, то вони звідти йдуть до ріки Дністра і благополучно досягнувши її знову спочивають. Коли настане добра погода, вони, відчаливши, приходять до ріки, що зветься Білою, і, відпочивши там подібним способом, знову вирушають у дорогу і приходять до Селіни, так званого відгалуження (рукава) ріки Дунаю. Поки вони не минуть ріки Селіни, по березі за ними біжать печеніги. І якщо море, як часто буває, викине однодеревки на сушу, то вони всіх їх витяга-

ють на берег, щоб разом протистати печенігам. Від Селіна вони нікого вже не бояться і, вступивши на Булгарську землю, входять у гирло Дунаю. Від Дунаю вони доходять до Конопа, від Конопа — в Константію на ріці Варні; від Варни проходять до ріки Дичини — всі ці місця знаходяться в Булгарії,— від Дичини досягають краю Месімврії; тут закінчується їх многостраждальна, страшна, трудна і тяжка плавба.

Зимовий і суворий спосіб життя цих самих русів такий. Коли настане листопад місяць, князі їх зараз же виходять з усіма русами з Києва і відправляються в полюддя, тобто круговий об'їзд, і саме в слов'янські землі вервіанів, другувітів, кривичів, северіїв та інших слов'ян, які платять данину русам. Годуючись на протязі цілої зими, вони в квітні місяці, коли розтане лід на ріці Дніпрі, знову повертаються в Київ. Потім забирають свої однодеревки, як сказано вище, споряджаються і відправляються в Романію <...>

Історія України в документах і матеріалах: У 3 т.— К., 1939.— Т. 1.— С. 53—56.

37. Міжетнічні та міжконфесійні відносини в Хазарії в VIII—IX ст.

<...> Хазари, нарід тюркського походження, здавна запосіли були землі по північному березі Чорного моря, на сході аж по Каспійське море, гірло Волги, Кавказ, а на заході володіючи Дніпром і Києвом, і може й далі на захід; в Криму хазарські володіння межували з грецькими. Центрами хазарського володіння були: Ітиль (Ітиль — це хазарська назва річки Волги, тепер Астрахань), столиця головного кагана при гірлі Волги, фортеця Саркел чи Біла Вежа на Доні, і Босфор чи Керч, де жив васальний каган, якого владі підлягав Крим. Головним осідком хазар були прикаспійські землі. Хазари підбили під себе багато слов'янських народів, напр. полян, сіверян, радимичів, в'ятичів и др., що платили їм данину. Навіть в самій столиці хазарській, в Ітилі жило багато слов'ян, котрі мали тут свої обістя й займалися торгівлею; тут же був для них особний суддя. Хазари володіли величезними просторами, брали данину з багатьох народів, але між ними, здається, було найбільше слов'ян; ось тому Хазарією часто називали греки та інші народи також і землі слов'янські, а самих слов'ян звали хазарами.

Хазари не мали одної віри, та й не могло її бути на таких великих просторах. Пануючою вірою, проте, було тут юдейство, котре за останню чверть VIII-го віку, з часу кагана Булана (коло 740 р.), стало вірою каганів та придвірних вельмож. Але кагани визначалися великою терпимістю до всіх вір і не мали ані бажання

ані нахилу силою ширити юдейство; звичайно, дивлячись на вищі верстви, багато й других приймало жидівство. У той час на жидів піднялося було гостре переслідування як в Халіфаті, так і в Візантії, а тому багато жидів переселилося до Хазарії і знайшли собі тут спокійний притулок. Оселившись в Хазарії, вони занялися пропагандою жидівства, і досягли великих успіхів,— бо ж каган і вищі верхи держави все були віри жидівської. Жиди знову стали народом державним.

Крім жидівства дуже поширеною була в Хазарії й віра мусульманська чи сарацинська, як звать її наші джерела; віру цю занесено сюди під час війн з багдадського Халіфату, а потім під час союзів з ними. Ще р. 690-го, побивши хазар, араби змусили їх прийняти іслам; і пізніше, р. 868-го знову в більшім числі приймають магометанство. Дуже багато військових в Хазарії були власне мусульманами, почасти з Халіфату, а побільшості вже з місцевих неофітів (хазари мали постійне військо з магометан та слов'ян). Небагато було тут християн,— християнство йшло сюди з Тавриди від Візантії, від грецьких купців, полонених і др., але з часом число християн все більшало, бо християнство охоче приймали й слов'янські племена.

Самі кагани, здається, добре зрозуміли, що віри мусульманська та християнська небезпечні їм політично, бо ж нарід, одної віри з народом сильнішим, все горнеться до цього сильнішого; тому кагани вибрали собі урядовою вірою жидівство, як зовсім безпечне політично.

Але найбільше в Хазарії було т. зв. «язичників», цебто людей, що держалися віри батьків своїх і не приставали на віри нові; таких особливо було багато серед слов'ян. Вони міцно трималися своєї старої віри, якої головнішою засадою була терпимість до всіх вір і до всіх богів; але з часом ці «старовіри» переконалися, що світ перебудовується, і що повинно приставати до якоїсь з чужих вір, коли вже самі слов'яне не заклали собі своєї нової віри.

Уряд хазарський не силував своїх підданців до якоїсь одної віри. Як свідчить арабський письменник Массуді, в хазарській столиці Ітиль було 7 суддів для людей різних вір: по два для хазарських жидів, мусульман і християн і один для слов'ян-язичників. Але цього не можна сказати про самих визнавців трох на цих землях нових вір, особливо про мусульман та жидів. Язичників було тут найбільше, а тому й жиди й мусульмане нахилили їх на свій бік, кожний хвалячи свою віру й гудячи чужу. Від цієї пропаганди язичникам — а це були переважно слов'яне — життя стало не милим; можливо, що пропаганда ця не все була й спокійною. Таким становищем скористали грецькі купці та дипломати, і піддали язичникам хазарським думку пошукати ради у греків. Язичникам добре вже в'їлося і жидівство, і мусульманство, і вони охоче вхати-

лися за третю віру, менше відому, яка їм ще не дошкулила. Та певне віра ця була доброю й правдивою, коли її визнавав такий могутий нарід, як греки. Бажання насолити своїм жидам та мусульманам було не останньою причиною, котра викликала посольство хазарських язичників до царя Михаїла; цю власне причину так ясно знати на цілому описові диспути з хазарами. Промова послів в грецькій столиці, як її передають джерела, красномовно свідчить нам, що посольство це прислане було не від жидів і не від мусульман, його прислали лише хазарські язичники, цеб-то в більшості, а може й виключно, слов'яне; в самій промові послів виразно бренть недовір'я до віри жидівської та мусульманської, а так не говорили б визнавці цих вір. <...>

Огієнко І. І. *Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність* // Огієнко І. І. *Історія церковно-слов'янської мови.*— *Варшава, 1927.*— Т. 1.— С. 79—82.

38. Походи князя Святослава на хозар, ясів, косогів, вятичів, дунайських болгар, Візантію

У РІК 6472[964]. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воен він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла [не брав], ні м'яса [не] варив, але, потонку нарізавши конину або звірину, або воловину [і] на вуглях спікши, [це] він їв. Навіть шатра він [не] мав, а пітник слав і сідло [клав] у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І послав він до [інших] земель [послів], кажучи: «Хочу на вас іти».

І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов вятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?» Вони ж одказали: «Хозарам. По шелягу од рала даєм».

У РІК 6473[965]. Рушив Святослав на Хозар. Почувши ж [про це], хозари вийшли насупроти з князем своїм, каганом [Іосифом?]. І зступилися [війська] битися, і сталася битва межи ними, [і] одолів Святослав хозар і город їхній [столицю Ітіль], і [город] Білу Вежу взяв. І ясів переміг він, і касогів, і прийшов до Києва.

У РІК 6474[966]. Переміг Святослав вятичів і данину на них наклав.

У РІК 6475[967]. Рушив Святослав на Дунай на Болгар, і в битві одолів Святослав болгар. І взяв він вісімдесят городів по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у [городі] Переяславці, [і] беручи данину з греків.

У РІК 6476[968]. Прийшли печеніги вперше на Руську землю. А Святослав був [тоді] в Переяславці, і заперлася Ольга з онуками своїми — Ярополком, і Олегом, і Володимиром у городі Києві. І оступили печеніги город силою великою,— незчисленне множество [стояло їх] довкола города,— і не можна було вийти з города, ні вісті послати, і знемагали люди од голоду й безвіддя. І, зібравшись, люди тої сторони Дніпра стояли в човнах на тій стороні, та не можна було увійти в Київ ані одному з них, ні із города [вийти кому] до них.

І затужили люди в городі, і сказали: «Чи нема кого, який би на ту сторону міг дійти і переказати: «Якщо ви не приступите завтра під город,— ми здамось печенігам». І сказав один хлопець: «Я можу перейти». Городяни ж, зрадівши, сказали хлопцеві: «Коли можеш ти якось іти — іди». Він тоді вийшов із города з уздечкою і ходив серед печенігів, запитуючи: «Чи ніхто не бачив коня?»,— бо він умів по-печенізькому і вони вважали його [за одного з] своїх. А як приблизився він до ріки, [то], скинувши одягу з себе, скочив у Дніпро і побрів. І коли побачили [це] печеніги, кинулися вони за ним, стріляючи в нього, але не могли йому нічого зробити.

А ті, побачивши [це] з тої сторони [Дніпра і] прибувши в човні назустріч йому, взяли його в човен і привезли його до дружини. І сказав він їм: «Якщо ви не підступите завтра рано під город,— здадуться люди печенігам». Мовив тоді їм воевода їхній, на ім'я Претич: «Підступимо завтра в човнах і, захопивши княгиню і княжичів, умчимо мій на сю сторону і люди. Якщо ж сього не зробимо,— погубить нас Святослав».

І як настав ранок, сіли вони в човни перед світом, затрубили сильно трубами, і люди в городі зняли крик. Печеніги ж подумали, що князь [Святослав] прийшов, [і] побігли од города хто куди.

І вийшла Ольга з онуками і з людьми до човнів, а князь печенізький [Куря], побачивши [це], вернувся один до воеводи Претича і запитав: «Хто се прийшов?» І сказав йому [воевода]: «Люди тої сторони». І спитав князь печенізький: «А ти чи не князь еси?» Він же сказав: «Я — муж його і прийшов зі сторожею, а вслід за мною іде воїв незчисленне множество»,— а це він сказав, лякаючи їх. І мовив князь печенізький Претичеві: «Будь мені другом». Він тоді сказав: «Нехай буде так». І подали вони руку один одному, і дав печенізький князь Претичеві коня, шаблю, стріли, а він дав йому броню, щит, меч. І відступили печеніги од города, і не можна було коня напоїти: на Либеді — печеніги.

І послали кияни [гінця] до Святослава, говорячи: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш [про неї], а своєю полишив. Нас же мало не взяла печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оборониш нас,— то таки нас візьмуть. Чи тобі не жаль отчини своєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх?»

Це почувши, Святослав швидко сів на коней з дружиною своєю, і прибув до Києва, і цілував матір свою, і дітей своїх, [і] журився тим, що сталося од печенігів. І зібрав він воїв, і прогнав печенігів у поле, і було мирно.

У РІК 6477[969]. Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків — паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів — срібло й коні, із Русі ж — хутро, і віск, і мед, і челядь». І мовила йому мати: «Чи бачиш ти, що я недужа? Куди ти хочеш [іти] од мене?» — бо вона вже розболілася була. Сказала ж вона йому: «Погребши мене — іди, куди хочеш».

І по трьох днях померла Ольга. І плакав за нею син її, і внуки її, і люди всі плачем великим, і, понісши, погребли її на [уготованому] місці. І заповіла була Ольга не творити тризни над собою, бо мала вона пресвітера, і той похоронив блаженну Ольгу.

Ся [Ольга] була передвісницею християнській землі, яко вранішня зоря перед сонцем і яко зірниця перед світом. Вона бо сіяла, як місяць уночі. Так ся між невірних людей світилася, як перло в багні, бо були вони закаляні гріхом, не омиті святим хрещенням, а ся омилась святою купіллю, скинула з себе гріховну одіж ветхого чоловіка Адама і в нового Адама втілилась, що ним є Христос.

Речім же до неї: «Радуйся, руськеє пізнання бога! Стали ми початком примирення [з ним]». Вона бо першою увійшла в царство небеснеє із Русі, і її восхваляють руськії сини яко зачинательку, бо й по смерті молилась вона богові за Русь. «Праведних же душі не вмирають». Як ото сказав Соломон: «Коли хвалять праведника, — веселяться люди», «безсмертною бо є пам'ять його», коли признається він богом і людьми. Її теж усі люди прославляють, бачачи, що лежить вона нетлінною многі літа. Сказав бо пророк [Ілій про слова господа]: «Тих, що прославляють мене, — я прославляю». Про таких же і Давид говорив: «У пам'яті вічній буде праведник, він поговору злого не убоїться. Готово серце його уповати на господа, утвердилося серце його і не здригнеться». Соломон же сказав: «Праведники вівіки живуть, і від господа нагорода їм є, і дбання од всевишнього. Тому дістануть вони царство краси і вінець доброти од руки господньої, бо десницею захистить він їх і рукою покриє їх». Захистив бо він силою [своєю] блаженну Ольгу од врага і супостата диявола.

У РІК 6478[970]. Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега в Деревлянах.

У цей же час прийшли люди новгородські, просячи князя собі: «Якщо не підете ви до нас, то ми знайдемо князя собі». І сказав їм Святослав: «Аби хто до вас пішов!» І відмовився [йти до них і]

Ярополк, і Олег. І сказав Добриня: «Просіте Володимира»,— бо Володимир був од Малуші, улюблениці Ольжиної; [Малуша] ж була сестра Добринина, а отцем їм обом *був* Малко Любчанин, отож Добриня був вуєм Володимирові. І сказали новгородці Святославу: «Дай нам Володимира».

І взяли новгородці Володимира собі, і пішов Володимир з Добринею, вуєм своїм, до Новгороду, а Святослав — до Переяславця.

У РІК 6479[971]. Прийшов Святослав до Переяславця, і заперлися болгари в городі. І вийшли болгари на січу проти Святослава, і була січа велика, і одолівали болгари. І сказав Святослав воям своїм: «Уже нам тут полягти. Ударимо мужньо, браття і дружино!» А під вечір одолів Святослав [болгар] і взяв город списом, кажучи: «Се город мій!»

І послав він до Греків [послів], мовлячи: «Хочу на вас іти і взяти город ваш, як і сей». І сказали греки: «Ми не в силі супроти вас стати. Так що візьми з нас данину [собі] і на дружину свою. Але скажіте нам, скільки вас, щоб дали ми по числу воїв». А це говорили греки, обманюючи русів: греки бо є хитромудрі й до сьогодні. І сказав їм Святослав: «Єсть нас двадцять тисяч»,— і додав він десять тисяч, бо було русі десять тисяч тільки. І спорядили греки сто тисяч на Святослава, і не дали данини.

І рушив Святослав на греків, і вийшли вони супроти русі. І коли побачили [це] руси, то убоялися вельми | множества воїв. І мовив Святослав: «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведесться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми,— то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже,— тоді [самі] подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».

І приготувалися до бою русі і греки насупроти [них]. І зітнулися обидва війська, і обступили греки русів, і була січа велика, і одолів Святослав, а греки побігли. І пішов Святослав, воюючи, до города [Цесарограда], і інші городи розбиваючи, які стоять пустими і до сьогоднішнього дня.

І зівзав цесар [грецький Іоанн] у палату бояр своїх, і сказав їм: «Що вдіємо? *Адже* не можемо ми стати супроти нього». І сказали йому бояри: «Пошли йому дари. Спитуємо його, чи падкий він є до золота чи паволок?» І послали вони до нього золото, і паволоки, і мужа мудрого, і сказали йому: «Стеж за поглядом, його, і лицем його, і мислями його».

Він же, [муж цесарів], узявши дари, прийшов до Святослава. І коли прийшли греки з дарунком, він сказав: «Введіте їх сюди». І прийшли вони, і поклонились йому, і поклали перед ним золото й паволоки. І сказав Святослав, убік дивлячись: «Сховайте». І от-

роки Святославові, узявши, [все] сховали, а послаи cesареві повернулися до cesаря.

І зізвав cesар бояр, і сказали тоді послані: «Коли прийшли ми до нього і піднесли дари, він і не глянув на них, а повелів сховати їх». І мовив один [боярин]: «Спитуй його ще один раз. Пошли ще йому оружжя». Вони ж послушали того і послали йому меч та інше оружжя.

І принесли йому меч, і він, узявши, став любитися [ним], і хвалити, і дякувати cesареві.

І прийшли [послані] назад до cesаря, і повідали все, що було. І сказали бояри: «Лютим буде сей муж, бо майном нехтує, а оружжя бере. Згоджуйся на данину». І послав cesар [послів до Святослава], кажучи так: «Не ходи до города, а візьми данину, навіть яку ти хочеш»,— бо він замалим не дійшов до Cesарограда.

І дали вони йому данину, а він узяв і за вбитих, кажучи: «Рід його візьме». Узяв він також і дари многі і вернувся в Переяславець зі славою великою.

Побачивши ж, що мало дружини у нього, він сказав собі: «Іще, обманувши як-небудь, поб'ють вони дружину мою і мене»,— бо багато загинуло було в бою. І сказав він: «Піду я в Русь і приведу більше дружини».

І послав він послів до cesаря в [город] Дерестер,— бо тут був cesар,— кажучи так: «Хочу я мати мир з тобою твердий і дружбу». І, це почувши, cesар зрадів і послав йому дари, більші від перших.

Святослав же прийняв дари і став радитися з дружиною своєю, говорячи так: «Якщо ми не вчинимо миру з cesарем, а довідається cesар, що нас мало є, то, прийшовши, обступлять вони нас у городі. А Руська земля далеко є і печеніги з нами вороги,— то хто нам допоможе? Учинимо ж мир із cesарем, бо він же згодився нам на данину,— і сього хай буде досить нам. Якщо ж він стане не давати данини, то знову, зібравши воїв більше, ніж спершу, прийдемо із Русі до Cesарограда».

І до впадоби була річ ся дружині, і послали вони ліпших мужів до cesаря. І прийшли ті в Дерестер, і сказали [про них] cesареві. А cesар на другий день прикликав їх, і мовив cesар: «Хай говорять послы руські». Вони ж сказали: «Так говорить князь наш: «Хочу я мати справжню дружбу з cesарем грецьким на всі придешні часи».

Cesar же, рад бувши, повелів писцю писати на хартію всі речі Святославові. І стали говорити послы всі речі,— і став писець писати,— мовлячи так: «Згідно з другою угодою, що відбулась при Святославі, великому князеві руському, і при Свенельді, писано при Феофілові-синкелі до Іоанна, прозаного Цімісхієм, cesаря грецького, в Дерестрі, місяця липня, індікта 14, | у рік 6479.

Я, Святослав, великий князь руський, як клявся, [так] і утвер-

джую цим договором присягу свою, що хочу [разом] із русами, які підо мною, боярами та іншими [людьми], мати мир і справжню дружбу з кожним — і [з] великим цесарем грецьким, і з Васи́лієм, і з Костянтином, і з [іншими] богонатхненними цесарями, і з усіма людьми вашими до кінця віку.

Ніколи ж не буду я замишляти на землю вашу, ні збирати людей [проти неї], ні приводити інший народ на землю вашу і скільки є [країв] під владою грецькою, ні на волость Корсунську і на городи її, скільки їх є, ні на землю Болгарську.

А якщо інший хто-небудь замислить на землю вашу, то я буду противником йому і буду битися з ним.

Як і клявся я цесарям грецьким, а зі мною бояри і Русь уся, будемо ми додержувати попереднього договору. Якщо ж ми не додержимо чого із сього і [зі] сказаного раніш, то я і [всі, хто] зі мною і підо мною, хай будемо прокляті богом, у якого віруємо, — в Перуна, і в Волоса, бога скоту, — хай будемо ми золоті, як ото золото се, і своїм оружжям хай ми посічені будемо, і хай ми вмремо. Ви ж майте се за правду, що нині вчинив я вам і написав на хартії сій, а ми своїми печатями запечатали. <...>

<...> Учинивши мир із Греками, Святослав рушив у човнах до [дніпрових] порогів. І сказав йому воевода отця його Свенельд: «Обійди, княже, [їх] на конях, бо стоять печеніги в порогах». Однак не послухав він його і рушив у човнах. <...>

<...> Тим часом послали переяславці до печенігів [гінців], кажучи: «Іде Святослав у Русь, узявши майна багато у греків і полон незчислений, а з малою дружиною». Почувши ж печеніги се, заступили пороги. І прийшов Святослав до порогів, та не можна було пройти порогів, і став він зимувати у Білобережжі. І не було в них їжі, і настав голод великий, так що по півгривні [була] голова коняча. І зимував [тут] Святослав. А коли приспіла весна, пішов Святослав у пороги. |

У РІК 6480[972]. Прийшов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький. І вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, — окувавши череп його золотом, пили з нього. Свенельд же прийшов у Київ до Ярополка. І було всіх літ княжіння Святославого двадцять і вісім.

Літопис Руський. — К., 1989. — С. 38—43.

39. Походи князя Володимира на радимичів, вольських болгар

[...] У РІК 6489[981]. Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх — Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю.

Сього ж року і вятичів він переміг, і наклав на них данину од плуга, як і отець його брав.

У РІК 6490[982]. Піднялися оружно вятичі. І пішов на них Володимир, і переміг їх удруге.

У РІК 6491[983]. Пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх.

І вернувся він до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри: «Метнемо жереб на хлопця і дівчину, і на кого він упаде,— того заріжемо богам».

А був варяг один [Тури],— двір його був [там], де є нині церква святої Богородиці [Десятинна], що її звів Володимир,— і варяг той прийшов був із Греків і потай держався віри християнської. | І був у нього син [Іван], гарний з лица і душею, і на сього упав жереб по зависті диявола, бо не терпів [його] диявол, який має владу над усіма; сей був йому наче терен у серці, і прагнув погубити [його] окаянный, і підбурих людей.

І сказали, прийшовши, послані до нього, [варяга]: «Упав жереб на сина твого, бо зволили боги його собі. Тож учинимо жертву богам». І сказав варяг: «Не боги вони суть, а дерево. Сьогодні є, а завтра вже згнило. Не їдять бо вони, ні п'ють, ні говорять, а зроблені вони руками з дерева, сокирою і ножем. А бог один єсть, [той], що йому служать греки і поклоняються, бо сотворив він небо, і землю, і людину, і зорі, і сонце, і місяць, і дав життя на землі. А сі боги що зробили? Вони самі зроблені є. Не дам сина свого бісам».

Вони тоді, пішовши, повідали [се] людям. А ті, взявши оружжя, пішли на нього і рознесли двір довкола нього. Він же стояв на сінях із сином своїм, [і] вони сказали йому: «Дай сина свого, ми оддамо його богам». А він відповів: «Якщо вони боги є, то нехай пошлють одного [з-між] себе бога і візьмуть сина могого. А ви чому приносите їм жертви?» І зняли вони крик, і підрубали сіни під ними, а тоді повбивали їх. І не знає ж ніхто, де їх положили, бо люди були тоді невігласами і поганями.

А диявол радувався цьому, не знаючи, що скоро буде погибель йому. Отак бо й раніше старався він погубити рід християнський, але прогнали його хрестом чесним в інших землях. «Тут же,— думав собі окаянный,— тут,— мовляв,— єсть мені житво, бо тут не вчили апостоли, ні пророки [не] прорекли». Не відав він, що пророк [Осія] сказав [про слова господа]: «І наречу не моїх людей *людьми моїми*». А про апостолів [Давид] сказав: «По всій Землі розійшлися провіщення їх, і до кінця Всесвіту глаголи їх». Бо якщо апостоли і не були тут самі, то учення їх, яко труби, звучать по всім світі в церквах. Їх бо ученням побіждаємо ми врага-диявола, топчучи [його] ногами, як ото потоптали його сі два побожники, діставши вінець небесний зо святими мучениками і з праведниками.

У РІК 6492[984]. Пішов Володимир на радимичів. А був у нього воевода Вовчий Хвіст, і послав перед собою Володимир Вовчого Хвоста. І стрів він радимичів на ріці Піщані, [і] побідив Вовчий Хвіст радимичів. Тому й дражнять руси радимичів, кажучи: «Піщанці од вовчого хвоста втікають». Були ж радимичі із роду ляхів і, прийшовши, тут поселилися. І платять вони данину Русі, і возять повіз і до сьогодні.

У РІК 6493[985]. Рушив Володимир на Болгар з Добринею, в-у-ем своїм, у човнах, а торків берегом [Волги] привів на конях, і так переміг болгар. І сказав Добриня Володимирові: «Оглядав я колодників, і всі вони є в чоботях. Сим данини нам не платити, підемо або шукати тих, що в постолах». І вчинив мир Володимир з болгарами, і поклялися вони межі собою, і сказали болгари: «Тоді хай не буде миру межі нами, коли камінь стане плавати, а хміль — тонути». І вернувся Володимир до Києва.

Літопис Руський.— С. 49—51.

40. Вибір віри. Похід на Корсунь і охрещення Володимира

У РІК 6495[987]. Скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми закон наш». Потім же прийшли німці, і тії хвалили закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу. Мудро ж говорять вони, розказують, що й другий світ [має] бути, і чудно слухати їх. (А якщо хто, мовляв, у нашу віру перейде, то, померши, встане знову, і не померти йому вовіки. Якщо ж хто в інший закон перейде, то на тім світі [йому] в огні горіти. Так що ви владите? Що відповісте?»

І сказали бояри і старці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши [їх], розізнай у кожного про їхню службу, і як [хто] служить богові».

І була до вподоби річ [ця] князеві і всім людям. Вибрали вони мужів добрих і тямущих, числом десять, і сказали їм: «Ідіте спершу в Болгари, розізнайте про віру їхню і службу».

Вони, отож, пішли, і, прийшовши, бачили бридкі діла їх і поклоніння в мечеті, і вернулися в землю свою. І сказав їм Володимир: «Ідіте ще в Німці і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки».

Вони ж прийшли в Німці, і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесарограда, і прибули до цесаря [Василія]. Цесар же спитав [їх], задля чого вони прийшли, і вони розповіли

йому все, що було. Це почувши, cesар і рад був, і честь велику склав їм у той день. А на другий день послав він [вість] до патріарха [Миколая], кажучи так: «Прийшли руси іспитувати віру нашу. Тож приготуй церкву і клір і сам облачись у святительські ризи. Хай бачать вони славу бога нашого». І, це почувши, патріарх повелів скликати клір увесь, і за звичаєм вчинив празникову службу, і кадила вони запалили, і співи, [й] хори влаштували.

І пішов з ними й cesар у церкву [святої Софії], і поставили їх на почесному місці, показуючи красу церковну, і співи, і службу архіерейську, і дияконів, що стояли попереду, [і] розказуючи їм про службу богові своєму. Вони ж, у зачудуванні будши і здивувавшись, похвалили службу їхню. І, прикликавши їх, cesарі Василій і Костянтин сказали їм: «Ідіте в землю вашу». І відпустив їх [Василій] з дарами великими і з честю.

Вони ж прийшли в землю свою, і зівзав князь бояр своїх і старців, [і] мовив Володимир: «Осе прийшли послані нами мужі. Так послухаймо од них, що було». І сказав він їм: «Розкажіть перед дружиною».

Вони тоді розказали: «Ходили ми спершу в Болгари і дивилися, як вони поклоняються в храмі, тобто в мечеті, стоячи без пояса. Отож, поклонившись, сяде [кожен] і глядить сюди й туди, як навіжений, і нема радості в них, але печаль і сморід великий, і недобрий є закон їхній. І прийшли ми в Німці, і бачили, як вони службу правили, а краси ж не побачили ніякої. І прийшли ми тоді в Греки. І повели нас [туди], де ото вони служать богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. | Бо нема на землі такого видовища або краси такої,— не вміємо ми й сказати [про се]. Тільки те ми відаємо, що напевне бог [їхній] перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях. Ми навіть не можемо забути краси тієї, бо всяк чоловік, якщо спершу спробує солодкого, потім же не може гіркоти взяти. Так і ми не будемо тут [поганими] жити».

Бояри ж, відповідавши, сказали: «Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, що була мудрішою за всіх людей». А Володимир, відповідавши, мовив: «То де ми хрещення приймемо?» І вони сказали: «Де тобі вгодно».

А коли минув рік,

У РІК 6496[988], пішов Володимир з військом на Корсунь, город грецький. Та заперлися корсуняни в городі, і став Володимир з одного боку города в гавані, на віддалі одного польоту стріли од города, і боролися кріпко городяни з ними. Володимир обложив город, і знемагали люди в городі. І сказав Володимир городянам: «Якщо ви не здастесь,— буду стояти хоч три роки».

Володимир тим часом спорядив воїв своїх і повелів насип сипати до городської стіни. І коли ці насипали, корсуні, підкопав-

ши стіну городську, викрадали сипану землю і носили до себе в город, висипаючи [її] посеред города. Вої тоді досипали більше, а Володимир стояв.

І от [один] муж, на ім'я Анастас, корсунянин, стрілив, написавши на стрілі: «За тобою, зі сходу, є колодязі, з яких іде вода по трубі. Перекопавши [їх], ви переймете воду». Володимир же, це почувши [і] глянувши на небо, сказав: «Якщо збудеться се — охрещусь». І тут одразу звелів він перекопати труби, і перейняли вони воду, і люди знемагали від спраги і здалися.

І ввійшов Володимир у город, і дружина його. І послав Володимир [послів] до цесаря Василія і Костянтина, говорячи так: «Осе город ваш славний я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню вашому городу [те], що й сьому вчинив».

І, це почувши, опечалились цесарі, [і] послали [йому] вість, так говорячи: «Не належить християнам заміж виходити за поган і оддавати за них. Якщо ж ти охрестишся, то візьмеш її, і дістанеш царство небесне, і з нами єдиновірцем будеш. Якщо ж сього не вчиниш — не зможемо ми віддати сестри своєї за тебе».

І, це почувши, Володимир мовив посланим цесарями: «Скажіте обом цесарям так: «Я охрещусь, тому що раніше від сих днів іспитав я закон ваш, і він мені єсть до вподоби, і віра ваша, і служба. Бо мені розповіли послані нами мужі».

І, це почувши, обидва цесарі і раді були, і вмолили сестру свою, на ймення Анну, і послали до Володимира [послів], говорячи: «Охрестись, тоді пошлемо сестру свою до тебе». І сказав Володимир: «Нехай, прийшовши [із] сестрою вашою, охрестять мене».

І послушали [його] цесарі, і послали сестру свою, і деяких сановників, і пресвітерів. Вона ж не хотіла йти [в Русь], як у погани, і сказала їм: «Лучче б мені тут умерти». І сказали їй брати: «Коли наверне як-небудь бог Руську землю в покаяння, ти й Грецьку землю ізбавиш од лютої раті. Ти ж бачиш, скільки зла наробили руси грекам? Нині ж, якщо ти не підеш, те саме вони творитимуть нам». І ледве удвох присилювали вони її, і вона, сівши в корабель [і] з плачем поцілувавши родичів своїх, рушила через море.

Коли прибула вона до Корсуня, то вийшли корсуняни з поклоном, і ввели її в город, і посадили її в палаті.

А за божим приреченням в сей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця [посла], кажучи: «Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні, — то не позбудешся сього». І, це почувши, Володимир сказав: «Якщо буде се правда, — воістину велик бог християнський». І повелів він охрестити себе.

І тоді єпископ корсунський з попами цесарициними, огласивши його, охрестили Володимира. І коли возложив [єпископ] руку на нього — він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив бога, сказавши: «Тепер узнав я бога істинного». А коли побачила це дружина його,— многи охрестилися.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на [високому] місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата — за олтарем.

По охрещенні ж привів він цесарицю на обручення. А сього не відаючи, [деякі] неправильно говорять, ніби він охрестився в Києві, інші ж — кажучи, [що] у Василеві, а другі, говорячи, [ще] інакше кажуть. <...>

Літопис Руський.— С. 60—63.

41. Хрещення Русі. Поширення освіти

<...> І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одплату прийме від людей! «Велик ти еси, господи, дивні діла твої!» Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволикши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, вкинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: «Горе мені, бо прога-

няють мене звідси! Тут бо думав я житво мати, бо тут немає вчення апостольського, не знають [тут люди] бога. І радів я з служіння їх, тому що служили вони мені. І ось побіждає мене невіглас оцей, а не апостол і мученик, і вже не буду я царствувати у землях сих».

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, і глянувши на небо, сказав: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнськії, і утверди в них віру правдиву і незмінную. [А] мені поможи, господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його».

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо ще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували.

Коли ж цих роздавали на учення книжне, то збулося пророцтво на Руській землі, яке говорить: «У ті дні почують глухії слова книжні [і] ясною буде мова недорікуватих». Бо сі не чули були раніше книжних словес, але за божим приреченням і по милості своїй помилував [їх] бог. Як ото сказав пророк [Мойсей про слова господа]: «Помилую [того], кого я захочу». Помилував бо він усе-таки нас хрещенням та оновленням духа, і [це] за волею божою, а не за наші | діла. Благословен господь Ісус Христос, що возлюбив новії люди, Руськую землю, і просвітив її хрещенням святым. <...>

Літопис Руський.— С. 66.

42. М. С. Грушевський про запровадження християнства на Русі

<...> В трактаті Ігоря з Візантією 944 р. християнська Русь виступає поруч поганської, навіть на першій місці. Очевидно між княжою дружиною, в двірських кругах і взагалі між вищими верствами в Києві було тієї хрещеної Русі вже досить багато. Тим пояснюється факт, що жінка Ігоря — княгиня Ольга охрестилася сама. Лишаючи на боці питання, де вона охрестилася, мусимо в усякім разі признати, що познайомилась вона з християнством на ґрунті, в Києві; їдучи 957 р. до Царгороду, возила вона з собою з Київя якогось свого священника Григорія. Святослав, як опові-

дає літопись, не схотів охрестити ся, хоч як намовляла його мати, але християнству не було ніяких перепон далі розвиватись: «аще кто хотяше волею креститися, не браняху, но ругахуся тому (на-смівались)», зауважає літописець, і тут можуть бути реальні спомини. Християни згадують ся в Києві і в перші роки Володимирового князювання: літопись переказує історію, як в жертву ідолам хотіли забити сина одного Варяга-християнина і за спротивленне забили і батька і сина. Новіші розкопки коло Десятинної церкви викрили чимале християнське цвинтарище з часів перед Володимиром, в ближшій сусідстві княжого двору.

До річи. Автор літописного оповідання має то переконанне, що перші київські християне були Варяги: «мнози бо бѣша Варязи кристьяни» поясняє він з поводу згадки про церкву св. Ілі. Легко пояснити, як склалось у нього таке переконанне: княжа дружина, що по умові з Візантією присягала в церкві св. Ілі в 944 р., була на його думку варязька: згадані мученики християне, забиті за Володимира, були теж Варяги. Але, розумієть ся, в дійсности такої національної виключности не могло бути: коли Варяги, приходячи на Русь і з Русинами ходячи в грецькі землі, знайомились з християнством і приймали його, то з самими Русинами мусіло се початись ще давнійше, бо вони ще частійше знайомили ся з християнством, і християнської Руси мусіло бути далеко більше, як тих Варягів.

Таким чином ґрунт для християнства в Києві був уже приготований, і в самій київській княжій династії були християне. Володимир сам мусів ближше знати християн, тим більше що дитячі роки прожив мабуть на дворі старої Ольги. Тому перехід на християнство не був для нього чимсь незвичайним. Важнійше було те, що перемінивши сам релігію, він — чи під впливом Візантії (як каже Яхя), чи з власної ініціативи — доложив усяких старань до того, щоб ту нову релігію розповсюднити в своїй державі й можливо зміцнити її становище. Тут, як сказав я, лежала глибока політична ідея.

Наші відомости про заходи Володимира коло розповсюдження християнства дуже бідні або непевні; не підлягає тільки сумніву, що він дійсно заходив ся коло розповсюдження його по своїй державі, і то дуже енергично, не спляючись і перед певним натиском. Іларіон, що сам, правдоподібно, був свідком сих заходів, виразно свідчить, що Володимир, охрестивши ся сам, «подвиже ся паче и заповѣда по всей землѣ своей хрестити ся во имя Отца и Сына и Св. Духа и ясно и велегласно въ всѣхъ градѣхъ славити ся святѣй Троицѣ... и не бысть ни единого же противяще ся благочестному его повелѣнью: да аще кто и не любовью, но страхомъ повелѣвшаго крещаху ся, понеже бѣ благовѣрие его съ властною съпряжено, и въ едино время вся земля наша въслави Христа съ Отцомъ и

сь св. Духомъ». Не меньш категорично висловляєть ся старе житие і з ним мніх Яков. Володимир, кажуть вони, «всю землю рускую крести отъ конца и до конца, храмы идольскыя и требища всюду раскопа и посъче и идолы вся съкруши и всю землю рускую и грады честными церквами украси». <...>

Грушевський М. С. *Історія України-Руси: В 11 т.— К., 1991.— Т. 1.— С. 512—513.*

43. Організація Руської церкви *

Київ був найбільшим гніздом дружини і купецтва, тут найбільш був приготований для християнства ґрунт і найбільший мусів бути вплив князя й його двору. Що можна було зробити тут, було дуже трудно, а може й не можливо робити по інших містах, а особливо тих, що слабко й недавно звязані були з Київом. Самі громадки навернених до християнства мусіли меншати в міру віддалення від Києва, від християнського світа, і в міру зменшення в них «русських» кольоній. Таке саме ослабленне впливу нової віри ішло знову «по провінції» в міру віддалення від більших центрів. Далекі, позбавлені більших торговельних центрів Вятичі ще в другій половині XI в. були поганами, заховували поганський похоронний обряд і десь при кінці XI чи в першій половині XII в. вбили св. Кукшу і його ученика Никона, що проповідували християнство в їх землі. В Ростові, судячи по агіографічним памяткам, перші два єпископи були зовсім *in partibus*, третій — св. Леонтий доперва в 2-ій пол. XI в. встиг ріжними заходами привести частину міської людности до християнства, між иньшим — збираючи дітей і навчаючи їх християнській вірі, але при тім багато натерпів ся всякої муки, а по деяким версіям навіть був замучений; аж пізнішому єпископу Ісаї надаєть ся охрещенне краю. Та не кажучи вже за такі «ведмежі кути» Володимирової держави, маємо дуже пречисте свідоцтво для Новгороду, як там слабко трималось християнство: коли в 70-х рр. XI в. в Новгороді виступив волхв «хуля вѣру крестьянскую», то по стороні єпископа і християнства став тільки князь із своєю дружиною, «а людье вси идоша за волхва».

І на Україні по всякій імовірности християнство на початках стало релігією вищих верств — бояр, дружини, більших міст, і дуже повільно переходило в народні маси, особливо дальші від культурних центрів. При кінці XI в. мніх Яков, що жив сам здаєть ся в Переяславщині й Київщині і правдоподібно мав на оці місцеву людність, давав під увагу митрополиту, що прості люде уважають

* Текст подано з деякими скороченнями.

церковне вінчання річею тільки бояр і князів, а самі побирають ся без церковного благословенства. Рівнож правдоподібно, що й до українських земель належить спостереженне митрополита в тій же пам'ятці про жертви людей «бѣсомъ, болотомъ и кладезомъ», не кажучи вже про прояви двоєвірства — укриті під християнською формою поганські погляди й обряди, переховані в великій мірі і досі. Правда, літописець каже, що Володимир «нача людие на крещенне приводити по всемъ градомъ и селомъ», але коли зважимо, що між сим простим людом одинокою можливою проповіддю була устна, і подумаємо, як то тяжко було приготувити потрібне для таких місій число відповідних проповідників, то сю звістку літописи про села мусимо прийняти з великим скептицизмом; хіба були які виїмкові факти — по княжих селах, в околицях більших міст. Християнізація народа в масах поза межами більших культурних центрів мусіла поступати дуже поволі і про неї за часи Володимира не можна ще було й думати. Вона могла бути осягнена тільки протягом довгих віків, спільними силами правительства і ерархії, а ще більше — силою натурального впливу християнства, як релігії вищої і більш виробленої, втіленої в конкретні форми й обряди.

Грушевський М. С. *Історія України-Руси.*— Т. 1.— С. 516—517.

44. Поширення в Київській державі візантійської культури

<...> Заходячи ся коло розповсюдження християнства, Володимир підтримував заразом і звязані з ним сторони культурного життя, що були з ним нерозлучні — штуку і книжню освіту; і освіта і артистична творчість в Візантії, як і на Заході, тоді передовсім служили релігійним потребам, і тому християнство було заразом ключем, можна сказати, до цілої тодішньої цивілізації. З огляду на се становище, яке Володимир зайняв взагалі супроти візантійської культури, трудно сказати, з чого він виходив тут властиво — чи з змагань до можливо широкого розвитку християнського елементу, чи з змагань до присвоєння самої візантійської культури, котрої основу становило християнство. В тім і в другім разі результат був би той сам.

На жаль, ми маємо тут знову тільки загальні, сумаричні згадки в наших джерелах. Вони одноголосно кажуть, що Володимир по охрещенню Киян забрав ся до будови церков, але не дають майже ніяких ближших подробиць про се. Літопись оповідає, що Володимир «повелѣь рубити церкви и поставляти по мѣстамъ, идеже стояша кумиры»; так в Київї поставлено церкву св. Василя, Володи-

мирового патрона, на місці, де стояли ідоли Перуна й інші, коло княжого двора. Каже вона також, що ставлено «по градомъ церкви и попы». Ще загальнійше кажуть про се інші джерела (Іларіон, житие, «Память і похвала»). Близші відомости подає літопись тільки про будову церкви Богородиці в Києві: вона каже, що будували її майстри з Візантії, прикликані для сього, далі що Володимир передав до сеї церкви взяті в Корсуні ікони, церковні річи й хрести, і призначив до неї священників, приведених з Корсуна.

При сїм оповіданню треба мати на увазі істнуванне у нас широко розповсюдженої корсунської легенди. Як я згадував уже, в землях Руської держави повно було ріжних корсунських річей, з яких декотрі зовсім безпідставно називали ся корсунськими; тому з усякими оповіданнями про корсунські святині треба бути обережним, і нам далеко інтереснійші інші подробиці літописного оповідання. І так літописець і автор жития підчеркують, що церква Богородиці була камяна: про інші церкви, ставлені зараз по охрещенню, літопись каже, що Володимир їх «повелъ рубити», себ то ставити з дерева. Отже кладуть ся початки камяного будівництва на Руси. Далі — для сеї церкви спроваджують ся майстри з Візантії, переймаєть ся церковна архітектура.

Нема причин легковажити сї важні культурно-історичні вказівки літописи, тільки їх не треба брати занадто абсолютно. Так камяне будівництво було вже й перед тим: літопись оповідає про камяний княжий «терем» за часів Ольги, отже у всякім разі уважає його давнійшим від Володимира; і візантійські майстри могли бути на Руси давнійше. Але в звязку з новими, церковними течіями візантійське мистецтво на довго бере перевагу над течіями східними, що конкурували тут з ним давнійше.

Церква св. Богородиці, очевидно, мала бути митрополією, і була нею аж до побудовання нової «митрополії» — св. Софії за Ярослава; інакше не можна собі витолкувати її богатої фундації. Завдяки Володимировій дотації вона завала ся спеціально «Десятинною». Церква ся не існує, бо завалила ся в 1240 році, але розкопки її фундаментів в ХІХ ст. показали, що церква була справді велика: навіть беручи її внутрішній, основний «корабель», вона була не багато менша від пізнійшої Софійської катедри, але збудована інакше, в простійшим пляні, як потім будували ся звичайно тільки помельші церкви: теперішня Десятинна церква, збудована на її фундаментах в ХІХ століттю, далеко не займає цілої площі давньої церкви і не дає поняття про стиль і вигляд старої будови, про котру деяке поняття починають давати нові розкопки її фундаментів: останки старої підлоги, фресків і т. и.

Можна вважати вповні правдоподібним, що Володимир будував і більше камяних церков, тільки на певно не можна їх вказати: всі такі традиції більше або менше сумнівні.

Що Володимир хотів прищепити на Русі візантійську штуку не тільки для церковних потреб, на се вказує переказаний літописею факт, що він звелів узяти з Корсуня до Києва чотири бронзові фігури та дві бронзові статуї — «капища», і вони були поставлені в Києві в сусідстві Десятинної церкви і княжого двора.

Про заходи Володимира коло освіти ми маємо властиво одну згадку в оповіданню літописи про праці Володимира для християнства: «нача поимати у нарочитої чади дѣти и даяти на учение книжное». Справедливо було завважено, що коли йде мова про дітей «нарочитої чади», себ то вищих верств суспільности, значнійших родин, то очевидно, що тут мало ся на меті не приготовленне кліриків — що виходили не з тих аристократичних, а з інших кругів, а щось більше — прищипленне тодішньої візантійської освіти, культурного виховання вищим кругам, одно слово — приводить нас все до того самого Володимирового змагання: увести Русь в круг культурних інтересів тодішнього культурного — візантійського світа. І сі змагання не були марні — ми маємо уже з перших поколінь учеників чоловіка, що стоїть на висоті тодішньої візантійської культури — се митрополит Іларіон, автор похвального слова Володимирови.

Сама по собі книжна освіта і наука абсолютною новиною на Русі певне не була: коли існували перед Володимиром значнійші християнські громади на Русі, то мусіли бути завязки книжности й школи. Але з організацією християнської церкви і з опікою правительства попит на неї мусів зрости дуже значно, і вона мусіла розвинути ся на далеко ширшу міру. Як саме подавала ся наука, як організоване було наuczання — се справа, за браком виразних звісток джерел, неясна й суперечна, і я про неї буду говорити ширше на иньшій місці. Мусимо собі представляти колективну науку, то значить певного рода школи на візантійський взір у «дідакалів» і «маїстрів» при єпископських катедрах та більших церквах. Вища державна академія в Царгороді, зложена з кількох професорів, під проводом свого ректора, була в упадку в другій половині X в. і до середини XI в., тож ледво чи могла служити взірцем для Володимирової доби — хіба для грецької місії давніших часів, але про неї нічого не знаємо.

Ще одну подробицю візантійської культури, пересаджену на руський ґрунт за Володимира тут пригадаю, а то монету. Перед Володимиром ми не маємо якоїсь руської монети, за Володимира зявляеть ся золота й срібна, роблена на взірць сучасних візантійських (копівано штампи монет імп. Василя і Константина). Золоті монети ваять як і візантійські соліди коло $1/72$ візантійського фунта («золотник»). Вони мають з одного боку образ Спасителя, з другого — дуже неформну сидячу фігурку Володимира в царських інсігніях, з хрестом в руках; коло нього геральдична фігура

і напись: «Вламиръ (Владимиръ) на столѣ»; одна монета (примірик через се не зовсім певний) має инакше: «Владимиръ а се его злото». Золоті монети взагалі стрічають ся дуже рідко, хоч ті примірники, які маємо, биті ріжними штампами — отже не було їх дуже мало. Срібних монет з іменем Володимира переховало ся багато (кілька соток); є їх кілька типів, і в науці ведеть ся суперечка, чи всі вони належать старому Володимиру, а не молодшим князям сього імени.

<...> Отсе й усе більше менше, що можемо сказати про заходи Володимира коло перенесення візантійської культури на Україну. Розуміть ся, се дуже мало в порівнянні з великим значінням сього моменту в культурній історії українського народу — того повороту, який він тут витворив. В перших віках свого історичного життя Україна займала посереднє становище між впливами орієнтальної культури й візантійської — що зрештою й сама була аліяжем античних і орієнтальних елементів. В другій половині X в. на Україні робить ся несвідомий зворот від Сходу до Візантії. Торговля й культурні впливи Сходу по части ослабляли ся самі, по части були підкопані походами руських князів; заразом Руська держава приходить у все тіснійшу стичність з Візантією — політичну й заразом культурну. Володимир свідомо і енергічно попхнув Русь в сім напрямі. Се було як раз тоді, як культивована західно-римською культурою Німеччина підбивала своїм політичним і культурним впливом західню Словянщину. Русь натомість пішла під культурний вплив східнього Риму — Візантії. Се було зовсім природно — Візантія була ближша географічно, а культура її — і духовна і матеріальна, стояла без порівняння вище; се, щоб так сказати — був горячий ясний день, тим часом як над Німеччиною сходила блідонька зоря. При тім візантійська культура була ближша й своїм змістом — вона-ж була перейнята не тільки східніми елементами, до котрих Україна була призвичаена безпосередно, а й словянськими. А предвидіти, що західній культурі призначено було рости, а візантійській — маліти, тоді не можна було. Візантія стояла і політично і культурно в zenіті своєї сили й слави.

Зворот до візантійської культури в тодішнім становищу Руси був, отже, вповні природним. В оцінці його супроти пізнійших результатів нинішніми часами ріжняться ся значно: одним сей зворот до Візантії, а не до Заходу представляеть ся дуже спасенним, иньшим — фатальним, що затяжів потім над всею дальшою долею східно-словянської культури. Перший погляд стрічаємо особливо у російських славянофілів, другий — у приклонників західньої культури й католицизму. Ми ж у самім сім звороті не бачимо нічого ані особливо спасенного ані фатального. Що ми особливих користей через нього не здобули вкінці, се ясно; але сам по собі сей

зворот не був нічим і шкідним. Візантійська культура сама по собі в кождім разі була не гіршою підставою для дальшого культурного розвою, як культура римсько-німецька; згірдливі погляди на «візантійщину» нині стали в науці пережитком. Коли у східнього словянства ся візантійська культура виродила ся в візантійщину, в тім винна не вона, а ті обставини, що не дали можности присвоїти візантійську культуру в усій глибині й повноті, в усіх її благородніших прикметах, а потім не дали сим позитивним прикметам її відповідно розвинути ся. Зрештою підданне візантійській культурі не потягало за собою зовсім якоїсь виключности супроти культури західньої; як побачимо в своїм місці — в дальших століттях Україна, особливо західня все більше зближала ся до неї, і візантійські основи цивілізації її не перешкоджали присвоєнню елементів цивілізації західньої.

А з становища історичного процесу вистане властиво уже того самого сконстатовання — що зворот Руси до візантійської культури в її тодішніх обставинах був вповні природним. <...>

Грушевський М. С. *Історія України-Руси.*— Т. 1.— С. 523—529.

45. Державне будівництво за часів Ярослава Мудрого

<...> А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, прийшов до Києва і ввійшов у город свій.

А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні — киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на [тім] місці, де ото є нині свята Софія, митрополія руська, бо тоді [це] було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в [ріці] Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх [десь] розбіглась і до сьогодні.

У той же рік всадив Ярослав у поруб Судислава, брата свого, у Пскові; йому [на брата] звели наклеп.

У РІК 6545[1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої

Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Героґія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини.

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці | стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устава, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святе], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь,— так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжне.

Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваемо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. А мудрість великою є, бо й Соломон же хвалив її [і] говорив: «Я, премудрість, вселила пораду, і розум, і тямую, я призвала страх господній; у мене — порада, у мене — мудрість, у мене — сила; мною царі царствують і владарі узаконюють правду; мною вельможі возвеличуються і деспоти держать землю; я люблю тих, які люблять мене; ті, що шукають мене, знайдуть *благодать*». Яку бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або зі святими мужами. Читаючи бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і життя святих отців, знайде душі він користь велику.

Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [їх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами многоцінними, і злотом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають богові в належні часи. І інші церкви ставив він по городах і по містах, настановляючи попів і даючи їм частку майна свого і велючи їм повчати людей і приходити часто до церков; попові бо часто належить повчати людей, оскільки це йому поручено богом. І умножилися пресвітери і люди християнської, і радувався Ярослав вельми,

бачачи багато церков і люду християнського, а враг-диявол ремствував, що його побіждають новії люди християнськії. <...>

Літопис Руський.— К., 1989.— С. 88—92.

46. З'їзд князів у Любечі у справі взаємин між землями та збереження єдності Руської землі

У РІК 6605[1097]. Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, і Ярослав — Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод; Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теребовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руськая». І, поцілувавшись, пішли вони до себе. <...>

Літопис Руський.— С. 146.

47. Навала татарського хана Батия на руські землі

У РІК 6748[1240]. У той же рік прийшов Батий до Києва з великою силою многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила [Київ] сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути [нічого] од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами.

[Кияни] тим часом захопили в них татарина, на ім'я Товрула, і той розповів їм про всю силу їх. Сє були брати його, [Батия], сильні воеводи: Урдюй, Байдар, Бирюй, Кайдан, Бечак, і Менгу, і Куюк,— який [потім] вернувся, довідавшись про смерть ханову, і став ханом,— але він [був] не із його, [Батия], роду. А першим його воеводою був Себідяй-богатир, і Бурондай-богатир, що взяв

Болгарську землю і Суздальську. І інших [було] без числа воевод, що їх ми не списали тут.

І поставив Батий пороки *нід* город коло воріт Лядських,— бо тут підступили були дебрі,— і пороки безперестану били день і ніч. Вибити вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколовалися щити, [а] стріли затьмарили світ переможенням, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи [там] того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо [церкви] святої Богородиці [Десятинної].

А назавтра прийшли [татари] на них, і була битва межи ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, [і] од тягаря повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте [татарськими] воями. Дмитра ж вивели [до Батія], пораненого, але вони не вбили його через мужність його.

У той же час поїхав був Данило в Угри до короля [Бели], бо він іще не чув був про прихід поганих татар на Київ. А коли Батий узяв город Київ і почув він про Данила, що той в Уграх є, то рушив сам до [города] Володимира.

І прийшов він до города Колодяжна, і поставив дванадцять пороків. Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були. І прийшов він до Каменця [та] Ізяславля [і] взяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само і город Галич, і інших городів багато, що їм нема числа.

Тим часом Дмитро, київський тисяцький Данила, сказав Батиеві: «*Не барися у землі сій довго. Настала тобі пора на Угрів уже йти. Якщо ж ти забаришся,— то земля [та] есть сильна. Зберуться вони на тебе і не пустять тебе в землю свою*». А сказав він йому [так] через те, що бачив, як гине земля Руська од нечестивого.

Отож Батий послухав ради Дмитрової, пішов в Угри, а король Бела і [брат його] Коломан стріли їх на ріці Солоній. Билися їхні війська, [і] побігли угри, і гнали їх татари до ріки Дунаю. Стояли вони після побіди три роки.

Літопис Руський.— С. 395—399.

48. Плато-Карпіні про утиски татаро-монголами в завоєваних ними руських землях

<...> Описавши як вони (татари) воюють, треба сказати про підкорені ними землі. Це ми зробимо так: по-перше, скажемо, як вони укладають з кимсь мир; по-друге, про назви земель, завоєваних ними; по-третє, про муки, яких вони там завдають; по-четверте, про землі, які відважно чинять їм опір.

Треба знати, що вони ні з ким не укладають миру, виключаючи тих, які підкоряться їм; бо, як сказано вище, мають від Чингісхана наказ підкоряти собі всі народи, коли можна. І ось чого вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього — як з людей, так із речей. Відрахувавши десять, беруть одного. Те саме роблять і з дівчатами, яких уводять на свою землю і тримають їх для послуг. Решту, переписавши, призначають за звичаєм. Але, коли мають над ними повну владу, то ніколи не виконують даних обіцянок, а вишукують всілякі способи, щоб порушити їх. Коли я був у Русії, присланий був, як казали, від Куїншкана і Батия сарацин, і цей начальник в кожній людині, що мала трьох синів, брав одного. Чоловіків, що не мали дружин, вводили; це саме робили і з жінками, в яких не було законних чоловіків. Жебраків, які шукали собі засобів до існування жебрацтвом, також забирали. Решту ж, за їх звичаєм, переписавши, наказав, щоб кожний як малий, так і великий, навіть немовля одноденне, бідний і багатий, давав данину, а саме: по шкірі білого ведмеда, чорного бобра, забула (соболя) і якогось чорного звірка, що живе в землі в норах, який я не знаю як зветься по латині, а по-німецьки називається він ілліш, а по-польськи і по-руськи дохон, і по одній шкірі чорної лисиці. Хто не заплатить цієї данини, того відводять до татар, де він лишається в рабстві. Так само посилають вони за володільцями земель, наказуючи їм з'явитись до себе негайно; коли ж ті приїжджають, то їм не віддають ніякої належної шани, а поводяться з ними наче з підлими людьми; вони змушені давати великі подарунки воеводам, їх жінкам, чиновникам, тисячникам і сотникам; усі татари взагалі, і навіть слуги їх, з великою докукою просять у них подарунків, і не тільки в них, а й у послів, від них присланих. Інших же шукають нагоди убити, як то зробили з Михайлом та іншими. З іншими поводяться ласкаво і дозволяють їм від'їжджати додому, а інших страчують напоями чи отрутою. Наміри ж їх полягають у тому, щоб самим володіти землею, а тому вишукують засобів винищувати благородних людей. Від тих же, кому дозволяють від'їжджати, вимагають синів чи братів, яких уже ніколи від себе не випускають, як то зробили з сином Ярослава і якогось герцога Аланського і з багатьма іншими. А коли

помре батько чи брат або спадкоємець, то сина чи брата ніколи не відпускають, а, навпаки, усю маєтність забирають собі, як то було при нас з одним солангом. В землях тих володільців, яким дозволяють повертатись, ставлять вони своїх баскаків, волі яких повинні коритись як герцоги, так і взагалі всі. Якщо ж жителі якогось міста чи землі не роблять того, що вони хочуть, то баскаки ці оповіщають, що вони невірні татарам і так руйнують це місто або цю землю і вбивають жителів сильною рукою татар, які за наказом правителя цієї землі приходять несподівано і раптом на них кидаються,— так сталося з одним містом, коли ми були в Татарській землі. Те ж зробили вони з русами в землі Куманській. І не тільки татарський князь, заволодівши якоюсь землею, а й правитель його, і кожний татарин, а особливо знатний, проїжджаючи через те місто чи землю, розпоряджається так, як цар. Крім того, золото і срібло, і все, що хочуть і коли хочуть, переходить до царя татарського за позовами, як то недавно сталося з двома синами царя грузинського. Один з них був законний, на ім'я Мелик, а другий, Давид, що народився від перелюбства. Цьому останньому батько залишив частину володінь, а другий, що був молодший, поїхав з своєю матір'ю до імператора татарського, куди також поїхав і Давид. Мати Меликова, цариця грузинська, по якій чоловік володів цим царством, бо там володіють жінки, умерла в дорозі. Вони ж, приїхавши, роздали багато подарунків, а особливо законний син, який вимагав собі землю, залишену батьком Давидові, говорячи, що той, будучи народжений від перелюбства, не може володіти нею. Але Давид відповідав: хоч я народжений від наложниці, проте вимагаю собі правосуддя за татарським законом, який не робить ніякої різниці між сином законним і народженим від рабині. Тому справу вирішили проти законного сина, якого підкорили Давидові, як старшому, наказавши, щоб він спокійно і мирно володів землею, даною йому батьком. Таким чином Мелик утратив свої дари і програв справу проти брата свого Давида.

З тих же народів, які живуть від них далеко і суміжні з такими, яких вони чомусь бояться і яких не підкорили собі, беруть татари данину і поводяться з ними людяніше для того, щоб ті не привели на них війська, або ж для того, щоб інші охочіше їм підкорялись. Так вчинили вони з обезами або грузинцями, з яких беруть, як сказано, по 50 або по 40 тисяч іперперів або бізантинів данини, але через це лишають їх у спокої. Втім, не зважаючи на це, вони мають намір вчинити повстання, як ми від них довідались...

В Сарацинській землі і в інших, де вони панують ніби в себе, беруть вони всіх кращих ремісників і примушують їх працювати на себе, а інші платять їм податок з своєї роботи. Весь хліб кла-

дуть вони в панські житниці, а кожному рабові дається на день дуже мала міра, та тричі на тиждень трохи м'яса; і це одержують тільки ремісники, що живуть у містах. Так само, коли здумається панові, то він бере всіх хлопчиків і разом з прислужниками своїми примушує їх іти за собою. Втім, вони рахуються в складі татар, або краще сказати, в складі полонених; бо, хоч вони й причислені до татар, але з ними поводяться не так, як з татарами, а як з рабами, і подібно до інших полонених, посилають їх на всяку небезпеку, наприклад: у бій посилають їх перших; при небезпечному переході через болото або ріку вони повинні перші переходити брід; словом, використовують їх на все. Якщо ж вони в чомусь проступляться або не послухаються одразу, то б'ють їх, як ослів. Коротше кажучи, вони мало їдять, мало п'ють і дуже погано одягнені, хіба що самі якимось зароблять, виключаючи золотарів та інших добрих ремісників. Але в деяких такі люті пани, що не дають їм відпочинку, і за сілою панської роботи вони не мають часу зробити щось для себе, хіба що схочуть зовсім не відпочивати або не спати; але й це можуть робити лише ті, яким дозволено мати жінку або свою хату. Інші ж, яких тримають вони в домах своїх для послуг, просто такі жалюгідні. Дуже часто бачив я, що вони ходять у самих штанах, а то і зовсім голі, і в величезну спеку, і в страшний холод. Так само бачили ми інших з відмороженими пальцями на руках і ногах, а деякі, як ми чули, замерзли або стали цілковитими каліками через великий холод.

Історія України в документах і матеріалах: У 3 т.— К., 1939.— Т. 1.— С. 197—199.

49. Спустошення Русі татаро-монголами

На північ від цього краю¹ лежить Русія, яка має скрізь ліси; вона тягнеться від Польщі і Угорщини до Танаїда. Ця країна вся спустошена татарами і тепер повсякчасно спустошується ними...

Саме татари дають перевагу сарацинам перед руськими, бо вони християни. Коли руські не можуть дати більше золота чи срібла, татари забирають їх і їх дітей, як стада, в пустиню, щоб вони стерегли їхніх тварин.

Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны.— СПб., 1911.— С. 85—86.

¹ На північ від Чорного моря

50. Боротьба князя Данила з татарами і Литвою

<...> Після крем'янецької ж війни [хана] Куремси Данило здійняв війну проти татар. Порадившись з братом [Васильком] і з сином [Львом], послав він [воеводу] Діонісія Павловича [і] взяв [город] Межибоже. А потім Данилові-таки люди і Василькові пустошили Болохів, а Львові — Побожжя і людей татарських.

Коли ж настала весна, послав [Данило] сина свого Шварна на Городок, і на Сімоць, і на всі [тамтешні] городи. І взяв він Городок, і Сімоць, і всі городи, що піддалися татарам, Городеськ і [городи] по [ріці] Тетереву до Жедечева. Але возвягляни обманули Шварна: узявши тивуна [його], вони не дали йому тивунити, і Шварно прийшов [назад], узявши городи всі. А вслід за ним прийшли білобережці, і чернятинці, і всі болохівці [з покорою] до Данила.

Прислав також Миндовг [посла] до Данила: «Я пришло до тебе Романа і новгородців, щоби він пішов до Возвягля, [а] звідти й до Києва». І призначив він строк [збору] коло Возвягля.

У РІК 6766 [1258]. Данило тоді з братом [Васильком] рушили до Возвягля з великою силою, ждучи вісті од Романа і Литви. І стояв [Данило] на [ріці] Корчику днину, ждучи вісті од них, і пішов до Возвягля. Раніш послав він сина свого Шварна, щоб він оточив город і щоб ніхто ж не втік із них.

Воїв же було з ним п'ятсот, і городяни, бачивши мало ратників із князем, сміялися, стоячи на городській стіні. Але назавтра прийшов Данило із силою-силенною війська, із братом своїм [Васильком] і з сином Львом. І коли побачили [це] городяни, то страх напав на них, і не видержали вони, і здалися. І [Данило] город запалив, і людей вивів і оддав їх на поділ, — то брату своєму, а то — Львові, інших — Шварнові. І пішов він до себе додому, взявши город.

Коли ж Роман прийшов до города [Возвягля] і Литва, то литовці, кинувшись на город, не побачили нічого, тільки самі головні [та] псів, що бігали по городищу. І [литовці] досадували і плювали, кажучи по-своєму «Янда», призиваючи богів своїх Андая і Диверикса і всіх богів своїх споминаючи, тобто бісів.

Потім Роман поїхав услід за отцем, узявши з собою трохи людей, а інших пустив додому. Данило ж і Василько раді були [йому]. А Лев поїхав до себе додому.

Литва тим часом, роздумавши [їхати додому], пустошила [землю Данилову], бо держали вони гнів [на нього]. Отож, поїхавши, пустошили вони довкола Луцька, а [цього] Данило не відав, ні Василько. Тоді князі, що служили в Данила, і Василькові люди — [тисяцький] Юрій [Домажирич], Олекса [Орішок] двірський та інші — поїхали на них. Але коли вони їхали на них,

то ті примчали насупротив до притоки, і кінники зіткнулися. [Литовці] не видержали і повернули навікача, а вони, рубаючи їх і колячи, ввігналі їх в озеро. Десять мужів *хапалися* за одного коня, думаючи, що «кінь винесе нас», і при цім тонули, бо ангел їх топив, посланий богом. І натонуло в озеро трупів, і щитів, і шоломів, так що місцеві жителі велику користь мали, виволікаючи їх.

Велика ж проті Литви була січа. Побідники славили бога і святую владицицю богородицю, і послали вони здобич Данилові й Василькові. І обрадувалися Данило й Василько божій помочі, що [була] проти поганих. А були се люди Миндовгові і воевода їх Хвал, що велике убивство чинив землі Чернігівській, і [князь] Сирвид Рушкович. Сирвид тоді втік, а Хвал убитий був і багато інших.

У РІК 6767[1259]. А потім [хан] Куремса рушив на Данила і на Василька; несподівано він приїхав. Василько тоді збирався [на війну] у Володимирі, а Данило — в Холмі, [і] вони послали [гінців] до Львова, щоби він поїхав до них.

Куремса ж, не перейшовши [ріки] Стиру, послав людей до [города] Володимира. А коли в'їхало військо противників до города, вийшли на них піші городяни і билися з ними кріпко, і вбігли вони з города, прибули до Куремси і розповіли, що городяни кріпко борються з ними.

Данило ж і Василько все одно збиралися удвох, маючи намір битися з татарами. Але прилучилось ото за гріхи [наші] загорітися Холмові через окаянну бабу,— та про це ми потім напишемо: про спорудження города, і прикрасу церкви, і про велику загибель його, так що всі жалкували,— і полум'я було таке, що зо всеї землі [Холмської] заграву [було]видіти. Навіть і зо Львова дивлячись, було видно [її] по белзьких полях од палахкотіння сильного полум'я. І люди, бачачи [це, думали], що город був запалений татарами, і повтікали в лісові місця, і тому вони не могли зібратися. Данило тоді зустрівся з братом і втішав його, що над бідою, посланою богом, не слід поганськи тужити, а на бога надіятися і на нього возложити печаль — як воно й сталося.

Потім же поїхали вони обидва у Володимир і, зібравши трохи дружини, молилися богу, щоби ізбавив їх бог од нашестя татар. Не маючи змоги дружини зібрати, посилали вони обое [гінців] сюди й туди. І коли прилучилося Васильковим людям виїхати [в поле], то, знайшовши татар, вони били їх і колодників захопили.

А потім, коли Куремса стояв біля Луцька, сотворив бог чудо велике. Луцьк був неукріплений і невідготовлений, і збіглося у нього багато людей. А був уже холод і вода велика. І коли він, [Куремса], прийшов до Луцька, то не міг перейти [ріку Стир]. Він хотів міст захопити, але городяни одрубали міст. Він тоді по-

роки поставив, намагаючись одігнати [їх], але бог чудо вчинив, і святий Іоанн [Златоустий], і святий Микола [Мирлікійський]: знявся ж такий вітер, що коли порок вергав [камінь], то вітер повертав каменя на них, [татар]. Вони все одно далі сильно метали на них, [городян, і] зламався силою божою порок їхній. І, не досягнувши нічого, вернулися вони в сторони свої, тобто в поле. <...>

Літопис Руський.— К., 1989.— С. 416—418.

51. Друге нашестя татарських військ

У РІК 6769[1261]. Настала тиша по всій землі, то в ті дні весілля було у Василька-князя у Володимирі-городі. Став він оддавати дочку свою Ольгу за Андрія-князя Всеволодовича до Чернігова, і був тоді [тут] брат Васильків Данило-князь з обома синами своїми, зі Львом і з Шварном, і інших князів багато, і бояр багато.

І коли була ж веселість немала у Володимирі-городі, то прийшла тоді вість Данилові-князю і Василькові, що Бурндай іде, окаянный, проклятий, і опечалилися цим обидва брати вельми. Він бо прислав був [посла], так кажучи: «Якщо ви есте мої спільники — зустріньте мене. А хто не зустрине мене — той ворог мені».

Отож, Василько-князь поїхав назустріч Бурндаєві зі Львом, синівцем своїм. А Данило-князь не поїхав із братом — він бо послав був замість себе владика свого холмського Іоанна.

І поїхав Василько-князь зі Львом і з владикою назустріч Бурндаєві, узявши дари многі і пиття, і зустрів його коло [города] Шумська. І прийшов Василько зі Львом і з владикою перед нього з дарами, а він великий гнів положив на Василька-князя і на Льва, а владика стояв у страху великому. А потім сказав Бурндай Василькові: «Якщо ви есте мої спільники — розмечіте ж городи свої всі».

[І] Лев розкидав [города] Данилів і Стіжок, а, звідти пославши [воїв], Львів розметав. Василько ж, пославши [воїв], Крем'янець розметав і Луцьк.

Тим часом Василько-князь послав із Шумська владика Іоанна вперед до брата | свого Данила. І владика, приїхавши до Данила-князя, почав йому розповідати про те, що сталося, і про Бурндаїв гнів сказав йому. Данило тоді, убоявшись, втік у Ляхи, а з Ляхів побіг в Угри.

І тоді рушив Бурндай до [города] Володимира, а Василько-князь — із ним. Але не дійшов він до города, а став на [селі] Житані на ніч. Бурндай же став мовити про Володимир: «Васильку! Розмечи город!» І князь Василько почав думати в собі

про город, тому що не можна було розкидати його скоро через [його] величину. [І] повелів він запалити його, і так за ніч він згорів увесь.

А назавтра приїхав Бурондай у Володимир і побачив своїми очима, що город згорів увесь. І став він обідати у Василька на дворі і пити. Пообідавши ж і пивши, ліг він на ніч у [городку] П'ятиднях.

А назавтра прислав він татарина, на ім'я Баймура, і Баймур, приїхавши до князя, сказав: «Васильку! Прислав мене Бурондай і велів мені город розкопати». Сказав тоді йому Василько: «Роби, що звелено тобі». І став він розкопувати город на знак побіди.

А після цього рушив Бурондай до Холма, і Василько-князь [пішов] із ним, і з боярами своїми, і слугами своїми. Але коли вони прийшли до Холма, то город був запертий. І стали вони, прийшовши до нього, одаль його, і не добились вої його нічого, бо були в ньому, [Холмі], бояри і люди доблесні, а город сильно укріплений, [з] пороками і самострілами.

Бурондай тоді, роздивившись укріплення міста, [побачив], що не можна взяти його, і тому став він мовити Василькові-князю: «Васильку! Се город брата твого. Іди скажи городянам, щоб вони здалися». І послав він із Васильком трьох татаринів, на ім'я Куїчя, Ашика, Болюя, і Хому, тлумача, який розумів руську мову, [аби знати], що мовитиме Василько, приїхавши під город.

Василько ж, ідучи під город, узяв собі в руку каміння [і], прийшовши під город, став мовити городянам, а татари, послані з ним,— слухати: «Костянтин-холопе, і ти, другий холопе, Луко Іванковичу! Се город брата мого і мій,— здайтеся!» Сказавши, та й кине камінь додолу, даючи їм знак хитрості, щоб вони билися, а не здавалися. Так ці слова мовивши і тричі кидаючи каменем додолу, сей же великий князь Василько ніби богом посланий був на поміч городянам: він подав їм хитрості знак. І [посадник] Костянтин [Положишило], стоячи на забороліх городських стін, збагнув умом знак, поданий йому Васильком, і сказав князю Василькові: «Поїдь звідси, а то буде тобі каменем в лоб. Ти вже не брат еси брату своєму, а ворог есь йому».

І татари, послані з князем під город, чувши [це], поїхали до Бурондая і повідали річ Василькову, як він мовив городянам і що тоді городяни сказали Василькові.

І після цього пішов Бурондай уборзі до Любліна, а од Любліна пішов до [города] Завихвоста. І прийшли вони до ріки до Вісли, і знайшли тут собі брід у Віслі, і пішли на ту сторону ріки, і стали пустошити землю Лядську. <...>

Літопис Руський.— С. 421—422.

52. Похід татар на угрів і ляхів

...У вище ж згадані роки, коли Лестько взяв Перевореськ, город Львів, ляхи пустошили також коло Берестія по [ріці] Кросні, і взяли десять сіл, і пішли назад. Берестяни тоді зібралися і гнали вслід за ними, хоча ляхів було двісті, а берестян сімдесят, бо був у них воевода Тит, що всюди славився мужністю — на ратях і на ловах. І, отож, догнавши їх, билися вони з ними, і за божою милістю побідили берестяни ляхів, і вбили їх вісімдесят, а інших захопили, а здобич їхню вернули назад. І тоді прийшли вони в Берестій із честю, славлячи бога і пречистую його матір в усі віки. Та ми після цього до попереднього повернемось. <...>

У РІК 6791[1283]. А пізніше ж захотів піти окаянний і нечестивий Телебуга на Ляхів. І зібрав він силу велику,— бо забув він про кару божу, що збулась над ним в Уграх і про що ми попередю сказали,— і прийшов до Ногая. Та була межі ними обома неприязнь велика і Телебуга послав [послів] до задніпровських князів і до волинських,— до Льва, і до Мстислава, і до Володимира,— велючи їм піти з собою на війну; тоді ж були всі князі в неволі татарській. І так рушив Телебуга на Ляхів, зібравши силу велику.

І коли прийшов він до [ріки] Горині, то зустрів його Мстислав з питтям і з дарами. І пішов він звідтіля мимо Крем'янця до Перемиля. Тут його зустрів Володимир-князь із питтям і з дарами на [ріці] Липі. А після цього догнав його Лев-князь коло [села] Бужковичів і з питтям, і з дарами. А коли ж прийшли вони на бужківське поле, то тут оглянули свої полки, і князі думали, що їх переб'ють, а городи візьмуть. Але звідти пішли вони до [города] Володимира і стали на [селі] Житані, а Телебуга поїхав оглядати город Володимир; інші ж говорять, що ніби він і в городі був, та це невідомо.

У неділю ж, після Микулиного дня на другий день, минули вони город. Бог ізбавив [од них] своєю волею, і не взяли вони города, але насильство велике чинили в городі і пограбували добра незчисленне множество і коней. І тоді нечестивий Телебуга пішов у Ляхи.

Але zostалися другі татари коло Володимира годувати охлялих коней, і ці зробили пустою землю Володимирську. Не давали бо вони навіть із города вийти за покормом, а якщо хто виїхав,— [то] тих побили, а других захопили, а інших обдирали і коней однімали. І в городі померло в облозі, за гнівом божим, незчисленне множество.

А коли Телебуга ішов у Ляхи, то з ним ішли всі князі через неволі татарську: Лев-князь із сином своїм Юрієм [і] з своєю раттю, а Мстислав зі своєю раттю, а Володимир зі своєю раттю.

І, отож, рушили вони до [города] Завихвоста, і прийшли до ріки до Вісли. Але ріка не стала була, і не могли вони її перейти, і пішли вони в верх її до [города] Судомира, і перейшли Сян-ріку по льоду. Тут же, на Сяні, Володимир вернувся од них назад, а Віслу вони перейшли по льоду вище від Судомира. І пішли вони приступом до города з усіх сторін, але не досягли нічого. І стали вони пустошити землю Лядську, і перебували в ній десять днів.

Телебуга тим часом хотів іти до Кракова, але, не дійшовши до нього, вернувся у [городі] Торжку, бо вість прийшла йому, що Ногай попередив його до Кракова прийти. І через це постала межи ними обома ще більша неприязнь, і тоді, не зустрівшись із Ногаєм, він пішов назад на Львову землю, на город на Львів.

І стояли вони на Львовій землі дві неділі, кормлячись [і] не розоряючи, але не давали вони навіть із города вийти за покором. Хто ж виїхав із города,— [то] тих вони побивали, а других захопили, а інших, обдерши, пускали нагих, і тії од морозу померли, тому що була зима люта вельми. І зробили вони пустою землю всю.

Се ж навів [їх] на нас бог за гріхи наші, караючи нас, щоби покаялися ми за лихі свої і беззаконні діла. А іще ж і накінець наше він на нас гнів *свій!*

І померло в городах в облозі незчисленне множество, а інші померли в селах, вийшовши з городів, після того, як пішли нечестиві агаряни. Та ми до попереднього повернемось.

Ногай же окаянный не пішов із Телебугою у Ляхи одною дорогою, тому що була межи ними обома неприязнь велика, а пішов своєю дорогою на Перемишль. Та коли він прийшов до города Кракова, то, не досягнувши біля нього нічого, так само, як і Телебуга коло Судомира, пустошив він землю Лядську. А з Телебугою він не зустрічався, тому що боялися вони обидва, той — сього, а сей — того. І тоді пішли вони назад у свої вежі: Телебуга пішов своєю дорогою назад, а Ногай — своєю дорогою.

Тої ж зими і в Ляхах був мор великий: померло їх незчисленне множество. |

А коли одійшли Телебуга і Ногай, Лев-князь перелічив, скільки погисло в його землі людей,— що захоплено, побито, а що їх за божою волею померло: дванадцять з половиною тисяч. <...>

Літопис Руський.— С. 434—436.

53. М. С. Грушевський. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства

Поставлена організаційним з'їздом російських філологів справа раціонального укладу історії Слов'янства в задуманій Слов'янській Енциклопедії¹ дає мені нагоду порушити справу схеми історії Східного Слов'янства. Я не раз порушував уже справу нераціональностей у звичайній схемі «руської історії»², тепер хотів би обговорити се питання трохи повніше.

Звичайно прийнята схема рускої історії всім звісна. Вона починається з перед-історії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходить до великого князівства Володимирського, від нього в XIV віці, до князівства Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування Великого князівства Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війна Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кожнім разі з прилученням до російської держави сі землі перестають бути предметом сеї історії.

Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна — генеалогія московської династії. З початку наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії «Россійского государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільности, культури, і «русская история» стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди, що далі, то більше. Ту ж схему, в простішій формі прийняла наука «истории русского права», складаючися з трьох відділів: права Київської держави, московського й імперського.

Через таку традиційність, через таке довге уживання, до сеї схеми привикли й її невігоди, нераціональності не вражають

¹ Писано з нагоди пляну слов'янської історії, виробленою історичною підсекцією з'їзду.

² Напр. в «Записках» Наукового Товариства ім. Шевченка т. XIII, XXXVII і XXXIX, бібліографія, оцінки праць Милюкова, Сторожева, Загоскина, Владнімирського-Буданова (завважу, що з моїх заміток до книги Милюкова «Очерки по истории русской культуры» зробив ужиток проф. Филевич у своїй рецензії праці д. Милюкова, в час «Новое Время», покликуючись на них на попертя своїх гадок, зовсім противних тим, якими продиктовані були мої замітки). Також в приготуванні ним до друку «Очерку истории украинского народа».

прикро, хоч вона повна таких нераціональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претенсії вичисляти їх усі.

Передовсім дуже нераціональне сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-московським князівством XIII—XIV вв., так наче се останне було його продовження. Се можна було московським книжникам — для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язі і не має права зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом», як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності — українсько-руської; Володимиро-московська — другої, великоруської¹. Сю різницю хотіла була затерти Погодінська теорія, населивши Подніпров'я X—XII вв. великоросами й казавши їм потім, у XIII—XIV вв., відси виємігрувати, але я сумніваюся, що хто-небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризикованою, всіма майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI вв. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скоріше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преемства двох періодів у політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна й історична близькість народності української до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань, — вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами.

Тим часом, наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу що бачимо? Історія великоруської народності зістається властиво без початку. Історія сформування великоруської народності досі зістається невиясною через те, що її історію починають слідити

¹ Ся свідомість починає потрохи проходить в науку. Досить ясно, напр., висловлює сю думку укладчик «Русской истории с древнейших времен», виданої московським кружком помочи самоосвіти (Москва, 1898), д. Сторожев; він з натиском підносить, що Русь дніпровська і Русь північносхідна два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві осібні частини руської народності.

Ліпше сказати — дві народності, аби оминати баламуцтва, зв'язаних з теорією «единства русской народности».

від середини XII в.¹ і за київським початком сей свійський початок зовсім неясно представляється людям, що вчилися «русскої історії». Не слідиться докладно за процесом рецепції й модифікації на великоруським ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури; в таких формах, які мали вони в Києві, на Україні, їх попросту включають в інвентар великоруського народу, «Русского государства». Фікція «київського періоду» не дає можности відповідно представити історії великоруської народности.

Тому, що «київський період» прилучається до державної й культурної історії великоруського народу, зістається без початку й історія українсько-руської народности. Підтримується старе представлення, що історія України, «малорусского народу» починається доперва з XIV—XV віком, а що перед тим — то історія «общерусская». Ся знов «общерусская история» свідомо і несвідомо на кожнім кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українськоруська народність виходить на арену історії в XIV—XVI вв. якби щось нове, мов би її перед тим там не було або вона не мала історичного життя.

Зрештою історія українсько-руської народности зісталася не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, *disjecta membra*, не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами. Одинокий момент, що вирізняється й може лишитися ясно в пам'яті, — се козаччина XVII в., але дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився «русскої історії» по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленні з ранішими і пізнішими стадіями історії української народности, мислив би сю історію в її органічній цілості.

Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська — вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-московської, ба навіть і за Великим Князівством Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роль її немаловажна — вкажу хоч би на значення її в сформуванні великоруської народности, або в історії Великого Князівства Литовського, де передовсім їй, з-поміж слов'янської людности сеї держави, належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен.

Заведенням до «русської історії» Великого Князівства Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної її схеми. В історії, здається, перший сю гадку з натиском підніс Устрялов, а Іловайський, Бестужев-Рюмін і інш. пробували викладати паралельно історію «Руси западної», себто Великого

¹ Гарні початки, зроблені, напр., книжкою Корсакова «Меря и Ростовское княжение», не були потім розвинені успішно.

Князівства Литовського, й «Руси восточной», себто Московської держави. В науці історії права потребу включення Великого Князівства Литовського пропагує школа проф. Владимирського-Буданова, хоч не дала ще ані загального курсу «истории русского права», де було б включене Велике Князівство Литовське, ані осібно курсу права сього останнього.

Се поправка, але вона сама потребує різних поправок. Велике Князівство Литовське було тілом дуже гетерогенним, неодностайним. В новішій науці легковажиться, навіть зовсім ігнорується значення литовської стихії. Слідження преемства права староруського з правом Великого Князівства Литовського, значення слов'янського елементу в процесі творення й розвою Великого Князівства Литовського привело сучасних дослідників внутрішнього устрою сеї держави до крайности, що вони зовсім ігнорують елемент литовський — навіть не ставлять питання про його впливи, хоч безперечно ми мусимо числитися з такими впливами в праві й устрою Великого Князівства Литовського (от хочби вкажу лише *exempli gratia* на інститут «койминців»). Потім, лишаючи литовський, сам слов'янський елемент Великого Князівства Литовського неодностайний: маємо тут дві народности — українсько-руську й білоруську. Українсько-руські землі, з виїмком Побужжя і Пинщини, були досить механічно зв'язані з Великим Князівством Литовським, стояли осторонь у нім, жили своїм місцевим життям, і з Люблинською унією перейшли безпосередньо в склад Польщі. Навпаки, білоруські землі дуже тісно були зв'язані з Великим Князівством Литовським, мали на нього величезний вплив — в суспільно-політичній укладі, праві й культурі (як з другого боку самі підпали дуже сильному впливу суспільно-політичного й культурного процесу Великого Князівства Литовського) — й зісталися в складі його до кінця. Таким чином історія Великого Князівства Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народности, ніж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небагато мала на нього впливу (тільки посередню, оскільки білоруська народність передавала право й культуру, насаджені Київською державою, але так само посередню, через політику литовського правительства, українсько-руська народність приймала не одно, що йшло від білоруської, напр., білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже, включення історії Великого Князівства Литовського в «руську історію» не заступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного і культурного процесу українсько-руської народности вистане зазначення тих кількох моментів з історії Великого Князівства Литовського, що мали для неї безпо-

середнє значення¹. Більше з неї увійшло б в історію білоруської народності, але в цілості включати історію Великого Князівства Литовського в «руську історію» нема причини, коли це має бути не «історія Росії», себто історія всього того, що коли-небудь діялося на території її, і всіх народностей і племен, що її залюдують (так її програму, здається, тепер ніхто не ставить, хоч ставити також можна), а історія народностей руських, або східно-слов'янських² (уживають часом сього терміну, аби оминати неясности й баламуцтва, які випливають з неоднакового уживання слова «руській»).

Взагалі історія державних організацій грає все ще забагато ролі в представленні «руської історії», чи історії Східного Слов'янства. В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільности. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важливий; але поруч нього існують інші чинники — економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожнім разі не повинні лишатися в тіні поза ним. З руських чи східно-слов'янських племен держава найбільше значення мала, найтісніше пов'язана була з життям народу у народности великоруської (хоч і тут, но за межами національної, володимиро-московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве життя новгородське-псковське). Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливом різних державних організацій — сі впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську.

Для сеї останньої великоруська національна держава стає історичним фактором властиво тільки від 1772 р. На історію України вона починає впливати століттям скорше, але тільки одним краєм. Те виїмкове, виключне значення, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі «руської історії», має вона властиво наслідком підміни поняття історії «руського наро-

¹ В такім дусі старався я використати історію Великого Князівства Литовського в IV т. моєї «Історії України-Руси», що обіймає часи від половини XIV в. до 1569 р.

² Один із найвизначніших сучасних систематиків — проф. В. Буданов ставить задачку науки історії руського права «руського народа», не Російської держави, тому виключає з неї національні права не-руських народностей Росії, а вважає інтегральною частиною право руських народностей, які не входили в склад Російської держави. Такий погляд бачимо і в інших консеквентно в них, як і у самого В. Буданова (див. мою рецензію його курсу XXXIX т. Записок Наук. Тов. ім. Шевченка, бібл. с. 4).

да» (в значенні руських, східно-слов'янських) народностей поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тім, що зветься «русскою історією», я бачу комбінацію, чи властиво — конкуренцію кількох понять: історія Російської держави, історія Росії, себто того, що було на її території, історія «руських народностей», і нарешті — історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Кожне з сих понять в консеквентнім переведенні може бути повні оправданим предметом наукового представлення, але при такім комбінуванні різних понять, повного представлення, консеквентного переведення не дістає ані одно з них. Найбільше входить у схему «русської історії» з понять історії Російської держави і великоруського народу. З розмірно невеликими переїнами й купюрами вона може бути переїнена на консеквентно і повно переведену історію *великоруського народу*. «Честь и место» історії сеї найбільшої з слов'янських народностей, але поважання до її першенства й важної історичної ролі не виключає потреби такого ж повного й консеквентного представлення історії інших східно-слов'янських народностей — українсько-русської й білоруської. Історії Східного Слов'янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнувати історію білоруської, і ще менше — українсько-русської народности, або заступити їх повириваними з них і попрішиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикується тепер. Зрештою, як тільки «русская історія» буде щиро і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, так історія українсько-русської і білоруської народностей, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попрощатися з фікцією, що «русська історія», підмінювана на кожнім кроці великоруською, то історія «общерусска».

Такий погляд сидить іще досить твердо, хоч на мій погляд він, оскільки не стоїть на услугах політики, являється пережитком старомосковської історіографічної схеми, — пережитком, дещо приладженим до новіших історіографічних вимог, але в основі своїй таки нераціональним. Історія великоруська (такою стає ся «русська історія» від XII—XIII вв.) з українсько-русським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общерусска» історія. Зрештою «общерусска» історії й не може бути, як нема «общеруської» народности. Може бути історія всіх «русских народностей», кому охота їх так називати, або історія Східного Слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «русської історії».

В деталях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції історії Східного Слов'янства. П'ятнадцять літ я спеціаль-

но працюю над історією українсько-руської народності й виробляю її схему як у загальних курсах, так і спеціальніших працях. По сій схемі укладаю я свою історію України-Руси, і в такім же виді представляю собі історію «руських» народностей. Не бачу трудностей, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народності, хоч би вона випала менше багато, ніж історія українсько-руська. Історія великоруської народності майже готова — треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від різних епізодів з історії України і Білоруси — се вже й так майже зроблене істориками великоруського народу й суспільности.

Найбільше раціональним здається мені представлення історії кожної народності зокрема, в її генетичнім преємстві від початків аж до нині. Се не виключає можливости представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду, з педагогічних, щоб так сказати, мотивів.

Се деталі, й вони мене інтересують мало. Головні принципи: треба б усунути теперішній еkleктичний характер «руської історії», зшивання до купи епізодів з історії різних народностей, консеквентно перевести історію східно-слов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми «руської історії» признають, що вона не бездоганна, і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобаються їм ті принципи, які я хотів положити в основу її реконструкції, се вже інша справа.

У Львові, 9(22) IX. 1903.

*Вивід прав України.— Львів, 1991.—
С. 7—13.*

54. М. С. Грушевський. Наша західня орієнтація

В одній з ненадрукованих статей, які згоріли в моїм кабінеті, містився написаний два роки тому для задуманого Горьким збірника української літератури огляд українського питання з історичного становища (друга копія повинна бути в петербурзькій редакції сих збірників, коли не згоріла й там). В сім огляді, спиняючись на різних відмінах, які глибоко відрізняють український нарід від великоруського, я між іншим вказував на те, що в порівнянні з народом великоруським український є народом західньої культури — одним із найбагатших східними, орієнтальними впливами, але все таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західнім, тим часом, як великоруський, хоч і европеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії. Я постараюсь відновити з пам'яті те, що писав у тій статті про

історичний процес, який держав українця в тісній зв'язку з Заходом, його життям і культурою.

Полишаючи на боці ті факти й дані, які вказують на тісні зв'язки нашої України з германською й кельтською культурою Подунав'я ще в часах передісторичних, ми маємо перед собою масовий вплив скандинавського елемента, в добі формування Київської держави, потім у часах її розвіту, в добі Ярослава, і за його синів і внуків — незвичайно широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами й іншими державами, які стояли в сфері німецької культури. Поруч з тим розвивалися зносини культурні й торговельні, і в міру того, як слаби зносили чорноморські — з балканськими краями, Візантією, Малою Азією — в XII і XIII вв., зносини з німецькими землями набирали все більше значення.

Коли ж з упадком Києва, при кінці XII в., центр тяжкості переходить у нас в Галицько-волинську державу, се означає повну перевагу західних впливів над тою комбінацією впливів візантійських і східних, котрі переважали в періоді формування Київської держави. Тим часом, як Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більше розмішуючи її елементами фінськими, татарськими, монгольськими, — Західня Україна, в котрій з XII в. зосередилось українське життя, входить вповні в круг західно-європейського життя. Галицько-волинська держава XIII—XIV в. не ввійшла формально в систему імперії, як Чехія скажیم, але весь круг політичних і культурних інтересів її орієнтувався на захід.

В її головніших містах з'являються великі західні колонії, особливо німецькі, які служать живими посередниками з Заходом, провідниками західних впливів. Се почалося ще з галицько-волинських князів, далі скріплюється й росте з переходом цих земель під владу Польщі. З кінцем XIV в. Львів, наприклад, се чисто німецьке місто (говорячи про саме привілейоване місто, а не про його передмістя, і таким був він увесь XV в. і навіть частину XVI, а тим часом він у сім часі — культурний центр України, «метрополія» механіків (ремісників). Сі «механіки» і у Львові, і по інших містах України організовані в цехи на західно-європейський взрєць, і подорож до західно-європейських міст вимагається обов'язково для стажу майстра того чи іншого ремесла. Поруч того розвиваються безпосередні торговельні і всякі інші культурні зв'язки.

Таким чином, зв'язана тісно і безпосередньо з Західною Європою, Німеччиною в першу голову, а далше — з Італією також, Україна перейшла, з деяким тільки опізненням, в добу італійсько-німецького відродження (ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі з кінцем XVI в. Тим чином, як Московщина все більш розгублювала спадщину, одержану від Київської держави, і все

глибше поринала в східні, вірніше — середньо і північно-азійських впливах, Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури.

Правда, вони не запозичались невільничо. Вони переходили через призму присвоєння і перетворення. Старі східні й візантійські традиції, вірніше та оригінальна комбінація, яку витворила українська творчість часів Київської держави, не зіставалась і тепер пасивною. Вона брала участь у переробленню нових західних здобутків і впливів, приносила до них свої оригінальні нюанси. В сім на погляд західно-європейської людини власне лежить оригінальність і час українського мистецтва XVII—XVIII в., народного мистецтва, яке виросло з нього, і взагалі української культури, що західні елементи і впливи на ній вона стрічає в новім одягу, в новій комбінації, яка дає зовсім нову закраску, нову красу сим елементам західної культури. Але в кожному разі, коли українську культуру й мистецтво епохи передкиївської можна назвати східними, бо переважають у них східні елементи, а культуру й мистецтво київської візантійськими,— не в тім розумінні, що се було чисте запозичення, а в тім, що певна течія вбивалась особливо яскраво й надавала свою переважну закраску,— то культуру й мистецтво XVII—XVIII вв., до самого кінця Гетьманщини, треба назвати західними. Головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що проходили і безпосередньо і посередньо через польську верству.

Вроцлав і Гданськ, два історичні ринки українського експорту (зруйнованого тільки силоміць російським правительством в XVIII в.), були головними посередниками й джерелами сил західних, німецьких впливів. Поруч них стичність розвивалася широко, в різних інших пунктах і моментах. Починаючи від заграничних, головно німецьких університетів, куди так ушачали українські спудеї до кінця Гетьманщини, і кінчаючи тими ярмарками, куди йшли гурти українських волів, транспорту спирту, коноплі, лою і т. ін. і звідки вивозилося все, почавши від бакалії й аптеки й кінчаючи книжкою, гравюрою, малюнком. Побут і життя старої України з сього погляду не простудійовані добре, але чи в пам'ятках українського мистецтва й побуту XVIII в., чи в записках і листуванні тодішніх людей, ми на кожному кроці стрічаємося з тісними зв'язками з Заходом. Тільки з кінцем XVIII в., з упадком Гетьманщини (я кажу тут не про момент скасування гетьманства, а про упадок автономного строю і установ українських і повну нівеляцію їх у 1780-х рр.) вони слабнуть і упадають під натиском примусового російщення українського життя і українське життя й культура вступають у період «російський, великоруський».

Російська торговельна і митова політика приложила всі ста-

рання, не спляючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки з її історично сформованими західними ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю, віддати український торг у руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до півночі, до великоруських центрів — Петербурга й Москви. Російська політика національна приложила руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції з закордонними західними країнами й попхнути її до Великої Росії, ослабити або й дощенту знищити всяке культурне життя на Україні, друкарство, літературну продукцію, не дати розвинути там вищій школі нових типів на місце старої пережитої, схоластичної, а притягнути українську молодіж до російських шкіл, закладених у Петербурзі й Москві, до діяльності в тутешніх установах, до російської служби. В сій справі давались спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм орудувати в сім напрямі «і лисячим хвостом і вовчим зубом», пускаючи в рух підкупство, терор, всякого роду натиск, що хочете — і дійсно результат був досягнений. Україна ХІХ в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом у глухий кут великоросійської культури й життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський ґрунт, на потік і розграблення.

Вивід прав України.— С. 112—114.

55. Абуль-Фараджа Мухаммед Ібн-абі-Якуб (Ібн-ан-Надім) (987—988 рр.) про писемність русів

«Руські письмена. Мені розповідав якийсь, на чію правдивість я покладаюсь, що один з царів гори Кабк послав його до царя русів; він твердив, що вони мають письмена, вирізані на дереві. Він же показав мені кусок білого дерева, на якому були зображення; не знаю, чи були вони слова, чи окремі букви, подібно до цього».

Історія України в документах і матеріалах: В 3 т.— К., 1939.— Т. 1.— С. 71.

56. Вживання церквою місцевої мови під час поширення християнства серед слов'янських народів

<...> Християнство дуже рано розпочалося серед слов'янських народів і з часом ширилося все більше та більше. Безумовно, було

чимало християн і в Київі вже в першій половині IX-го віку. Через Київ ішов важливий торговельний шлях, сам Київ провадив жваві зносини з Царгородом та з грецькими колоніями по Чорному морю, а все це вело до християнізації полян. Буйний росцвіт християнства за Володимира ніяк не можна пояснити, не припустивши, що воно було вже значно розвинене й до нього перед більше-менше 150 роками. Росцвіт нашої початкової літератури так само приневолює думати, що розпочалася вона ще з IX-го віку. А коли з'явилося більше християн, неодмінно мусів повстати й переклад св. Письма на місцеву слов'янську київську мову. Безумовно християне в Київі мали свої Богослуження — бодай у приватних домах — з дуже давнього часу, але вже певне в першій половині IX-го віку. Думаю, що ці Богослуження правилися грецькою мовою, і їх зовсім не розуміли київські християне. Ті священники, що жили в Київі, мали за обов'язок не тільки правити Богослуження, але й навчати нової віри. Поширення християнства на перших порах його зовсім неможливе без відповідної агітації та навчання основ нової віри зрозумілою мовою. Отож, на мою думку, в Київі християне мали не тільки грецьке Богослуження, але й живу проповідь місцевою полянською мовою. <...>

<...> Зроблю тепер підсумки до цього розділу.

1. В році 860—861-м Костянтин знайшов у Херсонесі Євангелію та Псавтиря, написані «руською» мовою.

2. Це були переклади з грецької мови на східно-слов'янську, точніше — на мову київську потрібних для Богослуження уривків з Євангелії та Псавтиря.

3. Вислів «сила» в ЖК — це технічний граматичний термін, що визначає наголос, accentus та вимову.

4. Вислів в ЖК: «силу рѣчи приимъ» треба розуміти: навчившись (київської) вимови.

5. Костянтин, прибувши до Херсонесу р. 860, вчився тут київського наголосу та вимови.

З цих висновків випливають дальші:

6. У половині IX-го віку східно-слов'янська мова (київська) була відмінна від Костянтинової мови, цеб-то від мови полуднево-болгарської чи солунської.

7. У половині IX-го віку богослужбові тексти вимовлялися в Київі згідно з живою мовою.

8. У половині IX-го віку східні слов'яне (кияне) мали вже свою азбуку, як початок кирилиці.

9. У східних слов'ян, у киян були переклади Євангелії та Псавтиря ще до Костянтинівих.

10. Перекладаючи богослужбові книжки та св. Письмо, Ко-

стянтин скориставсь і знайденими в Херсонесі перекладами, і взагалі брав на увагу в своїй праці й мову київську. <...>

Огієнко І. І. *Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність* // Огієнко І. І. *Історія церковно-слов'янської мови.*— Варшава, 1927.— Т. 1.— С. 107, 120.

57. З історії українського правопису

Український правопис, як правопис слов'янський, веде свій початок від глибокої давнини. Давні слов'янські племена, що від них походить український нарід, знали письмо від найдавнішого часу. Кияне, стоячи в центрі східно-слов'янського державного життя, вміли писати вже певне десь у віці VIII по Христі, коли не давніше. А в IX віці це східно-слов'янське письмо мусіло бути вже добре розвиненим, коли в тім віці появилася навіть переклад Євангелія та Псавтиря з мови грецької на «руську»; маю на увазі той факт, що коли в році 860 чи 861 прибув до Херсонесу св. Костянтин Філософ, то він «обрѣтъ же тоу Євангелъе и Псалтырь, росски письмены пьсано, и чловѣка обрѣтъ, глаголюща тоу бесѣдоу, и бесѣдовавъ съ нимъ, и силу рѣчи приимъ, своеей бесѣдѣ прикладая, разлучи письмена, гласная и съгласная, и къ Богу молитву дръжя, въскорѣ начятъ чисти и съказати; и мнози ся емоу дивляху, Бога хваляще», цеб-то Костянтин «знайшов тут Євангелію та Псавтиря, писані руськими письменами (мовою), знайшов і чоловіка, що говорив тею ж мовою, і розмовляв з ним; а навчившись від нього наголосу (вимови), прикладав до своєї мови, і поділив (для ліпшого вивчення київської вимови) звуки голосні та приголосні; помолившись Богові, скоро почав читати й говорити (по київському), і многі дивувалися йому й хвалили Бога». На мою думку, кияне вживали тоді грецького письма, трохи пристосувавши його до своєї мови.

Коли пізніше, влітку 990-го року, наступило офіційальне вже охрещення киян, то в той час прийнято потрібні богослужбові книжки з Болгарії, прийнято й болгарський правопис, що його упорядкували Костянтин і Мефодій та їхні учні. З того часу літературною мовою на Україні, як і серед інших слов'ян, стала мова св. братів Костянтина й Мефодія, цеб-то македонське наріччя (солунське) тодішньої болгарської мови. Звичайно, як сама болгарська мова (ми її звемо звичайно мовою церковно-слов'янською), так і правопис її не були зовсім відповідними для тодішнього українського населення; в мові цій було не мало такого, чого, скажемо, в Києві не розуміли, а сам правопис болгарський зовсім

не відповідав місцевій вимові. От через що на перших порах нашої письменности через чужий правопис так мало проглядає жива тодішня українська мова.

І це було сумним явищем нашої культури. <...>

Огієнко І. І. *Нариси з історії української мови: Система українського правопису.*—Варшава, 1927.—С. 1—2.

**УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ ПЕРІОДУ КОЗАЧЧИНИ
І РОЗБУДОВИ ДЕРЖАВНОСТІ**

**ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ XIV —
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.**

**58. Українська колонізація у XV —
першій половині XVIII ст.**

<...> Знищення української кольонізації в XIII в. У наддніпрянських землях нормальний розвиток кольонізації спиноло татарське лихоліття. Тоді найбільше потерпіли великі города, що ставили опір наїздникам в їх поході 1239—1241 р.— татари руйнували їх безмилосердно, так, що н. пр., у Києві залишилося було ледви яких 200 домів. Сільські оселі збереглися: татари не переслідували селян, прихильно ставилися до хліборобства і тільки домагалися для себе данин натурою. В деяких околицях татарські старшини закладали навіть нові «слободи». На верхівях Случі й Бога були численні оселі т. зв. «татарських людей», що для татар плекали пшеницю та просо. А проте страх перед татарами був такий великий, що багато людей залишило Наддніпрянщину й перейшло на західні землі.

Віднова кольонізації за литовських часів. Південна кольонізація скріпилася знову, коли Наддніпрянщину опанували литовські князі й через Україну почали шукати шляхів до Чорного моря. Особливо енергійно вів таку політику вел. князь Витовт, що всіма силами намагався знищити татарську орду. В таких часах укріплено цілий ряд замків на степовій окраїні, таких, як: Камянець, Жван, Голчедаїв, Рів (Бар), Бласлав, Звенигород, Черкаси. Далі на південь ішла друга лінія укріплень — значно рідша: над середнім Дністром Витовт побудував замок Каравул (коло Рашкова), над Дністром — город св. Івана (мабуть, коло Тавані), були також якісь города над Богом. Над самим Чорним морем збудовано укріплені замки Чорногород коло Аккерману та Хаджибей. У Хаджибей закладено морський порт, яким ішло збіжжя до Візантії. Завдяки цим оборонним заходам наші села почали глибше посуватися у степи. Густіша смуга кольонізації доходила межі, яку вказує лінія, протягнута від устя Мурахви до устя Сули; тут були досить численні оселі, що їх мешканці мали обовязок повнити постійну військову службу. У порівнянні з княжими часами, скольонізована смуга простягалася яких 100 км далі на південь. Але поза цю лінію йшли, певно, ще поодинокі степові оселі, що

трималися рік та торгових шляхів. Державна гряниця литовської держави йшла тоді Мурахвою, Дністром, берегом моря, Дніпром по Тавань, а на Лівобережжі — Овечими Водами на верхівя Самари до Донця. Цю гряницю зазначували навіть погряничними знаками,— видно, вона мала реальне значіння.

Застій кольтонізації в XVI в. Але цю кольтонізацію, що наростала, знищили знову татарські напади. У другій половині XV в. зорганізувалася Кримська Орда, що своїми розбійницькими наїздами цілі три століття руйнувала українські землі. Татари входили на наші землі трьома шляхами: Чорним — між Дніпром та Богом, Кучманським — між Богом та Дністром і Покутським — між Дністром і Прутом.

Перший великий похід уладив хан Менглі Герай 1482 р.; тоді він спалив Київ, добув замок, пограбував церкви й міщанські доми і з великим ясиром, ніким не спинюваний вернувся до Криму. Від того часу татари появлялися у нас майже щороку, а то деколи і двічі-тричі на рік. Їх набіги доходили деколи на захід, аж до Перемишля, Ярослава, Холму, а на північ навіть на Полісся й Білу Русь. Та найбільш терпіло погряниччя — Покуття, Поділля, Браславщина, Київщина, лівобічна Україна. Всі здобутки з часу литовських завоювань тепер попропадали. Про те, щоб утримати чорноморське побережжя, гадки не було — його опанували турки і позасновували тут нові твердині — Аккерман та Очаків. Під їх протекторатом осіли тут буджацькі й очаківські татари. Таксамо кримські татари опанували долішній Дніпро й укріпили його замками Аслангород, Тягиня й ин. Не вдержалися литовські укріплення й у середній смузі — упали Калагур і Звенигород. Останню фортифікаційну лінію в половині XVI в. творили замки Камянець, Бар, Вінниця, Браслав, Біла Церква, Черкаси, Канів, Київ, Остер.

На південь від цих оборонних станиць запропастилися всі села, там простягалася безлюддя, «дикі поля» або «окраїнна пустина».

Цей застій у кольтонізації тривав майже століття, до початків XVII в. Нові корисні обставини для заселення Наддніпрянщини появилися тоді, коли вже в могутню силу вбилася козащина.

Повстання козащини. Козащина була одним із проявів відвічного змагання українського народу дістатися на південь, до життедайного моря. Хоч через наші степи пролітали все нові загони кочовиків, то все ж у недоступних місцях ховалися останки населення, що вміли приспособитися до важких умов життя й не залишали своїх станиць. Як за половецького лихоліття сиділи там «бродники», «берладники», «вигнанці», так тепер мешканцями степу стали «козаки». Були це спершу добичники з погряничних міст, таких як Черкаси, Канів, Браслав, Вінниця, вони йшли в дикі поля на весну й на літо — для степових «промислів». Їх улюб-

лені терени були «уходи» — устя Дніпрових приток, де вони займалися рибальством та ловами, сушили та вялили рибу й дичину, вибирали мед із лісових бортей, «вибивали з диків» степових кошей. Заходили вони і в чорноморські лимани, щоб звідтіля привозити сіль. У другій половині XVI в. це мандрівне населення вбилося в таку силу; що почало сміливу війну з татарами, засідаючи на орду на Дніпрових перевозах та на степових шляхах. Нарешті повстала Запорозька Січ, що зорганізувала козаччину, в лицарське військо й повела систематичну боротьбу з татарами та турками.

Козацька кольонізація. Розвиток козаччини скріпив сильно наддніпрянську кольонізацію. Частина козаків уже не верталася до своїх городів, а залишалася у степу, осідала на Дніпрових островах, по балках над степовими річками та по всяких непомітних закутинах. До козаків пристали добичники з погрянничних околиць, усякі «своевільні» люди — особливо ж селяни-втікачі. Степова смуга стала країною, до якої все більше напливало людности.

Це переселення мало ще й інші причини. У західніх землях, ближчих до Балтійського моря, зросло тоді великопанське господарювання, і продукція збіжжя на вивіз, — і водночас безнастанно збільшалася панщина та всякі повинности селянства. Пригноблені й невдоволені селяни, шукаючи виходу з тяжкого становища, почали втікати у східні землі. Переселення відбувалося поступнево і непомітно, на шляхах із заходу на схід і на південь: селяни з Підляшшя й Холмщини спрямовували свої шляхи на Волинь, з Галичини — на Поділля, з Волині і Поділля — в Київщину та Браสลівщину, і звідтіля на Лівобережжя.

У Наддніпрянщині патрунували цій кольонізації магнатські роди, спершу українські — Острозькі, Вишневецькі, Ружинські, пізніше й польські — Потоцькі, Конецпольські і інші, радо приймаючи у себе втікачів із заходу. Але, як лише на цих нових оселях почала зростати панщина, селяни кидали нових панів і мандрували далі, шукаючи вільних просторів, куди не сягала влада шляхти.

Суцільна кольонізація опанувала в 1640 роках на півдні ново простори, утрачені у попередньому столітті й дійшла до гряниці, яку зазначають місцевости: Рашків, Умань, Звенигородка, Чигирин, Кременчук, Полтава, Охтирка.

Поза цією межею були ще різні менші оселі, хутори та зимовники, заховані над степовими річками.

Число населення коло 1600 р. З кінця XVI в. і початку XVII в. маємо перші числові дані про заселення українських земель, а саме — різні податкові викази. На їх основі можна подати таке статистичне зіставлення (за Ал. Яблоновським):

<i>Територія</i>	<i>Населення</i>	<i>На 1 км²</i>
Галичина	446 000	10
Холмщина	133 000	7
Підляшшя	233 000	24
Волинь	294 000	7
Поділля	98 000	5
Браславщина	311 000	9
Київщина	234 000	2

3 Полісся, Чернігівщини, Буковини й Закарпаття обчислень не маємо. Населення всіх українських земель не переходило тоді мабуть двох мільонів. Вражає нас тодішня невелика густота населення. Найгустіше заселене Підляшшя мало таку густоту, як тепер найрідше замешкале Полісся, а Київщина уявляла собою майже незаселену пустелю.

Кольонізаційна діяльність козацької держави. Повстання Богдана Хмельницького (1648 р.) й оснування козацької держави спричинило новий розвиток кольонізації Наддніпрянщини. Демократичний устрій і соціальна свобода притягали в наддніпрянські землі ще більше населення як перед тим. Особливо зросли щодо населення найбагатіші околиці Дніпра, по обох берегах ріки. Тут були скупчені найчисленніші козацькі полки — в Чигирині, Корсуні, Черкасах, Каневі, в Білій Церкві, Павлолучі, Києві, Переяславі, Кропивні. Друге скупчення — на Лівобережжі, в полках: у Полтаві, в Миргороді, Прилуці, Ніжені, Чернігові, третє над Богом: Браслав, Вінниця, Умань.

Жива кольонізаційна праця йшла на степовому пограниччі. Сирієць Павло Алепський, що проїздив південну Браславщину 1653 р., описує з захопленням, як козаки вирубують і корчують ліси, справляють ґрунти, засновують нові оселі, заводять стави, ставлять млини, розводять великі стада худоби. Те, що гетьманською столицею став Чигирин, на самому краю Диких Піль, немов указувало на те, в якому напрямі йде розвиток української держави. Великим містом став Умань, а на південь від нього до значіння доходить Торговиця.

Але цей розвиток не тривав довго. Безнастанні війни з Польщею, а пізніше татарські напади вичерпали населення. Особливо потерпіла Браславщина, де йшли найлютіші бої. Кількасот сіл лягло руїною, до двісті тисяч людей пішло в татарський полон. Пізніші татарські й турецькі напади ще більш обезлюднили Правобережжя. Петро Дорошенко даремне силкувався утримати останки населення, шукаючи протекторату в Туреччині. В 1679 р. гетьман Самійлович наказав усю людність із правого боку Дніпра перегнати на Лівобережжя; був це т. зв. згін. У Бахчисарайському

мирі 1681 р. порішено, що країна між Богом та Дніпром на віки має залишитися не заселена.

З того часу центри козацької держави переходять на Лівобережжя. Оселі, які перед півстоліттям щойно почали оснуватися, стають тепер людними містами, як н. пр., Лубні, Миргород, Гадяч, Полтава. Села стають густі і великі. Столиця Гетьманщини переходить до Батурина, пізніш — до Глухова. З Гетьманщини населення просувалося все далі на південь, загосподарювалася країна над Ореллю й Самарою, тай увесь лівий беріг Дніпра аж до Запорожжя. Козацькі хутори й зимовники все більше оживлювали пустий степ.

Кольонізація Слобідщини. Рівночасно українська кольонізація знайшла собі ще нові шляхи експансії — на схід. За східною границею Гетьманщини, що йшла вододілом між Дніпровими притоками та Донцем, тяглася номінально московська держава, насправді ж незамешкані пустарі. Туди насунуло українське населення, коли йому стало тісно на Лівобережжі. Московський уряд у рр. 1630—1640 побудував сильну оборонну лінію від Ворскла до Дону, куди входили городи: Охтирка, Вольне, Хотмизьк, Білгород, Короча, Новий Оскіл, Острогозьк і інші, поскріплені валами, ровами, палісадами й засіками. Ці укріплення давали безпечну охорону населенню, й під їх захистом почали тут повставати нові оселі, російські й українські. Московщина підирала українських переселенців так само як і своїх, давала їм допомогу харчами і грішми, але за це вимагала, щоб вони приймали строгу військову організацію. Гостра регламентація не була до вподоби вільним козакам, і вони почали шукати собі місця далі на південь, у дикому степу. Першу таку спробу зробив був гетьман Острянин, що, зневірившись у можливість успішної боротьби з поляками, 1638 р. перейшов московський кордон і осів на старому городищі Чугуєві. Тут козаки побудували собі укріплений город і розвели довкола господарство, особливо ж численні пасіки по гущих іще тоді лісах. Переходи в ці сторони збільшилися після перших невдач Хмельниччини, від берестецької катастрофи починаючи.

Населення, знеможене безнастанними нападами поляків і татар, тисячами тікало за кордон. Богдан Хмельницький усякими способами силкувався здержати цю втечу, що дуже загрожувала існуванню козацької держави, карав утікачів, як дезертирів, вислав окремі експедиції на погрянниччя, та спинити цього народного руху не зміг. В 1650 р. велике число переселенців осіло коло Тору, де були соляні джерела, в тих самих часах повстають козацькі оселі, «слободи», в Сумах, Охтирці, Харкові (1654 р.), Ізюмі, а то й у далекому Острогозькому. Московський уряд оцінив вагу кольонізації степового погрянниччя і, щоб її скріпити, проти

своїх звичаїв — дав козакам окремих військових устрій. Так повстали слобідські полки — харківський, охтирський, сумський, ізюмський і острогозький. В 1670 р. побудовано на півдні слобідської території т. зв. Нову лінію, до якої входили городи Царевборисів, Солоний (Словянське), Савинці, Балаклія, Лиман, Зміїв, Соколів, Валки, Новий Перекоп, Вільшана, Золочів, Водолаги, — здовж Донця і Мжу. В 1730 р. повсталася ще одна лінія далі на південь, вона починалася над Донцем на захід від Ізюму та йшла вздовж р. Орелі.

Населення Слобідщини значно зросло протягом XVIII віку. І так, у харківському полку 1692 р. нараховували 79 осель, у 1732 р. — 149, у 1773 р. — 171 оселю. У цілій Слобідщині з кінцем XVIII в. було 523 оселі. Замітна річ, що у другій половині XVIII в. нових осель повстало небагато, зате поодинокі місцевини щодо населення зростають все більше: так, н. пр., у Рублівці в 1686 р. було 433 мешканці, в 1732 р. — 1099, у 1772 р. вже 1402; в Богодухові у тих самих роках — 550, 1830 і 3066 людей.

Кольонізаційна діяльність Запорозжя. Розвиток заселення на сході вплинув незабаром на збільшення кольонізаційного руху на Правобережжі. Постанови про запусіння дніпрянсько-бозького вододілу на довго не мали сили. Вже в 1680 р. відродилася правобічна козаччина — найвизначніший її провідник, полковник Семен Палій, на давніх згарищах енергійно засновував нові оселі. Залюднилася наново країна над Россю, а звідтіля поодинокі оселі знову почали проникати у степи. Від півдня знову, від Січі, у країну між Богом і Дніпром почали посуватися запорозькі зимовники. Важким ударом для цього заселення було зруйнування Січі 1709 р. Запорозжя обезлюдніло, і степова кольонізація утратила свій провід. Та коли 1734 р. Січ знову повернулася на давню територію, із ще більшою енергією взялася заселявати степи.

Грядиці запорозьких «вольностей» були тоді: на заході — Синюха й Бог, на півночі — Вись і Тясмин та Орель, на сході — Кальміус, на півдні — Дніпро, Кінська Води й Берда. На цій території запорожці започаткували жваву господарську і кольонізаційну діяльність. Окрім самої Січі, що була осередком усього війська, повстали ще в різних місцях паланки, менші укріплення, довкола яких збиралося населення. Паланки були: 1. Гардова, над устям Синюхи до Дніпра. 2. Кодацька, коло Кодака. 3. Перевізька або Інгульська над устям Інгульця. 4. Прогноїнська, коло солоних озер, над Дніпровим лиманом. 5. Орельська. 6. Самарська. 7. Протовчанська над р. Вовчою. 8. Кальміуська над устям Кальміуса.

У самих паланках були військові залоги, до яких належали безженні січовики, а довкола них скупчувалося сімеве населення, що жило по зимовниках, на хуторах, а також і в більших сіль-

ських оселях. З 1764 р. маємо загальні дати про населення деяких паланок: так, н. пр., у Кодацькій паланці було 18 сіл, 484 хати, 673 родини «посполитих» та 162 січовиків; у Самарській паланці — 12 сіл, 891 хата, 918 родин і 240 січовиків. Загально налічували в тому часі понад 12 000 січовиків і 15 000 сімевих козаків, отже, все населення запорозьких «вольностей» могло доходити до 80—100 тисяч. Це був вислід колонізаційної акції за нецілого півстоліття.

Географія українських і суміжних земель. // Упоряд. В. Кубійович.— Львів, 1938.— Т. 1.— С. 265—271.

59. Г.-Л. Боплан про український народ

Говорячи про відвагу козаків, цілком доречним буде розповісти і про їхні звичаї та заняття. Отож; ви дізнаєтесь, що серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці і т. д. Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотна і тканини для щоденного вжитку. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо. Немає також серед них жодного, якого б віку, статі чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша в п'ятиці і гульні. Немає серед християн і таких, котрі б настільки, як вони, при звичаїлися не дбати про завтрашній день.

Зрештою, правду сказати, вони взагалі розуміються на усіх ремеслах, хоча одні бувають більш вдатними, ніж інші, у тих чи інших заняттях; трапляються й такі, чиї знання у порівнянні з загалом значно ширші. Одне слово, всі вони зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям.

Родючий ґрунт дає їм зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити, тим більше, що немає судноплавних річок, які б впадали у море, за винятком Борисфену, але навігація на ньому припиняється за 50 лье¹ нижче Києва із-за 13 водопадів (порогів.— Авт.), що там є. Останній з них віддалений від першого на сім великих лье, що становить цілий день шляху, як це видно на карті. Це перешкоджає їм вивозити зерно в Константи-

² Лье — міра довжини. Французьке лье $1/25^{\circ}$ меридіану становило 4 км 444 м. З порівнянням масштабів, які подає Боплан на своїх картах України, виходить, що 10 українських миль відповідало приблизно 19 французьким лье.

нополь, а звідси — і їхні лінощі: вони зовсім не хочуть працювати, хіба що при крайній потребі, коли їм немає за що купити необхідне. Вони воліють краще піти позичити усе потрібне у турків, своїх добрих сусідів, аніж потрудитися, щоб самим його надбати тощо. Їм доволі, коли є що їсти й пити.

Вони сповідують грецьку віру, яку по-своєму називають руською [Rus], дуже шанують святкові дні і дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса. Вони настільки вперті в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок [їхньої душі] залежить від зміни їжі. Зате, я гадаю, навряд чи жоден інший народ у світі давав би собі стільки волі у питті, як вони, бо не встигають протверезіти, як одразу починають лікуватися тим, від чого постраждали. Однак усе це тільки під час дозвілля, бо коли вони воюють або коли задумують якусь справу, то вкрай тверезі. Окрім одягу в них немає нічого простацького. Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Тому рідко минає 7—8 років без того, щоб вони не бунтувалися і не піднімалися проти них. Поза тим усім це люди віроломні, зрадливі, підступні, яким довірятись можна, лише добре розваживши.

Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі¹, під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони таки не найкращі. Пригадується, і я сам це бачив, як біля двохсот польських вершників змусили тікати 2000 їхніх найкращих воїнів.

Однак правда й те, що сотня цих козаків під прикриттям табору не побоїться і тисячі поляків чи навіть [кількох] тисяч татар. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то гадаю, були б непереможними. Вони високі на зріст, жваві, енергійні, люблять ходити в гарному одязі, яким особливо хизуються, коли пограбують його у своїх сусідів, бо в інших випадках вдягаються досить скромно. Вони відзначаються міцним від природи здоров'ям, навіть мало схильні до такої пошесті, розповсюдженій по всій Польщі, яку медики називають Віса, бо все волосся у тих,

¹ Табори — це вози, якими козаки прикриваються, коли рухаються по голому степу.

хто нею вражений, сплутується, жахливо переплітаючись до купи; місцеві жителі називають її гостець¹. Мало хто з козаків помирає від хвороби, хіба що в глибокій старості, бо більшість гине почесною смертю на війні.

Гійом Левассер де Боплан. *Опис України.*— К., 1990.— С. 29—32.

60. Становище християн у мусульманській неволі

Для росіян, поляків, литовців і запорозьких козаків ногайські татари були страшні не могутністю й не обширністю своїх володінь, не мужністю і не хоробрістю своїх вождів, а раптовістю їхніх набігів, жорстокістю, хижацтвом і варварським знищенням усього живого у християнських землях. Ногайські татари не знали на той час рільництва, мало займалися ремеслами й промислами. Вони вели кочовий, пастуший спосіб життя, займаючись переважно тваринництвом і конярством, постійно потребували речей першої необхідності й продовольства, тому при першій же слушній нагоді влаштовували набіги на землі сусідніх народів, намагаючись захопити там усе, що траплялося під руку. Не минуло й року, щоб татари не здійснювали набігу на Україну й сусідні з нею землі: 1515, 1537, 1575, 1589, 1593, 1640, 1666, 1667, 1671 роки позначені страшними набігами татар на південні слов'янські землі. У ці роки татари забирали в неволю по 5, 8, 15 і навіть 55 тисяч християн. Наскільки великою була кількість християн, забраних татарами в неволю, можна судити з тих випадків, коли часом беззбройні невільники, використовуючи свою численність, повставали проти своїх викрадачів по дорозі в Крим, винищували їх до ноги й поверталися на батьківщину. Полонення християн було головною метою татарських набігів на християнські землі, тому вони посилювалися з року в рік. Особливо зросла кількість набігів після 1478 р., коли татари потрапили під владу Оттоманської Порти. Невільники переважно надходили на східні ринки як предмет купівлі й продажу; торгівля невільниками була розвинутою у татар якнайширше. Як зауважує сучасник, татари завжди були багаті невільниками, використовуючи їх і для продажу, й для застави, і для подарунків, і мали їх завжди під руками. Якщо хтось із татар і не мав у даний момент невільника, а у нього питали про цей товар, він наперед укладав угоду з покупцем і згодом, маючи навіть одного коня, міг доставити йому умовлену кількість живого товару. Татари постачали християнсь-

¹ Йдеться про хворобу під назвою «колтун».

кими невольниками всі східні ринки: кораблі, що приходили до них із Азії із зброєю, одягом і кіньми, відходили від них із християнським ясирем. Бачачи, яка величезна кількість невольників-християн щороку йде в Крим, один мініяйло-еврей, що сидів біля брами Тавриди, здивовано питав у них, невже в їхніх країнах усе ще залишаються люди. З усіх невольників татари з особливим бажанням намагалися хапати жінок, яких вони називали «білим ясирем», або «білою челяддю», від білих хусток, якими вкривали свої голови невольниці. Захоплені в неволю слов'янські жінки йшли на вдоволення забаганок східних деспотів — турецьких вельмож, купців і навіть самих султанів.

Становище нещасних невольників і в дорозі, доки їх вели в Крим, і в самому «невір-царстві» було справді жахливим. Захоплених у неволю людей татари розставляли в ряди по кілька чоловік, зв'язували їхні руки ззаду сирівцевими ремнями, крізь які протягували жердини, а на шиї накидали мотузки; потім, тримаючи за кінці мотузків, оточували всіх зв'язаних ланцюгом вершників і, підганяючи нагаями, безупинно гнали сухим, чорним, випаленим сонцем степом, убиваючи слабких і годуючи сирію кониною і здохлятиною живих. Так жорстокі нелюди доганяли нещасних до турецького міста Кизикермена, що поблизу правого берега Дніпра, і звідси кількома дубами, тобто великими високими човнами, переправляли їх з правого берега на лівий у татарські володіння. Тут гнали вже не поспішаючи й помалу діставалися до ріки Кінських Вод і урочища Кара-Мечеть. Біля Кара-Мечеті татари пускали своїх коней у степ вільно пастися, а самі починали поділ ясиру. Та перш ніж почати паювання, вони прикладали кожному невольникові розпечене на вогні тавро у тих самих місцях, що й коням, і лише після цього ділили між собою здобич. Отримавши у невід'ємну власність невольника чи невольницю, кожен татарин міг поводитися з ним, як із власною річчю; особливо сумною в цьому випадку була доля жінок: сластолюбні мусульмани, не соромлячись нічної присутності, гвалтували дівчат при батьках, а жінок при чоловіках.

Біля Кінських Вод татари розділялися на дві головні маси: ногайці йшли на Кінбурн, кримчаки на Перекоп. Дійшовши до своїх, татари розпочинали торг невольниками, продаючи їх як за найвищу, так і за найнижчу ціну, залежно від товару: часом брали цілу купу золота за одну невольницю, часом червону феску чи пару пістолів за цілий десяток невольників. Коли невольників виводили на площу для продажу, то ставили їх вервечкою, одного за одним, мов журавлів у польоті, по кілька десятків, скованих один з одним за шию, й такими партіями продавали з прилюдного торгу. При цьому продавець дуже голосно вигукував, що виставлені раби — найновіші, прості, нехитрі, королівського (тобто польського,

литовського й українського) народу, а не московського, який у Криму вважали хитрим, підступним, здатним до втеч і тому порівняно дешевим. Виведених невольників уважно оглядали покупці, починаючи з зовнішності й закінчуючи закритими частинами тіла: вимагалось, щоб у раба чи рабині зуби не були рідкими й чорними, щоб на тілі не було рубців, бородавок, наростів та інших недоліків. Але спритні продавці часом обдурювали найсворіших покупців живого товару: найкращий товар, дівчат і хлопчиків, вони виводили після старанного догляду за ними, попередньо відгодувавши їх, набіливши й нарум'янивши і одягнувши у дорогий шовк. Особливо високо цінували татари найгарніших дівчат: «їх купували часом на вагу золота і відразу ж перепродували із зиском». Головним місцем торгівлі невольниками було кримське місто Кафа, теперішня Феодосія, яка з 1475 р. безпосередньо належала Туреччині і мала артилерію та сильний гарнізон із яничарів, кінноти і «двох видів» міліції. Але крім Кафи невольників продавали в містах Карасу-базарі, Тузлері, Бахчисараї й Гезлеві, по-руськи Козлові, а по-грецьки Євпаторії. Тут завжди жили турки, араби, євреї, греки, вірмени, які купували невольників і сплачували данину за право торгівлі кримському ханові й турецькому паші, котрий жив у Кафі. У Кафі завжди було багато, часом до 30 тисяч християнських невольників, яких або привели на базар, або відправляли в далекі країни на кораблях. Проданих невольників вивозили у віддалені царства й до народів «чорного племені» — сарацинів, персів, індійців, арабів, сірійців, ассирійців, у Грецію, Єгипет, Палестину, Анатолію і по всьому турецькому царстві. І тут нещасним доводилося зазнавати багатьох страждань: на одне судно їх брали стільки, що вони не могли ні рухатися, ні прилягти на підлогу: стоячи їли і стоячи спали; через таку тисняву невольники масово хворіли й масово вмирали; мертвих без зайвих церемоній негайно скидали у морські глибини. Так їх везли тижнями й навіть місяцями, залежно від погоди й місця, куди їх продали.

Становище християнських невольників залежно від їхнього роду й віку було різним. Хлопчиків, захоплених у неволю, насамперед «турчили й басурманили», тобто обрізали й обертали в магометанську віру, а потім віддавали у гвардію турецького султана, так званий корпус яничарів, і називали їх «дітьми султана», а після досягнення ними зрілості часом робили полководцями, часом придворними чиновниками. Старих і немічних, не придатних для роботи й продажу, татари віддавали своїм синам, котрі вчилися на них, як молоді собаки на зайцях, стріляти, вбивали нещасних камінням, виривали їм литки, підрізали сухожилки чи живими кидали в море. Жінок, особливо шляхетного походження, і, головне, вродливих, котрі вміли співати й грати, залишали в гаремах, зобов'язуючи

брати участь у бенкетах і розвагах. Найгарніші з них потрапляли навіть у султанські сералі. Дорослих невільників спочатку кастрували, таврували на чолі й на щоках, потім сковували залізними ланцюгами й віддавали на громадські роботи в турецьку столицю та інші міста. Вдень вони постійно знемагали від тяжкої роботи під палючим промінням східного сонця, вночі мучилися в підземних темницях, підтримуючи своє існування гнилим, вкритим червами, огидним навіть для собак м'ясом дохлих тварин. Найсумнішою була доля тих невільників, які потрапляли у Фес і в Марокко.

Та найжахливішим було становище тих дорослих чоловіків, котрі потрапляли на турецькі судна — кадриги, чи галери, звані запорозькими козаками каторгами. Тут їх було не менше, ніж на громадських роботах у містах. «На всіх військових судах турків,— пише православний серб Юрій Крижанич,— не зустрінеш майже ніяких інших веслярів, крім людей руського походження». Галерою звалось велике морське судно з трьома вітрилами, двома тентами, трьома великими й чотирма малими гарматами, з середнім екіпажем у 450 чоловік, з 25 чи 30 лавами для веслярів. «Це було первісне латинське судно на зразок того, яке можна побачити на колоні Траяна; протягом століть воно майже не вдосконалювалося. Уявіть собі пласке, довге, дуже вузьке судно, завдовжки майже 50 метрів, завширшки 10 метрів, яке одночасно йде і на веслах, і на вітрилах. Близько 300 веслярів сиділи прикованими до 25 чи 30 лав, поставлених упоперек з обох бортів палуби. П'ять чи шість веслярів на кожній лаві гребли одним веслом, котре впиралося у підставку, що стирчала над палубою. Ліві лави відділялися від правих проходом — вузьким помостом, що служив для переходу з корми на ніс. У цьому проході, вищому, ніж лави, прогулювався галерний пристав («баша турецький, басурманський, недовірок християнський») з нагаєм у руці (в думках «з червоною тавологою»), керуючи невільниками, прикованими під його ногами. Хвили постійно шмагали галерних невільників, прикованих до дуже низької палуби й оголених за всякої погоди до пояса. Спали і їли вони змінами, не покидаючи своїх лав і не зупиняючи галери. Вони не знали перепочинку навіть у свята, ніколи не маючи права витягнутися, змінити місце, відійти на хвилину від цієї холодної лави. Єдино можливий перепочинок наставляв для них тоді, коли корабель входив у гавань для ремонту чи для поповнення запасів продовольства. Тоді кільком каторжникам, не всім, а лише привілейованим, дворянам, які також були серед галерних невільників, дозволяли працювати в гавані на земляних і очисних роботах».

Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків: У 3 т.— К., 1990.— Т. 1.— С. 246—250.*

61. Взаємовідносини козаків з поляками і євреями

Після татар і турків запорожцям найчастіше доводилося стикатися з поляками; поляки межували з запорозькими козаками з заходу і звідси найчастіше нападали на «дикі поля»; звідси ж і запорожці вирушали в Польщу «шарпати ляха». Причини ворожечі запорозьких козаків з поляками сягали давнини й корінилися у самій історії Речі Посполитої: події другої половини XVI й початку XVII ст. литовсько-польської держави виразно розкривають нам ці причини ненависті запорожців до поляків, тому на них слід зупинитися. 5 червня 1569 р. зусиллями й волею польського короля Сигізмунда Августа укладено було так звану політичну унію Литви з Польщею. За цією унією вся південна Русь, тобто Україна (теперішні Київська й Полтавська губернії), Волинь і Поділля були відділені від Литви й приєднані безпосередньо до Польщі. Україна, або давня киево-переяславська Русь, прийняла це об'єднання з Польщею в одну Річ Посполиту на правах людей рівних з рівними і вільних з вільними. Для управління новоутвореною державою було зведено трьох рівноправних гетьманів: польського, литовського й руського; вони мали права королівських намісників і верховних воєначальників. На утримання своє перші два гетьмани одержали села, а останній — українське місто Черкаси. Та ця рівність, яка до певної міри дотримувалася польським урядом щодо руського стану дворян, для людей недворянського походження залишилася на папері: все просте населення України потрапило у безумовну власність до польсько-литовських, а частково й руських панів, князів та бояр, які досі володіли ними з обмеженнями. Що стосується українського козацтва, то новий польсько-литовський уряд не знав навіть, до якого стану його залічити. Справа в тому, що в тогочасній Польщі юридично існувало лише три стани: шляхетський, селянський і міщанський. Перший із цих станів, шляхетський, користувався безмежними правами як щодо себе особисто, так і щодо свого державного становища; другий стан, селянський, перебував у цілковитій і беззаперечній залежності від першого; нарешті, третій стан, міщанський, користувався дуже обмеженими правами: правом особистої свободи і станової незалежності, та й то лише в тих небагатьох містах, які мали так зване магдебурзьке право. З цього очевидно, що козацький стан України з його незалежним ладом і виборним началом не відповідав жодній із вказаних категорій: козаків не можна було залічити ні до шляхетства, ні до міщанства, ні тим більше до селянства.

Король Сигізмунд Август, винуватець політичної унії, як і кожний польський шляхтич, дивився на козаків як на перешкоду в управлінні краєм, як на людей зайвих. Щоправда, Сигізмунд Ав-

густ надав шляхетські права небагатьом українським козакам, тим, які становили незначні села на півночі Київського й Волинського воеводств. Звичайно, король не бажав цілковитого знищення і всіх тих козаків, які не отримали прав шляхти, та все ж він зовсім не співчував усьому українському козацтву й зовсім не збирався сприяти його подальшому зростанню. Уряд Сигізмунда Августа потребував козаків лише під час війни, але в ті часи Польща вела війну на півночі, куди козаки йшли вельми неохоче. З турками та їх кримськими васалами Польща тоді намагалася триматися мирно. Отож козаки виявлялися зайвими і навіть шкідливими для польського уряду, оскільки вони нерідко поповнювалися людьми надто неспокійними, буйними, неосілими, людьми, що відзначалися безкарністю, не платили податків і повинностей, людьми, що завинили перед законом, але яких «не було як притягати». Навіть прикордонні воеводи, старости та інші урядовці дивилися на них як на перешкоду в управлінні краєм. У кожного з воевод чи старост були власні козаки, що становили нижчий прошарок привілейованих службовців і завжди були готові на всілякі справи. Для тої ж мети, тобто як польську прикордонну сторожу, намагався використати козаків і король Сигізмунд Август; інші ж їхні дії він усіляко намагався паралізувати. Звідси ціла низка його грізних універсалів проти козаків. У 1557 р. король Сигізмунд Август похвалив князя Дмитра Івановича Вишневецького за його подвиги проти татар, але не погодився виконати те, що запропонував Вишневецький — утримувати гарнізон у збудованому ним замку на острові Хортиці. Навпаки, Сигізмунд Август вимагав від князя, щоб той не допускав своїх козаків до нападів на землі турецького султана, з котрим, як і з кримським ханом, у поляків був укладений вічний мир. 1568 р. Сигізмунд Август знову громив козаків. 1572 р. король Сигізмунд Август доручив коронному гетьману Юрієві Язловецькому вибрати кращих із українських козаків на королівську службу. Вибрані козаки отримували з королівської скарбниці платню; їх вилучили з-під влади старост і підпорядкували безпосередньо коронному гетьманові. А для вирішення суперечок між осілими мешканцями й козаками було призначено козацького старшого, Яна Бадовського, шляхтича з Білої Церкви. Старший мав право судити й карати підданих, звільнених з-під юрисдикції місцевих властей, крім випадків насильств і грабунків; будинки старшого, його ґрунти й городи були вилучені із замкового й міщанського присуду, з нього не брали податків, якби він надумав у своєму домі тримати на продаж горілку, пиво, мед та ін.; лише по військовій лінії старший підкорявся коронному гетьманові. Про негативне ставлення короля до козаків було відомо і польському суспільству. 1575 р. татари вчинили великий набіг на Польщу, щоб помститися їй, як пише польський літопи-

сець Бельський, за похід Сверчовського в Молдавію (так звана війна Івоні). Татари вторглися на Поділля і проникли аж до Волині. На просторі завдовжки в сорок і завширшки у двадцять миль уціліли лише замки та панські двори, що мали гармати. Літописець Ожельський налічує до 3,5 тисячі полонених людей, до 40 тисяч захоплених коней, до півмільйона рогатої худоби й без ліку овець. Поляки поспішили звинуватити тоді козаків у тому, що ті не лише накликають на Польщу лихоліття воєн, а й умисне пропускають татар через Дніпро, щоб потім відбивати у них награбовану здобич. Після цього пам'ятного року в Польщі посилено заговорили про козаків, і заговорили саме як про шкідливий для всієї держави стан, який треба знищити.

Такою була політика Сигізмунда Августа щодо українських козаків і так дивилося на них польське суспільство, пройняте ідеями короля.

Наступник Сигізмунда Августа Стефан Баторій (1576—1586) щодо українського козацтва пішов шляхом свого попередника. Вся відмінність політики Баторія полягала лише у більшій рішучості й продуманості. Стефан Баторій надумав злити всю південну Русь у єдине політичне ціле з Польщею. Але в цьому на самому початку своєї діяльності король зустрів сильний опір з боку південноруського козацтва: козаки становили надійну заслону руської народності і були надійним захистом православ'я проти інших народностей і віровчень. Маючи політичну самостійність, вони самі обирали собі старшину, самі оголошували війни чи укладали мир, самі збільшували кількість своїх товаришів і самі розпоряджалися військом. Завдяки цьому козацтво становило велику силу. Але цю силу Баторій зважився послабити й навіть звести нанівець. Стефан Баторій розпочав свою справу послаблення або, в подальшій перспективі, й цілковитого знищення українських козаків поступово і заходами, мабуть, не лише неворожими, а навпаки, дуже сприятливими для самих козаків. Так само, як і Сигізмунд Август, Баторій вирішив одній, дуже незначній, частині козаків надати шляхетських прав, а другій, величезній більшості, судилася доля простого кріпосного народонаселення. Шляхетські права було надано лише 6 тисячам козаків, решту ж козацької маси, що налічувала до 35 тисяч, переводили у простих селян і ремісників. 6 тисяч козаків було внесено в королівський реєстр або список; їх звільняли від усіх податків, вони отримували від уряду платню, користувалися правом володіти своїми попередніми землями, вільно обирали старшин і здійснювали суд, отримували військові клейноди — бунчук, булаву, військову печатку й королівський прапор. Усіма реєстровими козаками керував призначений королем гетьман, який знаходився у місті Трехтемирові, й вони були поділені на 6 полків: Черкаський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Чигирин-

ський і Переяславський. Кожним полком керував сотник та його сотенний помічник, осавул.

Поділяючи козаків на реєстрових та нереєстрових, Стефан Баторій прагнув до того, щоб з часом усі нереєстрові стали кріпаками й опинилися під управлінням королівських старост; навіть реєстрові, отримуючи від уряду платню і будучи під керівництвом головнокомандувача польських військ, повинні були стати лише найманим військом Речі Посполитої. Але реформи Стефана Баторія не знайшли підтримки: сама польська шляхта вперто відмовлялася прийняти до свого стану 6 тисяч нових членів, тому козаків не допустили ні до участі у виборах короля, ні до вислання своїх депутатів на сейм. Після цього реєстрові й нереєстрові козаки, об'єднавшись з простим станом посполитих, стали силою відстоювати свої права. Та не добившись нічого і втративши попередні надання Стефана Баторія, невдоволені козаки почали громадитися цілими кущами і втікати на Запорозжя.

При всьому цьому, доки жив Стефан Баторій, він як майстерний політик усе-таки вмів ладнати з козаками. Але 1588 р. польську корону одягнув Сигізмунд III. Остерігаючись турків, Сигізмунд III вирішив будь-що паралізувати воєнні дії козаків проти мусульман. Відомі його заходи щодо цього. Козаки повинні перебувати під командою коронного гетьмана, який має призначати їхніх начальників. Вони дадуть присягу, що без волі гетьмана не будуть воювати ні на морі, ні на суходолі і не приймуть нікого до свого товариства. У гетьмана повинен зберігатися козацький реєстр; засуджених до страти не можна приймати в козаки; козаки не можуть нікуди відходити без волі старшини; управителі приватних маєтків повинні втримувати селян від утечі на дніпровські острови, карати тих, хто повертається зі здобичю, або хто продає порох, селітру, зброю чи навіть харчові припаси козакові. Та попри ці й подібні розпорядження польського уряду козаки не залишали в спокої турків із середини XVI ст., морські набіги запорозьких козаків на турецькі володіння ставали все частішими і з року в рік потужнішими. До того ж і сам польський уряд раптом змінив своє ставлення до козаків: 1621 р., ведучи війну з турками, він став потребувати допомоги козаків. Останні, забувши нещодавні утиски з боку поляків, стали під хоругви коронного гетьмана, що вирішило результат війни на користь Польщі. Але у вдячність за це на Хотинських переговорах 1621 р. козакам оголосили, щоб вони з цього часу не важилися роз'їжджати по Чорному морю й нападати на мусульманські володіння. Та козаки не могли існувати без війни: за висловом літописця, «козаку воювати, що солов'ю співати». Та як воювати, коли польський уряд категорично заборонив козакам будь-яку війну? Що ж залишалося робити? Тоді, звичайно, українським і разом з ними запорозьким козакам

залишалося обернути свою зброю проти тих, хто забороняв їм війну з мусульманами. Звідси й зрозуміла перша причина ворожості запорожців до польського уряду.

До цієї головної причини додалося й багато інших, не менш важливих причин. Безумовно, що серед них першість мала так звана релігійна унія, запроваджена на Україні 1596 р. на Брестському сеймі. Унія була запроваджена на Україні зусиллями й волею польського короля Сигізмунда III. Швед родом, католик за віросповіданням, вихованець зятятого, фанатичного ворога православ'я і руської народності езуїта Скарги, прихильник хитрого і владолюбного папи Климента VIII, Сигізмунд із якоюсь гарячковою поспішністю взявся запроваджувати на Україні унію, таємно запропоновану йому римським владикою.

...Унія призвела до того, що вже 1597 р. все православне руське дворянство було назване хлопами, його відлучили від виборів, позбавили права займати військові й судові посади, володіти староствами, селами, містечками та іншими маєтностями, належними за рангом. Замість руських посадових осіб було призначено поляків, по всій Україні було розташовано польські війська, які «дозволяли собі відверто грабежі й насильства, ходили з оголеними шаблями, змушували люд у храмі ставати на коліна і вдаряти себе в груди за звичаєм римським і за римським звичаєм читати символ віри про святого духа». Унія спричинила те, що кілька чоловік не могли зібратися для звичайних господарських робіт, бо їх негайно оголошували бунтівниками, негайно розганяли або хапали й катували. І чого лише не вчиняла унія на Україні? Православні церкви віддавали на відкуп євреям, тобто або обертали на шинки, заїзди й корчми, або віддавали на побудову мечетей; церковні маєтки відбирали, й вони зазнавали такої ж долі; православних священників, ченців і навіть ігуменів по-варварськи вбивали, позбавляля парафій і виганяли. Православних не допускали в міста, забороняли торгувати, записуватися в цехи, ховати померлих за своїм обрядом; священник не смів іти з дарами до хворого. Католицькі патери жажливо глумилися над православ'ям: вони або їздили містом у шарабанах, запрягаючи в них замість коней по 20 і більше православних людей і схиляли люд до унії, або через місцеві власті вимагали собі на службу українських дівчат і гвалтували їх. Скрізь і над усім висіла кощієва рука євреїв: єврей вимагав платні й за дозвіл на відправу православного богослужіння у церкві, беручи по 5 талярів, і за дозвіл на хрещення новонародженої дитини православної віри, вимагаючи від 1 до 5 злотих (цей збір звали дудкою), єврею платили й тоді, коли селянин одружував сина чи видавав дочку (збір поемцизна), єврея не можна було обійти й тоді, коли вмирав православний селянин, адже ключі й мотузки від дзвіниць були у цієї ж хижкої гарпії. Взагалі для

будь-якої відправи православного обряду треба було спочатку йти у єврейську корчму, торгуватися там з євреєм, вислуховуючи при цьому найобурливішу лайку на адресу православ'я. Повсюди здійснювалися допити й катування: православних палили вогнем, виривали у них волосся, заковували, мучили голодом, на очах батьків спалювали дітей на вугіллі або варили в казанах, а потім карали матерів мученицькою смертю; православних топили, вішали, позбавляли громадянської честі (так звана інфамія), обливали в люті морози холодною водою, запрягали у плуг і змушували орати кригу на ріках, наказуючи євреям поганяти запряжених; скрізь височіли шибениці й палі з жертвами, всюди лунали крики старих і малих, яких шмагали до крові — і все це лише за те, що вони були православними. Отоді-то великим стогоном застогнала нещасна Україна!

Це було другою причиною ненависті козаків до поляків. Та була й третя причина ворожнечі — утиски з боку королівських старост і урядовців. «Власник, або королівський староста, — визнає навіть єзуїт Петро Скарга, — відбирає у бідного хлопа все, що той заробляє, і навіть убиває його, коли захоче, і ніхто йому на це не скаже лихого слова».

...Крім безмежної сваволі старост чи їх помічників, дозорців, крім непомірної хижачтва урядовців, у королівських маєтках лютували ще польські жовніри, так звані кварцяні (наймані) війська. У одне село чи містечко протягом одного року приходило послідовно, одна за одною, 30 чи 40 хоругв польських жовнірів; усі вони грабували мешканців, гвалтували жінок і чинили тисячі інших варварств. Ображені не могли отримати заспокоєння навіть від короля, адже й сам польський уряд при постійному винищенні національної аристократії був надто слабким, а часом і зовсім безсилим; часто кварцяне військо, склавши так звані *zwiazki* (спілки), зі зброєю в руках змушувало короля задовольняти свої вимоги. Але й поза цими утисками з боку королівських старост часто й розпорядження самого короля були обтяжливими для жителів українських міст. Король Сигізмунд III в уставній грамоті київським міщанам писав, щоб вони, крім звичайних повинностей, мали своїх коней, зброю і ходили в погоню за татарами. Це, очевидно, було подвійною й тому особливо обтяжливою повинністю для них.

Так було в королівських маєтках. Але ще гірше було в маєтках панів. Французький інженер Боплан, особисто відвідавши Польщу й Україну, зауважує: «Селяни польські мучаться, мов у чистилищі, а пани розкошують, як у раю». За польським статутом 1557 р. поміщику та його управителеві надавалося право стягувати своїх селян. 1572 року було видано постанову, за якою селянам заборонялося скаржитися на своїх панів. Це необмежене право, дарова-

не панам самим урядом, вело до найбільш непогамованої і дикої сваволі поміщиків щодо селян: кожен пан для отримання своїх нескінченних податків готовий був витягти й душу з селянина. Становище селян у панських маєтках ще більше погіршувалося внаслідок самого способу управління цими маєтками: пани, або лінуючись управляти своїми маєтками, або не маючи до цього здібностей, віддавали їх в оренду євреям, а євреї в цьому випадку були для селян справжніми кровопивцями. «Не так пани, як підпанки, не так ляхи, як ті жиди»,— каже українська народна приказка. І справді, євреї, «як ненажерна сарана, як їдка міль», щорічно десятками тисяч сповзалися на Україну. Обсотавши низькими лестощами й рабським низькопоклонством панів, вони захоплювали у свої руки величезні панські майорати, стягали у свої бездонні кишені всі багатства країни і страшенно тяжіли над усім тим, що лише насмілювалося носити ім'я православного. Як орендарям панських маєтків, євреям на Україні було надано надзвичайних прав; єврей міг безконтрольно розпоряджатися життям і смертю всіх селян у своїй оренді: «Дали ми, князь Григорій Коширський, лист жиду Абрамкові Шмойловичу. За цим листом має він, жид, право володіти нашими маєтками, брати собі всілякі прибутки й користуватися ними, судити й рядити бояр путних, також усіх селян винних і неслухняних карати грошовими пенями й смертю». Такий самий лист дав князь Пронський панові Адаму Буркацькому та єврееві Абрамку Турейську. Цей спосіб управління маєтками через орендарів-євреїв і з даруванням таких прав євреям був найпоширенішим на Україні. Крім права на життя і на смерть селянина, єврей завжди користувався правом збирати мита на користь свого поміщика. А таких поборів була справді незліченна множина. Окрім звичайної панщини, яка завжди залежала від сваволі поміщика, селяни виконували безліч інших повинностей на користь пана й незліченну кількість дрібних поборів. Так, крім того, що селянин особисто та його діти виконували різну службу у пана, кожен із них мусив тричі на рік (перед Пасхою, п'ятдесятницею і Різдом) давати так званій осип, тобто кілька четвериків хлібного зерна, кілька пар каплунів, курей, гусей. Крім осипу панові давали так зване рогове, тобто десяту частину від рогатої худоби, коней, свиней і овець; очкове— збір від кожного вулика; спасне— податок за право пасти худобу; сухомельщину— за мливо: жолудне— за право збирати жолуді; ставщину— від ловлення риби; десятину— за полювання на звірів; торгове— за купівлю чи продаж продовольства; крім усього цього, пан брав печеним хлібом, птицею, овочами і навіть грішми. <...>

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— Т. 1.— С. 252—260.

62. Українсько-російські відносини

1620 рік. 26 лютого. Прийом у Москві посланців гетьмана Петра Сагайдачного

(Лета 7128) февраля в 26 де[нь], в суботу на масляной [неде]-ле по государеву цареву и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии указу, были в посольской палате у дьяков у думнова у Ивана Грамотина да у Савы Раманчукова запорожские черкасы Петр Одинец с товарищи.

А посылал по них на подворье пристав их, сотник Яков Бесков; а черкасы шли в город пеши.

[А] как черкасы были у дьяков, и в то время стояли в городе стрельцы в чистом платье бес пищалей.

И как черкасы пошли в посольскую палату и посольской думной дьяк Иван Грамотин спрашивал черкас: здорово ли дорогою ехали, и нет ли какие нужи в кормех?

И черкасы били челом на государеве жалованье на корму, и говорили, что им нужи нет ни которые.

И дьяки говорили черкасом: Писали к царьскому величеству из Путивля воеводы, князь Иван Борятинский да [Ни]кита Оладьин, что вы приехали [к] государю от всего запорожского войска с крымскими языки, и путивльские воеводы вас отпустили с языки к царьскому величеству, и они б ныне объявили, о чем войско запорожское прислали их к царьскому величеству бити челом, и где у них с крымскими людьми был бой, и сколько давно и сколько оне поймали языков.

И черкасы Петр Одинец говорили: Прислали их все запорожское войско, гетман Сагадачной с товарищи бити челом государю, объявляя свою службу, что оне все хотят ему великому государю служить головами своими по прежнему, как оне служили прежним великим росийским государем и в ых государских повелениях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили, а ныне он по тому ж служат великому государю: ходили из Запорог на крымские улусы, а было их с 5000 человек, и было им с крымскими людьми дело по сю сторону Перекопи, под самую стеною; а было татар у Перекопи с 7000 человек, а на заставе было их с 1000 человек; и божиею де милостию и государевым счастьем татар они многих побили, и народ крестьянской многой из рук татарских высвободили, и с тою службою и с языки присланы оне к государю, и в том волен бог да царьское величество, как их пожалует. А татар они отдали през того. А они вместе головами своими хотят служить его царьскому величеству и его царские милости к себе ныне и вперед искать хотят.

И думной дьяк Иван Грамотин говорил черкасом: То они де-

лают добро, что они царские милости к себе ищут и служить ему государю хотят, и до царского величества бояр те их речи, что у них слышит, донесет; а об них царского величества бояре и до царского величества донесут, и что на то будет царского величества повеленье и им ответ на то будет.

Материалы для истории воссоединения Руси П. Кулиша.— М., 1877.— № 12, Т. 1.— С. 93—94.

1626 рік. Спільний похід запорожців і донських козаків на Туреччину.— Відписка царю астраханських воевод П. Головіна і О. Зубова

В нынешнем во 134 году, в осень ходили на море донских казаков тысячи с две да с ними же де на море пристали в трех сот стругех с десять тысячъ запорожских черкас и те де, государь, донские казаки и запорожские черкасы ходили морем в судех войною под турецкие города и взяли турецких три города Трапизон, а иные городом имян не упомнят; и тех де донских казаков на море турецкие люди пришед на каторгах побили с пять сот человек лучших людей, да запорожских черкас побили с восемь сот человек и с моря де государь донские достальные казаки пришли на Дон к себе в городки, да после де государь их в скоре пришли на Дон к казакам с моря ж запорожских черкас с пять сот человек, зазимовали у казаков на Дону...

Историческое описание земли Войска Донского.— Т. 1.— С. 128.

**1638—1639 роки. Участь українських козаків в обороні донськими казаками Азова від турків і татар.— а) Из свідчень у Москві в квітні 1638 року донського отамана М. Татарина.
— б) Из свідчень у Москві в листопаді 1639 року донського отамана С. М. Алфімова**

а) Всех де донских атаманов и казаков ныне будет з 10 000 человек, oprичь запорозских черкас; а запорозских черкас у них в Азове и на Дону з 10 000 человек; и ныне к ним в Азом запорозские черкасы идут безпрестанно многие люди...

б) Поехали де они з Дону из Озова октября в 7 день, тому 4 недели, а ехали де они через поле степью коньми на Волуйку, с Волуйки на Оскол, с Оскола на Ливны. А вестей за ними: в Озове ныне донские атаманы и казаки многие люди, а с ними есть

черкасы запорозские, которые приходят из государевых новых из украинских городов, и татаровя, которые служили с ними на Дону, а старшина ныне в Озове войскової атаман Наум Васильев.

Русская историческая библиотека.— Т. 18.— С. 701, 935.

63. Богдан Хмельницький про причини війни з поляками

Універсал Хмельницького, посланий в усю малоросійську Україну, що лежить обіруч Дніпра, а також у далекі руські міста

Звідомляємо вам, усім українським малоросіянам, жителям міст і сіл обох боків річки Дніпра, духовним і мирянам, шляхетним і посполитим, людям усякого, більшого й меншого, чину, а особливо шляхетно уродженим козакам і святим братам нашим, що мусили ми не без причини почати війну й підняти нашу зброю на поляків. Це вже всім відомо, що ми перемогли поляків при всесильній божій допомозі 8 травня під Жовтою Водою і 16 травня під Корсунем. Тепер, після цих двох виграних битв над ними, поляками, ми почули, що вони цим нещастям дуже розгнівані й роз'ятрені. Пани й князі біля Вісли й за Віслою не тільки вже стягають і з'єднують на нас численні свої війська, але й підмовляють, і побуджують на нас і пана нашого милостивого, ласкавого батька, найяснішого короля Владислава. І хочуть вони це зробити, щоб із силою своєю прийти в Україну нашу малоросійську, легко звоювати нас вогнем і мечем, розорити наші мешкання й обернути їх на порох і попіл. А нас самих хочуть вони одних вибити, інших у немилосердну неволю забрати, а решту спровадити у віддалені місця за Віслою. Так вони хочуть знищити й проковтнути славу нашу, завжди голосну й відому не тільки в європейській частині світу, але й в азійських, що лежать за Чорним морем, країнах. Ми ж постановилися в намірі нашому мужнім і безбоязним серцем та зброєю при божій допомозі стати не проти милостивого пана свого короля, а проти гордих поляків, які мають за ніщо видані нам, козакам, і взагалі всім малоросіянам високоповажні привілеї, що зберігають і скріплюють наші стародавні права й вольності. Для цього прийшли ми від Корсуня і стали тут, під Білою Церквою, військовим нашим обозом.

Ми пишемо до вас цей універсал, закликаючи і заохочуючи вас, наших братів, усіх малоросіян, до нас на військову кампанію. Передаємо вам це і сповіщаємо, що поляки народилися й пішли від нас же, савроматів та русів, і про це свідчать їхні ж польські хронікарі. Отож були вони спочатку братами нашими, савроматами й русами, але мали велику пожадність до слави й душезгубного

багатства і віддалилися від співжиття з нашими стародавніми предками. Вони взяли собі іншу назву (тобто ляхи й поляки), і заволоклися аж за Віслу, і осіли на чужі ґрунти і землі, які лежать між знаменитими європейськими річками Одрою та Віслою. Тим самим вони завдали шкоди багатьом навколишнім землям і державам німецьким, західним та північним, бо військовим і розбійничим чином в ті давні століття удерлися й загарбали, заволодівши їхніми державами з тодішнім населенням. Потім, як минуло відтоді вже багато часу, вони розплодилися й примножилися у своїх поселеннях понад Віслою і за Віслою і, невдоволені згаданими вже людськими шкодами і здирствами, безпричинно й по-зрадницькому повстали (як колись Каїн на Авеля) на русів чи савроматів, тобто на своїх же з давнини природних братів. Це вчинили вони в 1333 чи 1339 році після Різдва господнього під проводом короля свого Казимира Великого, з тим іменем Третього,— тоді найбільше був умалений і ослаблений київський, та острозький, та й для інших русів істиний та природний наш князь. Вони звоювали війною і привласнили через свою ненаситність достеменно наші зі стародавніх часів землі та провінції козако-руські, савроматійські від Поділля і Волох по Віслу і аж до самого Вільня і Смоленська. Мав наш край довгі й просторі кордони, включаючи землі Київську, Галицьку, Львівську, Холминську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишльську, Мстиславську, Вітебську й Полоцьку. Вони, поляки, не тільки знищили і згладили на згаданих наших землях та провінціях ім'я наше славне козацьке, але, що найгірше й найбільше засмучує, запрягли вони всіх братів наших, роксолан, у невільниче підданське ярмо, відкинули нас від батьківської православної греко-руської душеспасенної віри і приневолити силою, звабили й підкорили гвалтом та багатьма нехристиянськими муками й тиранством до згубної унії та римського блуду. Вони зневажили всі привілеї й мандати перших князів та королів своїх польських, які схвалили і ствердили наше греко-руське благочестя, знищили їх і скасували супроти шляхетної політики й доброго сумління.

Але й цей шкідливий для душі, вабний на погибель, схизматичський і нечистий учинок (що святе благочестя обернули на унію й честь козацьку перетворили в безчестя й невігластво) мало вдовольнив їхню заздрість і гордість. Вони зважилися, уже незалежно від королівської, пана нашого милостивого, волі, вигубити й викоренити значніших людей і козаків із найокраїнніших і останніх напівдиких наших земель (тобто з Чигрина, Терехтемирова, Переяслава, Полтави та інших україно-малоросійських містечок і сіл, що лишалися обіруч Дніпра). А ця земля — предковична вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого й рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив

Русь хрещенням. Вони хочуть заволодіти й самим простодушним посполитим народом нашим, і не тільки запрягти його в невільницьке ярмо, але й навести на нього по своїй безбожній волі шкідливу для душі, супротивну правилам священних і святих отців наших унію. На це вже є певні факти й документи, адже багатьох козаків та міщан, братів наших, пси, лядські дозорці, поїли, оскаржуючи їх перед панами, мерзенними своїми фальшивими плітками і силкуючись, щоб їх карали на смерть, аби після того заволодіти добром і їхніми маєтками. Це випало було потерпіти й мені, Хмельницькому, адже я був підданий небезпеці втратити голову свою від нечестивця й брехуна, чигринського дозорця Чаплинського. Та, окрім того, вони, поляки, й віру нашу православну завжди ляjali й обпльовували, а наших благочестивих священників, де можна й коли можна з найменшого приводу оганьблювали і ляjali, били й розкривавлювали, виривали й урізували їм волосся та бороди.

Ми тут не будемо виписувати до решти, які чинено досі всім нам, малоросіянам, образи, пригноблення й розорення від поляків, та їхніх орендаторів, та укоханих факторів-жидів — ви про це добре знаєте й пам'ятаєте самі. Хочемо пригадати вам тільки те, що мали ви таку неволю від поляків, що не могли вже зійтися на якомусь місці, на вулиці чи у себе вдома, вдвох чи втрох. Заказано й не вільно вам було розмовляти між собою і навіть балакати про свої господарчі потреби, а без цього не можна відбутися ні хрестин, ні весілля. Бог-творець дав людині вуста розмовляти, але й те поляки суворими своїми указами заборонили і, попри всьогосвітній звичай та політику, наказали були вам німотствувати. Цей-бо нестерпний тягар і це замикання вуст всемогутня божа милість допомогла нам і благословила відсікти й відімкнути, дякуючи зброї нашій, коли ми знаменито перемогли супостатів наших, поляків, у двох вищезгаданих битвах. Отож хай буде відтоді завжди хвалене і звеличене ім'я боже, що не зневажив бід і утисків, зітхань і сліз ваших, які пролили й проливаєте ви через поляків. А за те нас не судить, що ми почали теперішню війну з поляками без відома й ради вашої всенародної, бо так учинили ми для більшої взаємної користі, навчившись обережності й кращого воєнного керівництва. Адже ми освічені прикладом колишніх гетьманів, наших братів, які воювали невдовзі перед нами з поляками під Кумейками і в гирлі річки Старця. Вони-бо, перш ніж почати війну, розсилали до вас, в усю Україну, універсали і тим самим звідомлювали про свої наміри поляків. Тоді застережені тим повідомленням поляки могли, як належало, запобігти своєму злу й приготуватися, щоб пристосуватися і перемогти козацькі війська. Ми ж стереглися такого нещастя і затримали розсилання аж ось до цього нашого про війну з поляками універсального звідомлення.

А тепер, щоб знали про те, всім вам, узагалі малоросіянам, доповідаємо і закликаємо та заохочуємо вас на військову боротьбу і на майбутні битви з поляками. Кому мила благочестива віра, яку поляки переводять на унію, кому з вас люба цілість вашої вітчизни, малоросійської України, і шляхетна честь ваша, яку зневажають, знищують, вельми обсмюють і топчуть, хай той кожен, не як виродок, але як зичливий і люб'язний син своєї вітчизни, прибуде, вислухавши цей універсал із нашим ознаймуванням, до нас, у обоз під Білу Церкву, на добрих конях і зі справною зброєю, щоб разом з нами, за прикладом старовічних борців, славних і страшних для навколишніх сусідів предків наших, стати мужньо й безбоязно при всемогутній допомозі божій проти поляків, наших руйнівників, озлобителів та супостатів. Бо коли не захочете допомогти нам у теперішній військовій боротьбі, а поляки нас переможуть, то знайте напевне, що вони вас усіх, малоросіян, без ніякого винятку та поваги за своїм давнім злим наміром зруйнують, спустошать і до решти сплюндрують. А тих, що лишаться, і дітей ваших (як вище написано) захоплять у полон й одягнуть на вас вічну безнадійну одягу неволі. Краще вже й корисніше полягти нам від ворожої зброї на бойовищі за віру свою святу православної і за цілість вітчизни, ніж бути в мешканнях своїх, як невістухи, побитими. А коли помрем на війні за благочестиву свою віру, то наша слава й лицарська відвага гучно проголосяться в усіх європейських та інших далеких кінцях землі. А дбання наше (тобто вмерти за благочестя) Бог винагородить нашим безсмертям й увінчає нас страдальчими вінцями.

Величко С. В. *Літопис*.—
К., 1991.— Т. 1.— С. 78—80.

Універсал Богдана Хмельницького із закликом українського народу до повстання (уривки).

Не слухайте одного пана [Шемберга], не слухайте більше урядників, як невільники, ви, котрих батьки не піддавалися ніяким законам, ніяким королям, лише шанували його владу, та так жили, що вигнали татар і зайняли частину землі. Ніколи не знайдете способу на польську перемогу, як тепер не скинете цілком ярмо урядників і не здобудете свободи, тої свободи, що наші батьки кров'ю окупили, і прийдете в неприступні місця на Дніпровім низу...

Нас чутких і живих уважають дикими і неспокійними, відважних і добре заслужених назвали нас бунтівниками. Се ж відомо цілому світові, що польське військо нищить козацьке і селянське добро, неславить їх жінок і дітей. Всім накладають невілницькі послуги, тягарі, панщизняні роботи проти давнього звичаю, а як хто публічно чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, по-

дибле лише сміх і зневагу; щонайбільше — дістане порожні, безвартні слова. Всі уважають лише, аби знищити козацький рід.

Навіть військову службу Річ Посполита призначила нам від недавня безплідну і ми в границях королівства тратимо козацьку відвагу, коли ж лише на Чорнім морі, серед небезпечностей від турків, козацький народ росте, ширшає й живе.

Поляки поклали святою ціллю своєї політики опанувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядників, як і де інде, не на те, аби вони розказували міщанам і селянам по праву, лише на те, аби силою могли задержувати міста.

На всі ті кривди нема іншого способу, як лише зламати поляків силою і погордою смерті, тих поляків, що вже відвикли від боротьби; а як доля нас покине, то покладемо перед ними мертві тіла й трупи, дамо не стації, а душу й кров нашим начальникам; не полишимо міст і нив, лише дорогу застелемо могилами. Я вже з тільких прикладів знаю, що свобода найменше тоді певна, коли не маємо перед собою журби й вороги, а найліпше борониться її в готовості й напруженню.

Дуже було б добре, аби вже раз на поляків, не відкладаючи, сполучно, одним ударом козаки й селяни вдарили. Мені здається, що більше чесно, ліпше і безпечніше, коли поляки почують залізо у власній середині, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити, як здобуваються і самим пострахом займаються міста,— аж тоді знелюблять війну, вернуть волю козакам, або мати спокій.

Щодо мене, то не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпечності, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скорше, доки не добуду сього плоду, що я в найвисшим бажанню собі поклав.

*Записки Наукового товариства
ім. Шевченка.— Т. 23—24.—
С. 4—6.*

64. Міжетнічні відносини під час визвольної війни

<...> Была тая поголоска на всей Україні, albo хвалка от шляхти, же по знесенню тоей своеволі с Хмельницьким міли панове Україну плюндровати и болшую часть осаживать людьми немецкими и полскими. Также и у віри русской помішка великая была от уніят и ксендзов, бо уже не тилко унія у Литві, на Волині, але и на Україні почала гору брати. В Чернігові архимандритове один по другом зоставали, по інших городах церкви православні запечатовали, до чого помошниками оным шляхта, уряд и ксіонзи

были, бо уже на Україні що городок, то костел был. А в Києві теж утиск немалій церквам божіім старожитним чинили так воевода кievській Тишкевич, на тот час будучій, яко теж іезуїти, домінікани, бернадини и иншіе закони наездами правими метрополиту утескуючи и науки школ забороняючи, згола старорускую православную християнскую віру собі прекладаючи не розную от поган; бо ліпше пошанованне ляда жидищеві спросному било, аніжели найліпшому християнинові русинові. А найгорше насмівіско и утиски терпіл народ рускій от тих, которіи з руской віри прийняли римскую віру.

И так народ посполитій на Україні, послышавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіе, которіе козаками бивали, але хто и нігди козацтва не знал. Що видячи панове державци українніе, не толко старостове, застаючіе по городах, але и сам князь Вышневецкій, которій немал усе Задніпра міл в своем подданстві, иміючи при собі килканадцять тисяч люду военного грошового, опроч драгуніеі и вибранцов, которих с подданных своїх начинил был по всіх городах незлічоную річ,— мусіл утікати и уступовати з України, з городов своїх, з княгинею и з сином своїм Михайлом, которій напотом королем полским zostал был. От боку зась Хмельницкого гетмана войска запорозского, которій юж по знесеню войск коронних цале гетманство принявши за упрошеніем усего войска козацкого, бо до того часу гетманом не звался, аж покуля обоіх гетманов коронних знаки войсковіе, тоест булави и бунчуки у свої руки узял,— все войско оного гетманом настановило и на тот уряд упросило. Зараз от боку оного козацтво по розных городах розишовшися, полковников, сотников собі понастановлявши и гдеколвек знайшлася шляхта, слуги замковіе, жида й уряди міськіе — усе забияли, не щадячи ані жон и дітей їх, маетности рабовали, костели палили, обваліовали, ксіонзов забияли, дворі зась и замки шляхецкіе и двори жидовськіе пустошили, не заставаючи жадного цілого. Рідкій в той криві на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил. И на тот час туга великая людем всякого стану значним была и наругання от посполитих людей, а найбільше от гултяйства, тоест от броварников, вынников, могилников, будников, наймитов, пастухов, же любо бы який человек значній и не хотіл привязоватися до того козацкого войска, тилко мусіл задля позбитя того насмівіска и нестерпимих бід в побоях, напоях и кормах незвичайних, и тіи мусіли у войско и приставати до того козацтва. Где по городах по замках шляхту достаvano, гдеколвек позачинялися были, тоест: в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Гомлю. Все тое подостававши, вистинали, бо першей, устрашившися, шляхта жидов повывадали з маетностями, а напотом и самих подоставали и вистинали. И многіе на тот час з жидов, боячися смер-

ти, християнскую віру прийняли, але зась знову, час углядівши, до Польци поутікавши, жидами позоставали, аж рідко которій додержал віри християнскої. И так на Україні жадного жида не зостало, а жони шляхецкіє зостали жонами козацкими. Також и на потомтой стороні Дніпра, аж по самій Дністр, тое ж ся стало спустошення замком, костелом и двором шляхецким, жидовским, урядом міским и шляхті, ксіонзом,— усюда тое вытрачено, а найбільше жидов пропало в Немерові и в Тулчині — незличоная личба.

Орда зась, збогатившись ясиром значним того войска коронного и гетманов обоїх узявши, зоставивши часть малую орди, в Крим повернули, отпроважаючи гетманов Потоцкого и Калиновского и незличоную річ панов значних, на том погромі узятих. А Хмелницькій, скупивши войско, тягнул з України к полским городам, где притягши под Пилявці не доходячи Константинова Великого, там споткалися з войском коронним, над которими юж гетмановали ксіонже Острожскій Домінік и пан Сенута справцами тих войск были, которих незличоная личба была. Так тиж и козацкого войска при гетману Хмелницкому болей ста тисяч было, которих войско коронное барзо спирало, же троха не в облеженю зоставали козаки, в чом нічого не вонтпил Хмелницькій, бо послал по орди. И якскоро орда притягнула великою потугою, зараз того часу войско коронное собою стривожили, и так орда с козаками тое войско розгромили, же мусліо утікати ку Константину Великому, оставивши тяжари военніє, тилко з скарбними возами. Але постарому и тое в руки козаком и татаром ся достало, бо наганяючи шляхом, оных рубали, а которіє и до Константинова пришли, там мост под самим містом обломали, и так переправу утративши, мусліо там погибати. А и хто в Константинов увойшол, и тіє не одержалися в Константинові, але усе розно в Польцу пойшло розгромленное войско. А многіє з панов и шляхти в неволю пойшли, а иних постинано много, бо орда не брала полону задля того, жеби не обтяжались, але усе стинали, и так Хмелницькій з своїми войсками и татари или с ордами великими просто ку Львову потягли, пустошили усі городи, и под Львов подступивши, попустошил, тилко самій город Львов окуп за себе дал орді и Хмелницкому. И так оттуля Хмелницькій зо всіми потугами потягнул под Замостя, а там стоячи, орда с козаками по самую Вислу пустошили, также Волинь городи значніє повиймали: Острог Великій, Заславя, Луцко, Володимир, Кобрин, аж и Берестя Литовское. И хто может зраховати так неошацванную шкоду в людех, що орди позабирали, а маєтности козаки побрали, бо в тот час не било милосердія межі народом людским. <...>

Не тил жидов губили и шляхту, але и посполитим людем, в тих краях живучим, тая ж біда была, многіє в неволю татарскую пойшли, а найбарзій ремесники молодіє, которіє себі голови голили

пополску, чуприну, пускаючи наверх голови. Але предся русь християне в тих повітах в городах позоставали, и ежели якого поляка межи собою закрили, то тот жив. Костелі зась римські пустошили, склепи с трупами откоповали, мертвих тіла з гробов викидали и обдирали и в том одію ходли. Где тое спустошеня того літа тривало аж, почавши от петрова поста, до филипова посту, там под Замостям зоставал Хмелницькій, бо Господь Бог за гріхи навиділ землю такою тяжкою войною и отнял оной господара, тоест короля щасливого Владислава, которій на початку тоей нещасной войни померл, вьехавши з Вилня у Меречу. И так не могли панове сенаторове тому запобігти згодою, але що порвалися войною, на собі понесли. Аж видячи так великій упадок своей шляхти панов значних и войска и подданных утрати, в тот час почали старатися о королю собі и обобрали на королевство полское Яна Казіміра, роженого брата зейшого короля Владислава. Где зоставши королем, обослал гетмана Хмелницкого писмом, напоминаючи, жеби юже панство не пустошил, що гетман Хмелницькій на писмо королевское вернулся на зиму на Україну до Чигирина и там жону собі понял куму Чаплинскую, маючую мужа живого, а орди в Крим пошли з добичу.

Того ж року по росказанню гетмана Хмелницкого полк Ніжинській ходил доставати Кодака, и идучи ку Дніпру, чинили великіе кривди людем. Где люде, розуміючи оных за войско литовское, и якобы то оны идут на оборону Кодака, а не доставати, и несподіване напавши, нікаторіе сотні погромили в Рашевці за Комишним. Але зась скупившись тот полк у Максимовці над Дніпром, тое войско розбили, же мало которій з їх увойшол, и переправивши Дніпр, потягнули под Кодак, которій держачи в осаді през килка неділь, оным докучили, аж мусіли ся здати. И так усіх жолніров с Кодаку спровадили вцілости до Чигирина, и там чигиринці оних пожаковали, а коменданта узяли за сторожу, которого напотом Хмелницькій в Полщу отпустил. <...>

Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 51—54.

65. Міжнародні зносини Війська Запорозького

Договір поміж Цісарем Турецьким і Військом Запорозьким з народом Руським відносно торгівлі на Чорному морі (серпень 1648 р.)

1

Цісар, Його Милість Турецький дає свободу Козацькому війську і його землі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів; також по морі Білім (Середземнім) до всіх своїх держав і їх портів, а теж до чужих панів і держав християнських, також по всіх ріках і містах, з якими вони захотіли б торгувати, продавати, купувати і міняти, після своєї волі задержуватися у порті або від'їжджати, коли захочуть, без ніякого задержання, спротиву і затруднень.

2

З метою допомоги для нових торгів Війська Запорозького і його землі. Цісар Його Милість Турецький звільняє їх купців від усяких мит і податків, а також їх товари, які б вони або до його держав привозили, або з його держав вивозили, і то до ста років (якщо не можна було б до ста, то хоч до п'ятдесят, але принаймні до тридцяти); цього усі уряди будуть дотримуватися: а по закінченні — дай Боже — ста років не будуть обтяжені більшими податками, чим самі турки.

3

Цісар Його Милість дозволяє Війську Козацькому будувати складові доми по містах і портах Цісаря Його Милості Турецького, як на Чорнім, так і Білім (Середземнім) морю, там вести торгівлю, і жити із всією свободою без жодних податків до згаданих ста років.

4

Резидент Війська Запорозького і його землі має жити у Стамбулі у слушній пошані, зі всією безпекою. Названий резидент має вимагати усю справедливість покривдженем козацьким купцям; також Військо Запорозьке повинно прийняти у своїм портовім місті резидента Цісаря Його Милості: він даватиме паспорти галерам або козацьким кораблям, хоч би куди вони захотіли плавати. І від паспорту не має більше брати, чим один червоний золотий (гульден), комендант галери або корабля повинен перед ним присягнути, що він не вчинить ніякої зради проти держав Цісаря

Його Милості. Той же резидент Цісаря Його Милості оцей закон, що тепер пишеться турецькою мовою, повинен дати кожному потребуєчому на письмі, з власноручним підписом та печаткою.

5

Щоб гальмувати свавільних людей, щоб не випадали на море, Військо Запорозьке зі згодою Цісаря Його Милості має побудувати кілька портових міст понижче порогів аж до гирла ріки Богу у Дніпро. Звідти має йти торгівля, і безпека на морі від свавільників має бути гарантована.

6

Якщо хтось свавільний із Війська Запорозького випав на море, Військо Запорозьке повинне над ним вчинити слушний суд у при-явності резидента Цісаря Його Милості. Але з того приводу ніхто в державі Цісаря Його Милості не повинен утрудняти або задержувати торгівлі Козацькі й купецтво їх.

7

Якщо б вибухнула з Дону якась сваволя, і звідти вони б ви-йшли на море для грабунку, спільно з турецькими галерами ко-зацькі повинні ловити і карати свавольників і взаємно собі пома-гати так, щоб море було чисте і вільне.

8

Якщо б козацька галера у чомусь порушила закон Цісаря Його Милості (Боже охорони!), старший тої галери повинен бути пока-раний, але вона з товарами та робітниками має бути вільною, так як мають бути вільними інші галери і кораблі, що були з нею ра-зом, щоб невинні не терпіли і щоб мир нічим не був порушений.

9

Якщо б галера або корабель козацький розбився при березі Цісаря Його Милості, всі речі, які можна заховати, мають бути заховані й віддані спадкоємцям.

10

Відносно купецьких довгів, закон козацьким купцям має бути таким же, як і туркам у всій турецькій державі, а теж нехайна справедливість.

11

Цісар Його Милість не дозволить забирати до жодних потреб ні до жодної услуги ані галер або кораблів козацьких, ані людей, ані товарів, ані зброї. Він їм обіцяє і гарантує, коли захочуть віль-ний вхід і вихід зі всім.

Якщо б якийсь купець помер в державі Цісаря Його Милості, чи то на морі, чи на суші, його добра будуть належати його наслідникам, і не можуть бути ніким задержані, навіть коли б він щось комусь усно або письмово записав при смерті. Це все не матиме ніякої ваги.

Козацькі купці можуть явно викуповувати християнських невольників у турків, а також турецьких у християн. Якщо б християнський невольник держави Цісаря Його Милості втік до галери, або корабля козацького, старший над галерою не повинен його таїти або переховувати, але повинен його видати. Зате не потерпить ніякої шкоди або кривди, ані він, ані його галери, люди, ані його товар. Якщо теж якийсь вільний челядник або невольник утік з козацької галери, його повинні турки видати козакам.

П р і ц а к О. Український Чорноморський флот в часи Богдана Хмельницького // Літ. Україна.— 1992.— 25 черв.

66. П. Алепський про освіченість українського народу

Починаючи з цього міста [Рашкова] і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що дуже здивувала нас: всі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того, священники навчають сиріт і не лишають їх неукраїнами блукати по вулицях...

Всякий базар і містечко в землі козаків має багато жителів, особливо маленьких дітей. Кожне місто має, може, до 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти. Вдів і сиріт у цій країні сила; чоловіки їхні були вбиті в безрадянних війнах. Але в них є хороший звичай: вони одружують своїх дітей молодими і тому вони численніші за зорі небесні і за пісок морський.

Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1897.— Кн. IV.— С. 2, 15.

67. Листи Богдана Хмельницького до московського царя з проханнями про об'єднання з Росією

1648, червня 8 (18). Черкаси.— Лист до Олексія Михайловича з повідомленням про перемоги на Жовтій Воді та під Корсунем і про бажання Запорозького Війська об'єднатися з Росією

Найяснійший, велможний і преславний цару Московский, а нам велче милостивий пане і добродію.

Подобно з презрєня божого тое ся стало, чоґо ми сами собі зичили і старалися о тое, абихмо часу теперішного могли през посланцов своїх доброго здоров'я вашей царской велможности навідити і найнижший поклон свой отдати. Ажно бог всемогущий здарив нам от твоего царского величества посланцув, хоч не до нас, до пана Киселя посланих в потребах его, которих товариші наші козаки в дорозі натрафивши, до нас до войска завернули. През которих радостно пришло нам твою царскую велможност відомим учинити о повоженю віри нашеє старожитной греческой, за котору з давних часов і за волности свої криваве заслужоние, от королей давних надание помираем і до тих час от безбожних ариян покою не маем. [Тв]орець ізбавитель наш Ісус Христос, ужаловавшис кривд убогих людей і кривавих слезь сирот бідних, ласково і милосердьем своїм святим оглянувшись на нас, подобно, пославши слово свое святое, ратовати нас рачил. Которую яму под нами били викопали, сами в ню ся обвалили, же дві войска з великими таборами їх помог нам господь бог опановати і трох гетманов живцем взяти з іншими їх санаторами: перший на Жолтой Воді, в полю посеред дороги запорозкой, комисар Шемберк і син пана краковского ні з одною душею не втекли. Потом сам гетман великий пан краковский із невинним добрим чоловіком паном Мартином Қалиновским, гетманом полним коронним, под Корсунем городом попали обадва в неволю і войско все їх кварталное, до щадку ест розбито. Ми їх не брали, але тие люди брали їх, которие нам служили [в той м]іре от царя кримского. Здалося те же нам і о том вашому [царскому] величеству ознаймити, же певная нас відомост зайш [ла от] князя Домініка Заславского, которий до нас прислал о мир просячи, і от пана Киселя, воеводи браславского, же певне короля, пана нашего, смерть взяла, так розуміем, же с причини тих же незбожних неприятелей его і наших, которих ест много королями в землі нашой, за чим земля теперь власне пуста. Зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своей землі, яко ваша царская велможност, православний хрестиянский цар, азали би предвічне пророчество от христа бога нашего ісполнилось, што все в руках его святое милости. В чом упевняем ваше царское ве-

личество, если би была на то воля божая, а поспех твуй царский зараз, не бавячися, на панство тое наступати, а ми зо всім Войском Запорозким услужить вашей царской велможности готовисмо, до которогосмо з найнижшими услугами своїми, яко найпилне ся отдаємо. А меновите будет то вашему царскому величеству слишно, если ляхи знову на нас схотят наступати, в тот же час чим боржей поспешайся із своей стороны на їх наступати, а ми їх за божею помощью отсул возмем і да ісправит бог з давних віков ознаймленное пророчество, которому ми сами себе полцевши, до милостивих нуг вашему царскому величеству, яко найуниженей, покорне отдаємо.

Дат с Черкас, іюня 8, 1648.

Вашему царскому величеству найнизшиї слуги, Богдан Хмельницкий, гетман з Войском его королевской милости Запорозким.

Адреса: Наяснійшому с незвитяжоному его царскому маестату, величеству государу цару Алексею Михайловичу, самодержцу і обладателю землі московское, світилу рускому, пану, пану нам велце милостивому і добродієві до отданя належит.

1649, квітня 22 (травня 2). Чигирин.— Лист до Олексія Михайловича з проханням подати допомогу проти польських військ та з подякою за дозвіл вільно торгувати в прикордонних російських землях

Божиєю милостию великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу, всеа Русии самодержцу [п. т.] Богдан Хмельницкой, гетман Войска Запорожского и все Войско Запорожское челом бьет.

Честно мы принявши грамоту от твоего царского величества, присланую с послом твоего царского величества з Григорьем Унковским, и с подъячим, в которой до нас милостиво пишешь, что пространною речью говорили з Григорьем Унковским и с подъячим, что тот Григорей Унковской от нас истинную изустную речь слышал, которую перед твоим царским величеством объявит. И о том бога просим, чтоб ляхи и жиды больши над православными християны не государствовали, понеже они, яко хитрые, издавна извыкли кровь христианскую розливати и измену чинити. Чаю, им бог больши не поможет, и совету с ними имети не хотим, только ваше царское величество благослови своей рати на них от Литвы, как наскорее наступити, а мы от сих украин за божиєю помощию на них пойдем. И желаем того, чтобы ваше царское величество, яко правдивый и православный государь христианский, единым государем нам, слугам своим, был, а мы со всем Войском Запорожским, как твоему царскому величеству, тако же и твоего царского величества сыну государю и великому князю Димитрию

Алексеевичю служить во всем приятно. Только ваше царское величество в скоре рати своей укажи наступить для всее подлинности и тем неприятелем не даться б распространять.

А что ваше царское величество прислал твое государское жалованье, твоего царского величества з дворянином з Григорьем Унковским и с подъячим, мы то с великою радостью приняли и за то твоему царскому величеству отслужовати будем и ниско бьем челом. Также и за великую милость твоему царскому величеству челом бьем, что ваше царское величество изволил по милости своей наши украинны с своего государства запасами всякими призирати и вольно купцом проезжать. А мы послали до полковников наших пограничных, что смирно сохранялись з городами пограничными твоего царского величества и в совокупленье меж собою, яко християне, жили. А хто б своевольный был и имел какую шкоду чинить, таких указали есмо горлом карать, о чем Григорей Унковской с подъячим изустно вашему царскому величеству объявит, которых мы со всем добрым отпускаем. Потом с нижайшими послугами нашими рицерскими вашему царскому величеству покорно ся отдаем.

Писан в Чигирине, 1649-го, апреля в 22 день.

Вашему царскому величеству всего добра желательные слуги, Богдан Хмельницкой, гетман с Войском Запорожским рукою власною.

1649, травня 3 (13). Чигирин.— Лист до Олексія Михайловича з повідомленням про посольство Федора Вешняка та побажанням, щоб цар став володарем України

Божиею милостию великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Руси самодержцу [п. т.], Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское челом бьет.

Выразумевши мы посольство от твоего царского величества через посланца Григорья Унковского и подъячего, и честно то принявши, много вашему царскому величеству за показаную милость челом бьем. А чтоб ваше царское величество не только с своего, но и с нашего посланца о всем сразумели, выслали есмы пана Федора Вешняка, полковника чигиринского, от всего Войска Запорожского, вручивши ему, чтоб с вашим царским величеством изустно розговорил и всю истинну исповел. Которому во всем ваше царское величество поверя, нас, слуг своих, до милости царского своего величества приими, и благослови, яко православный государь, рати своей на наступцов наших и на веру православную наступити. А мы в божий час от сих краев противо их пойдем и име-

ем в бозе надежду, что тот неприятель наш и до конца не будет потешен. Только вашему царскому величеству низко бьем челом; от милости своей не отдаляй нас; а мы бога о том молим, чтоб ваше царское величество, яко правдивый и православный государь, над нами царем и самодержцею был. И за таким совокупленьем всего православия надежда в бозе, что всякий неприятель на главу погибнет. Посланца нашего, ваше царское величество с миром отпусти; и нас под милость и оборону свою и всю Русь, ныне по милости божей против ляхов совокупляючюся, возьми. А мы вси единостайне, сиречь единодушно, готовы умирать за ваше царское величество, и с санжайшими послугами нашими рыцерскими вашему царскому величеству покорно ся отдаем.

Писан в Чигирине, 1649-го году, маия в 3 день.

Вашему царскому величеству всего добра желательный слуга и приятель, Богдан Хмельницкий, гетман с Войском Запорожским, рукою своею.

1653, липня 14 (24). Чигирин.— Лист до брянського воеводи Григорія Долгорукого про те, що почепському сотникові дано суворий наказ не кривдити російське населення

Божиею милостию великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Руси самодержца и многих государств государя и облаадателя, его царского величества стольнику и воеводе брянскому, князю Григорью Даниловичю Долгоруково, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского.

Писал ты к нам, к Богдану Хмельницкому, гетману Войска Запорожского, по указу его царского величества, что в порубежных городех казаки обиды великие людем его царского величества чинят. Чего мы не ведали и не велим того им чинить, потому что мы его царского величества милости ищем, и служити прямо и верно его пресветлому государству хочем, и ныне служим, и тебе добра хощем, стольнику и воеводе брянскому, князю Григорью Даниловичю Долгоруково, во всем. А к сотнику почепскому писали есми и крепко приказывали, чтоб он злых тех всех казаков казил и больши обиды чинить людем его царского величества не попускал, а тех, которых задержали было у себя, велели есмя отпустить. По сем здрав буди и богом храним.

Дан ис Чигирина, июля 14-го дня лета 1653-го.

Твоей милости всего добра желательный приятель Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского.

1653, серпня 9 (19). Чигирин.— Лист до Олексія Михайловича з приводу об'єднання України з Росією із проханням подати допомогу проти польських військ

Божиею милостию великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Русии самодержцу [п. т.] его царскому величеству, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское ниско до лица земли челом бьем.

Благонадежные бывшие о милости премногой, которую нам твое царское величество показати изволил с стольником Федором Обросимовичем Лодыженским, послом своим, обрадовал нас с милостивого жалованья своего, что не оставлены будем ис-под крепкие руки твоего царского величества. И мы, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского и все Войско Запорожское иному неверному царю служить не хотим, только тебе, великому государю православному, бьем челом, чтоб твое царское величество не оставляли нас. Король польский со всею силою лятцкою идет на нас, погубити хотя веру православную, церкви святые, народ православной христианский из Малые всея России. И мы, то вестно чинячи твоему великому государству, послали есми к тебе, великому государю, посланца нашего Гарасима Яковлева с товарищи, молящися прилежно пресветлому твоему лицу государскому, чтоб твое великое государство скорою и сильною ратию нам руку помочи послати изволил. А мы мириться не будем с королем до милостивыя вести от твоего великого государства. Только скору явити нам милость свою и посланца нашего, не задержав, отпустить изволь твое царское величество, бьем челом. И чтоб твое великое государство на многие лета здравствовал и царствовал, царя вечного усердно молим.

Писан в Чигирине, августа 9-го дня 1653-го.

Вашему царскому величеству прямые и верные слуги и подожки, Богдан Хмельницкий, гетман со всем Войском Запорожским.

1653, серпня 9 (19). Чигирин.— Лист до патріарха Никона з проханням клопотатись перед царем про об'єднання України з Росією та про допомогу у війні проти Польщі

Божиею милостию великому святителю, святейшему Нико [ну], патриарху царствующаго града Москвы [и] всеа Великия России, господину и пастырю его великому святительству, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское низко и смиренно до лица земли челом бьем.

Ведуще мы о ревности, ею же твое великое сиятельство ревнует по господе бозе вседержителю, по вере православной, по церкви божией и по всем народе восточнаго благочестия, просим твое великое святительство, да изволит быти о нас ходатай к его царскому величеству. Да подаст нам от великого государства своего руку помощи и рать нам отпустит в помощь на ляхов, понеже король приходит на нас со всею силою лядцкою веру православную, церкви божия и народ православно-христианский от земля потребити хотяй. Мы же служити неверному царю не хотим, то точию православному государю его царскому величеству челом бьем, и да под крепкую его великого государства рукою и покровом [м] пребудем, господа бога молим. И твое великое святительство, ходатая о нас ко богу и к его царскому величеству, просим о сем же; и сугубо великое твое святительство просящ [е], молим: да не возвратится посланец наш, Герасим Яцкович, от его царского величества и от твоего великого святительства к нам тощ, но скоро, с силою и помощию великого государя его царского величества не задержан, к нам да возвратится и да обрадует нас. Паки и паки твоему великому святительству молимся и молитвам святым и благословиению себе вручаем.

В Чигирине, 9 дня августа 1653.

Вашему великому святительству во всем повольные слуги и подножки Богдан Хмельницкий, гетман со всем Войском Запорожским.

*1653, серпня 12 (22). Суботів.— Лист до патріарха
Никона з висловленням вдячності за сприяння вирішенню
питання про об'єднання України з Росією та з проханням
поклопотатись про воєнну допомогу*

Божиею милостию великому святителю, святейшему Никону, патриарху царствующаго града Москвы и всеа Великия России, его великому святительству, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское смиренно подножию ног святительских челом бьем.

Благонадежны бывшие от великия милости пресветлаго царскаго величества, к нам указанныя, яко веру православную церкви, род благочестия восточнаго и нас, прямых слуг своих, его царское величество ущедрити и пожаловати изволил и под крепкую руку не отрочно прияти намерил, богу милостивому и неисчетней милости его царского величества о сем благодарим. Твое же великое святительство молим: да изволиши о нас к богу и к великому государю его царскому величеству неусыпный ходатай быти, да помощю руку подаст нам на врагев наших скорейшую и прескорейшую ратию своею великою государскою, да не безпомощным нам, что

зло сотворят и вознесется рог их нечестивый. О сем паки и паки молим и просим, да ускорит его царское величество и не оставит нас и ваше великое святительство да не изволит нас отвергнути, но молитвами святыми и благословением великим да благоволит покрывати и во отческой милости чадолюбно хранити, ей же и вручаемся.

3 Суботова, 12 дня месяца августа 1653.

Твоему великому святительству прямые и верные слуги, Богдан Хмельницкий, гетман со всем Войском Запорожским.

*1653, листопада 8 (18). Під Баром.— Лист
до повноважних послів російського уряду Василя
Бутурліна, Івана Алфер'єва та Ларіона Лопухіна у зв'язку
з рішенням прийняти Україну до складу Росії*

Божиєю милостию великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Руси самодержца и многих государств государя и облаадателя, его царского величества послом полномочным, боярину и наместнику тверскому Василью Васильевичу Бутурлину, околничему и наместнику муромскому Ивану Васильевичу Ольферьеву, думному дяку Лариону Дмитриевичу Лопухину, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского со всем Войском Запорожским здравствовати при долгоденствии от господа бога желает и поклон свой отдает.

Грамоту через Лаврена Капусту, посланника нашего, от его царского величества принесенную, радостно прочетше, сразумили смо же его царское величество, яко царь православный, не отпускаючи церквей восточных, нас со всем Войском Запорожским под крепкую руку примает и милостиво жалует, за которую милостивую ласку и великое жалованье ниско его царскому величеству до лица земли челом бьем, и абы многолетно государствовал бога всемогущего усердно молим. Аже для достаточного о всяких делех с нами розговору, милость вашу его царское величество к нам прислал, с того утешаемся по премногу и ради бы есми тотчас по указу его царского величества, с вашими милостями всему учинити досыт и присягу нашу его царскому величеству выконали и во всем на вечная времена грамотою ствердили. Толко что уже теперь до войск королевских и до самого короля блиско пришли есми и на всяк день наши войска с королевскими имеют потребу, трудно нам самим зараз ворочатца. Але скоро бог всемогущий, за счастливым государствием его царского величества, даст нам с королем расправитца, тот час к вашим милостем прибудем и о всем разговор будем имети. А тепер, кгда уже до короля так с нашими запорожскими, яко крымскими, нагайскими и всеми иными татарскими войски зближилися есми, теди король окопался под Жванцем за

Каменцом-Подольским и в таборе великий голод и нужда, много немцев умирают, яко всегда имеем языка. Для того, рачте ваша милость до звороту нашего промешкать в Переясловли и писать к его царьскому величеству, чтоб в те поры рать свою в нашу землю выправлять, потому что мы уже со всем его царскому величеству под крепкую руку поддаемся. При сем милостем вашим долголетно здравствовати желаем и поклон наш отдаем.

Дан с табору из-под Бару, ноября 8 дня 1653 года.

Милостем вашим всего добра желательный приятель и слуга, Богдан Хмельницкий, гетман с Войском Запорожским.

Мы ради бысмо зараз и тут с милостями вашими видетися и присягу нашу, где воля милостей ваших, выконали, але же тут войска все татарские и сам хан крымской с нами вместе, которой тому соединению с православием нашему неприятелю есть, трудно зараз того чинити, потому, скоро бы татары тое увидели, тотчас бы нас тут же отступили и, змовившися с кролем як неприятели со всех сторон на нас бы воевали, але в том тихо треба поступовати, кгдаж бог всемогущий нам свидетель, что за прямых слуг его царскому величеству поддаемся и скоро тут с королем разделаемся, на знак прямыя службы нашия присягу выкунаем. <...>

1653, грудня 21 (31). Корсунь.— Лист до російських послів Василя Бутурліна, Івана Алфер'єва та Ларіона Лопухіна з запрошенням прийхати у Переяслав для переговорів

Божиею милостию великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Русии самодержца и многих государств государя і обладателя, его царского величества боярину ближнему и наместнику тверскому Василью Васильевичу Бутурлину, окольничему и наместнику муромскому Ивану Васильевичю Олферьеву, да думному дяку Ларіону Дмитриевичю Лопухину, послон полномочным его царского величества, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, здравия и долгоденствия от бога всемогущего верне имети желаем.

Взяв мы подлинную ведомость, что милость ваша в великих делех от его царского величества до нас идете, и уже две грамоты, а ныне третью до милостей ваших посылаем, унижено просячи, чтоб милость ваша в Переясловле нас ожидали. Пошли было есмь уже и сами впрямь до Переясловля, надеючися там ваших милостей застать, но для некоторых наших войсковых дел сего ради вельми милостей ваших просим: извольте, милость ваша, как скорее до Переясловля ехать и о всех делех, его царскому величеству и нам належащих, там в Переясловлю розговоритися, для того и Ивана Федоренка до милостей ваших посылам, чтоб до Переяслов-

ля препроводил. И как скоро ваша милость в Переясловле будете, тотчас, не мешкая, нам знать давай [те], тогда и мы до ваших милостей поспешимся. А как скоро ис Путивля рушитесь, также вскорое до нас какова ни есть гонца своего высылайте.

А естли бы ваша милость до нас итти не хотели, тогда бы войска наши в сумнении быти имели, занеже мы милость его царского величества некоторым и старшинам нашим объявили есмы. Ныне же надобно в то получать, чтоб неприятель, как его царского величества, также и наш, потехи не восприял, которой коньми опал и нужею великою приморен есть. И мы никакова перемирья с ними не чинили есмя, послыша о милостивом жалованье его царского величества, что нас под крыле свои и милостивое жалованье приняти изволил. Больше сего, когда бог всемогущей в добром здоровье нас с вашею милостью снесет, обо всем пространнее словесно розговор меж себя имети будем. По сем милостивому жалованью и приятству ваших милостей прилежно вручаемся.

Писан ис Корсуна, декабря в 21 день 1653-го году.

Милостям вашим во всем желательные приятели и слуги Богдан Хмельницкий, гетман с Войском Запорожским.

*1654, січня 8 (18). Переяслав.— Лист до
Олексія Михайловича з подякою за об'єднання
України з Росією*

Божию милостию великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу, всеа Великия и Малыя Руси самодержцу [п. т.] вашему царскому величеству, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского и все Войско Запорожское ниско до лица земли челом бьет.

Богу милостивому и вашему царскому величеству велико благодарим, получивше ныне, что от веку жадали есмо, промыслом божим и милостию неизчетною вашего царского величества: что ваше царское величество пожаловати, под крепкую и высокую руку свою государскую нас верных слуг своих приняти изволил, мы Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского и все Войско Запорожское, за милость неизреченную, вашему царскому величеству паки и паки до лица земли низко челом бьем; а по словеси евангелскому веру вашему царскому величеству учинили есмо. И то дело совершили есмя перед ближним боярином вашего царского величества и наместником тверским Васильем Васильевичем Бутурлиным, окольничим и наместником муромским Иваном Васильевичем Ольферьевым, да думным дьяком Ларионом Дмитриевичем Лопухиным; и просим: изволь, ваше царское величество, нас верных слуг и подданных своих имести и от всех неприятелей боронити. А что есмя с ближним боярином вашего царского величе-

ства и с товарищи его разговаривали о всяких делех, они про то про все пространнее вашему царскому величеству скажут. Потом, дабы ваше царское величество на великих престолах великого царства российского долголетне царствовал и нас милостию и великими щедротами своими государскими прямыми и верных слуг и поданных своих жаловати и миловати изволил, просим, паки и паки просим, и себе самих в милость премногую вашего царского величества усердно вручаем.

Дан с Переясловля, дня 8 генваря, лета божияго 1654-го.

Вашему царскому величеству верные подданные и нанижайшие слуги, Богдан Хмельницкий, гетман с Войском вашего царского величества Запорожским.

Документи Богдана Хмельницького / Упоряд.: І. Крип'якевич, Г. Бутич.— К., 1961.— С. 48—49; 115—118; 297—300; 307—308; 311—312; 316; 323—325.

68. З ухвали Земського собору в Москві про приєднання України до Росії (1 жовтня 1653 р.)

О гетмане о Богдане Хмельницком и о всем войске запорожском бояре и думные люди приговорили, чтобы великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович, всеа Руси, изволил того гетьмана Богдана Хмельницкого и все войско запорожское, с городами их и с землями, принять под свою государскую высокую руку, для православные христианские веры и святых божиих церквей, потому что паны рада и вся Речь Посполитая на православную христианскую веру и на святые божии церкви востали и хотят их искоренить, и для того, что они гетман Богдан Хмельницкий и все войско запорожское присылали к великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Руси, бити челом многжда, чтоб он великий государь православные христианские веры искоренить и святых божию церквей разорить гонителем их и клятвопреступником не дал и над ними умилосердился, велел их принять под свою государскую высокую руку; а будет государь их не пожалует, под свою государскую высокую руку принять не изволит, и великий бы государь, для православных христианских веры, и святых божиих церквей в них вступился, велел их помирити через своих великих послов, чтоб им той мир был надежен. И по государеву указу, а по их челобитью, государевы великие послы в ответех паном раде говорили, чтобы король и паны рада междоусобье успокоили и с черкасы помирились и православную христианскую веру не гонили, и церквей божиих не откомали и неволи им ни в чем не чинили, а учинили б мир по зборовскому догово-

ру; а великий государь, его царское величество, для православные христианские веры, Яну Казимеру королю такую поступку учинит: тем людям, которые в его государском имянованье в прописках объявились, те их вины велит им отдать. И Ян Казимер король и паны рада и то дело поставили ни во что и в миру с черкасы отказали. Да и потому доведетца их принять: в присяге Яна Казимера король написано, что ему в вере христианской остерегати и защищати и никакими мерами для веры самому не теснити и никого на то не поущати; а будет он тое своей присяги не сдержит, и он подданных своих от всякие верности и послушанья чинит свободными; и он Ян Казимер тое своей присяги не сдержал, и на православную христианскую веру греческого закона встал, и церкви божии многие разорил, а в иных унию учинил; и чтоб их не отпустить в подданство турецкому салтану или крымскому хану, потому что они стали ныне присягою королевскою волные люди, и потому по всему приговорили: гетмаца Богдана Хмельницкого и все войско запорожское с городами и с землями принять.

А столники, и стряпчие, и дворяне московские, и дьяки, и жильцы и дворяне ж и дети боярские из городов, и головы стрелецкие, и гости, и гостинные и суконные сотни и черных сотен и дворцовых слобод тяглые люди, и стрелцы, о государственой чести и о приеме гетмана Богдана Хмельницкого и всего войска запорожского допрашиваны по чином, порознь. И они говорили тож, что за честь блаженные памяти великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси, и за честь сына его государева, великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Руси, стояти и против литовского короля война вестъ; а они служилые люди за их государскую честь учнут с литовским королем битися, не щадя голов своих, и ради помереть за их государскую честь. А торговые всяких чинов люди вспоможеньем и за их государскую честь головами ж своими ради помереть; а гетмана Богдана Хмельницкого, для православные христианские веры и святых божиих церквей, пожаловал бы великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович, всеа Руси, по их челобитью, велел их принять под свою государскую высокую руку.

Акты Южной и Западной России.— Т. 10, № 2.— С. 16—18.

69. Статті Богдана Хмельницького [березень 1654 р.]

Бють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всеї Великої і Малої Росії самодержавцеві і многих держав государеві й обладателеві піддані його царського величества Богдан Хмельницький гетьман Запорозького війська і

весь мир християнський російський, аби його царське величство пожалував їх тим (дав їм те), про що битимуть чолом (проситимуть) посланики їх, а вони його царському величству служитимуть во-віки в усім що їм государ повелить.

1. Щоб по містах урядники були обирани з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величства правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воевода царського величства, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б (Українцям) прикро; а як будуть старшими місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Що до сеї статті царське величство пожалував — велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками вийти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царське величство й віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришло царське величство. І ті прислані люде, котрих царське величство пришло до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милости царського величства, щоб давано 1000 золотих польських на підписків (канцеляристів), на судей військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 зол., на хорунжого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.

Царське величство пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на судей військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осаулів військових і полкових, щоб було по млину, для прогодовання, тому що несуть великі видатки.

Царське величство пожалував, велів бути по їх проханню.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей, що бувають при арматі, аби царське величство зволив вчинити милостиву ласку на зимове пригодованне і пристановище; також на арматного обозного 200 зол., а на хорунжого 50 зол.

Царське величство пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царському величству (в сих посольствах), мусять вони (козаци) сповіщати царське величство.

До сеї статі царське величство велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послі будуть присилатися з справами противними царському величству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величства, а без дозволу царського назад

їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам устний наказ. А в розмовах послали били чолом, щоб царське величество велів дати свою государську жалувану грамоту на його маєтності.

Царське величество пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государську жалувану грамоту на маєтності, котрими вони тепер володіють.

7. Аби царське величество зволив післати своє військо під Смоленськ не гаючися ні трохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з іншими (військами), бо тепер війська (польські) потомлені — нехай не вірять ніякому лукавству (Поляків), коли б почали що вимишляти.

Царське величество постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воеводів післати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби наємного війська тут на польським пограничу, для безпечности було з 3000 або скільки буде воля царського величества — хоч і більше.

Військові люди царського величества на пограничу для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Завсіди був такий звичай, що війську Запорозькому плачено. Бють чолом і тепер царському величеству, аби давано на полковника 100 ефимків, на осаулів по 200 золотих, на осаулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських.

Попередніх літ прислав до царського величества гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке і били чолом багато разів, щоб його царське величество їх пожалував, уступився за них задля православної християнської віри і святих божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государську високу руку, тому що у його цар. величества була вічна згода з королями польськими і в. кн. литовським. А хоч з королівської сторони батькові цар. величества святої памяти вел. государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріярхові Філаретові Никитичови, і великому государеві нашому Олексієві Михайловичу сталося багато нечести і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і соймовими постановами царське величество чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Ян Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівського трактату: православної віри християнської не гонив, уніятів усіх викорінив,— зате царське величество хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государської чес-

ти належала кара смертна. Про се посилав він до короля Яна Казимира своїх великих і уповноважених послів: боярина і намісника великопермського Бориса Олександровича Репнина-Оболенского з товаришами. І ті великі і уповноважені послы царського величства про ту згоду і про вчинки королеві і панам-раді говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і пани-рада на се ніяк не пристали, і сю велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величства відправили з нічим. Тоді великий государ наш, видівши так багато несправности з королівської сторони, грубости і неправди, і бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів Латинян (католиків), що хочуть церкви божі знищити і віру християнську викоринити, прийняв вас під свою високу руку. А для оборони вашої зібрав багато руського, німецького і татарського війська — сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воеводів з великим військом, і на те зібране війська, за государевим наказом, роздано великі гроші.

Тому їм, послам, тепер, бачучи таку ласку до них царського величства й оборону, говорити про плату Запорозькому війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Василевич Бутурлин з товаришами, гетьман в розмовах з ними про число Запорозького війська говорив, щоб зробити 60 тисяч, а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони просити плати у государя не будуть. Про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й иншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах, про се царському величеству не відомо, і великий государ посилає дворян, щоб списали доходи. Як ті дворяни царського величства опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царським величством, буде наказ про плату Запорозькому війську. А тепер царське величство, жалуючи гетьмана і все Запорозьке військо, давнім звичаєм предків своїх, великих государів, хоче післати гетьманові і всьому війську Запорозькому своє государське жалуванне золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахани й Казани, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в брацтві (з козаками), треба дати час і її не зачіпати.

Наказ і повелінне до козаків на Дін післано: коли Кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли Кримці зачіплять, то царське величство велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсіди по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає — тепер нехай би царське величство пожалував, зволив наділити харчом і порохом для армати. Також і тим, що за Порогами коша стережуть, аби цар-

ське величство зволив показати свою ласку,— бо його неможна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царського величства, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали, і скільки доходу буде зібрано на царське величство.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольности велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб війська Запорозького було 60 000 — То великий государ наш на те зволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. То ж як ви, посли будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписсю прислав негайно царському величству.

Грушевський М. С. *Історія України-Руси.*— К., 1931.— Т. 9, ч. II.— С. 814—819.

70. Царські жалувальні грамоти Війську Запорозькому

Привілей Війську Запорозькому:

<...> З ласки божої ми великий государ (і т. д.) пожалували сьмо наших підданихъ Богдана Хмельницького гетьмана Запорозького війська, і писаря Івана Виговського, судей військових, полковників, осаулів, сотників і все військо Запорозьке.

В нинішнім 162 році гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке за ласкою божою віддалились під нашу государську високу руку і вчинили присягу нам, великому государеві і нашим дітям і наслідникам на вічне підданство, і в місяці березні прислали до нас вони, гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке своїх посланників Самійла Богданова суддю військового та Павла Тетерю полковника переяславського. В листі своїм до нас, великого государя, писав гетьман і били чолом його посланники, щоб ми, великий государ, пожалували його, гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке,— веліли потвердити їх права і вільности військові, які були за вел. князів руських і королів польських — що судилися (розумій: своїм судом) і вільности свої мали в маетках і судах,— аби в ті їх військові суди ніхто не мішався, а щоб судились вони своїми старшими, і щоб їх давніших прав, даних людям духовного і світського чину від великих князів руських і королів польських ми не нарушали, і на ті їх права дали нашу жалувальну грамоту за нашою государською печаттю. Щоб військо Запорозьке реєстрове ми означили в шістдесят тисяч і те число щоб завсіди було заповнене. А коли б волею

божою прийшла гетьманові смерть, аби ми, великий государ, лишили війську Запорозькому вибрати гетьмана, самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть, вони про те об'являть нам. А що на булаву гетьманську дано було Чигиринське староство з усіма приналежностями, то щоб і ми, великий государ, пожалували, веліли бути йому при булаві. Маєтків козацьких і земель, які мають для прожитку, аби відібрати від них не веліли; також аби діти вдів, які зістаються після козаків, мали права такі як діди й батьки їх. Послів, що здавна приходять до Запорозького війська з чужих земель, котрі будуть з чимсь добрим, тих гетьманові і Запорозькому війську аби ми лишили приймати, а колиб щось було противне нашому царському величеству, аби про те зараз оповіщали нам, великому государеві.

То ми, великий государ, підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького і все наше військо Запорозьке пожалували — веліли їм бути під нашою, царського величества, високою рукою, згідно з давнішими їх правами і привилеями, даними їм від королів польських і вел. кн. литовських, і тих прав і вільностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давнішим правам їх, а наші царського величества бояре і воеводи в їх військові суди мішатися не будуть. Число Запорозького війська, за їх власному проханням, веліли ми означити в 60 000 реєстрових, і щоб завсіди се число було повне. А коли б волею божою прийшла гетьманові смерть, ми, великий государ, лишили Запорозькому війську вибирати гетьмана самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, великого государя; а той нововибраний гетьман аби вчинив присягу нам, великому государю, при тім кого ми вкажемо. А при булаві гетьманській веліли ми бути Чигиринському староству, по попередньому, з усіма приналежностями, які були при нім давніше. Також маєтків козацьких і земель, які вони мають для прожитку, від них і від дітей удів які зістаються по козаках, ми не веліли відібрати, а бути при них по давньому. А коли почнуть приходити в військо Запорозьке до гетьмана Богдана Хмельницького послі з котрихось пограничних держав з чимсь добрим, ми, великий государ, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все: з яких держав і в яких справах ті послі були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь послі були прислані від когось з якоюсь справою противною нам, великому государеві, — таких послів війську затримувати і також зараз писати про них до нас, а без нашого указу назад їх не пускати. А з турецьким султаном і з польським королем без нашого указу зносити не мати.

І з ласки нашої підданим нашим: Богданові Хмельницькому гетьманові і всьому війську Запорозькому, бути під нашою висо-

кою рукою по своїм давнішим правам і привілеям і по всім вище писаним статтям. Служити нам, великому государеві, і сину нашому государеві царевичеві князеві Олексієві Олексієвичеві і наслідникам нашим щиро, всякого добра шукати і на наших неприяте-лів, куди їм буде нам государський наказ, ходити і битись, і у всім бути в нашій государській волі во віки.

А що вище згадані посланники Самійло і Павло іменем Богдана Хмельницького гетьмана і всього війська Запорозького били чолом про інші статті нашому царському величеству і подали ті статті нашим ближнім боярам Олексієві Никитовичу Трубецькому, Василеві Василевичу Бутурлину, Петрові Петровичу Головину і думному дяку Алмазові Іванову,— ми, великий государ, ласкаво вислухали ті статті, і яка воля наша на котру статтю, то веліли ми підписати під тими статтями, і ті статті з нашим указом веліли дати тим посланникам Самійлові і Павлові.

І хочемо ми його, гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо Запорозьке держати в нашій милостивій ласці і піклуванню — нехай вони будуть певні нашої государської милости.

Дана ся жалувальна грамота нашого царського величества за нашу державною печаттю в нашій столичнім місті Москві року від сотворення світу 7163 г., місяця марта 27 дня. З божої ласки великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович всеї Великої і Малої Росії самодержець.

Привілей шляхті

Нинішнього 162 року, як гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорозьке і вся Мала Русь піддалися під нашу царську руку і зложили присягу нам і нашим дітям і наступникам, і в місяці березні прислали своїх посланників С. Богдановича і П. Тетерю, щоб ми його, гетьмана, і все військо Запорозьке пожалували: шляхті благочестивої віри, що пробуває в Малій Росії і присягу нам зложила, щоб ми дозволили бути при своїх шляхетських вільностях, правах і привілеях: старших з-поміж себе вибирати собі на уряди судові, маєтностями своїми володіти свобідно, як то було давніше за королів польських, і суди земські й гродські відправляти через урядників, яких вони з-поміж себе виберуть. То ми на прохане підданного нашого, Б. Хмельницького, і всього Війська Запорозького, тій шляхті, що пробуває в нашій батьківщині — Малій Росії, веліли бути під нашою високою рукою на давніх правах і привілеях, як були їм надані права, привілеї і вільности від польських королів. Вільностей їх шляхетських ні в чім порушувати не позволимо. Вибирати їм старших з-поміж себе на уряди судові, земські і гродські, маєтностями своїми володіти і своїм правом судитися ми їм позволимо. Мають сі мешканці нашої батьківщини, Малої Росії,— шляхта — жити під нашою високою рукою за своїми давніми правами і привілеями, в вільностях шляхетських

свобідно і без якої небудь неволі, так як і у сій нашій жалувальній грамоті написано, служити і всякого добра бажати нам, сину нашому Олексієві і наступникам нашим, на наших неприятелів, куди буде від нас звелено ходити і битися з ними, а нашій волі в усім бути послушними.

Грушевський М. С. *Історія України-Руси.*— Т. 9, ч. 2.— С. 820—825.

71. М. С. Грушевський. 250 літ

Коли Ви читаєте сі рядки, минає 250 літ від прилучення України до московської держави: 8 січня ст. ст. 1654 р. провідник українського народу, гетьман Богдан Хмельницький зі старшиною, зложив присягу на вірність московському цареві.

Чи припускав він, що ті відносини, які зв'язував він сею присягою, потривають так довго? — З певністю — ні.

Для нього се була дипломатична комбінація, одна з карт широкої політичної гри, яку повів сей «малий і незначний чоловік», як він себе називав, з польською адміністрацією несподівано виросла величезна війна, що перевернула давнішу політичну систему східної Європи, так і ся його дипломатична комбінація — союз із Москвою, несподівано сталася підвалиною нового політичного групування половини Європи.

В перших початках повстання Хмельницькому пощастило здобути поміч кримської Орди і се забезпечило йому перші успіхи, дало можливість увільнити Подніпров'я від польського війська, скупитися великим силам і розвинутися народному повстанню в такій величезній скалі, якої не бачило ні одно з попередніх козацьких повстань. Але татари були непевними союзниками, і тому Хмельницький старається здобути інших союзників. Особливо коли в його власній свідомості війна піднята в інтересах козацької верстви перетворилася в боротьбу за права цілого народу, за незалежність України, і він уже не хотів миритися з польським правительством на дрібних компромісах (січень — лютий 1649), він шукає нових точок опори для нової боротьби з Польщею, що мала бути боротьбою за життя й на смерть. Він веде переговори з Туреччиною, Москвою, Волощиною, Семигородом, Швецією, стараючися всякими способами втягнути їх у свою війну з Польщею і залізним перстеном здусити її. Ся моментальна ціль стоїть перед його очима, і він лишає завтрашньому дневі журитися завтрашніми справами. Як зручний дипломат, вихований у найвищій школі дипломатії — орієнтальний, він не робив скрупулів в обіцянках і формах, якими позискує собі союзників. Змушений зрадою татар до трактатів з Польщею, він у сих трактатах признав себе підданим польської

республіки, zarazом укладає умову з Туреччиною, в якій за обіцянку помічі пресії на татар признає над собою зверхність Оттоманської Порти, а коли показалося, що московський цар представляє собі союз із Україною проти Польщі не інакше, як у формі підданства під владу Москви, не робить трудностей у признанні над Україною московської зверхности. <...>

Але Хмельницький перечислився, міряючи відносини до Москви практикою своїх відносин до безсильного правительства анархічної Польщі. Так тяжко рішившись на участь в українській справі, Москва, раз узявши Україну в свою протекцію, держалася її міцно і не пускала з рук, постановивши перетворити її з часом на свою провінцію. Ухопивши Хмельницького за слово, цар разом із посольством, що мало взяти з нього й українців присягу вірности, вислав на Україну воевод з військом, що мали збудувати московську кріпость у Києві, обсадити залогою, і ся залога послужила першою основою московської влади на Україні. І потім московське правительство пильно користало з усякої нагоди побільшити залежність України від себе. <...>

Хмельницький відчув дуже скоро свою помилку. Він відкладає свою боротьбу з Польщею, навіть на зазиви московського правительства не хоче братися до походів на поляків і натомість заподадливо старається знайти нову підставу своїй політиці, аби опершись на ній зірвати з Москвою. Такою новою опорою являється для нього союз зі Швецією й Семигородом; Хмельницький плянує з ними спільну кампанію проти поляків, укладається про розділ Польщі і готується до рішучого розриву з Москвою. На жадання московського правительства (що тим часом уложило союз з Польщею проти Швеції) — зірвати з шведами, відповідає він рішучою відмовою, і так само рішучо ставиться проти замірів розширення інгеренції московської адміністрації на Україні. Розрив висів у повітрі. Але в сю критичну хвилю Хмельницький умирає (27 липня 1657 р.). Узол, зав'язаний ним на швидку руку, лишився нерозв'язаним.

Його товариші й наступники, вірні ідеї автономії України, стараються далі знайти опору проти московського централізму. Гетьман Виговський пробує опертися на Польщі й татарах, Дорошенко на Туреччині, Мазепа й Орлик на Швеції, але роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підривало сили народу, а московське правительство користувалося і сим роздвоєнням і всіми ваганнями, замішаннями, суперечностями, щоб вести далі свою централістичну політику й обмежувати крок за кроком автономію України. <...>

Можність вести високу політику була втрачена українською суспільністю. Українське відраження, що зачиналося тоді, як кружок Капніста думав над останніми плянами дипломатичної акції,

перенесло центр ваги в іншу сферу — культурної роботи, освідомлення й подвигнення мас. Кружок зав'язаний чільнішими українськими патріотами в Києві двісті літ по Хмельниччині (т. зв. Кирило-Мефодієве братство), у своїй програмі — першій серйозній і свідомій програмі відродження України — рішуче переносить головну вагу в сферу культурних і соціальних ідеалів, хоч і не вирікається політичних, автономічних постулатів. Він іде свідомо назустріч соціальним змаганням мас, із якими розминулися, зігнувшись чи переочивши їх, великі провідники української революції XVII в. — і підкладає нову, міцну підвалину під будову українського відродження.

1 (14) XII. 1903.

Вивід прав України.— Львів, 1991.— С. 84, 86—88.

72. Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до Богдана Хмельницького з вимогою розірвати російсько-український союз

1 грудня 1654 р., Бахчисарай

Пане Хмельницький, гетьмане з Військом Запорозьким!

Вислухавши ваших посланців і, не затримавши їх, якнайшвидше відправляємо. Якщо ви хочете бути з нами, вчините; якщо ви відлучитеся від Москви, то будете нам приятелями, як славної пам'яті Іслам-Гірей хан, брат мій старший, був у приязні добрій з вами, так теж і мене будете мати за приятеля. Якщо ж ви боїтеся поляків, що вам будуть чинити кривди, то я на тому стою, що вам не вчинять жодної кривди. Щоб то за приязнь була між нами, коли б вам яка кривда була від ляхів. І взагалі ми обіцяємо, що жодної кривди не будете мати від них. Якщо ви теж відлучитеся від Москви, то будемо в ліпшій приязні, ніж перед тим була. Решту доповідь усно наш посланець.

А за цим віддаю вас господу богу всемогутньому.

В Бахчисараї. 1 дня грудня 1654.

Вам всього добра зичить Мехмет Гірей, хан і цар кримський.

Архіви України.— 1989.— № 5.— С. 74.

73. Гадяцький трактат (1658 р.)

В ім'я боже, амінь. На вічну пам'ять теперішнім і наступним!

Комісія між станами Корони Польської і в. кн. Литовського з

одної сторони і вельм. гетьманом і військом Зап. з другої — докінчена дня 6 (16) вересня 1658 р. вельм. Стан. Казим. Беньовським і Казим. Людв. Євлашевським — визначеними з сойму від найясн. короля Яна Казимира комісарами, з вельм. гетьманом Ів. Виговським і всім військом Зап., в обозі під Гадячом.— Дай боже щоб щасливо і вічно-тривало!

Вельм. гетьман Зап. з усім військом Зап. на вищезгаданім місці, прийнявши нас комісарів як годиться пристойно і вдячно і зваживши нашу повновласть комісарську, надану нам повагою соймовою, декларував з усім військом:

Як не з доброї волі, а тільки з мусу, притиснене різними опресіями, військо Зап. приступило до своєї оборони,— так тепер, коли й. кор. м. (його королівська милість.— *Ред.*), пробачивши своїм батьківським серцем все що сталося в тім замішанню, закликає нас до одності,— вони не погорджують ласкою й. кор. м. і покійно приймають цю поблажливість (клеменцію) доброго пана, приступають до цієї комісії, а далі до спільної наради щодо згоди, щирості і обопільної любові. Бога сил небесних беруть за свідка в тім, що все, що постановляється, буде дотримуватися щиро і правдиво вічними часами.

Згоду вічну й нерозривну поставили ми таким чином:

1. Релігія грецька старинна, така, з якою Русь приступила до Корони Пол., аби зіставалася при своїх прерогативах і вільнім уживанню свого богослуження, по всіх містах, містечках і селах, в Короні Пол. і в. кн. Лит.,— так далеко, як сягає язик народу Руського. На соймах, в війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але в публичних процесіях, в відвідуванню хворих з святощами, в хованню померших і взагалі у всім — так як свобідно і прилюдно виконує своє богослуження обряд римський.

Тій же грецькій релігії дається право свобідного фундування нових церков і монастирів, так само поновлення і поправління старих.

Церкви і маєтності здавна надані на церкви старинної грецької віри мають зіставатися за греками православними старинними. Після того як зложено буде присягу вірності, протягом півроку всі такі церкви мають бути подані (в реєстрах) від полковників та іншої старшини війська Зап. тим комісарам, що будуть визначені з обох сторін.

А унія, що викликала досі замішання в Рчп., касується і в Короні і в в. кн. Лит.— і хто хоче, нехай вертає до римського, а хто хоче — до грецького не уніатського богослуження.

Світські пани римської віри — дідичі й урядники й. кор. м.— не матимуть ніякої юрисдикції над духовними і світськими людьми, ані над ченцями — тільки їх законний пастир.

А що в спільній вітчизні мають обрядам належати і спільні

прерогативи і оздобі, тому о. митрополит київський теперішній і його наступники з 4 владиками: луцьким, львівським, перемиським і холмським засідатимуть в сенаті в своїм порядку: з тими ж правами і правом голоса як духовні римського обряду, тільки митрополитові призначається місце після архиєпискупа львівського, а владикам після єпискупів своїх повітів.

В воеводстві Київським, Браславським і Чернігівським сенаторські дїгнітарства мають роздаватися тільки шляхтичам грецького обряду — до того здатним, що походять і мають маєтність у тих воеводствах.

Теперішні держателі, урядів зістаються при них. Але тим часом, з огляду на гетьманство, першим сенатором тих трьох воеводств має бути гетьман військ Руських, і вся київська юрисдикція до нього має належати, призначення підвоеводи та інших урядників. Це буде належати (до гетьмана) і застерігається на цей раз тільки доки він не прийде до посідання воеводства київського.

Також по містах коронних і в. кн. Лит., як сягають церкви грецького обряду, аби зростала обопільна любов, міщани римської і грецької релігії мають рівно заживати спільних вільностей і свобод, і грецька релігія, не має бути нікому перешкодою до магістрату.

В Києві король й. м. і стани коронні дозволяють засновати академію, котра має користуватися такими прерогативами і вільностями, як академія краківська, з тою тільки умовою, щоб у тій академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської, кальвинської, лютерської. А щоб студентам і учням не було ніякої оказії до бійок, всякі інші школи, які були в Києві перед тим, й. кор. м. накаже перенести де інде.

Другу таку ж академію й. к. м. і стани коронні і в. кн. Лит. дозволяють (заснувати) там, де для неї буде знайдене відповідне місце. Вона заживатиме тих же прав і вільностей, як і київська, але заснована має бути з тою ж умовою як київська: щоб у ній не було професорів, магістрів і студентів секти аріанської, кальвинської і лютерської. А де та академія буде заснована, там інші школи вже не мають засновуватися на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно ставити, свобідно в них науки відправляти і деякі книги друкувати про релігійні контрверсії — але не ображаючи маєстату кор. і без пасквілів на короля й. м.

2. А що вельм. гетьман з військом Зап., від Рчп. відірваним, з любові до короля, пана свого і власної вітчини, повертається (до них) вірикаючися заграничних протекцій, то й. кор. м. і всі стани кор. і в. кн. Лит. вічною амнестією, себо вічним забуттям покривають все, що з обох сторін допустив біг — полишаючи то

маєстатові його, як офіру за гріхи спільні. Забезпечують у тім всякого стану людей від найменших до найвищих без виїмку — як у війську Зап. так і шляхтичів, урядників і приватних людей, чисто всіх, котрі яким небудь чином пробували чи пробувають при гетьмані попереднім і теперішнім. Ні корол. маєстат, ні сенат, ні вся Рчп., ані хто з приватних людей не будуть підносити ніяких претензій супроти них взагалі або кожного з осібна, від найвищих до найменших. Навпаки — пробачивши собі обопільно християнським серцем, щиро, свідчачися старшим богом, всякі неприємності і все що діялося під час війн, вони ні явно ні потай не замишлятимуть ніяких пімст, ні практик. Не дадуть себе звести ніякими звільненнями з присяги для яких небудь потайних (skrette) замислів.

Всякі кадуки (конфіскації) випрошені ким-небудь під тими, що пробувають в війську Зап. і під шляхтою, що приставала до гетьмана і війська Зап. і до шведів і роздані від початку війни,— тепер всі без виїмку касуються і будуть скасовані законом, так щоб вони не шкодили ні гонорові ні власності чийй небудь. Де б вони (постанови про конфіскацію) не знаходилися, вони вважаються за скасовані і з книг (судових) еліміновані, і їх власникам надається право заволодіння — против котрого не можна посилатися на ніякі кадуки під карою інфамії.

А що і зміст і саме ім'я амнії повинно бути святе, і речі і люди всякої кондиції відновляються в попереднім стані, повертаються до тієї одності, згоди, любові, права і пана, як було перед війною,— то застерігається, що хто б важився рвати те святе об'єднання, смів публично, чи в приватнім зібранні закидати когось зраду,— такий має підпадати карам за порушення договору, і в усяких okazіях де б ішло про охорону від обмови, з обох сторін має переводитися пильно слідство.

Вся Річпосполита народу Польського, в. кн. Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновляється цілком такою як була перед війною, себто — ці три народи мають зіставитися непорушно, як були перед війною в границях своїх і при свободах (своїх) згідно з законами — в радах, судах і вільній елекції панів своїх — королів польських, литовських і руських. Коли під тягарем війни з заграничними державами щось постановлено було на зменшення границь і вільностей тих народів, це має вважатися за недійсне і пусте, і вищеназвані народи повинні зіставитися при своїх свободах, як єдине тіло одної і нероздільної Рчп., не роблячи між собою різниці з приводу віри: як хто визнавав і визнав християнську релігію — чи римську чи грецьку, всі зістають в спокою, при вільності. Хіба якісь засуди або декрети були винесені перед війною і за час війни цілком законно — при наявності сторін чи в відсутності.

3. Війська Зап. число має бути 60 тисяч, під владою гетьмана руського, згідно з стародавніми вольностями їх.

Скільки наемного («зтяжного») війська буде на Русі, все має бути під владою того ж гетьмана.

Пробувати військо Зап. має в тих воеводствах і маєтках, де воно було перед війною. Всякі вільності, надані (їм) привилеями найясніших королів польських, потверджуються: вони (козаки) зістаються при стародавних вільностях і звичаях своїх, що не тільки в нічім не обмежуються, але навпаки — потверджуються всякою повагою. Ніякий державець корол. маєтностей, ні староста, ні пан дідичний ні доживотний, ані їх підстарости, урядники і всякі інші слуги не будуть стягати ніяких податків з козацьких хуторів, сіл, містечок, домів, ні під яким претекстом. Вони мають бути вільні від яких-небудь тягарів, цла і мита, як люди лицарські, у всій Короні й. в. кн. Лит. Мають бути також вільні від усяких судів старостів, державців, панів і їх намісників — тільки під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських мають зіставатись. Також всякі наптки, лови в полях і на ріках й інші козацькі пожитки мають зіставатись при козаках свобідно, згідно з їх звичаями.

Зокрема, кого гетьман війська Руського подасть й. кор. мил. як гідних клейноту шляхетського для ще більшої заохоти до служби й кор. мил., тим усім без яких небудь труднощів, буде уділена нобілітація, з наданням всякої шляхетської вільності. Але так треба міркувати, щоб з кожного полку могло бути нобілітовано сто.

Ніяких військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в воеводство Київське, Браславське, Чернігівське. Тільки наемне військо, що пробуватиме під владою гетьмана військ Руських, вибиратиме хліб з королівських і духовних маєтностей вищезгаданих воеводств, за ординансом того ж гетьмана руського. А коли б була війна при границях Русі і треба було послати туди коронне військо в поміч, в таким разі це помічне військо має бути під регіментом гетьмана військ руських.

4. Для скріплення і більшої певності цього договору гетьман військ руських до кінця свого життя має бути гетьманом військ Руських і першим сенатором воеводства Київського, Браславського і Чернігівського. А по смерті його має бути вільний вибір гетьмана: стани воеводства Київського, Браславського і Чернігівського виберуть чотириох кандидатів, і з них одному король надасть (гетьманство).

Двір міппіса для биття всяких грошей має бути заложений в Києві, або де буде признано зручнішим — однієї якості і металу, і з королівською особою (портретом).

Податки, які Рпта ухвалитиме на соймі, в воев. Київським,

Браславським і Чернігівським мають уживатися на наємне військо, що буде під владою гетьмана військ Руських.

Спільні ради і спільні сили всіх тих народів против кожного неприятеля. Мають всі три старатися спільно всякими способами, аби Рпта мала вільну навігацію на Чорне море.

Коли б станом Коронним і в. кн. Лит. прийшлося почати війну з царем московським, військо Зап. до такої війни не буде притягнене.

Коли ж би цар не схотів вернути провінцій Річпосполитої і на неї наступав, тоді мають сполучитися всі сили: коронні, в. кн. Лит. і військо Руське Запорозьке, під регіментом свого гетьмана, і воювати.

Маєтності нерухомі і рухомі, королівщини і записи сум, конфісковані від обивателів Руської землі, котрі пристали до шведського або до запорозького війська і тепер вертаються до батьківщини,— мають їм бути повернені і служби їх в війську кор. і в. кн. Лит. мають бути компенсовані і оплачені.

5. Гетьмани з військом Зап.— теперішні і наступні — відступивши від усяких заграничних протекторів, більше до них приставати не мають. Навпаки — мають пробувати в вірності, підданстві і послушенстві у найясн. маєстату королівства польського і наступників його і всій Річпостолигій і будуть пробувати вічно.

Але так, щоб це не нарушало братерства зав'язаного з ханом кримським, а коли може то бути без порушення цілості Річпосполитої, то і з царем московським.

Посольств від заграничних (гетьман) не має приймати, і якби такі трапились — має їх відсилати до короля й. м.

Також ні війська стороннього вводити не буде, ні порозуміння з заграничними державами мати не буде; хіба сповіщаючи про це короля його милість.

6. Всяким приватним особам з обох сторін — в тім і духовним римського обряду відкривається безпечний поворот до біскупств, пробовств, каноній, плебаній і до належних до них маєтностей в воеводствах Київським, Браславським, Чернігівським, Подільським, також у в. кн. Лит., на Білій Русі і в Сіверщині. Також всім монахам до костелів, кляшторів, маєтностей і фундацій. Теж і світським особам обох сторін до їх маєтків дідичних, староств, держав, володінь власних, доживотних, заставних і за всякими іншими контрактами до них належних, в тих же вищеназваних воеводствах і в в. кн. Лит., на Білій Русі і на Сіверщині.

Але час повороту визначить король й. м., порозумівшись з гетьманом зап., і спосіб реіндукції (повороту у володіння) має заховуватися такий, що ніхто не має повертатися до свого володіння інакше як за універсалом й. корол. м. і вельм. гетьмана запорозького. В цім має бути порозуміння обох сторін.

Для судження всяких справ, як кримінальних так і поточних, має бути в тих трьох воеводствах свій окремий трибунал — з таким порядком, який вони самі собі уложать. Але, крім того, мають бути окремі судові староства в Овручу і Житомирі.

7. А для кращої певності — тому що гетьман з військом Зап., і ці воеводства, що були відірвалися, відкидають всяку протекцію інших народів і добровільно — як вільні до вільних, рівні до рівних і шановні до шановних повертають, — тому, для певнішого дотримання нинішнього акту король і Річсполита дозволяють народові Руському (мати) осібних канцлерів, маршалків і підскарбіїв з правами сенаторів, і інші уряди народу Руського.

Вони (канцлери) мають виконати присягу за ротою урядників коронних, з додатком такого пункту, що до нічого противного нинішньому актові вони своєї печаті не прибу́ють, навпаки — пильнуватимуть, щоб нічого не робилося проти цього акту — в конституціях і декретах соймових, рескриптах задворних, привілеях і універсалах.

До уряду і канцелярій цих канцлерів будуть належати всі духовні надання митрополії, єпископії, ігуменства і бенефіції, що належать до надання королівського в воеводстві Руським, Київським, Волинським, Подільським, Браславським і Чернігівським, а в воеводстві Київським, Браславським і Чернігівським — всі надання духовні і світські. Також суд в королівських містах і всякі декрети — задворні й судові — тільки в названих трьох воеводствах.

А що против цього акту вийшло б з канцелярії коронної або в. кн. Лит., то буде неважне, і той що добув такий привілей не тільки його тратить, але підпадає ще карі в 10 тис. кіп литовських, а судити його за це в королівським суді за спеціальним реєстром.

Аби з суперечок за підданих обвинувачених в своєвільстві не виходило нових замішань, — касуються всякі процеси про видачу підданих, про наїзди, забране майно, шкоди, починені під час внутрішньої війни, — земські, городські, трибунальські, також і декрети трибунальські, винесені в тих справах — особливо щодо воеводства Київського, Волинського, Браславського й Чернігівського.

При складанню договору з царем московським, коли б до того прийшло, король й. м. і стани коронні і в. кн. Лит. мають вимагати ненарушеної репутації (реабілітації) велм. гетьмана і нинішнього договору.

Пп. комісари і в. гетьман князівства Руського фактично ствердили нинішню комісію своєю присягою — як то свідчать їх підписи на ротах присяги. Понад то буде ця комісія конфірмована — від сенату присягою превел. кс. арцибіскупа гнєзненського, біскупа виленського, всіх чотирьох гетьманів і канцлерів обох народів, а від

кола рицарського — присягою маршалка посольської палати, на соймі що має бути зкликаний якнайскорше,— в присутності послів, які будуть прислані від в. гетьмана і війська Зап.

А що до присяги короля й. м., то з своєї доброти панської він її на покірне прохання війська Зап. зволить учинити — це пп. комісари асекурують.

Полковники ж, сотники і вся старшина війська Зап. виконують свої присяги після сойму, на котрім будуть виконані нинішні постанови,— в присутності комісарів, які на те будуть депутовані від сойму.

А щоб ця конституція мала вічну вагу і повагу, вона в усім своїм змісті від початку до кінця буде включена в конституцію (постанови соймові), ухвалена соймом, рахована за вічний і незмінний закон і так дотримувана.

Діялося в таборі під Гадячем, дня і року вищезазначеного.

До булав великої руської належатиме Чигиринське староство, як то значиться в привілею, наданім пок. Б. Хмельницькому від короля й. м.

Гетьман війська Руського буде вільний від резидування при королі й. м.

Конвокація воеводства Київського, Браславського і Чернігівського буде скликана універсалом королівським після сойму, що має бути зложений якнайскорше.

Грушевський М. С. *Історія України-Руси.*— К., 1937.— Т. 10, ч. 1.— С. 354—364.

74. Указ Петра I всему Войску Запорожскому (1708 г.)

Божию поспешествующею милостию мы, пресветлейший и державнейший великий государь, царь и великий князь Петр Алексеевич, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержец, Московский, Киевский, Владимирский, Новгородский, царь Казанский, царь Астраханский, царь Сибирский, государь Псковский и великий князь Смоленский, Тверский, Югорский, Пермский, Вятский, Болгарский и иных, государь и великий князь Новагорода Низовския земли, Черниговский, Рязанский, Ростовский, Ярославский, Белозерский, Удорский, Обдорский, Кондинский и всея Северные страны повелитель, и государь Иверския земли, Карталинских и Грузинских царей и Кабардинския земли Черкасских и Горских князей и иных многих государств и земель Восточных и Западных и Северных отчичь и дедичь и наследник и государь и облаадатель, наше царское величество объявляем верным подданным войска Запорожского: полковником, ясаулом, сотником, атаманом и всей

полковой старшине и всему войску, на раду и избрание новаго гетмана, по указам нашего царского величества, съехавшимся, что понеже бывший гетман Мазепа, забыв страх Божий и свою к нам, великому государю, при крестном целовании, присягу, изменил нам, великому государю, без всякой данной ему к тому причины и переехав к королю Шведскому в таком намерении проклятом, дабы Малороссийской край отдать в порабощение еретикам Шведам и под иго Поляков, о чем, как мы, великий государь, известились, учинен у него с королем Шведским и от него выбранным на королевство Полское Лещинским договор. Того ради мы, великий государь, наше царское величество, яко государь и оборонитель всея Малыя России и народа сего, милосердуя о вас, верных подданных наших, намерены высокою особою своею всеми силами вас и весь Малороссийский народ оборонять войски своими Великороссийскими. И дабы упредить сие злое намерение того богоотступного изменника Мазепы и ко исполнению оногo и Малороссийского краю до разорения, церкви же святыя до осквернения и превращения в Римскую веру и унию не допустить, того ради посланы от нас, великого государя, нашего царского величества во все полки наши указы, за подписанием собственные руки и печати нашея, дабы съезжались на избрание нового гетмана волными голосами по правам и волностям вашим. И уповаем, что вы, верныя наши подданные, разсуждая целость отчизны своей и показуя нам, великому государю, верность по тем указом, немедленно ко избранию нового гетмана приступите и единого из верных, знатных и искусных особ вольными гласы, по правам своим на гетманство немедленно изберите, понеже нынейшей случай ускорение того дела требует, дабы единодушно против общаго неприятеля, короля Швецкого, стать и оногo войска, которые уже от наших Великороссийских и Малороссийских войск большею частию побито и голодом и хладом померло, и до конечного разорения привесть и того изменника Мазепы прелести и замыслы пресечь и упредить и тако свою отчизну от всяких опасностей и разорения избавить и освободить. А мы, великий государь, наше царское величество, обещаем вам, верным нашим подданным, тому волными гласы новообранному гетману, також и генеральной старшине, полковником, ясаулом, сотником и всей полковой старшине и всему войску Запорожскому нашим, царского величества, словом все волности, права и привилеи, которые вы от времени принятия блаженныя и достохвалныя памяти отца нашего, великого государя, царя и великого князя Александра Михайловича, всея Великия и Малыя и Белыя России самодержца, под свою высокодержавную руку гетьмана Богдана Хмельницкого с Войском Запорожским и со всем Малороссийским народом и потом при нашем, царского величества государствовании, гетьманы и все войско имели, свято, не-

нарушимо и цело содержать и вас, верных своих подданных, от нападения всех неприятелей оборонять и весь Малороссийской народ в непременной своей милости содержать, в чем бы вам, верным нашим подданным, на нашу, царского величества, милость быть благонадежным. А на сие избрание нового гетмана послан к вам, верным нашим подданным, от нас, великого государя, министр наш, князь Григорий Федорович Долгоруков.

Дан в обозе при Десне, ноября в 1 день 1708 году.

*Письма и бумаги императора
Петра Великого.— М.; Л.,
1948.— Т. 8.— С. 263—265.*

75. Указ Петра I войсковой старшине, ушедшей с Мазепой к шведам (1708 г.)

Божиею поспешествующею милостию мы, пресветлейший и державнейший великий государь, царь и великий князь Петр Алексеевич, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержец и многих государств и земель Восточных и Западных и Северных отчий и дедичь и наследник и государь и обладатель, наше царское величество объявляем верным нашим подданным войска Малороссийского, генералной старшине и полковникам и старшинам полковым и городовых (и) сердюцких и компанейских полков казаком и протчим: известно нам, великому государю, учинилось, что гетман Мазепа, забыв страх Божий и присягу свою при крестном целованье нам учиненную, и превысокую к себе нашу милость, без всякой данной ему причины, изменил нам, великому государю, и вас, верных подданных наших, обманом предал в руки неприятелские, понеже объявил вам вначале указом нашим, будто имеет он наш указ с вами итти за Десну против неприятеля. Но когда тем проклятым обманом своим вас за Десну перевез и приблизился к войску неприятелскому, то вы, верные наши подданные, все окружены бывши от неприятеля, принуждены попасть в руки их неприятелские. А он, изменник гетман Мазепа, перешел к неприятелю с таким злым и безбожным умыслом, дабы Малороссийский народ предать под иго Шведам и Полякам, дабы он мог быть над вами самовластен, хотя чрез тот его злой учинок церкви Божия православныя и святые монастыри притить могут во осквернение и во унию. Того ради мы, великий государь, наше царское величество, вам, верным подданным нашим, генералной старшине и полковникам и городовым и компанейских и сердюцких полков старшине и казакам и протчим, напоминаем, дабы, памятуя отца нашего блаженныя памяти великого государя, царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Великия и Малыя и Белья Рос-

сии самодержца, и нашему к себе высокую милость ко всему Малороссийскому народу, что оной от вышепомянутой неволи и церкви святых от всякого утеснения избавлены и жили под нашею обороною по правам и волностям своим во всяком доволстве и верность к нам, великому государю, показали от него изменника, бывшего гетмана, и от Шведов уходили и к нам приходили без всякого опасения, ибо мы, великий государь, ведая вашу невинность, что вы прелестным образом от него, гетмана Мазепы, преданы в руки неприятельские, а не своим желанием к тому пришли, вас милостиво примем и вящую к вам, верным нашим подданным, милость нашу покажем. Ибо мы, яко единовернии с вами, православной государь и оборонитель Малороссийского народа и краю, никогда не оставим, но при помощи Божии от неприятельского наступления оборонять его будем к чему и доволные способы при помощи Господней имеем. И дабы народ Малороссийской без главного вожа не был, того ради мы, великий государь, послали наши указы к архиерею и ко всей генеральной старшине и полковникам и сотникам и ко всему войску Запорожскому, дабы на обрание нового гетмана по правам и волностям своим волными голосами собирався, к чему и вас призываем. А буде кто по сим нашим, великого государя, указом, забыв страх Божий и присягу свою к нам, великому государю, и целость отчины своей от него, вора и изменника Мазепы, и от неприятеля нашего не отстанет и к нам, великому государю, не возвратитца во время месяца, то есть декабря по первое число 1708 г., но будет против нас служить тем нашим неприятелем, тех объявляем изменником нашим и отчины вашей. И будут их чины и маетности и пожитки их отобраны и розданы верным за службы их. Також жены и дети их взяты и сосланы будут в ссылку. А кто из них пойманы будут, и те, яко изменники, казнены будут смертью без пощады.

Дан сей наш царского величества указ в обозе при Десне за приписанием собственные наши руки и припечатанием печати ноября в (1) день 1708 г.

Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 8.— С. 266—268.

76. Указ Петра I всему Малороссийскому народу (1708 г.)

Божие поспешествующею милостию мы, пресветлейший и державнейший великий государь, царь и великий князь Петр Алексеевич, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержец и многих государств и земель Восточных и Западных и Северных отчичь и дедичь и наследник и государь и облаадатель, наше царское

величество объявляем верным нашим подданным Малороссийскаго народа, духовным мирским, а особливо войска Запорожскаго генеральной старшине, полковникам, сотникам, атаманам куренным и всему войску и протчим жителям Малороссийскаго народа. Известно нам, великому государю, учинилось, что гетман Мазепа, забыв страх Божий и свое крестное к нам, великому государю, целованье, изменил и переехал к неприятелю нашему королю Швецкому по договору с ним и Лещинским от Шведа выбранным на королевство Полское, дабы со общаго согласия с ними Малороссийскую землю поработить по прежнему под владение Полское и церкви Божии и святые монастыри отдать во унию. И понеже нам, яко государю и оборонителю Малороссийскаго краю, надлежит отческое попечение о вас имети, дабы в то порабощение и разорение Малой России, також и церквей Божиих во осквернение не отдать, того ради повелеваем всей генеральной старшине, полковникам и протчих вышеобъявленных чинов войска Запорожскаго, дабы на прелесть и измену сего изменника, бывшаго гетмана, не смотрели, но при обороне наших Великороссийских войск против тех неприятелей стояли. И для лутчего упреждения всякого зла и возмущения в Малороссийском народе от него, бывшаго гетмана, вся старшина генеральная и полковая съезжалась немедленно в город Глухов для обрания по правам и волностям своим волными голосами нового гетмана, в чем крайняя нужда и спасение всея Малыя России состоит.

Дан сей наш царскаго величества указ в обозе при Десне за приписанием власныя нашия руки и припечатанием печати октября в 28 день 1708-го.

При сем же объявляем, что известно нам, великому государю, учинилось, что бывший гетман хитростию своею без нашего указу аренды и многие иные поборы наложил на Малороссийской народ, будто на плату войску, а в самом деле ради обогащения своего. И сии тягости повелеваем мы ныне с Малороссийскаго народу отставить.

Письма и бумаги императора Петра Великаго.— Т. 8.— С. 244—245.

77. Причины відступництва І. Мазепи.

3 листа П. Орлика до Стефана Яворського (1721 р.)

<...> А когда переправившись Мазепа с войском Шведским через Десну, получил первую ведомость о взяту и спалену Батурина, жалосным был, и сказал тые слова: «злые и нещастливые наши початки! знатно, что Бог не благословит моего намеренія, а я тем же

Богом засвідчуюся, що не желалем и не хотелем Християнського кровопролитія, но постановил был у себе в намереніи, пришедши в Батурин с королем Шведским, писать до Царского величества благодарственный за протекцію его лист и в нем выписать все наши обиды преждніе и теперешніе, прав волностей отятіе, крайнее разореніе и предуготованную всему народу пагубу, а наконец приложить, что мы как свободне под высокодержавною царскою величества руку для православного Восточного единоверія приклонилися, так, будучи свободным народом, свободне теперь отходим, и за протекцію царскому величеству благодарствуя, не хотим руки нашей на кровопролитіе Християнское простирать, но под протекцію короля Шведского совершеннаго нашего освобожденія будем ожидать, которое он Мазепа (яко сам сказывал) надеялся не войною, но покоем, через трактат получить, и будто хотел короля Шведского всякими способами до тогож с царским величеством покою преклонять.— О безумія! А потым тые слова сказал: «уже теперь в нынешнем нашем нещасливом состояніи все дела иначе пойдут, и Украина Батурином уstraшенная бояться будет едно с нами держать. Велел однако, по прошенію полковников, уневерсалы свои в города писать и выписать в них причины, для яких он, отступя от царского величества, одійшол в протекцію короля Шведского. А прибывши до села Бахмача, перш сам публичне на Евангеліи святом присягн пред всеми енеральною старшиною, полковниками, сотниками и знатным товариством, что он не для приватной своей ползы, но для общего добра целой отчизны и Войска Запорожского принял протекцію короля Шведского; потом всем енеральной старшине, полковником и сотником и всему знатному товариству казал присягть на верность к себе и натуюж короля Швецкого протекцію. <...>

Основа.— 1862.— № 10.— С. 1—28.

78. Причини повстання гетьмана Івана Мазепи, викладені ним самим у листі до Стародубського полковника Івана Скоропадського

Мій ласкавий приятелю, пане полковнику стародубівський!

Нехай буде відомо вашій милості те, що ми, гетьман, бачачи Вітчизну нашу Малоросійську, що приходить до крайньої згуби, коли ворожа нам здавна сила московська те, що поклала була від багатьох літ при всезлобному своєму намірі, тепер почала досягати із занепадом останніх прав та вольностей наших, коли без жодного з нами погодження, почала забирати малоросійські городи в своє посідання, людей наших, пограбованих і до кінця знищених, із них повиганявши, а своїми військами осаджувати. І нехай би те чинили в полках Стародубському, Чернігівському та Ніжин-

ському, маючи й вигадуючи з притаманної собі хитрості брехливі причини, начебто те чинять для оборони від наступу шведських військ, але й біля дальніх міст, куди шведські війська не мислять ніколи наступати, заходилися були, як до Полтави з Білгорода ординовано два полки. І над іншими містами те б виповнилося, коли б ми, за звичною нашою горливістю до Малоросійської Вітчизни, тому їхньому лихому намірові не запобігли. А до того не тільки маємо від зичливих приятелів таємні перестороги, але й самі те явними доказами бачачи і цілковито відаючи, що нас, гетьмана, генеральну старшину, полковників і весь керівний склад Запорозького війська, хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і запровадити у тиранську свою неволю, ім'я Запорозького війська згладити, а козаків у драгунію та солдат перевернути, народ же малоросійський навіки віддати у рабство. І коли б не господь поміг од тиранських їхніх рук врятуватися, то, певне, й той би їхній намір ворожий дійшов би до здійснення, адже ні для чого іншого Олександр Меншиков та князь Дмитрій Михайлович Голіцин* зі своїми військами до нас поспішали, ні для чого іншого звабами своїми спершу з військом, а потім так само і зі старшиною до обозів своїх московських вабили, тільки щоб нас усіх могли забрати у тяжку неволю (а не дай Боже!) і на тиранські муки. Бачачи понад те, що московська потенція безсильна і невоєнна, завжди втечею рятується від непоборних шведських військ, прибігла сюди не боронити нас від наступу тих-таки шведських військ, але вогнем, грабунками і немилосердним мордуванням прийшла руйнувати, а міста відбирати в своє посідання; ми ж тож удалися за згодою і спільною постановою спільно з панами генеральними особами, полковниками та старшиною всього Запорозького війська в непоборну потенцію найяснішого короля його милості шведського, маючи непосоромну надію у всемогутньому Бозі, єдиному заступнику ображених, що любить правду і ненавидить лжу, що його королівська величність завжди оборонить щасливою зброєю від того московського тиранського іга Вітчизну нашу Малоросійську і Запорозьке військо звільнить, а забрані наші права та вольності не тільки приверне, але із загальною користю і з безсмертною славою Запорозького війська на майбутній вік примножить і розширить, у чому нас утвердив і упевнив своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією**. За чим і ваша милість, оскільки є правдивий своєї Вітчизни син, не зичачи їй крайньої погибелі, знищення та руїни, берися до єдиної з нами всіма згоди і до спільної оборони тієї ж

* Князь Голіцин разом з Меншиковим очолювали російські війська на Україні.

** Асекурація — забезпечення.

своєї Вітчизни, також дбай усіма способами, за даним тобі від Бога розумом та мистецтвом, викоренити московське військо із Стародуба, згодившись щодо того із панами полковниками переяславським та ніжинським, певний того будиши, що московська сила нічого не зможе там вашій милості та місту Стародубу зашкодити, бо вона невзабарі буде зброєю королівської величності шведської загнана у свої межі. А коли б ваша милість до викорінення того московського гарнізону, що лишається у Стародубі, стільки сили і способу не мав, то радимо вашій милості звідтіля іти і поспішати до боку нашого з товариством у Батурин, аби не потрапив із невіджалованим нашим жалем у московські руки. Того від вашої милості повторно і пильно жадаючи, зобов'язуючи й наказуючи горливістю та любов'ю до Вітчизни, йому ж зичимо від господа Бога здоров'я.

Вашої милості зичливий приятель Іван Мазепа, гетьман і кавалер. Із Дигтирівки, 30 жовтня 1708 року.

*Іван Мазепа: Зб.— К., 1992.—
С. 128—129.*

**79. І. Мазепа. «Ми стоїмо тепер, братіє,
між двома проваллями». Промова до урядників
військових і цивільних козацької України
напередодні розриву з Московією 1708 року**

Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що зблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірного, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли породжували. І тому подоланий з них і повалений зруйнує собою і державу свою і оберне її внівець. Жереб держав тих визначила наперед доля рішитися в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих?

Мій розсуд, чужий усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є такий: коли король шведський, завше переможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає царя російського і зруйнує царство його, то ми з волі переможця неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство полякам і на волю його наставленника та улюбленця, короля Лещинського, і вже тут нема й не буде місця договорам про наші права та привілеї, та й по-

передні на теє договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, натурально, пораховані будемо, яко завойовані, або зброєю підкорені, отже, будемо раби неключимі, і доля наша остатня буде гірша за першу, якої предки наші від поляків зазнали з таким горем, що сама згадка про неї жах наганяє.

А як допустити царя російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того; бо ви бачите, що хоч він походить од коліна, вибраного народом з дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той своєвільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти і перетерпіти не годен. Початок спільних недуг наших зазнав я на самому собі. Вам бо відомо, що за відмову мою в задумах його, убивчих для нашої отчизни, вибито мене по щоках, як безчесну блудницю. І хто ж тут не признає, що тиран, який образив так ганебно особу, що репрезентує націю, вважає, звичайно, членів її за худобу нетямушу і свій послід? Та й справді за таких їх уважає, коли посланого до нього депутата народного Войнаровського із скаргою на зухвальства та звірства, чинені безнастанно народові од військ московських, і з проханням потвердити договірні статті, при відданні Хмельницького уложені, яких він ще не потверджував, а повинен за тими ж договорами потвердити, він прийняв поличниками й тюрмою і вислати хотів був на шибеницю, від якої врятувався той лише втечу.

Отже, зостається нам, братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили. Я нащадків не маю і мати, звичайно, не могу, отже, непричетний єсьм в інтересах насліддя, і нічого не шукаю, окрім щастя тому народові, який ушанував мене гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою. Проклятий був би я і зовсім безсовісний, якби віддавав вам зле за добре і зрадив його за свої інтереси.

Але час освідчитися вам, що я вибрав для народу сього і самих вас. Довголітній досвід мій у справах політичних і знання інтересів народних відкрили мені очі на нинішнє становище справ міністерських і як вони зблизилися до нашої отчизни. За першу умілість вважається в таких випадках таїна, неприступна ні для кого, аж доки станеться. Я її довірив одному собі, і вона мене перед вами виправдує власною своєю важливістю.

Бачився я з обома воюючими королями, шведським і польським, і всі вміння своє ужив перед ними, щоб переконати першого про протекцію і милість отчизні нашій од військових напастей та руй-

націй у майбутній на неї навалі, а щодо Великоросії нам єдино-вірної і єдиноплемінної, випросив у нього неутралітет, себто не повинні воювати ми ні з шведами, ані з поляками, ані з великоросіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною, про що зараз ми повинні оголосити государеві, а бояри його, які не заражені ще німещиною і пам'ятають пролиту безневинно кров своїх родичів, про все тее повідомлені і зо мною згодні. Для всіх же воюючих військ виставляти ми повинні за плату харчі і фураж в кількості, можливій без власного зубожіння нашого; а при будучому загальному замиренні всіх воюючих держав рішено поставити країну нашу в той стан держав, в якому вона була з-перед володіння польського, із своїми природними князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають. Поручитися за тее взялися найперші в Європі держави: Франція і Німеччина; і ся остання дуже сильно наполягала на такому положенні нашому ще в днях гетьмана Зиновія Хмельницького, за імператора Фердинанда III, але не справдилося воно через міжусобицю та необдуманість предків наших.

Договори наші про вищесказане уложив я з королем шведським письмовим актом, підписаним з обох сторін і оголошеним в означених державах. І ми тепер уважати повинні шведів за своїх приятелів, союзників, добродіїв і немов би од Бога посланих, щоб увільнити нас од рабства та зневаги і поновити на найвищому ступні свободи та самостійности. Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, першість і сама назва Русь од нас до них перейшли. Але ми тепер у них, яко притча во язицїх! Договори сїї з Швецією не суть нові і перші ще з нею, але потверджують вони і поновлюють попередні договори та союзи, од предків наших з королями шведськими уложені. Бо відомо, що дід і батько нинішнього короля шведського, мавши важливі прислуги од військ наших у війні їх з ливонцями, германцями та Данією, гарантували країну нашу і часто за нею обставали супроти поляків, а отому й од гетьмана Хмельницького, по злуці вже з Росією, вислано сильний корпус козацький, з наказним гетьманом Адамовичем, на підмогу королеві шведському Густавові, і допомагав він йому під час здобування столиць польських, Варшави й Кракова. І так, нинішні договори наші з Швецією суть тільки продовження давнішних, в усіх народах уживаних. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться, воістину, нетямущим, од усіх народів зневажаним.

*Визід прав України.— Львів,
1991.— С. 42—44.*

80. Договір між гетьманом України Іваном Мазепою та шведським королем Карлом XII, викладений П. Орликом [1708 р.]

Князь Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало. Аби краще забезпечити собі свої вольності, вони злучилися з королем шведським і умовилися з ним не трактувати ні з ким окремо. Ось деякі точки договору.

1. Й. К. В.* зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволдіє, але все те, що — як виявиться, належало колись народові українському, передасться й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; до його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України захищають всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурич, Полтаву, Гадяч.

Уповноважені Його Величества Царя зазначають:

1. Що Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величества.

2. Що коли б змінити щось, то тим би порушилося умови Карловицького договору.

Вивід прав України.— С. 46—47.

* Й. К. В.— Його Королівська Величність.— *Ред.*

81. Конституція Пилипа Орлика Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького

*між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним
Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною,
полковниками, а також названим Військом Запорозьким,
прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвержені
на вільних виборах встановленою присягою названим
ясновельможним гетьманом, року Божого 1710,
квітня 5, при Бендерах.*

Во ім'я отця, і сина, і святого духа, прославленого у святій Трійці Господа Бога.

Нехай буде на вічну славу і пам'ять Війська Запорозького і народу Руського.

Господь дивний і незбагнений у судах своїх, милосердний у довготривалій терпеливості, праведний у карі, від самого сотворіння цього видимого світу він найсправедливішими терезами свого суду одні царства і народи підносить, а інші за гріхи й провини принижує, одних пригноблює, інших звільняє, одних возвеличує, інших притискає. Отак і народ козацький, давній та відважний, раніше званий Хозарським, спочатку підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями, яких не лише сусідні народи, а й сама Східна (Візантійська) Імперія на морі й на суші боялась настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умиритворити цей народ, поєднався з ними міцним союзом і власну дочку Кагана, себто володаря Козаків, призначив сину своєму (як дружини). * Пізніше уславлений в небесах той же найсправедливіший суддя — Господь Бог за численні провини та гріхи піддав багатьом стражданням покараний народ Козацький, принизив його і ледве не знищив дощенту навіки. Згодом завдяки переможній зброї королів польських Болеслава Хороброго і Стефана Баторія (Господь) підкорив (цей народ) Королівству Польському. І хоч безмежний і незбагнений у своїх справедливих рішеннях Бог покарав наших попередників незчисленими стражданнями, однак розгніваний і ще не до кінця відданий порокам, вище названий народ Козацький, що доти перебував під тяжким польським ярмом, прагнучи відновити колишню свободу, повстав за ревну віру православу, за закони батьківщини і старі вольності під проводом палкого борця, найвідважнішого кермани-

* П. Орлик та старшини — автори даної «Конституції» — створюють політичний міф, згідно з яким першим прийняв християнство каган «хозарів» — козаків, а не великий князь Володимир Святославович, щоб у такий спосіб надати пріоритет у заснуванні Руської (Київської) держави козакам.

ча вічної пам'яті Богдана Хмельницького, який за допомогою самого Бога і непереможною поміччю найяснішого короля Швеції, безсмертного і славної пам'яті Карла X, з'єднавши сили Кримського Ханства і Війська Запорозького, а також завдяки власному прозорливому старанню, пильним турботам і величі духу, збройно звільнив від польського рабства Військо Запорозьке і пригноблений народ Руський і цілком добровільно піддав і себе, і народ Царству Московському, сподіваючись на те, що вони, будучи самі такого ж обряду, як і ми, дотримуватимуться своїх зобов'язань відповідно до прийнятих пактів і конституцій, скріплених присягою, і що він назавжди збереже Військо Запорозьке і вільний народ Руський під його покровительством при нерушних правах законів та вольностей. Однак після смерті вищеназваного гетьмана Богдана Хмельницького, який благочестиво почив, Московське Царство взяло намір, дошукуючись багатьох засобів і способів, позбавити Військо Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завоювати силою зброї. І тоді що раз, як Військо Запорозьке терпіло таке насильство, воно мусило власною кров'ю та відважним повстанням захищати недоторканість своїх законів і вольностей, захист яких сам Бог, месник беззаконня, милостиво підтримував.

Нарешті тепер уже недавно, за часів ясновельможного Гетьмана Івана Мазепи, що благочестиво почив, вищеназване Царство Московське, прагнучи втілити свої нечестиві наміри за допомогою сили і платячи нам злом за добро, замість вдячності і справедливої шани за таку велику й вірну службу, за (наші) військові видатки, що довели нас до повного розорення, за незчисленні героїчні подвиги і криваві ратні труди, вирішило перетворити козаків на регулярну армію, підкорити своїй владі міста, відмінити права і вольности, знищити з коренем Військо Запорозьке, що перебуває в пониззях Дніпра, і навіки стерти його ім'я. Усе це було очевидним, і нині існують докази на це, документально підтверджені. І тоді згаданий вище святої пам'яті ясновельможний Гетьман Іван Мазепа, перейнявшись законною ревністю до недоторканості батьківщини, законів та вольностей Війська Запорозького, палаючи пристрасним бажанням і в дні свого видатного гетьманату і після власної смерті — для увіковічення свого імені — не тільки побачити на власні очі нашу батьківщину, а також Військо Запорозьке неушкодженими, але й залишити їх процвітаючими, з помноженими і розширеними вольностями, піддав себе під непереможне покровительство найяснішого, наймогутнішого короля Швеції Карла XII, який за особливим господнім провидінням направився зі своїм військом на Україну. Ось так він (Мазепа) пішов по слідах свого попередника, найвідважнішого святої пам'яті Гетьмана Бог-

дана Хмельницького, який при взаємній згоді і стратегічній передбачливості (вступив у союз) з найяснішим королем Швеції, такого ж імені дідом його священної королівської величності Карлом X, прагнучи до звільнення своєї батьківщини з-під тяжкого польського рабства, і так само у відповідь на свої прохання отримав допомогу для вигнання польських військ. І хоча й безмірною була справедливість Господа і ревно сприятливою до благочестиво померлого гетьмана, однак відступилася від нього не тільки у мінливому жеребі війни, але й привела його самого сюди до Бендер, щоб покорився закону смерті. Осиротіле після смерті свого гетьмана Військо Запорозьке, не втрачаючи надії здобути омріяну свободу і покладаючи тверду надію на допомогу Бога і на підтримку найяснішого короля Швеції, а також на те, що їхня справа як справедлива мусить неодмінно восторжествувати, для її продовження і для поліпшення військового порядку ухвалило, одержавши підтвердження своїх прохань від нашого найяснішого покровителя, його священної королівської величності короля Швеції, обрати нового Гетьмана і провести його вибори у визначений час на місці поблизу Бендер, призначеному для акту обрання публічній раді, під головуванням пана Костянтина Гордієнка, свого кошового отамана. А далі всі, цілком одностайно, разом із старшинами та урядниками, що були послані від Війська Запорозького, розташованого на Січі, за давнім звичаєм і за стародавніми законами обрали вільним голосуванням на гетьманство пана Пилипа Орлика, гідного гетьманської посади і здатного з Божою поміччю при підтримці його священної королівської величності короля Швеції, глибоко розуміючи стан речей і маючи досвід, взяти на себе у загрозливих і тривожних обставинах теперішнього часу цей тяжкий і небезпечний гетьманський тягар, перейнятися пильною турботою про потреби батьківщини, обмірковувати, керувати й вирішувати те, що потребуватиме вирішення. А оскільки дехто з колишніх Гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького і тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошовий отаман з Військом Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти, а головне — щоб здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей в особливо зручний час, коли згадане Військо Запорозьке знайшло собі захист не деінде, а під опікою його Священної Королівської Величності короля Швеції, і тепер твердо і без вагань її визнає, ми уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом, і ухвалили, щоб не тільки Його Ясновельможність у щасливі дні свого Гетьманату

стежив за виконанням пактів і конституцій, викладених нижче по пунктах і підтверджених його присягою, але щоб цього незмінно дотримувалися також і наступні Гетьмани Війська Запорозького.

I

Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений через хазарських князів від Константинопольського Апостольського престолу. І відтоді аж донині (наш народ) твердо в ній перебуває, ніколи не стривожений чужинською релігією. Добре відомо усім, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської Держави, лише прагнучи належної по праву свободи і захищаючи Православну Віру, яку всіляко пригноблювали польські влади і принаджували до об'єднання з Римською Церквою. Після знищення на батьківщині чужинської Новоримської Релігії (Хмельницький) із названим Військом Запорозьким і народом Руським не з якої іншої причини віддався під захист Московського Царства, добровільно прийнявши його зверхність, а лише задля союзу Православної Віри. Тому теперішній новообраний Ясновельможний Гетьман, коли всемогутній Господь Бог сприятиме військовому щастю його Священної Королівської Величності короля Швеції у збройному порятунку нашої батьківщини від ярма московського рабства, буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині. А якщо б вона коли-небудь таємно або явно об'явилася, то (гетьман) повинен буде сам з власної ініціативи її викоринити, не допускаючи проповідування та розмноження кількості її прихильників. Особливо ж він не повинен допускати співіснування на Україні облудного Іудаїзму, докладаючи особливих зусиль, щоб вовіки міцніла одна-єдина Віра Православна Східного Обряду під священним Апостольським престолом у Константинополі, і щоб ширилася слава Божа, і щоб при новозбудованих церквах множилося навчання руських дітей вільним мистецтвам, і щоб віра Господня міцніла й процвітала серед чужинських релігій як троянда серед колючок. А задля більшого авторитету першого в Малій Русі Київського метрополічного престолу і для зручнішого керівництва духовними справами згаданий Ясновельможний Гетьман, коли наша батьківщина буде звільнена від московського ярма, мусить сприяти поверненню її у підпорядкування первісній екзаршій владі Константинопольського Апостольського престолу, щоб таким чином відновити зв'язок і послушницьку належність нашої батьківщини

до вищеназваного Апостольського Константинопольського престолу, удостоєного Євангельською проповіддю нести світло і утверджуватися у Святій Вселенській Вірі.

II

Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданю Польською Річчю Посполитою і навічно встановлені та підтвержені силою договорів. Обов'язком Ясновельможного гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Швеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії. Особливо ж він мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі. Крім того, якби вдалося щасливо завершити війну, Ясновельможному Гетьману належить (Укласти) з його Священною Королівською Величністю королем Швеції такий гарантований договір, щоб його Священна Величність та його нащадки, Найясніші Королі Швеції, користувалися титулом постійних Протекторів України і на ділі здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканості її законів, привілеїв та кордонів. Таким же чином Ясновельможному Гетьману належить просити Священну Королівську Величність, щоб угодами його Величності з Московським Царством, які будуть заключені, було передбачено як повернення після закінчення війни на свободу наших полонених, що перебувають у Московському Царстві, так і справедливе відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні збройною силою. Крім того, спеціально належить Ясновельможному Гетьману просити і турбуватися перед Священною Королівською Величністю, аби взяті наші полонені, які є в Королівстві його Величності, були звільнені і вільно повернулися на свою батьківщину.

III

Оскільки своє походження колишне Хозарське плем'я, назване згодом Козацьким, веде і виводить від відважних і непереможних готів, а, крім того, права дружнього сусідства, бо навіть тісний зв'язок любові єднає названий Козацький народ з Кримським

Ханством, з яким не раз Військо Запорозьке вступало у збройний союз і об'єднаними силами виступало на захист своєї батьківщини і своїх вольностей, то нехай Ясновельможний Гетьман, наскільки це можливо за теперішніх умов, дбає через послів перед Найяснішим Ханом про відновлення давнього братерства з Кримським Ханством для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, щоб надалі сусідні землі, зауваживши це, не пробували зухвалити нападом у спину підкорити собі Україну, а навпаки — самі побоювалися нападу. Після завершення війни, коли Господь Бог благословить своєю поміччю новообраного Гетьмана, аби він разом з жаданим миром за нашими молитвами зміг повернути у своє володіння гетьманську резиденцію, тоді нехай він усіма силами і проникливим старанням прагне і вважає за свій службовий обов'язок дбати, щоб з нашого боку не порушувався і ніяким чином не псувався стійкий союз і братерство з Кримським ханством розгнуданими нападами порушників, які не соромляться, звикнувши жити у гріхах, не тільки ламати права сусідства й дружби, але й розривати мирні угоди.

IV

Наскільки військо Запорозьке Нижньої течії Дніпра здобуло собі безсмертну славу незчисленними героїчними діяннями на суші й на морі, настільки ж воно було винагороджене багатьма привілеями і благодіяннями для загальної і своєї власної вигоди. Однак коли Московське Царство вдалося до різних засобів, щоб його пригнобити і пограбувати, та почало споруджувати у його володіннях і власних землях то Самарські укріплення, то фортецю, розташовану на Дніпрі, що стало перешкодою у рибних ловах та полюванні згаданому Війську Запорозькому і завдавало йому збитків, кривди та несправедливого гноблення. Нарешті, була перетворена на руїну столиця війська — Січ, передмур'я запорожців на шляху блискавичного Марсу. Відтак після щасливого завершення війни (якщо тепер вищеназване Військо Запорозьке не поверне свої володіння і Дніпро, насильно захоплені Москалями) Ясновельможний Гетьман муситиме під час мирних переговорів Його Священної Королівської Величності короля Швеції з Московським Царством, подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність згаданого Війська, і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст та сіл із оговореним строком слобід і ніяким іншим чином під будь-яким претекстом не спустошували володінь Війська Запорозького. Нікому й ніколи цьо-

го не може бути дозволено, хоча б навіть на це був дозвіл Ясновельможного Гетьмана або й загальне рішення Війська Запорозького було спрямоване на їх (нових містечок і сіл) захист.

V

Оскільки місто Терехтемирів за давнім правом власності належало Низовому Війську Запорозькому й виконувало при ньому роль шпиталю, то і зараз, коли б наша батьківщина звільнилася від Московського рабства, Ясновельможний Гетьман повинен подбати про повернення Низовому Війську Запорозькому згаданого міста Терехтемирива з усіма прилеглими землями і з переправою, що є тут же, через Дніпро. А шпиталь у ньому для козаків, обтяжених похилим віком, пригнічених крайньою бідністю, а також виснажених ранами, слід спорудити за громадський коштів, щоб їм не довелося турбуватися ні про харчування, ні про одяг. Частину течії Дніпра, починаючи від Переволочної аж до місць, розташованих нижче Переволочанської переправи, саме місто Переволочну з укріпленнями Керебердою, річку Ворсклу з млинами, що знаходяться у Полтавському полку, а також Козацьку фортецю з усіма прилеглими (землями) Ясновельможний Гетьман і його наступники повинні, у відповідності з давніми законами і привілеями, залишити у володінні Війська Запорозького, не дозволяючи вільного вилову риби по Дніпру від Переволочної до його нижньої течії нікому з найзнатніших людей духовного чи світського звання. Особливо ж річки в Дикому Полі, протоки і всі відомі місця аж до Очакова повинні перебувати у користуванні і володінні нікого іншого, окрім Війська Запорозького.

VI

Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме — і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності Його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату. Але коли деякі Гетьмани Війська Запорозького узурпували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність, вони на власний розсуд встановили такий закон: «Я так хочу, я так велю». Через таке деспотичне право (завдяки) некомпетентності Гетьманського правління на батьківщині і в Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постойів, зневажливе ставлення до старшин, полковни-

ків та знатних козаків. Отож, ми, старшина, Кошовий Отаман і Все Військо Запорозьке, укладаємо договір з Ясновельможним Гетьманом і постановляємо в акті обрання Його Ясновельможності навечно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при Гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути вшановані цивільні Полковники, подібні за характером обов'язків до цивільних радників. Окрім того, від кожного полку мають бути обрані за згодою Гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні Ради, які щороку збиратимуться у Гетьманській Резиденції. Перша — на свято Різдва Христового, друга — на свято Великодня, третя — на Покрову Найблагодослівнішої Богорівної.

На ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого Гетьмана і згідно з законним обов'язком не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, але й послі від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу. І коли Ясновельможний Гетьман запропонує публічній раді щось на обміркування, тоді усі без винятку муситимуть з чистим сумлінням, відкинувши свої й чужі приватні інтереси, без нечесливої заздрості і жадоби помсти, прийняти правильне рішення, виконання якого жодною мірою не зашкодить Гетьманській честі, не стане публічним тягарем для батьківщини, її розоренням — чого хай не станеться — чи бідою. Якщо ж, однак, поза цими вищеназваними Генеральними радами з наперед визначеним терміном проведення виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, тоді Ясновельможний Гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати справи за порадою Генеральної Старшини. Таким же чином, якщо надходять якісь листи із іноземних країн чи областей, адресовані Ясновельможному Гетьманові, тоді належить Його Ясновельможності повідомляти (про них) Генеральну Старшину, а також розкривати відповіді, і щоб не було таємної писемної кореспонденції, особливо чужоземної і такої, яка могла б завдати шкоди ціліс-

ності батьківщини і загальному благу. А для того, щоб виникла більша довіра між Гетьманом і Генеральною Старшиною, Полковниками і Генеральними Радниками у веденні секретних і відкритих справ, кожен з них, заступаючи свій уряд, повинен скласти за публічно ухваленою формою тілесну присягу на вірність батьківщині, чесну відданість Гетьману й виконання обов'язків своєї служби. І якщо буде помічене щодо Ясновельможного Гетьмана щось супротивне справедливості й таке, що відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям і небезпечно для батьківщини, тоді Старшина, Полковники і Радники можуть скористатися повною свободою голосу, щоб, чи приватним чином, чи, коли (цього) вимагатиме надзвичайна й безвихідна необхідність, публічно на раді висловити докір Його Ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій Гетьманській честі. За ці докори Ясновельможному Гетьману не належить ображатися чи мститися, а навпаки — він мусить подбати про виправлення порушень. Особливо кожен із Генеральних Радників у своєму полку, від якого він буде висунутий і обраний на загальних виборах до Старшинської Ради, повинен, як і цивільні Полковники, твердо стежити за порядком, керуючись приписами цієї спільної ради, і рішуче виступати проти спроб скривдити чи утискати тягарями простий люд. І подібно до того, як Старшини, Полковники і Генеральні Радники зобов'язані дотримуватися відповідного права й виявляти всіляку шанобливість до Ясновельможного Гетьмана, віддавати йому належні почесні й вірно служити, так і Ясновельможному Гетьману належить взаємно їх поважати, мати за бойових соратників, а не за рабів і рахувати своїми помічниками, не примушуючи їх умисне до особистої залежності й безглуздої та недостойної при собі присутності, окрім тих випадків, коли цього вимагатиме необхідність.

VII

Якщо хтось із Старшини, Полковників, Генеральних Радників, знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення — і умисне, й випадкове — має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом.

VIII

Згадана Генеральна Старшина, яка постійно перебуває при Гетьмані, повинна доповідати Ясновельможному Гетьману про всі публічні справи, що перебувають у її віданні. І (подібні) донесення не повинні прийматися через посередництво наближених особистих слуг Гетьмана, котрих не слід залучати до участі в будь-яких законодавчих, управлінських і військових справах, відсторонивши їх від посольств, а ще більше — від громадських (доручень).

IX

Оскільки відомо, що з давніх часів у Війську Запорозькому були Генеральні Скарбники, які відали публічним скарбом, млинами і всіма публічними прибутками, податками і сплатами і розпоряджалися всім цим на розсуд і за згодою Гетьмана, отож і нині за загальною згодою встановлюється такий порядок і ухвалюється закон, що не підлягатиме змінам, що на випадок, якби наша Батьківщина звільнилася від Московського ярма, належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана. А сам Ясновельможний Гетьман не повинен ніяким чином поширювати своє право обертати (їх) на власну користь, обмежуючись своєю часткою прибутків, які належать на Гетьманську булаву і особу, тобто Індуктою з Гадяцького полку, Шептаківського повіту Почепського і Оболонського маєтків та іншими прибутками, що виділені за публічною ухвалою на Гетьманську посаду. Більше того, Ясновельможному Гетьману виділяється (частина) із спільних володінь і земель Війська Запорозького, але так, щоб необмежена влада не порушила прав тих, чиї заслуги перед батьківщиною менші, а саме: ченців, священників, бездітних удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб. При цьому повинен бути обраний не тільки Скарбник, який перебуває при Гетьмані й постійно знаходиться у Гетьманській столиці, але також одночасно (слід обрати) у кожному Полку двох присяжних Скарбників, значних і заможних (представників), затверджених спільною ухвалою обох станів: козаків і простого люду. Вони мусять знати і прибутки Полку від приватних осіб, і публічні податки, й зобов'язані опікуватися видатками, щороку складаючи звіти — звітуючи про своє управління. Отож ці Полкові Скарбники, перебуваючи у залежності від Генерального Скарбника, мали б своїм завданням і обов'язком виплачувати у своїх Полках борги з державної скарбниці,

визначати її прибуток, збирати його й передавати до рук Генерального Скарбника. А панам Полковникам жодним способом не слід втручатися (в справі) полкової скарбниці, оскільки їм належить задовольнятися прибутками й пільгами свого уряду.

Х

Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого. Через це нехай пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і Виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві, послаючи (їх) косити сіно чи збирати врожай, виганяючи на укріплення валів, відбираючи насильно, шляхом грабунку чи примусового продажу земель, за якусь незначну провину все рухоме й нерухоме майно. Ремісників же примушують без дозволу до виготовлення замовлених для хатнього вжитку речей, а козакам не надають приватних відпусток. Ясновельможний Гетьман повинен заборонити ці зловживання, що так поширилися, й, уникаючи їх сам, гідним наслідування прикладом, і викорінюючи. Оскільки ж усі тягарі і здиство нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, що просять і домагаються судових посад, не користуючись довір'ям і не маючи заслуг, але ненаситно прагнучи до власного збагачення, розбещуючи урядовців, козаків і простолюдинів, завойовуючи прихильність гетьмана підступними дарунками, за допомогою яких намагаються без вільних виборів, всупереч праву і рівності, піднятися на вершину полкових та інших урядів і почестей, тому найсерйознішим чином постановляємо, що Ясновельможний Гетьман не надаватиме нікому ніяких урядів ані почестей, керуючись якоюсь попередньою оцінкою вартості Полковницьких відзнак чи інших козацьких та простих посад, і не нав'язуватиме на них нікого силоміць. Але завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаю-

чи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички.

XI

Встановлюється і оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків.

XII

Не менший тягар накладається на Українські міста від того, що чимало сіл, які раніше були включені до їх складу для допомоги у несенні громадських повинностей, згодом були передані у власність різноманітних осіб духовного і світського стану, а (кількісно) зменшений простолюду, що мешкає у (містах), зобов'язаний без будь-якого полегшення виконувати ті ж самі повинності, які виконував за допомогою забраних і переданих сіл. Отож після того, як наша власна батьківщина буде втихомирена від збурення війнами й звільнена від московського рабства, нехай буде призначена і через спеціально встановлених комісарів здійснена Ревізія усіх видів публічних і приватних володінь і за високим рішенням Генеральної Ради у присутності Гетьмана нехай буде ухвалено урочисто й непорушно: кому належить згідно з законом, а кому не належить користуватися правом володіння публічними маєтками, і які саме належить виконувати повинності підданам. Подібним же чином збільшуються тягарі нещасного пригнобленого простолюду й тому, що чимало заможніших козаків під приводом права підсусідства захищають прийнятих на свою садибу простолюдинів від будь-якої міської й сільської повинності. Так само і заможніші купці, відзначені гетьманськими вольностями, а також ті, що перебувають під заступництвом і опікою Полковників, уникають виконання належних публічних повинностей і відмовляються надавати допомогу нещасному простолюдові. Через це Ясновельможний Гетьман своїми Універсалами повинен буде подбати як про повернення селян, прихованих (у володіннях) царя, так і про заборону звільняти купців від несення публічних повинностей, не протегуючи їм у цьому надалі.

XIII

Силою цього Виборчого Акту ухвалюється, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися Гетьманською владою.

XIV

З-поміж інших різного роду тягарів, якими обтяжуються й рядові козаки на нашій Українській землі, не можна не визнати найбільш прикрою і тяжкою для народу ту, котра пов'язана з пересуванням приїжджаючих, від'їжджаючих і подорожуючих відповідно до офіційної, санкціонованої законом підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, якій підлягають нещасний простолюди і рядові козаки. Адже дуже багато, та навіть незчисленні чужоземці та місцеві (люди) будь-якого стану й становища, поспішаючи чи то в громадських, чи то у своїх приватних справах, простують по дорогах на обох берегах Дніпра через українські міста і села, дуже часто виконуючи різноманітні доручення і забезпечуючи охорону не лише Гетьмана, а й Генеральних Старшин, Полковників, Сотників і значних Козаків, а також і духовних осіб. При цьому деякі, під приводом своєї ретельності, а також посилаючись на потреби в дорозі, вимагають від урядників міст, містечок і сіл надавати їм незвичні подарунки, харчі, напої, підводи, супровід і охорону. І серед таких (людей) виявляється багато нечесних хапуг, а особливо серед слуг, які не мають жодної законної підстави на ту величезну кількість підводних коней, яку, коли міські чи сільські урядники відмовляються їм надати, вони вимагають лайливими словами і нагаями та ще й виставляють вимогу, щоб згадані урядники для полегшення повинності умилостивляли їх піднесеними грішми. А деякі підводних коней забирають із собою, привласнюючи їх або продаючи. Серед Старшин, Полковників та інших духовних і світських осіб вищого рангу нерідко трапляється чимало й таких, які примушують міських урядників ремонтувати за громадський кошт свої вози, справляти для своїх слуг різноманітний одяг; вони навіть не соромляться силою збирати по дворах через посередництво підставних осіб та навчених для цього своїх слуг різні прянощі й тому подібне на потребу своєї кухні. Тим часом і самі урядники, прагнучи здобути собі прихильність і повагу й надати розголосу своєму імені, подають всіляку допомогу подорожуючим Старшинам та їхнім слугам, хоча б ті (й їхали) у свої приватних, а не в публічних справах. Часто й самі урядники, особливо у містечках і селах, охоче шукають і використовують нагоду виказати поспішність приїжджим,

збираючи під виглядом шанобливості нібито на їх потреби в особливій їжі та питві різноманітні напої, котрі випивають самі, а харчі ділять між собою, записуючи це все в рахунковій книзі поміж видатками і з цієї причини обтяжують простолюд не тільки боргами і підводними податками, але й призводять їх до найостаннішого зубожіння. Отож Яснowelьможний Гетьман, заспокоївши батьківщину в нинішній смуті та звільнивши її від Московського ярма, дбаючи про офіційне полегшення долі народу, охоче готовий встановити такий порядок, щоб у будь-якому місті був присяжний Скарбник, залежний від Полкового Скарбника, котрий відповідав би за всі громадські прибутки й видатки і опікувався б ними, а також контролював рахункові книги, з яких мав би складати рахунок за кожен рік. А якби він був звинувачений в боргах і незаконних витратах, то мав би відшкодувати це місту у вигляді компенсації своїм власним коштом; через це йому належить робити в книзі видатків запис відносно будь-якої подорожної справи, на яку видані подорожні листи, з вказівкою на (обсяг) подорожних пільг. А особливо Яснowelьможний Гетьман виявлятиме благодатну турботу про стягнення на нашій батьківщині публічної підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, встановлюючи її такою, якою вона є в зарубіжних країнах, де вона ніколи не буває настільки безбожно обтяжливою для народу. Для розвезення ж листів, за прикладом і звичаєм зарубіжних країн, Яснowelьможний Гетьман мусить встановити у підпорядкованих йому полках державних гінців за казенний кошт, про що ширше й детальніше буде обмірковано й вирішено на Генеральній Раді.

XV

Оскільки податки на річну платню компанійцям і сердюкам * та інші публічні видатки, а також стадії на компанійців та сердюків були встановлені як загальна повинність для всіх жителів України, і козаків, і простолюду, отож і податки, й згадані вище стадії мають бути всюди ліквідовані і повністю відмінені. Таким чином, державна скарбниця, закрита для задоволення державних потреб, повинна бути відновлена за рахунок регулювання видатків. Що ж стосується платні кінним і пішим після закінчення війни, то вона повинна залишатися серед військових служб у віданні Гетьмана, про що на Генеральній Раді буде обговорено і прийнято постанову.

* Компанійці — кінне військо, сердюки — піше військо, входили до складу гетьманської лейб-гвардії.

Нещасний простолюду дуже часто благає про відшкодування й висуває слізні скарги на відкупників мита, оскільки ринкові комісари переслідують його (простолюду) численними, незвичними і незліченними зди́рствами, так що через ці перешкоди не дано можливості бідній людині ступити вільного кроку на ринку, продаючи дешеві речі для забезпечення своїх нестатків, або ж купуючи щось для домашніх потреб поза базарним податком. А якщо, наприклад, хтось підпаде під найменшу підозру, то ринкові комісари позбавляють його всього — від голови до п'ят. Отож відкупники мита та їхні заступники повинні стягати на користь державної скарбниці платню за ввіз і вивіз лише тих товарів і в такому обсязі, який вказаний в універсалах, не стягаючи з купців взагалі нічого зайвого. Таким же чином Ринкові Комісари повинні збирати ринковий податок лише від тих, хто йому підлягає, а не від бідних людей, які прибувають на ринок, щоб продати чи купити дешеву річ для хатніх потреб. Вони (комісари) також не повинні чинити жодного судочинства не тільки в кримінальних, але й в (інших) термінових справах і не накладати незвичних оплат і штрафів на народ і на міста, про що має ретельно подбати Ясновельможний Гетьман зі звичною турботливістю Гетьманської влади, до обов'язків якої належить великодушно направляти й поліпшувати усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей. Щодо пактів і конституцій, укладених для успішного виконання (вищезгаданого), то Його Ясновельможність удостоїв їх підтвердити власноручним підписом і державною печаткою, а також присягою належної форми. Ця присяга звучить так:

Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорозького, присягаю Господом богом, прославленим у Святій Трійці, на таке: обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв (нашої) вітчизни за згодою Священної Королівської Величності короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинами і послами від усього Війська Запорозького, що перебуває під рукою його Священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне Гетьманське звання, присягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й конституції, які додаються тут і одногласно узгоджені в даному Акті виборів між мною і Військом Запорозьким, прирівнюючися закону й орієнтуючися у всіх пунктах, частинах, періодах і клаузулах з вірною любов'ю і належною турботою на благо України, нашої батьківщини і спільної Матері, державну недоторканість якої я (зобов'язуюсь) боронити, а також якнайшпирше дотримуватися законів і вольностей Війська Запо-

розького усіма стараннями і зусиллями, на які лише я здатний. (Теж присягаю), що не буду вступати в жодні союзи з іноземними державами і народами, а всередині батьківщини — у будь-які змови, які б переслідували намір зруйнувати її чи нанести їй шкоду, а таємні підбурювання ззовні, небезпечні для законів і вольностей батьківщини, будуть завжди відкриватися перед Генеральною Старшиною, Полковниками і особами, яких це стосуватиметься по уряду. Теж присягаю і зобов'язуюся виказувати пошану достойним і добре заслуженим перед батьківщиною особам, а також усім козакам обох станів, вищого й нижчого, які заслужили добре ставлення, а для співучасників злочину буду застосовувати покарання згідно з артикулами права. Так мені хай допоможе Господь, немеркнуче Євангліє і безвинна мука Христова. І це все моїм власноручним підписом і державною печаткою скріплюю і підтверджую. Діялося в Бендерах, року божого 1710, квітня 5 дня.

Підтвердження цих Пактів Королем Швеції.

Ми, Карл XII, з ласки божої король шведів, готів і вандалів, великий князь Фінляндії, князь Сканії, Естонії, Лівонії, Карелії, Бремена, Вердена, Щеціна, Померанії, Кашубії та Вандалії, володар Ругії, пан Інгрії та Вісмарії, а також пфальцграф Рейну, Баварії, Юліака, Клівії, Князь Гір і т. д., і т. д. Усім і кожному, кого це стосується чи для кого це може мати значення, повідомляємо і цим засвідчуємо. Коли знаменитий народ Руський, а також усе Військо Запорозьке одноголосним рішенням обрало собі Гетьманом Ясновельможного Пана Пилипа Орлика на місце блаженно покійного Гетьмана Івана Мазепи і прийшло з ним до домовленості і міцних законів щодо порядку та положень, якими б керувалася держава, щодо збереження віри предків, а також щодо збереження вольностей і привілеїв для всіх і кожного, тоді він уклінно просив нас, аби ми те, що вільним волевиявленням і голосуванням стосовно рівної, постійної й ніколи не порушуваної форми влади і підкорення було прийнято, Нашою Королівською владою санкціонували і підтвердили. Ми також не менше, аніж наші попередники, славної пам'яті Королі Швеції, виявили милість і схильність до прославленого Руського народу й до всього війська Запорозького, прагнучи йому вигоди і зростання, а тому вищеназвані умови чи пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним Гетьманом Паном Пилипом Орликом і Руською Генеральною Старшиною, а також Військом Запорозьким публічною ухвалою обох сторін домовлені і на вільному обранні того ж таки Ясновельможного Гетьмана 5 дня квітня року 1710 вірною клятвою підтвержені, схвалили й затвердили, не маючи іншої мети, окрім блага і суспільної користі, що ми, отже, схвалюємо й затверджуємо,

обіцяючи Нашим Королівським словом завжди захищати вищезгадане. Для більшого довір'я усьому сказаному цей факт підтверджується підписом Нашої руки, й ми звеліли його скріпити Нашою Королівською печаткою.

Видали у місті Бендерах, дня 10 травня, року Божого 1710.

Карл
місце печатки
Г. Фон Мюллерн

Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. *Історія української конституції*.— К., 1993.— С. 25—37.

82. «Вивід прав України» Пилипа Орлика (1712 р.)

По довгій й кривавій війні вічної пам'яті найхоробріший гетьман Хмельницький визволив з-під польської кормиги пригнічену козацьку націю. Він то утворив з України незалежне князівство і вдоволься титулом гетьмана війська Запорозького і син його перейняв це по нім у спадку й Стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських.

Не розводитимуся далі про історію України; моя ціль лише показати, що вона є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі. Цей факт установлений і правда загально відома, що козацька нація і Україна були вільними. Яко така Україна увійшла з своїм гетьманом у договір вічного миру, заключеного коло Пруту в Молдавії, де вона називається союзницею султана; яко така увійшла вона в договір з ханом татарським і в договір, який заключив гетьман Хмельницький зі шведським королем Карлом X і який можна бачити в архівах Корони Шведської.

Але найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенности України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого. Трактат цей уложений в 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставши з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших

укріплень і потім почали командувати, мов би господарі, в цілій країні.

Одначе козаки залишили тїнь суверенності і навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту Станам України.

Гетьман Брюховецький, удавшись в подорож до Москви під покривкою добра для України, вчинив так, що признано царя за протектора козаків. Це була основа всіх нещасть України. Україну примушено зректися прав козацького суверенітету. Громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього негідного кроку погрозами чи чемнішими способами. Але річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам. Дарма скаржилися козаки; на Україну вислано війська, які збройною силою тримали козаків у неволі і давали їм відчувати увесь тягар деспотичного панування.

Те, що я оце щойно сказав, показує кожній неупередженій людині безперечне право Станів України й вопіючу несправедливість, учинену їй, поневолюючи козаків, позбавляючи їх власних прав та вольностей під покришкою святого союзу і урочистого договору, котрий забезпечив їм уживання цих прав і вольностей. Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час.

Такий слушний час настав для України, бо шведський король прийшов на поміч пригніченій Україні; козаки набрали відваги й думали тільки про те, як би використати цю нагоду, щоби визволитися з неволі. Князь Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало. Аби краще забезпечити собі свої вольності, вони злучилися з королем шведським і умовилися з ним не трактувати ні з ким окремо. Ось деякі точки договору, що відносяться до мого предмета:

1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірять керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але

все те, що — як виявиться, належало колись народові українському, передається і задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; до його смерті, яка, треба сподіватися, не наступить ще довго, Стани України заховать всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не могтимо ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Уповноважені Його Величства Царя зазначають:

1. Що Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величства.

2. Що коли б змінити щось, то цим би порушилися умови Карловицького договору¹.

Що до першого пункту, то з того, що Україна була колись польською провінцією, коли зважимо, що від 1649 р.² до наших днів її визнала як князівство ціла Європа і навіть сам Цісар. В ім'я якого принципу релігії і побожності Московський Двір, визволивши козаків з-під так мовити польської опіки, накинув їм — як показав це досвід — ярмо безконечно жорстокіше ніж те, яке невірні накидають завойованим народам?

Вкінці, коли, як то дехто твердить — хоч таке твердження зовсім фальшиве, — що Його Царське Величство придбав від поляків якесь право на Україну, то це право не може бути нічим іншим, як правом опіки, бо поляки ніколи не мали іншого, тож і не могли передати більших прав, ніж самі мали, і — більше навіть — на які ніколи не претендували. Ось чому Й. Ц. В. не має жадної підстави відбирати Україні її вольності та привілеї.

¹ Карловицький договір (26 січня 1699 р.) закінчив війну між Туреччиною, з одного боку, Польщею, Цісарем, Московщиною і Венецією — з другого. Польща дістала знову Поділля й Правобережжя, яке втратила давніше. У 1712 р. на Правобережжі, над котрим зверхність належала нібито Польщі, стояли московські війська, союзники Августа. Орлик на підставі свого договору з Туреччиною ждав для себе Правобережжя і тому Москва вказувала європейським дипломатам, що Орликові домагання порушують Карловицький трактат і, значить, зачіпають також інтереси Цісаря і Венеції, словом, загрожують рівновазі Європи. Проти цього аргументу й виступає «Вивід прав».

² Зборівський договір.

Отже, з цього зовсім законно й природно виходить, що Карло-вицького трактату ні в чому не порушиться, коли оголоситься Україну вільною, якою вона була колись, з тими границями і межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена. Я питаю, на що цар включив Україну в інструкції щодо миру, котрий мається заключити за посередництва Англії та Генеральних Штатів (Голляндії), коли він не хотів, щоб Україна брала участь у переговорах?

Отже, з повною рацією можна вивести з усього цього, що Московський двір належить уважати за узурпатора України і що є причина покладатися на зрозуміння права природного і людського тими, що читатимуть це писання, що вони переконаються в безперечнім праві Станів України обрати п. Пилипа Орлика за свого гетьмана і що цей гетьман може допомогатися посідання цієї країни і сподіватися привернення цього посідання від справедливості європейських держав, які, є в силі наказати, щоб її йому звернено назад.

Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали й проголосили Стани України. Їх бо власний інтерес — кажу я — обов'язує їх не санкціонувати і не давати спричиняти небезпечних для себе ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди. Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз¹.

Стародавня історія завела б мене занадто далеко, якби я хотів наводити з неї приклади на доказ, що держави в тих часах завжди брали сторону пригнічених князів чи республік. Не брак нам і новітніх прикладів, і за останнє століття можна було бачити, як у цілім Цісарстві, Італії, Льотрінгії, Померанії, Швеції і в багатьох інших місцях визнали мирові трактати повну суверенність князівств, на які держави виставляли свої права з різних титулів, а часом просто по причині завоювання². Україна знаходиться майже в такому самому становищі. Вона має ті самі права; неже ж не зробиться на її користь того, що було в звичаю робити для інших протягом стількох століть? А що Цісар запропонував

¹ В XVII і XVIII ст. міжнародне право допускало «інтервенції» і тільки після Віденського конгресу (1815 р.) «право невтручання» стає постулятом міжнародного права.

² Орлик, мабуть, має на увазі Вестфальський трактат (1648 р.), який пере-кроїв Європу.

гетьманові Хмельницькому свою гарантію й король шведський теж як союзник, то гетьман і Стани України мають причини бути переконаними, що гарантії трактатів в Оліві¹ (козаки включені в Олівський мирний договір як союзники шведського короля) спричиняться до того, що не можна буде дарувати Україні її вольності. А тому, що всі європейські держави мають намір утримати цей трактат, що є основою європейського миру, то їм не тяжко буде знайти в ньому мотиви й способи поставити знову гетьмана Орлика на Україні і включити його в цей новий трактат.

Кажу бо, що цей загальний мир не буде тривалим доти, поки не задовольється справедливих жадань гетьмана Орлика щодо України, поки Московський Двір не задовольить справедливі скарги конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман. Не треба лякатися, що в разі відновлення цього князівства (України) через ослаблення Московщини порушиться європейська рівновага. Навпаки — як свідчить про це приклад Генеральних Штатів, котрі ніколи не прислужилися спільній справі, як саме від часу, коли утворили могутню республіку². Та що можна думати, що цей останній доказ не досить переконуючий і що цар після цього миру зможе вжити всіх сил, щоб остаточно підбити й поневолити Україну, я не клопотатимуся виказувати труднощі, невигоди й крайності, до яких такий намір (царя) зможе довести цей народ (український), а саме кинутися стрімголов під турецьке панування. А тим більше не покликуюватимуся на мотиви справедливості і слави, котрими повинні керуватися європейські держави, щоб звернути Україну її гетьманові. Все це було виказано й доведено. Скажу тільки, що коли всіх наведених мотивів не досить, то інтереси, котрих я де в чому вже торкався, зобов'язують європейські держави веліти звернути Україну і тим самим обмежити державу (московську), яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи.

Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави. Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому

¹ 30 травня 1660 р. трактат в Оліві закінчив першу північну війну між Швецією, Польщею, Цісарем і Бранденбургом. У попередніх переговорах козаки справді брали участь і шведська дипломатія вимагала від Польщі допущення на конгрес і України. Руїна, яка почалася на Україні, не дала змоги Швеції відстояти свої вимоги і в останній редакції трактату України немає. Неясно, чи свідомо пише Орлик про гарантію для України в Оліві, чи це спосіб пропаганди. Олівський трактат, як і Вестфальський, був підвалиною публічного права Європи аж до Великої Французької революції.

² Орлик має на увазі Нідерланди. Голландія була першою в Європі державою, яка утворилася на національному принципі, поставши збройно проти чужої віри й підлеглості Іспанії, і в цьому логічною була її аналогія з Україною під час Хмельниччини.

досвідові й досконалій мудрості, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи.

Треба сподіватися, що вони переконаються, що все сказане тут основане на доказах і досвіді минулого і що забезпечення та тривалість миру залежить у деякій мірі від реституції України.

Вивід прав України.— Львів, 1991.— С. 45—49.

83. Указ Императора Петра I

**казацкимъ полковникамъ и козакамъ полковъ,
находящихся на правой сторонѣ Днѣпра,
о томъ чтобы они переселялись въ Малороссію,
такъ какъ правый берегъ уступленъ Полякамъ.
1711. Сентября 23**

*Указъ Нашего Царьскаго Величества
полковнику Бѣлоцерковскому, Антонію Танскому*

Понеже, по учиненнымъ съ Поляками вѣчнаго мира трактатамъ, тогобочную заднѣпрскую Украину съ ея рубежи, именно въ трактатахъ написанными, надлѣжить оставить Полякамъ, тамошнимъ же полковникомъ съ полковою, сотенною и рядовою козацкою старшиною, козаки и протчими, въ подданствѣ Нашемъ вѣрно быть желающими, зъ женами и дѣтмы, съ ихъ движимыми пожитками, на жилище перейти въ Малую Россію, въ тамошние полки, гдѣ кто пожелаетъ, да съ тойже стороны отъ мѣстечка Терехтемирова, вѣнизъ на Днѣпрѣ, даже до устья рѣки Тясмина, со всѣхъ мѣстечокъ, селъ и деревень обитателей перевести въ Малую Россію и тѣмъ землямъ быть въ пустѣ всегда, и на оныхъ Полякамъ никакихъ (людей) не селить. Того ради, яко протчимъ тогобочной Украины полковникамъ, такъ и вамъ симъ нашимъ указомъ на крѣпко повелѣвается, дабы вы сами съ полковою вашею старшиною, сотниками, сотенною и рядовою козацкою старшиною и съ протчими козаки, непрестанно въ подданствѣ Нашемъ вѣрно быть желающими, съ той стороны въ Малую Россію переходили немедленно; а кто само какіе свои маетности, хуторы и протчіе заводы оставить, тѣ отъ Насъ, Государя, Нашего Царьскаго Величества, въ Малой Россіи маетностями такожъ награждены быть имѣютъ. И которые тамо, подъ державою Нашею Намъ вѣрно служили и въпредъ служить будутъ. Таковыяпеъ Нашего Царьскаго Величества указы и. въ протчіе заднѣпрскія полки и полковникамъ посланы.

1711 году, сентября 23 дня. Отъ Днѣпра. На подлинномъ подпись собственною Его Царьского Величества рукою тако:

Царь Петръ

*Архив Юго-Западной России.— К.,
1868.— Т. 3.— С. 756—757.*

84. Маніфест Пилипа Орлика до європейських урядів, 4 квітня 1712 року

Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Володарі, що дорожать своїм добрим ім'ям та славою, більше, ніж інші люди, виставлені на суд загалу; саме тому вони дивляться один на одного, немов відповідальні перед цим загалом за спонуки власних чинів та за свої ухвали, хоча насправді вони звітують перед єдиним Богом за свої діяння. З огляду на це ми маємо за необхідне дати знати Королям, Князям, Республікам та іншим Християнським Державам про причини, які схилили мене прийти в Оттоманську імперію і підняти сьогодні зброю проти царя Московського, тепер уже переконані, що ця ухвала не буде кимось невірною тлумачена, а надто ж тими, які не відають про справедливість нашої справи або ж застережені підступством недругів наших. Найперше годилося б сказати, що ми не могли помилитися, ідучи услід і за прикладом нашого попередника, славної пам'яті гетьмана козацького Івана Мазепи, чий видатні заслуги й християнське благочестя досить знані були у світі. А втім, ми знаємо, що природним правом є визволятися від гноблення і трудитись, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано: всім відомо, як трактовано нас у Московській імперії.

Всім відомо, що безсмертної пам'яті найясніший гетьман Богдан Хмельницький власною волею, не будши ніким до того примушений; прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи урочисту угоду, московський цар Олексій Михайлович клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ. Всім відомо, що по смерті блаженної пам'яті найславнішого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, вдавшись до найрозмаїтіших способів, порушила закони та вольності козацької нації, підтверджені самим Московським царем: він хотів обернути у рабство вільний народ руський.

Всім відомо, що Петро, цар Московський, прагнув перетворити вільних козаків на регулярну армію, і порушити наші закони та вольності, і навіть вигубити назавжди Військо Запорозьке. Тоді блаженної пам'яті найясніший гетьман Іван Мазепа, з наміром оборонити права своєї Вітчизни та зберегти Військо Запорозьке, увійшов під протекцію найяснішого короля Шведського. Він у

цьому наслідував приклад свого попередника, блаженної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, який уклав із найяснішим королем Шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма, що від нього терпів тоді народ руський.

Козацька нація від фатальної Полтавської битви стогне під тиранічним ярмом Москви і жадає одного — повернути собі волю.

Після смерті в Бендерах блаженної пам'яті гетьмана Івана Мазепи козацьке військо милістю Божою та під опікою найяснішого короля Шведського стародавнім звичаєм обрало мене новим гетьманом. У цю загрозливу мить, попри найтяжчі обставини, я дав згоду взяти на себе цю величезну справу — з поміччю Божою володарити задля громадських інтересів нашої коханої Вітчизни, Війська Запорозького та всієї України. Разом з тим я прийняв це звання лише за тієї умови, що найясніший король Шведський дає запевнення козацькій нації обстоювати її права перед московитами; і заради цієї мети найясніший король Шведський підтвердив урочистим дипломом, що він не складе зброю і не почне жодних переговорів із Московією, не включивши до них інтересів козацької нації.

Проте ані прагнення наші, ані ревність до нашої коханої Вітчизни не змусили нас удатися до дій, супротивних нашому обов'язку, і, яко християнську націю, великий Володар зміцнив нас урочистою угодою, уклавши з нами союз; ця угода така почесна й вигідна для християнської нації, що міністри Порти, за їхнім твердженням, не знаходять подібного прикладу в своїх історичних анналах.

Його високість запевнив нас, що не планує ні завоювати, ані включити Україну до своєї імперії, а прагне відновити цю державу згідно з її колишнім устроєм з тим, щоб відгородити Оттоманську імперію від держави царя Московського, позаяк їхнє близьке сусідство стає причиною великих і кривавих війн; таким чином, якщо на перший погляд ми виглядаємо прибічниками оттоманських сил, із цього не мусить випливати, ніби ми з'єдналися з турками задля звоювання християн; ідеться лише про очікування часу, коли ми зможемо очолити всю козацьку армію, аби з поміччю Божою трудитися заради визволення нашої Вітчизни від ярма, під яким вона стогне вже стільки років.

Ми не можемо незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами. Ми не будемо діяти, керуючись почуттям помсти, а навпаки, згідно із справедливістю та правом, що дозволяє кожному боронити свою власну справу та свою власну мету. Цим самим ознаймуємо, що на нас не лежить вина за людську кров, яка може пролитися. При цьому, аби дати знати, що ми не зрікаємось доб-

рих обов'язків християнських володарів, обумовлено у статті нашої угоди з королем Шведським, що, коли з поміччю Божою козацька нація буде відновлена у своїх правах, не буде нашої відмови щодо посередництва безсторонніх держав у справі усталення кордонів та справедливого розв'язання інших проблем, якщо такі виникнуть.

Нарешті, яким би не був успіх нашої справи і якою б не була доля зброї, що гадаю, ми по справедливості мусимо підняти, розрадою нам буде те, що ми трудилися, важачи самим життям нашим, заради слави та користі нашої коханої Вітчизни, а також звітували всім безстороннім особам правоту наших намірів та справедливість мотивів, які спонукали нас до дії.

Голос України.— 1991.— 29 листоп.

85. Указ Екатерины II от 10 ноября 1764 г.

«Об утверждении в Малороссии, вместо гетманского правления, Малороссийской коллегии» *

По всемилостивейшем от нас увольнении графа Разумовского по прошению его от гетманского чина, повелеваем нашему Сенату для надлежащего Малой России управления, учредить там Малороссийскую коллегию, в которой присутствовать главным нашему генералу графу Румянцеву, и с ним четверем великороссийским членам из генералитетских и штаб-офицерских чинов, да из малороссийских старшин четверем же членам.

...Сему ж за неимением ныне гетмана определенному от нас главному малороссийскому командиру быть в такой силе, как генерал-губернатору и президенту Малороссийской коллегии, где он по делам суда и расправы имеет и голос председателя по Генеральному регламенту; а прочих делах яко-то: содержания в народе доброго порядка, общей безопасности и исполнения законов, должен он поступать с властью губернаторскою, то есть как особливо поверенный от нас в ответственном месте. Запорожской Сечи, которая состояла под ведомством гетмана, быть ныне ведомой в сем малороссийском правительстве. В рассуждение же излишних пред обыкновенными расходов, которые в сем звании имеют должно, всемилостивейше жалуюем ему, графу Румянцеву, сверх настоящего по чину его жалованье, из тамошних доходов по 4000 рублей на год столовых денег, да на генерал-губернаторский уряд ведомства Кучеровского село Кучеровку, с принадлежащими к нему селами и хуторами, да село Серединную Буду.

*Полное собрание законов.— Т. 16,
№ 12277.— С. 961—962.*

* Текст подано з деякими скороченнями.

**86. 3 настанов Катерини II П. А. Рум'янцеву
при призначенні Малоросійським генерал-губернатором ***

1-е

...Прежде всего должны вы знать полученную вам губернию по всем положениям ее околичностям, и для того иметь верную карту в такой подробности, чтоб полки, города, местечка, села, деревни, хуторы отхожие, монастыри, пустыни, заводы и всякие, какие бы ни были селения, также реки, озера, болота, леса, пашенные земли, степи, проезжие дороги, и как прилежащие внутренние рубежи с великороссийскими и новороссийскою губерниями, так и государственная граница с Польшею и Турецкою областю в ней означены были. <...>

2-е

...Тамошние епархиальные архиереи хотя обязаны по должности звания своего пещись о наблюдении закона божия, в силе духовного регламента, однако ж к дополнению добрых учреждений в простом народе, и к вящему вкоренению страха божия, и вы с надлежащим рассмотрением, властью гражданскою иногда да помогаете, довольно ведая, что истинный страх божий есть первое средство к истреблению поползновенных к порокам и злодействам склонностей, а напротив того к вкоренению в людях добронравия и честности.

Напротив того, надлежит и вам искусным образом присматривать за ними их подчиненными, дабы различными закоснелого в них властолюбия ухищрениями не выступали они из надлежащих сана своего пределов, простирая иногда власть свою духовную над мирскою, иногда же рассевая в народе простом и суеверном разные их намерениям полезные, общему же покою предосудительные плевелы, под видом закона божия и благочестия, как о том в духовном регламенте упоминается.

Скромная в том и неоплошная предосторожность ваша тем нужнее быть кажется, что о малороссийских монастырских и духовных имениях решительного о прямом положении их определения еще не сделано, и духовенство тамошнее самопроизвольно оными владеет и користуется. <...>

3-е

...Необходимая надобность состоит в том, чтоб известно было правительству и вам точное число народа малороссийского, то есть, как людей к чину воинскому под разными званиями принадлежащих; так и посполитых, мещан и купцов...

* Текст подано з деякими скороченнями.

...В начале секретного вам наставления между прочими в Малой России непорядками уже упомянули мы, что от сей столь обширной многолюдной и многими полезными произращениями преизобильной провинции в казну государственную (чему едва кто поверить может) доходов никаких нет. Сие однакож так подлинно, что напротив того еще отсюда отпускается туда по сороку по восьми тысяч рублей. И так, когда безответно было бы оставаться ей и впредь в таком неустройстве и в прежнем государству паче тягостном, нежели выгодном положении, и когда следовательно при других исправлениях необходимо нужно, под каким бы иным званием, кроме подушного, то ни было, расположить на тамошний народ и получать с него в казну нашу, по долгу и справедливости, да и по самим уговорным пунктам гетмана Богдана Хмельницкого, нам бесспорно принадлежащие доходы; то из того вы сами заключить можете, сколь нужно к сему между иным и достоверное сведение о числе народа малороссийского.

Сего ради, вникнув во все тамошних дел подробности, узнав непорядки бывших там до ныне правлений и причины, от которых оные произошли, и благоразумно соображая средства к поправлению оных с пользою государственною, с состоянием земли и людей, також с правами их и настоящими, а не самовольно присвоенными себе привилегиями, не оставите вы представить нам мнение ваше, на каком основании и каким образом новую во всей Малороссии ревизию учредить и в действо произвести удобнее было б? <...>

4-е

...Итак не можно располагаемым поборам ни прочного в установлении своего основания иметь, ниже в известной всегда сумме обращаться, покуда продолжаться будут помянутые земледельцов с места на место переходы, то надлежит вам прилагать крайнее старание ваше, тамошний народ всеми удобовозможными способами привести к тому, чтоб оные переходы вовсе пресечены были. <...>

5-е

...Равномерно ж потребно старание ваше в надлежащем разобрании перепутанного и перемешанного там правления воинского с гражданским. Тут, как и в других делах, найдете вы бесчисленные непорядки, происходящие от застарелого общего неустойства и от наглости начальников, собственную свою корысть народной пользе и прямой отечеству службе предпочитающих. Не без удивления увидите вы доходы скарба войскового, то есть наши казенные, в самовольном расхищении; народ, с которого собираются,— в разорении; войско, на содержание которого назначены,

в таком худом состоянии, что и имени того едва стоит ли; и многие пространные земли, на уряд воинской полков тамошних определенные, своевољством жадностию главных и нижних чиновников в их вотчины обращенные. Словом сказать, почти одно только имя носила до ныне Малая Россия знатной провинции, принадлежащей к обширности Империи Российской.

По множеству беспорядков, требующих исправления и других лучших учреждений, воображаем мы себе и труд тот, котрого вам стоить будет исполнение должности вашей, столь найпаче, что при всяком новом деле и при развратных иногда простого народа об оном понятиях, со стороны же чиновных людей пристрастных и коварных истолкованиях, не всегда силою вверенной вам власти, но более многообразными ласковости и снисхождения средствами действовать и оными, смотря по делу, по времени и по человеку, искусно изворачиваться должно. И для того можно сказать, что в таковых случаях надобно иметь и волчьи зубы и лисий хвост...

6-е

...Великое тамошней земли плодородие, а напротив того о прямом устроении оной общее земледельцов нерадение заслуживает також особого примечания вашего.

Трудам своим полагают земледельцы уже изобильным награждениям, когда могут только от одного лета до другого пробавиться нужным содержанием своим и временно удовольствовать алчбу свою к пьянству; большая же часть помещиков по пропорции почти равным последую праздности и нерадения правилам, и не пользуются, как бы надобно было, плодородными землями своими и многими другими благорастворенного климата тамошнего преимуществами; а чтоб размножить земледелие и получаемые оным и рачительным домоводством разные продукты употребить в обращении как внутреннего, так заграничного торгу и в разные на фабриках рукоделия, для приращения собственных своих доходов и пользы общества, о том и не помышляют.

Пенька малороссийская, табак и вољы уже составляют не беззнатную часть комерции государственной, которая размножением табаку хороших родов и лучших по примеру англичан и французов приуготовлением его еще более увеличена быть может; прилежное же размножение тутовых деревьев, а особливо белоягодных, в рассуждение шелку тем нужнее, чем оный с великою заменою ежегодно выходящих из государства денег для здешних фабрик необходимо потребен...

...Не меньше нужна для здешних фабрик на многочисленныя внутренния употребления шерсть овечья. И хотя в сем намерении еще при жизни нашего, блаженные и вечные славы достойные памяти государя императора Петра Великого о заведении как в

Великой, так и в Малой России овец шленских и других иностранных пород особые учреждения сделаны были; однакож с одной стороны за леностию владельцев, а с другой за слабым смотрением главных начальников и сие преполезное дело не только стало по ныне без надлежащего исполнения и успеха, но и употребленные на то деньги и розданные овцы казенные втуне пропали. И для того стараться вам как возможно и о сем весьма нужном пункте экономии государственной. <...>

7-е

<...> В рассуждение заграничного торгу прилежно наблюдать, в которую сторону вывозом или привозом товаров переходит баланс в купечестве, и потому стараться со всяким радением обратить оный, а буде уже есть, то умножать и утверждать на здешней стороне.

Особливая в сем предосторожность тем нужнее, что неизвестно нам, что торгующие в Крым жители малороссийские и запорожские казаки много вывозят туда здешней серебряной монеты для покупки соли, вина и прочих товаров, вместо того, что, оставляя деньги в государстве можно б им было менять товар на товар. <...>

19-е

Осталось еще упомянуть об одном пункте, который особливо при учреждении нынешнего в Малой России нового правления заслуживает некоторого политического примечания. Состоит оный в упомянутой в начале сего сокровенной ненависти тамошнего народа, против здешнего, который опять, с своей стороны, привык оказывать не приметное к малороссиянам презрение. И как та ненависть особливо примечается в старшинах тамошних, кои, опасаясь видеть когда-нибудь пределы беззаконному и користолюбивому их своевольству, более вперяют оную в простой народ, страшая его сперва нечувствительною, а со временем и совершенною утратою прав их и вольности, то нет сомнения, чтоб они, при настоящей правления их перемене, тем паче не усугубили тайно коварство свое, что пересечение прежних беспорядков и установление лучших учреждений не будет согласоваться с их прихотью и собственною корыстию. В сем рассуждении не оставите вы наблюдать прилежно, но без явного виду и огласки поведение тамошних старшин, особливо же тех, кои хотя мало подозрительными себе окажут, дабы иногда умышляемое зло заблаговременно сведано и предупреждено быть могло. И хотя время само собою откроет глаза народу и докажет сколь много он облегчен и благоденствовать будет, когда устроением лучших во всем порядков увидит себя избавленным от мучивших его вдруг многих малень-

ких тиранов, однакож и в нынешнее время разные способы поспешествовать вам могут праводушием, бескорыстливостью, снисхождением и ласкою истребить неосновательные его опасения и приобрести к себе любовь его и доверенность.

Бумаги имп. Екатерины II, собранные и изданы П. Пепирским.— СПб., 1871.— Т. 1.— С. 376—391.

87. Ліквідація Запорозької Січі

**Фрагменты з маніфесту Катерини II від 3 серпня 1775 р.
«Об уничтожении Запорожской Сечи и о причислении
оной к Новороссийской губернии»**

<...> Мы восхотели через сие объявить во всей нашей империи, к общему известию нашим всем верноподданным, что Сечь Запорожская в конец уже разрушена, со истреблением на будущее время и самого названия Запорожских казаков не меньше как за оскорбление нашего императорского величества чрез поступки и дерзновение, оказанные от сих казаков в неповиновении нашим высочайшим повелениям.

<...> Преступления же их, вынудившие от нас меры строгости, оглавляются следующим:

1. Оставляя под покровом забвения прежние свои важные и пагубные преступления и измены против верности и подданства, начали они лет за десять тому назад, да и в самое новейшее время гораздо далеко простирать свою дерзость, присвоив и требуя наконец себе, как будто достояние их собственности, не только всех тех земель, которые нами чрез последнюю войну от Порты Оттоманской приобретены, но даже и занятых селениями Новороссийской губернии, предъявляя, будто им те и другие издревле принадлежали. <...>

2. Вследствие такого себе присвоения Новороссийской губернии земель, дерзнули они не только препятствовать указанному от нас отмежеванию оных, воспрещая посыланым для оного офицерам явною смертию, но заводять и строить на них самовласно собственные свои зимовники, а сверх того уводить еще из тамошних жителей и из поселенных полков Гусарского и Пикинерного, мужеска и женска пола людей, коих всего и уведено в Запорожье до 8000 душ, включая тут и тех, кои от притеснения казаков в собственных своих жилищах принуждены были переходить к ним и подчиняться их самовластию. <...>

3. Принимали к себе, несмотря на частые им от правительства запрещения, не одних уже прямо в казаки вступающих беглецов,

но и людей женатых и семейных чрез разные обольщения уговорили к побегу из Малороссии, для того только, чтобы себе подчинить и завести у себя собственное хлебопашество, в чем довольно уж и преуспели; ибо поселян в земледелии упражняющихся, находится, ныне в местах большого Запорожского владения до 50 000 душ.

6. Наконец, те же запорожцы стали распространять своевольные свои присвоения и до земель издревле принадлежащих нашему войску Донскому, непоколебимому в должной к нам верности, всего с отличию и мужеством в нашей службе обращающемуся и порядком и добрым поведением приобретшему навсегда к себе отлично наше высочайшее монаршее благоволение. делая и сим донским казакам запрещения пользоваться оными землями, которые, уже долговременно в их обладании состоят. Всякий здраво рассуждающий может тут легко проникнуть, как лукавое намерение запорожских казаков, так и существительный (существенный.— *Авт.*) от одного государству вред. Заводя собственное хлебопашество, расторгали они тем самое основание зависимости их от престола нашего и помышляли, конечно, составить из себя посреди отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением в надежде, что склонность к развратной жизни и к грабежу будет при внутреннем изобилии беспрестанно обновлять и умножать их число. Напрасно здесь изъяснять, коль предосудительно было бы событие сего злодейского умысла, как в рассуждении безопасности смежных к Запорожью жилищ и селений, так и в рассуждении неминуемой убыли в людях из числа наших верных подданных...

...И тако, по необходимому уважению на все вышеизреченное; сочли мы себя ныне обязанными пред богом, пред империею нашею и пред самым вообще человечеством разрушить Сечу Запорожскую и имя казаков от оной заимствованное. Вследствие того 4 июня нашим генерал-поручиком Текеллием со вверенными от нам ему войсками, занята Сечь Запорожская в совершенном порядке и в полной тишине, без всякого от казаков сопротивления, потому, что они неинако увидели приближение к ним войск, как уже повсеместно иными окружены были... ибо мы сему военачальнику именно предписали стараться произвести порученное ему дело спокойнейшим образом, убегая, сколько возможно, пролития крови.

Возвещая нашим верным и любезным подданным все сии обстоятельства, можем мы в то же время им объявить, что нет теперь более Сечи Запорожской в политическом ее уродстве следовательно же и казаков сего имени, место жилища и угодья тамошние оставляем мы, причисляя их по способности к Новороссийской губернии; и поруча при новом заведении и устройстве

во особое попечение учрежденному там правительству нашему.
<...>

*Полное собрание законов.— Т. 20,
№ 13354.— С. 190—193.*

88. Закріпачення селян України

Фрагменти з указу Катерини II від 3 травня 1783 року

<...> 8. Для известного и верного получения казенных доходов в наместничествах Киевском, Черниговском и Новгородском-Северском и в отвращение всяких побегов к отягощению помещиков и остающихся в селениях обитателей, каждому из поселян остаться в своем месте и звании, где он по нынешней последней ревизии написан, кроме отлучившихся до состояния сего нашего Указа; в случае же побегов после издания сего указа поступать по общим государственным установлениям. <...>

9. Городам в наместничествах Киевском, Черниговском, Новгородском-Северском находящимся присвоить равные выгоды и преимущества, каковыми по жалованным предков наших грамотам Киев, Чернигов, Нежин и тому подобные города пользуются, предполагая впрочем общими для городов империи нашей издаваемыми от нас установлениями и более еще способствовать приведению их в цветущее состояние. <...>

12. Все сие разумеется о таких городах, кои никакому сомнению и спору не могут, будучи составлены из жителей казенного ведомства, и никому во владение отданы; а о которых происходят споры, об оных прежде рассмотреть, решить обыкновенным порядком, кому они принадлежат и как во всех почти Малороссийских городах по разным случаям состоят за дворянами и чиновными людьми дворы с крестьянами и земли, то и предоставить нашему генерал-губернатору тамошнему стараться приобрести оные в пользу городов покупкою или променом, дабы тем прямые города очистить от всего им несвойственного. <...>

15. <...> Право о выкупе имения ближайшим родственникам, о котором в правах Малороссийских нет никакого постановления, распространить и на губернии Киевскую, Черниговскую и Новгородскую-Северскую, так как оно по общим государственным законам разумеется.

<...> Мы признали за нужное учинить равные распоряжения и относительно тех уездов, из коих состояла бывшая Слободская Украинская губерния, и кои ныне вошли в составление Харьковского, а отчасти Курского и Воронежского наместничества...

*Полное собрание законов.— Т. 21,
№ 15724.— С. 908—909.*

89. Кількість селян-втікачів з Правобережної України до Катеринославського намісництва

Вѣдомость о числѣ людей, вышедших из-за граничных польских селеній.

В представленной от меня всеподданнѣйше в: день маія вѣдомости показано всѣх сѣмейств, вышедших из-за границы	4 244
Душ: мужеска пола	470
женска	399

По доносеніям пограничных начальников, ст. Ягорлыка, Балты и Ольвіополя вновѣ вышло в разные селенія новоприобрѣтенных земель с 5 маія по 4 сего іюня сѣмейств	596
В них душ: мужеска пола	1 376
женска	1 239

Да по рапортам пограничных таможен от Ольвіополя до Красноселья и Крылова в Селеніи, лежащіе между Буга и Днѣпра, в апрель и маіѣ: мужеска пола	203
женска	78

А всего вообще поселѣнных и вновѣ вышедших по 4 число іюня: мужеска	2 049
женска	1 716

Правитель Василей Каховский

Іюня 11 дня 1792 г., Дубасары.

*Селянський рух на Україні:
Середина XVIII — перша чверть
XIX ст.: 36. документів і матеріалів.— К., 1978.— С. 252—253.*

90. З історії українського правопису

<...> Накинена нам з Болгарії чужа мова стала в нас з того часу* мовою церкви, а тим самим — і мовою літератури, і панувала в нас власне аж до нових часів, до XIX віку; ця чужа мова заступала дорогу своїй місцевій живій мові, наслідком чого скоро витворилася боротьба цих двох мов, — чужої, болгарської, т. зв. церковно-слов'янської, і своєї місцевої, мови живої. Боротьбу цю помічаємо вже з XI віку, а дедалі вона все збільшується та збільшується, в XVI в. набірає великої сили, а в XVIII віці народня

* Кінець X ст.

мова вкінці таки перемагає мову церковну і стає мовою літературною.

Спокійніше було з правописом. Запозичений з Болгарії чужий нам правопис міцно запанував у нас і держався,— звичайно, зо змінами,— аж до нового часу. А це сталося тому, що від самого початку нашої церкви заведено в нас і свою власну церковну вимову, так що кирило-мефодіївські букви в нас на Україні відразу більш-менш пристосовано до місцевих умов та потреб, напр. **Ѣ** читано за *і*, **Є** за *е*, **И** за *и*, **Г** за *г* і т. д.; допомагав і наголос — його ставлено по-українському, напр.: **Господь, съдѣ, ткоєгѣ, имѣ, глаголати**, і т. п. Стара церковна азбука хоч і не зовсім відповідала місцевим потребам, проте давала можливість, міняючи відповідно вимову, пристосовувати її до українських умов. Від теї найдавнішої доби донесли ми, з малими змінами, цілу нашу теперішню азбуку, а між її буквами й значки *ї*, *є* колишні **І**, **Є**.

Мова, як організм живий, невинно росла й змінювалася, тоді як правопис лишався незмінним. А це досить скоро витворило разячу між ними незгідність, особливо через те, що в той час кожна слов'янська церква дбала про наближення церковної мови до розуміння народу. Частина давніх звуків з часом зовсім відмінилася, а між тим їхні букви ще лишалися на письмі, напр.: **ѡ, Ѡ, Ѣ, Ъ, И, Ѡ**. Потрібно було робити правописну реформу, бо цього вимагало живе життя, і таку реформу й зробив першим митрополит тирновський Євфимій в Болгарії, в половині XIV-го віку. І хоч реформа Євфимія була пристосована лише до своїх місцевих болгарських умов, проте вона викликала до себе велику повагу й поза Болгарією, і її прийнято у всіх народів, що вживали тоді кирилівського письма. Під кінець XIV-го віку цей Євфиміїв правопис прийшов і на Україну, де його залюбки прийнято, і він міцно закорінився в нас аж до початку XVII-го віку, а почасти — аж до віку XIX-го. Але цей новий правопис був для нас значно більше невідповідним, як правопис Костянтинів: тоді як останній до певної міри дбав про всеслов'янські потреби, правопис Євфимія був чисто місцевим, болгарським. Штучно пристосований до українського письменства, новий правопис заглушував нам вже доценту свої рідні ознаки. Напр., цей правопис наказав писати **Ѣ** зам. **Ѣ** в кінці слова, вживав таких форм, як **тѡа, всѣа, свѣтаа** і т. п., вживав **ѡ**, зам. **ѡ, о** і т. д., ставив значки наголосу (зазначки) на початку й кінці слова. От через що, скажемо, в Пересопницькій Євангелії 1556 року під її штучним Євфиміївським правописом часом так трудно видобути українську форму, напр. хоча б в таких написах: **ствѡрьиль, ѡмшоль, пришоль, за нимь, іакь жеь жикоть, докональ, оцздоровиль, прѣстоупили, к немоу, фариѣе, рекоуци, зазичила, споцаткоу, соромотити,**

СМЪАТИ, КЕЛІКАА, НЪКОТОРАА і т. п. Через правопис Євфимія ми змінили давню форму ѣ, щоб-то ѣ+І, на нову: ы, щоб-то ы+І, пізніше ѣ.

Євфимій правопис викликав на Україні велику правописну замішанину. Брак доброго сталого правопису особливо відчувся на Україні з половини XVI-го віку, коли тут повстають більші організовані школи. А під кінець цього віку, коли на Україні працюють вже й друкарні, чужий нам правопис Євфимія потроху губить в нас неживі свої риси, і помалу витворюється новий правопис, вже більше пристосований до живої української мови; так, напр., у львівськiм Адельфотесі 1591-го року знаходимо вже нову букву, необхідну для української мови,— букву г.

Упорядчиком нового правопису на Україні став у цей час славний вчений того часу Мелетій Смотрицький, родом з містечка Смотрича на Поділлі. Року 1619 вийшла в світ відома його праця: «Граматики Славенския правилное Свнтагма», і ця Граматика на цілих 150 років стала головним джерелом граматичного знання для цілого слов'янського світу. Правопис Смотрицького запанував у всіх народів, що вживали кирилівського письма; взагалі, з цього часу Київ стає законодавцем, щодо правопису, для всіх слов'янських народів. Звичайно, правопис Смотрицького так само був невідповідним до потреб живої мови, а тому він не звільнив української мови від її чужої старої одежі— давнього правопису; з новин бачимо у Смотрицького небагато, хиба букву г, яку він остаточно узаконив для нашого письменства. Взагалі ж Смотрицький лише упорядкував той правописний хаос, що закорінився був до нього. Цей правопис Смотрицького тримався на Україні аж до XIX-го віку.

В XVII—XVIII віках жива українська мова вже великим струмком вливається до мови літературної; мусів пристосовуватися до того й правопис, мусів, але пристосовувався мало. У цей час вже не бояться писати народньою мовою, не бояться й відступати від традиційних норм церковного правопису; потроху появляються й такі написи, де зазначалася жива українська вимова. Правопис стояв вже на добрій дорозі, і була певна надія на скоре пристосування його до живої мови, але в цей час трапилося небувале революційне потрясення його: в березні місяці 1708 р. з наказу царя Петра I замінено кирилицю на гражданку, а кирилиці дозволено вживати лише для церковних видань. Це був дуже дошкульний удар для розвитку українського правопису, бо він силою спинив близький вже до закінчення процес пристосування правопису до живої української мови. Гражданка механічно заступала кирилицю; вона вже не знала потрібних для української вимови букв, як г, не знала й тих надрядкових значків, яких

вживала кирилиця, і які служили на Україні для наближення літературної мови до вимови живої. Гражданка мала на оці потреби лише мови російської, на інші ж мови зовсім не оглядалася. В цім була її негативна риса для українського письменства.

Жива українська мова знаходила собі ще деякий притулок в виданнях кїво-печерської друкарні, де культивувався тоді й український правопис. Але підозріле око царя Петра I скоро добралося й сюди: 5 жовтня 1720 р. він видав відомого грізного наказу для друкарень українських: «А вновъ книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать. А и онаы церковныя старыя книги, для совершеннаго согласія съ великороссійскими съ такими жъ церковными книгами, справлявать прежде печати съ тѣми великоросскими печатми, дабы никакой разни и особаго нарѣчія во оныхъ не было; а другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ ни новыхъ изданей, не объявля объ оныхъ въ Духовной Коллегіи, и не взявъ отъ оной позволенія, въ тѣхъ монастырехъ не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой въ Восточной Церкви противности и съ великороссійскою печатью несогласія произойти»... Звичайно, це була смерть для старого церковного українського правопису. Його вбито як раз у той час, коли він почав перероджуватися на потрібний для українського письменства новий правопис. А через це нормальний розвиток правопису нашого перервався більше як на століття. До кїївської Академії скоро заведено й новий предмет,— російську мову, і студенти мусіли навчатися нового правопису вже «по правиламъ господина Ломоносова»...

В році 1798 появилася «Енеїда» Котляревського. Українська жива мова нарешті остаточно стала мовою літературною. На порядок дня ставала й справа нового правопису, але батько нової української літератури, Котляревський, не став і батьком нового нашого правопису. Котляревський писав тим само правописом, яким писали на Україні в кінці XVII — поч. XVIII віку, він продовжував тільки старі традиції наші, але вже захмарені гражданкою Петра I. Проте «Енеїда» спричинилася до того, що питання про окремий український правопис таки впливло на поверх і голосно вимагало вирішення.

Огієнко І. І. *Нариси з історії української мови: Система українського правопису: Популярно-науківий курс з історичним освітленням.*— Варшава, 1927.— С. 2—6.

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ
ЗА ІМПЕРСЬКОГО РЕЖИМУ****ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII—XIX СТ.****91. Українська колонізація**

Кольонізація степів у другій пол. XVIII в. До остаточного опанування степової смуги дійшло у другій половині XVIII в., коли Росія дійшла до остаточної переваги над Україною і рішила здобути для себе Чорне море. Не довіряючи українцям, вона старалася вжити до нової кольонізації чужинців. Першою такою спробою було заснування Нової Сербії на південь від р. Тясмина 1752 р. Ця територія була вже тоді досить густо заселена, там налічували поверх 4.000 дворів, тобто хуторів. Російський уряд осадив тут сербських емігрантів, зорганізованих на військовий спосіб, потім тут осіло трохи болгар, волохів, а також московських розкольників із Стародубівщини. Для охорони цієї кольонізації осаджено там і кількасот козаків із Гетьманщини під назвою «новокозацького полку». Головним осередком цієї країни була кріпость св. Єлисавети (Єлисавет), а поруч із нею повстали форти Нове Архангельське, Новомиргород, Олександрія, Новий Орлик (Овідіюпіль). Над Дніпром до особливого розвитку дійшов тоді Кременчук, попри який ішов шлях на Лівобережжя.

У тому самому часі на південь від Старої Української Лінії осаджено иншу партію сербів, теж у два полки зорганізованих. Ця територія 1753 р. дістала назву «Славеносербія», пізніше Катеринська провінція. Головні укріплення були тут: Бахмут, Білівська кріпость, Богородицьке, Луганське. Але чужоземні кольоністи не виявилися добрим поселенчим матеріалом, багато з них покидало свої оселі, уряд згодом дозволив, щоб у степи переселялося українське населення, і таким чином українці над чужинцями взяли верх. В 1764 р. ціла країна над долішнім Дніпром дістала назву Нової Росії, й ця назва залишилася на довгі часи. Урядова статистика з 1773 р. подає число населення цієї країни на 107.143 людей, між ними українців — 65.259, росіян — 39.496, волохів — 2.471, сербів — 218, угрів — 73, болгар — 84, македонців — 42, греків — 184, грузинів — 81, німців — 16, поляків — 12, шведів — 4, циган — 2, турків — 1; чоловіків було — 54.653, жінок — 52.490. Для охорони від татар російський уряд рішив 1770 р. південне

пограниччя забезпечити т. зв. Новою або Дніпрівською Лінією, що йшла від Дніпра через Кінські Води й Берду до Озівського моря.

Але ця лінія виявилася незабаром непотрібна, бо російська границя посунулася до Чорного й Озівського моря. В 1774 р. миром у Кучук-Кайнарджі Росія добула від Туреччини трикутник між Богом та долішнім Дніпром і частину Криму. Ці простори були вже перше заселені запорожцями. Щоб позбутися цієї самостійної кольонізації, Катерина II наказала зруйнувати Січ і запорозьку організацію розв'язати 1775 р. Запорозьке населення, що мало доходити до 100.000, увійшло у склад «Нової Росії». Над долішнім Дніпром повстали нові міста Кізікермен, Нікопіль і найважливіший — Херсон (1775). Вище над Дніпром основано Катеринослав (1783), а до великого розвитку дійшов Кременчук, що був головним центром достав на нові землі. В новоуладженій Озівській губернії засновано чужоземні кольонії, грецьку — в Маріуполі та вірменську — в Нахичевані.

З кінцем XVIII в. границі російської держави поширилися ще далі на південь. В 1783 р. російські війська заняли Крим із бережжям Озівського моря й Кубанщину. Це мало велике значіння для кольонізації. Татари з Криму почали емігрувати до Туреччини: мало їх виселитися до 80.000. На це місце Росія почала притягати чужосторонніх кольоністів — греків, альбанців, вірмен, корсиканців, німців, циган і ин. Напливали також із півночі українці й росіяни. В 1793 р. в т. зв. Таврійській країні на 205.617 всього населення магометан було — 161.347, тобто 78 %, решта християн.

В 1792 р. по щасливій війні з Туреччиною Росія здобула країну між Богом та Дніпром. І тут теж настали великі кольонізаційні переміни. Давні надморські поселенці, едисанські й буджацькі татари, ще в 1770 р. переселилися над Озівське море, а їх місце заняли тепер т. зв. божанські козаки. Були це давні запорожці, що після зруйнування Січі жили в наддунайських землях, а також утікачі з Молдави й Волощини. В турецькій війні вони перейшли на російську службу й дістали потім на поселення землі від Кодими до Дністрового гирла і здовж побережжя, до Очакова. Для безпеки кордону від Туреччини зорганізовано тут т. зв. Дністрянську Лінію, й тут розвинулися міста: Дубосари, Григоріопіль, Тираспіль, Овідіопіль, а над Чорним морем — Хаджибей, що незабаром дістав назву Одеси (1794). Ціла країна звалася спершу Очаківська область, потім її влучено до Новоросійської губернії. В 1797 р. було тут населення 33.279, в 1812 р. вже — 45.354.

Букарештенським миром 1812 р. Росія дістала від Туреччини Басарабю аж до гирла Дунаю, — тоді і в цій країні скріпилася українська кольонізація.

Заселення півд. України в 1797 р. З 1797 р. маємо такі статистичні дані про стан населення південної України.

Повіт	Простір	Людність	Густота
Новоросійський (Катериносл.)	13.000	84.600	6,5
Єлисаветгородський	13.000	136.500	10,5
Ольвіопільський	19.000	34.500	1,8
Тираспільський	13.000	33.200	2,5
Херсонський	20.000	23.100	1,1
Перекопський	19.000	66.800	3,5
Симферопільський	16.000	85.700	5,3
Маріупільський	20.000	54.300	2,7
Павлоградський	12.400	77.800	6,6
Новомосковський	8.300	92.800	11,1
Ростовський	36.000	62.000	1,7
Бахмутський	11.500	82.600	7,1

Кольонізаційні процеси в ХІХ в. Від кінця ХVІІІ в. кольонізація південних земель, вільна від степової небезпеки, розвивалася нормальними шляхами. З десятиліття на десятиліття збільшалося число населення, частинно через вплив переселенців із сусідніх, заселених земель, а потім уже через природний приріст. Рівночасно йде далі переселення української людності на схід. Характеристичне є, н. пр., збільшення населення Харківщини:

Рік	Загальне число	Густота
1831	1,150.000	24,0
1841	1,300.000	27,1
1851	1,480.000	30,9
1861	1,680.000	35,0
1871	1,930.000	40,3
1881	2,250.000	46,9
1891	2,510.000	52,4

Далі на схід населення відпливало вужчою течією в напрямі Волги, ширшою на Донщину і Кубанщину. Переселення відбувалося частинно за дозволом російського уряду, що старався заселити пусті землі,— але у значній мірі самочинно, проти явних заборон. Так у 1840—1847 р. з Полтавщини виемігрувало без дозволу влади (це ж були часи кріпацтва!) понад 2.000 селян. Пізніше, після скасування кріпацтва, перенаселенчий рух іще збільшився. В 1871—1884 р. на Кубань прийшло 250.000 переселенців, головню з українських земель. Зате підкавказькі музулмани почали емігрувати до Туреччини,— в тому самому часі вийшло їх 13.500. Вирішне значіння для розвитку переселення мав російський закон

із 1881 р., яким покасовано всі давні обмеження й дозволено на свобідний хід кольонізації. З того часу й тисячі українських переселенців рушили на Сибір і добилися аж до Зеленого Клину над Тихим океаном. <...>

Географія українських і суміжних земель / Упоряд. В. Кубійович: У 2 т.— Львів, 1938.— Т. 1.— С. 271—274.

92. З «Книги буття українського народу» М. І. Костомарова *

<...> [57]. Племено слов'янське ще до прийняття віри не йміло а ні царей, а ні панів і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слов'яне одному богу-вседержителю, ще його й не знаючи.

[58]. Як уже просвітілись старші брати греки, романці, німці, тоді Господь і до менших братів слов'ян послав двох братів Константина і Мефодія, і духом святим покрив їх Господь, і переложили вони на слов'янську мову святеє письмо і одправовать службу божю постановили на тій же мові, якою всі говорили посполу, а сього не було ні у романців, ні у німців, бо там по-латинські службу одправовали, так що романці мало, а німці овсі не втропали, що їм читано було.

[59]. І скоро слов'яне приймовали віру христову так, як ні один народ не приймовав.

[60]. Але було два лиха у слов'ян: одно — незгода між собою, а друге те, що вони, як менші брати, усе переймали од старіших; чи до діла, чи не до діла, не бачучи того, що у їх свое було лучше, ніж братівське.

[61]. І поприймали слов'яне од німців королів і князів, і бояр, і панів, а преж того королі були в їх вибрані урядники і не чванились перед народом, а обідали с самим простим чоловіком за рівню, і самі землю орали, а то вже у їх стала і пиха, і помпа, і гвардія, і двор.

[62]. І панів у слов'ян не було, а були старшини; хто старший літами і до того розумніший, того на раді слухають, а то вже стали пани, а у їх неволники.

[63]. І покарав господь слов'янське племено гірше, ніж другі племна, бо сам господь сказав: кому дано більше, з того більше і зищеться. І попадали слов'яне в неволю до чужих; чехи і полабці — до німців, серби і болгары — до греків і до турок, москалі — до татар. <...>

* Текст подано з деякими скороченнями.

[68]. І здавалось, от загине племено слов'янське, бо ті слов'яне, що жили около Лаби і Помор'я Балтицького, ті пропали, так що і сліду їх не осталось.

[69]. Але не до кінця прогнівився господь на племено слов'янське, бо господь постановив так, щоб над сим племеном збулось писаніє: Камень его ж не брегоша зиждушій, той бисть во главу угла.

[70]. По многих літах стало в Слав'янщині три неподлеглих царства: Польща, Литва і Московщина.

[71]. Польща була з поляків і кричали поляки: у нас свобода і рівність, але поробили панство, і одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю, саму гіршу, яка де-небудь була на світі, і пани без жодного закону вшали і вбивали своїх невільників.

[72]. Московщина була з москалів і була у їх велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хочь не без панства; і пропав Новгород за те, що і там завелось панство, і цар московський взяв верх над усіма москалями, а той цар узав верх, кланяючись татарам, і ноги ціловав ханові татарському, бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимій народ московський, християнський.

[73]. І одурів народ московський і попав у ідолопоклонство, бо царя свого нарик богом, і усе, що цар скаже, те уважав за добре, так що цар Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розкажуючи те, звали його христолюбивим.

[74]. А в Литві були литвяки, та ще до Литви належала Україна.

[75]. І поєдналась Україна з Польщею як сестра з сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднуються усі народи слов'янські поміж собою.

[76]. І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, есть то істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других — чи був він преж того паном чи невільником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слуговати всім по слову христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками.

[77]. І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: «татьби же і блуд ніже іменуються у них».

[78]. І постановило козацтво: віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі. Тим-то гетьман Свирговський ходив обороняти Волощину і не взяли козаки миси з червонцями, як їм давали за услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру, та за ближніх і служили богу, а не ідолу золотому.

А Сагайдашний ходив Кафу руйнувати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці.

[79]. І багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах мира сього, а записано на небі, бо за їх були перед богом молитви тих, котрих вони визволили з неволі.

[80]. І день ото дня росло, умножалося козацтво і незабаром були б на Україні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч бога єдиного, і, дивлячись на Україну, так би зробили і в Польщі, а там і у других слов'янських краях.

[81]. Бо не хотіла Україна ітти услід язиков, а держалась закону божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителей.

[82]. А коли пани та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою владу, щоб українці-християни повірили, бутсім справді усе так і єсть, що папа каже, тоді на Україні з'явилися братства, такі, як були у перших християн, і всі, записуючись у братство, був би він пан чи мужик, називались братами. А се для того, щоб бачили люде, що в Україні осталась істинная віра і що там не було ідолів, тим там і ересі жодної не з'явилося.

[83]. Але панство побачило, що козацтво росте і всі люде скоро стануть козаками, єсть-то вільними, наказали зараз своїм крепакам, щоб не ходили в козаки, хотіли забить народ простий як скотину, так, щоб у йому не було ні чувствія, ні розуму, і почали пани обдирати своїх крепаків, отдали їх жидам на таку муку, що подобную творили тільки над первими християнами, драли з їх з живих шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудями годувати.

[84]. І хотіли пани зробити з народа дерево або камінь, і стали їх не пускати навіть в церков, хрестить дітей і вінчатися, і причащатися, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утерев навіть постать чоловічу.

[85]. І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді.

[86]. Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ: вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька, вольна, бо всі були рівні і вільні, але не надовго.

[87]. І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерськи, нерозділимо і несмісимо, але Польща жодною мірою не хотіла одрікатись свого панства.

[88]. Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський с слов'янським нерозділимо і

несмісно, на образ іпостасі божої нерозділимої і несмісною, як колись поєднуються усі народи слов'янські між собою.

[89]. Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що там був цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

[90]. І одбилась Україна од Московщини, і не знала, бідна, куди прихилить голову.

[91]. Бо вона любила і поляків, і москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський з другим народом слов'янським, а ті два с третім, і було б три Речі Посполиті в одним союзі, нерозділимо і несмісно по образу Тройци божой, нероздільной і несмісною, як колись поєднуються між собою усі народи слов'янські.

[92]. Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі.

І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпр її розполовинив: лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік — польським панам на поталу.

[93]. І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славіша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна найти в історії.

[94]. І вибилась з сил Україна, і вигнали ляхи козацтво з правого боку Дніпрового, і запановали пани над бідним остатком вольного народу.

[95]. А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало у неключиму неволю московському цареві, а потім петербургському імператорові, бо останній цар московський і первий імператор петербургський положив сотні тисяч в канавах і на костях їх збудував собі столицю.

[96]. А німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого, востанне доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панством і землями, надавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невільниками.

[97]. І пропала Україна. Але так здається.

[98]. Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і па-

м'ятовати одного бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

[99]. І Слов'янщина хоч терпіла і терпить неволю, та не сама її сотворила, бо і цар, і панство не слов'янським духом сотворено, а німецьким або татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот цар, одначе він не слов'янин, а німець, тим і урядники у його німці; оттого і пани хоч і єсть в Росії, та вони швидко перевертуться або в німця, або в француза, а істий слов'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятає одного бога Ісуса Христа, царя над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

[100]. Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

[101]. Бо голос її, голос, що звав усю Слов'янщину на свободу і братство, розійшовся по світу слов'янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили поляки, щоб не було панів і всі були б рівні в Речі Посполитій; а того хотіла Україна за 120 літ до того.

[102]. І не допустили Польщу до того, і розірвали Польщу, як прежде розірвали Україну.

[103]. І се їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру свою.

[104]. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятаєть зла і любить сестру свою так, якби нічого не було між ними.

[105]. І голос України одізвався в Московщині, коли після смерті царя Олександра хотіли руські прогнати царя і панство і установити Речь Посполиту, і всіх слов'ян поєднати по образу іпостасей божественних нерозділиво і несмісимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла.

[106]. І не допустив до того деспот: одні покончили живот свій на шибениці, других закатували в копальнях, третіх послали на заріз черкесові.

[107]. І панує деспот кат над трьома народами слов'янськими, править через німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слов'янську і нічого не зробить.

[108]. Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар.

[109]. Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на

карті буде намальована Україна: «От камень, его же не брегоша
зигдушии, той бисть во главу».

Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т.— К., 1990.— Т. 1.— С. 162—169.

93. Устав Славянського общества св. Кирилла и Мефодия

Главные идеи

1. Принимаем, что духовное и политическое соединение славян есть истинное их назначение, к которому они должны стремиться.

2. Принимаем, что при соединении каждое славянское племя должно иметь свою самостоятельность, а такими племенами признаем: южно-русов, северно-русов с белоруссами, поляков, чехов с (сло)венцами, лужичан, иллиро-сербов с хурутанами и болгар.

3. Принимаем, что каждое племя должно иметь правление народное и соблюдать совершенное равенство сограждан по их рождению, христианским вероисповеданиям и состоянию.

4. Принимаем, что правление, законодательство, право собственности и просвещение у всех славян должны основываться на св(ятой) религии господа нашего Иисуса Христа.

5. Принимаем, что при таком равенстве образованность и чистая нравственность должны служить условием участия в правлении.

6. Принимаем, что должен существовать общий Славянский собор из представителей всех пле(мен).

Главные правила общества

1. Устанавливаем общество с целью распространения вышеизложенных идей преимущественно посредством воспитания юношества, литературы и умножения числа членов общества. Общество именуется своими покровителями святых просветителей славянства Кирилла и Мефодия и принимает своим знаком кольцо или икону с именами или изображением сих святых.

2. Каждый член общества, поступая, произносит присягу употреблять дарования, труды, состояние, общественные свои связи для целей общества, и ежели бы какой член потерпел гонение и даже мучения за принятые обществом идеи, то, по данной присяге, он не выдает никого из членов, своих братьев.

3. В случае член попадает в руки врагов и оставит в нужде семейство, общество помогает ему.

4. Каждый член общества может принять нового члена общества без необходимости сообщать ему об именах прочих членов.

5. В члены принимаются славяне всех племен и всех званий.
6. Совершенное равенство должно господствовать между членами.

7. Так как в настоящее время славянские племена исповедуют различные вероисповедания и имеют предубеждения друг против друга, то общество будет стараться об уничтожении всякой письменной и религиозной вражды между ими и распространять идею о возможности примирения разногласий в христианских церквях.

8. Общество будет стараться заранее об искоренении рабства и всякого унижения низших классов, равным образом и о повсеместном распространении грамотности.

9. Как все общество в совокупности, так и каждый член должны свои действия соотносить с евангельскими правилами любви, кротости и терпения; правило же: «Цель освещает средство» общество признает безбожным.

10. Несколько членов общества, находясь в одном известном месте, могут иметь свои собрания и постановлять частные правила для своих действий, но дабы они не противоречили главным идеям и правилам общества.

11. Никто из членов не должен объявлять о существовании и составе общества тем, которые не вступают или (не) подают надежды вступить в него.

Кирило-Методіївське товариство.— Т. 1.— С. 150—152.

**94. Відозва «Брати українці», написана
М. І. Костомаровим, вилучена у М. І. Гулака під час обшуку
в Олексіївському равеліні
(2 квітня 1847 р.)**

Брати українці!

От сю розказку полагаючи перед ваші очі, даєм вам уважити, чи добре воно так буде.

1. Ми приймаємо, що усі слов'яне повинні з собою поєднатися.

2. Але так, щоб кожен народ закомпонував свою Реч Посполиту і управлявся несмісимо з другими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такіі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутані, ілліро-серби і болгары.

3. Щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати оду всіх Речей Посполитих і там розважали б і порішали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського.

4. Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний

на года, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на года.

5. Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода і станів не було ов(с)і.

6. Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщенності народним вибором.

7. До того, щоб віра христова була основою закону і общественной справи в цілому союзі і в кожній Речі Посполитой.

Отсе вам, братіє українці обох сторон Дніпра, подаем на увагу, прочитайте пильно і нехай кожен думає, як до сього дійти, і як би лучше воно було. Як багато голов, то багато розумів, кажуть. Коли ви об сім станете думати, то в той час, як прийде пора говорити об сім, вам господь бог дарує смисл і уразуменіє.

Кирило-Мефодіївське товариство.— Т. 1.— С. 170—171.

95. Виписки В. М. Білозерського про панславизм в Європі з журналу «Revue de deux Mondes»

Український язык

К. Робер

Русинська (рутенська) мова, на якій говорять 13 мільйонів найбільш здібних і розвинених слов'ян, могла б стати першорядною літературною мовою, але одночасово з російською мовою і польською вона з кожним днем втрачає свій ґрунт. (Les deux panslavismes.— Revue de deux Mondes 1^{er} Novembre).

Кирило-Мефодіївське товариство.— Т. 1.— С. 384.

96. Відношення О. Ф. Орлова до І. Ф. Паскевича про нові викриття і арешти членів Кирило-Мефодіївського товариства

Весьма секретно

Его светлости И. Ф. Варшавскому

18 апреля 1847 г., № 609

М(илостивый) г(осударь) кн. Иван Федорович!

От 24 марта, № 459 я имел честь сообщить Вашей светлости сведения о доносе и первоначальных розысканиях насчет чиновника Гулака и открывающегося тайного общества под названием Славянское общество св. Кирилла и Мефодия. <...>

Из бумаг же прикосновенных лиц и показаний Андрузского открывается следующее.

В Киевском университете русские не занимаются идеею славянства; польские уроженцы имеют свою цель — восстановить польское королевство по Днепру и Южной Двине, но они ограничиваются одними словами и надеждами; более же действуют малороссияне, которые желают прежней гетманщины; если возможно, в независимости от прочих славянских племен. Этот перевес деятельности малороссиян так велик, что общество почти потеряло из виду общую цель — соединение всех славянских племен — и заботилось только о Малороссии, ее народности, языке и даже независимости.

Первым средством к достижению своей цели общество признавало распространение образования между простым народом в духе украинской свободы. Для этого оно намерено было заводить училища в волостях, издавать книги и журналы на малороссийском языке; для этого же собирало деньги, приглашая каждого из членов к пожертвованию, но средства общества были слишком ограничены и усердие членов, сначала пылкое, потом охладевало.

Вторым средством общество полагало примирение племен исторически враждебных. С этой целью оно разыскивало акты, допускало всевозможные оправдания проступков одного народа против другого, извиняя их временем и обстоятельствами.

Члены общества знаками своими имели кольца с вырезкою внутри имен св. Кирилла и Мефодия и иконы во имя сих святых. У некоторых из членов найдены устав общества, которым предписывалось действовать кроткими и христианскими мерами, преимущественно распространением просвещения, и не сознаваться в случае задержания, хотя бы они подвергались жесточайшей участи. Еще найдены у них экземпляры рукописи, называемой ими «Закон божий», на русском и малороссийском языках, которая, как показывает Костомаров, переведена им из книги «Pielgrimka» Мицкевича. В этой рукописи текстами из св. писания, переиначенными и искаженными, отвергается верховная власть и всякое учреждаемое людьми правительством, изложены правила в революционном и коммунистическом духе, а в конце присовокуплены возмутительные воззвания: «К братьям великороссиянам» и «К братьям украинцам и полякам». Кроме того, найдены и другие записки и стихи возмутительного содержания, выписки о панславизме и прочее. <...>

Кирило-Мефодійське товариство.— Т. 1.— С. 55—56.

97. Запис рішення в справі Т. Г. Шевченка, зроблений III відділенням

Шевченко

Художник С.-Петербуржської академії художеств Тарас Шевченко. Этот художник, вместо того, чтобы вечно питать благоговейные чувства к особам августейшей фамилии, удостоившим выкупить его из крепостного состояния, сочинял стихи на малороссийском языке, самого возмутительного содержания. В них он то выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украины, то возглашал о славе гетманского правления и прежней вольницы козачества, то с невероятною дерзостью изливал клеветы и желчь на особ императорского дома, забывая в них личных своих благодетелей. Сверх того, что все запрещенное увлекает молодость и людей с слабым характером, Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетманщины, о счастье возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства.

Судя по этому чрезмерному уважению, которое питали и лично к Шевченко, и к его стихотворениям все украино-славянисты, сначала казалось, что он мог быть если не действующим лицом между ними, то орудием, которым они хотели воспользоваться в своих замыслах; но, с одной стороны, эти замыслы были не столь важны, как представлялось при первом взгляде, а с другой — и Шевченко начал писать свои возмутительные сочинения еще с 1837 г., когда славянские идеи не занимали киевских ученых; равно и все дело доказывает, что Шевченко не принадлежал к Украино-Славянскому обществу и действовал отдельно, увлекаясь собственной испорченностью. Тем не менее, по возмутительному духу и дерзости, выходящих из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников.

По высочайше утвержденному решению постановлено: Шевченко определить рядовым в Отдельный оренбургский корпус с правом выслуги, под строжайшим надзором, с запрещением писать и рисовать, и чтобы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений.

Шевченко передан военному министру 30 мая 1847.

Кирило-Мефодіївське товариство.— Т. 2.— С. 329—332.

98. Відношення О. Ф. Орлова до начальника 5-го корпусу жандармів О. А. Шнеля про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства та про посилення таємного жандармського нагляду на Україні

Весьма секретно

Начальнику 51-го округа кор(пуса) жан(дармов) Шнелю
9 июня 1847 г., № 981.

М(илостивый) г(осударь) Александр Андреевич!

В недавнем времени открыто, что молодые ученые люди в Киеве, почти все уроженцы Малороссии, составляли Украино-Славянское общество св. Кирилла и Мефодия. Учредителями общества были коллежский секретарь *Гулак*, адъютант *Костомаров* и кандидат *Белозерский*, но с ними по сходству занятий сближались и другие молодые люди, большей частью учившиеся в университете св. Владимира.

Цель общества состояла в присоединении к России иноземных славянских племен, а средствами оно полагало воодушевление славянских племен к уважению собственной их народности, изгнание из нравов их всего иноземного, уничтожение вражды и водворение согласия между ними, склонение их к исповеданию одной православной веры, заведение училищ и издание книг для простого народа.

У некоторых из участников Украино-Славянского общества были найдены не применявшиеся впрочем к обществу устав, по правилам которого в славянских племенах должно учредиться народно-представительное правление, рукопись преступного содержания, служащая как бы истолкованием тому же уставу, другая рукопись, называемая «Закон божий», или «Поднестриянка», переделанная из Мицкевичевой «Пилигримки», исполненная революционных и коммунистических правил, с возмутительными воззваниями в конце к славянским племенам, и другие преступные сочинения.

Должно еще заметить, что идеи о восстановлении в каждой земле народности, языка, собственной литературы и о соединении славянских племен в одно целое не принадлежат одним лицам, прикосновенным к упомянутому делу, но составляют предмет рассуждений многих ученых и из них занимающиеся исследованиями вообще о славянах называются славянофилами.

В Киеве же и Малороссии славянофильство превращается в украинофильство. Там молодые люди более заботятся о восстановлении языка, литературы и нравов Малороссии, доходя даже до мечтаний о возвращении времен прежней вольницы, козачества и гетманщины.

Прикосновенные к делу об Украино-Славянском обществе, как

уроженцы Малороссии, были собственно украинофилами. Все они в письмах своих, а художник *Шевченко*, бывший учитель *Кулиш* и *Костомаров* даже в напечатанных ими сочинениях, изображая в ложном виде настоящее положение Украины, будто бы находящейся в бедственном положении, с восторгом говорили о прежней Малороссии, придавая ей необыкновенно великое значение; историю этого края представляли едва ли не знаменитее всех историй, наезды гайдамаков описывали в виде рыцарства, приводили примеры прежней вольности, намекая, что дух свободы не простыл и доселе таится в малороссиянах. Стихотворения же Шевченки на малороссийском языке, особенно рукописные «Сон», «Послание к мертвым и живым», «Три души» и пр., одни пасквильного и до величайшей степени дерзкого, а другие прямо возмутительного содержания.

Кирило-Мефодіївське товариство.— Т. 2.— С. 79—80.

**99. Начерки конституції республіки, вилучені
в Г. Л. Андрузького під час обшуку (березень 1850 р.)**

<...> В государстве штатов: 1) Украина с Черноморьем, Галицией и Крымом; 2) Польша с Познанью; Литвою и Жмудью; 3) Бессарабия с Молдавией и Валахией; 4) Остзея; 5) Сербия; 6) Болгария; 7) Дон.

Штат на области (10—2), область на округи (10—2), округ на общины (20—5), в общине от 2000 до 200 семейств. <...>

Кирило-Мефодіївське товариство.— Т. 2.— С. 570.

**100. Циркуляр Міністерства народної освіти
Харківському університету про запровадження
«російських засад» в освіті та усунення
будь-яких проявів національного руху в Україні**

Харьковскому университету

<...> Харьковский университет, без сомнения, будет соревновать другим в пламенном усердии содействовать развитию русского просвещения из русского начала нашей народности. Разливая на учащихся свет истинных, полезных знаний об отечественной истории и словесности, об отечественных законах и преданиях, университет благоразумным влиянием своим устранил всякие необдуманные порывы провинциального духа, который мог бы быть иногда увлечен далее черты истинного и дозволенного, несмотря на общее похвальное направление умов между туземцами. Не слав-

нее ли для нас всякого частного у дробного наименования имя русского, то знаменитое имя, которое с основания государства нашего повторялось и повторяется миллионами народа в жизни общественной. Да слышится в университетах имя русского, как слышится оно в русском народе, который не мудрствуя лукаво, сохранил веру отцов наших, язык, нравы, обычаи — всю народность. <...>

Кирило-Методіївське товариство.— Т. 3.— С. 314.

101. Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про заборону української мови від 18 липня 1863 року

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти видавати книги для початкового читання, букварів, граматик, географій і т. д. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилась слідча справа в особій комісії.

В С.-Петербурзі навіть збираються жертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд в С.-Петербурзький цензурний комітет. Немало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливість вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша,

ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синода і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити... Це розпорядження було передано на височайше государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оное монаршого схвалення.

Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859—1865 годов.— СПб., 1904.— С. 302—304.

102. Висновки комісії «Для пресечения украинофильской пропаганды» (1875 р.)

«В видах пресечения опасной, в государственном отношении деятельности украинофилов, полагалось бы соответственным принять впредь до усмотрения следующие меры:

а) По Министерству внутренних дел

1. Не допускать ввоза в пределы Империи, без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати, каких бы то ни было книг, издаваемых за границею на малорусском наречии.

2. Воспретить в Империи печатание, на том же наречии каких бы то ни было оригинальных произведений или переводов, за исключением исторических памятников, но с тем, чтобы и эти последние, если принадлежат к устной народной словестности (каковы песни, сказки, пословицы), издаваемы были без отступления от общерусской орфографии (т. е. не печатались так называемой «кулишовкою»).

Примечание I. Мера эта была не более, как расширением Высочайшаго повеления от 3 июля 1863 года, коим разрешено было допускать к печати на малорусском наречии только произве-

дения, принадлежащие к области изящной литературы, пропуски же книг на том же наречии, как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения, повелено было приостановить.

Примечание II. Сохраняя силу означенного выше Высочайшего повеления, можно было бы разрешить к печатанию на малорусском наречии, кроме исторических памятников, и произведений изящной словесности, но с тем, чтобы соблюдалась в них общерусская орфография, и чтобы разрешение давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей Главным Управлением по делам печати.

3. Воспретить равномерно всякие на том же наречии сценические представления, тексты к нотам и публичные чтения (как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций).

4. Поддержать издающуюся в Галиции в направлении, враждебном украинофильскому, газету «Слово», назначив ей хотя бы небольшую, но постоянную субсидию (з боку дописано «1000 р. из сумм III жанд., в текст заключения не вводить, а только иметь в соображении»), без которой она не может продолжать существование и должна будет прекратиться (украинофильский орган в Галиции, газета «Правда», враждебная вообще русским интересам, издается при значительном пособии от поляков).

5. Запретить газету «Киевский Телеграф» (з боку дописано: «в соображении вредное влияние газеты») на том основании, что номинальный ее редактор Снежко-Блоцкий слеп на оба глаза и не может принимать никакого участия в редакции, которой заведуют постоянно и произвольно лица, приглашаемые к тому издательницею Горецкою из кружка людей, принадлежащих к самому неблагонамеренному направлению.

б) По Министерству народного просвещения

6. Усилить надзор со стороны местного учебного начальства, чтобы не допускать в первоначальных училищах преподавания каких бы то ни было предметов на малорусском наречии (з боку дописано: «это не существенно»).

7. Очистить библиотеки всех низших и средних училищ в малороссийских губерниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящего проекта.

8. Обратить серьезное внимание на личный состав преподавателей в учебных округах Харьковском, Киевском и Одесском, потребовав от попечителей сих округов именного списка преподавателей с отметкою о благонадежности каждого по отношению к украинофильским тенденциям и отмеченных неблагонадежными

или сомнительными перевести в великорусские губернии, заменив уроженцами этих последних.

9. На будущее время выбор лиц на преподавательские места в означенных округах возложить, по отношению к благонадежности сих лиц, на строгую ответственность представляющих о их назначении с тем, чтобы ответственность, о которой говорится, существовала не только на бумаге, но и на деле.

Примечание I. Существуют два Высочайшие повеления покойного Государя Николая Павловича, не отмененные Верховной Властью, а потому сохраняющие и в настоящее время силу закона, которым возлагалось на строжайшую ответственность Попечителей Округов и вообще учебного начальства не терпеть в учебных заведениях лиц с неблагонадежным образом мыслей не только между преподавателями, но и между учащимися. Полезно было бы напомнить о них.

Примечание II. Признавалось бы полезным принять за общее правило, чтобы в учебные заведения округов: Харьковско-го, Киевского и Одесского назначать преподавателей преимущественно великоруссов, а малороссов распределить по учебным заведениям С.-Петербургского, Казанского и Оренбургского округов.

10. Закрыть на неопределенный срок Киевский Отдел Императорского Географического Общества (подобно тому, как в 1860-х годах закрыт в этом последнем Политико-экономический Комитет, возникший в среде Статистического Отделения), и допустить затем открытие его вновь, с предоставлением местному Генерал-Губернатору права ходатайствовать о его открытии, но с устранением навсегда тех лиц, которые сколько-нибудь сомнительны в своем чисто русском направлении (з боку дописано: «предоставить М. В. Д. войти в надлеж. сношения с кем следует относительно изыскания мер к дал. направлению этого дела»).

в) По III отделению собственной его Императорского Величества канцелярии

11. Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского как неисправимых и положительно опасно в крае агитаторов (з боку дописано: «выслать из края с воспрещением въезда в южн. губ. и столицы, под секретное наблюдение»).

Савченко Ф. О. *Заборона українства.— Харків; Київ, 1930.— С. 381—383.*

103. Програма української збірки «Громада»

Від 1877 р. виходить в Женеві безстроковими книгами українська збірка *Громада*, упорядкована М. Драгомановим. Відтепер *Громада* стане виходити в строк, що два місяці книжками по шість листів. Разом з тим впорядкування її візьмемо на себе ми троє, котрі підписані нижче: М. Драгоманов, М. Павлик і С. Подолинський.

Ми знаємо, як то тяжко братись за письменне видавництво українською мовою, та ще й за кордоном нашої країни. Ми мусимо звертатись до народу, який не має державної (політичної) самостійности, якого розірвано між двома великими царствами: Росією і Австро-Угорщиною, і якому через те зовсім не можна тепер проявити свою волю в своїх справах. До того ж ми, невеличка купка українських громадівців (соціялістів), відбита від своєї країни й без найменшої змоги прикладати безпосередньо наші думки до праці серед народу.

Тільки ж в теперішній час нам нема іншого виходу, як закордонне видання, бо трієте ярмо порядків царства російського й австро-угорського над нашою країною, яке не дає їй волі політичної, господарської ні освітньої, неволить слово й пресу українську настільки, що прихильникам якої-небудь волі українського народу, а надто громадівцям, ніяк не можна просто й одверто висловлювати в себе вдома свої думки й бажання про управу людського життя.

Ці наші думки й бажання ось які:

I. В справах політичних ми бажаємо:

- 1) *Рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякого походження (раси).*
- 2) *Неодмінної волі слова, преси і науки, зборів і товариств.*
- 3) *Безперешкодної самоуправи (автономії) для кожної громади в її справах.*
- 4) *Повної самостійности для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні.*

Українською ми зведемо всю сторону від верху ріки Тиси в теперішнім угорським королівстві, на заході, до ріки Дону й кубанської землі в теперішнім російським царстві, на сході — від верху ріки Нарева на півночі до Чорного моря на півдні: усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою.

В цій стороні найбільша частина всіх виробників, — себто хліборобів і робітників, — українці. Напроти того, велика частина чужинців: поляків, жидів, німців, угрів; росіян належить до тих, що їх звуть вищими, правдиво неробочими станами, які тільки використовують працю правдивих робітників. Тепер власне ці чужинці, яких наслали на Україну ті держави, що поневолили її в старі ча-

си, та ті перевертні, що до них пристали, панують над українцями і в господарстві, як люди багатші, і в справах політичних, як начальство. Всякому народові шкодить неволя під чужими людьми, а з другого боку серед громад не повинно бути непрацюючих станів, а мусять вони складатись з самих виробників. Ось через що майже все одно: чи увільнити Україну від панування чужинців, чи увільнити громади українських виробників від непрацюючих станів: і так, і так пани всяких пород повинні хоч усі стати робітниками, хоч покинути Україну.

Інша річ працюючі громади волоські, болгарські, сербські, грецькі, московські, мазурські (польські), виселенці німецькі, ремісники польські, жидівські й інші, що живуть у нашій країні: вони мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями. Їхні товариства й громади будуть вільні від усякого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закладати свої школи: нижчі, середні й вищі, й волю приставати до всякої спільности з гуртом тих народів, від яких відійшли до України ті громади, виселенці й товариства. Такі працюючі чужинці будуть для українців вузлами, що прив'язуватимуть їх до всіх сусідніх пород (націй), з якими українці повинні приступати до великої всенародньої спілки (інтернаціональної федерації).

Самостійність (автономія) політичної громади є, на нашу думку, воля кожної громади признатись до того народу й приступити до тієї спілки, до якої вона сама схоче, а також воля конче по своєму впорядкувати всі справи серед себе й усі свої стосунки з іншими громадами.

II. В справах господарських (економічних) ми бажаємо:

5) *Щоб усі сили природи й засоби, що потрібні для здобутку корисних людям речей, себто: земля, вода з усім, що в них є, машини й фабрики і т. і. були просто в руках товариств і громад — хліборобських і робітничих, і щоб люди не мусили продавати свою працю в найми панам та багатіям, а працювали б просто на себе.*

Ми думаємо,

що спільна або гуртова власність і спільна гуртова праця доконче корисніша для людей, ніж осібна,

але ж zarazом думаємо,

що те, яким способом перемінити осібну власність (особину, батьківщину) на гуртову, а далі, як упорядкувати спільну працю і як ділити вжиток від неї, це мусить залежати від доброї волі кожного товариства кожної громади. Певно, що розвага і проба (практика) над потребами господарськими навчать осібні громади не тільки спільности праці (кооперації) й розумного поділу вжит-

ку од неї посеред самих громад, але й проміж громадами цілих країн і на цілому світі.

III. В справах освітніх (культурних) ми бажаємо:

б) *зрости випробуваної (позитивної) науки про природні й громадські речі, а також уміlostей з тією наукою зв'язаних.*

Ми думаємо:

що така наука й уміlostі (словесні, театр, малярство, різьба, музика) заміняють цілком теперішні віри, через які люди стільки ворогували й ворогують проміж собою. Поки ж це настане через вільну науку і проповідь, то ми думаємо, що кожній людині й товариству треба залишити волю держатись такої віри, якої вони хочуть, з тим тільки, щоб прихильні до кожної віри (християни, жиди, магометани і т. д.), й до кожного братства (штунди, шалопути й інші) удержували свої церкви і попів на свій кошт, щоб навіть на це не було й громадських податків, ані громадської праці, а кожний давав би на це від себе, коли сам забажає.

Ми не можемо тут розказати детально способи, якими треба доходити, що б сповнилися усі ці наші бажання. Виступаючи з письменством, ми тим вже показуємо, що не відхиляємось від мирної праці для громадського поступу вперед (прогресу). Тим часом ми не маємо марних надій. Ніде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним поступом. На Україні ще, може, менше, ніж деінде, можна сподіватись, щоб начальство й панство по волі зреклися свого панування й через те *простому народу на Україні не обійтись без збройного бою й повстання (революції)*. Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітничих громад і товариств сили природи й засоби, потрібні для здобутку. Щоб же старі панські стани й начальства не змогли потім захопити в свої руки знов дещо з громадського добра й не поновили свого панування,—*треба, при першій нагоді, скасувати державне військо й позаводити громадське козацтво (міліцію), в якому кожний громадянин мав би зброю і вмів би нею орудувати.*

Поставивши коло наших думок про справи політичні й господарські ще й думки про справи освітні (культурні), ми вже тим показуємо, що не станемо в нашій *Громаді* тільки на перших двох, а дамо чимало місця й науковим працям і вміlostі словесній (поезії й белетристиці). Книжки *Громади* матимуть:

1) Власні статті про природні (натуральні) й громадські (соціяльні) науки та звістки й огляди (критики) про найважливіші чужі праці в цих науках.

2) Повісті й дії (драми) й інші праці, які правдиво (реально)

показують людське життя й думки,— і звістки й огляди про подібні чужі праці, а найбільше про ті, що стосуються до України.

3) Перегляд громадівського, а найбільш робітничого життя на світі по місцевих часописах і дописах.

4) Дописи й статті про стан громад на Україні в Росії й Австро-Угорщині (Східній Галичині, Буковині й Закарпатській Країні), а також і в сусідніх сторонах.

5) Дрібні звістки й новинки, найбільше про все, що торкається України. (Тут ми думаємо, якнайакуратніше слідити за тим, що говорять про Україну в чужій пресі). Відповіді впорядчиків (редакторів).

Ми щиро просимо до праці в *Громаді* всіх людей і товариства на Україні, які згоджуються з нашими думками, хоч би вони не належали до народу української мови. Для більшої користі неукраїнським товариствам і громадам ми згоджуємось друкувати прислане від них тією мовою, якою воно буде написане: московською, польською, німецькою, волоською і т. і. Для громадян української мови ми будемо окремо розказувати про те, що буде в нас надруковано чужими мовами. Найбільше ми просимо всіх письмених людей по громадах на Україні докладно писати нам про всі громадські справи й порядки, про всі неправди, які діються робочим людям по селах і містах. Все це ми будемо зводити до купи й пускати в світ через нашу, а при потребі й нагоді, і через інші європейські часописи одних з нами думок. Ми постараємось також відповідати громадянам на їхні запитання, що й як ми вмітимемо.

Для ширшого обміну думок, а надто про справи спільні для нашої України з її сусідами, буде виходити, по потребі, як прилога до *Громади* ряд листків і книжочок на різних мовах під назвою *La Fédération — Вільна спілка*. Для цього ряду будуть прийматись тільки праці з думками в основі подібними до тих, які викладені вище,— але кожний автор відповідатиме за свої думки окремо.

1 вересня 1880 р.

Впорядчики *Громади*:

М. Драгоманов

М. Павлик

С. Подолинський

Подолинський С. А. *Вибрані твори.*— Монреаль, Українське історичне товариство, 1990.— С. 145—150.

104. Проектъ основаній устава украинскаго общества «Вольный Союзъ» — «Вільна Спілка» *

Часть I. О цѣляхъ общества.

I. Въ земляхъ, населенныхъ украинскимъ племенемъ, должно быть основано общество «Вільна Спілка» — «Вольный Союзъ», которое поставитъ себѣ задачею работу для политическаго, экономическаго и культурнаго освобожденія и развитія украинскаго народа и живущихъ среди него иноплеменныхъ колоній.

Примѣчаніе. Такъ какъ украинскій народъ живетъ въ разныхъ государствахъ: въ Россіи, въ Австріи (въ Галиціи и Буковинѣ) и въ Венгріи (въ восточныхъ комитетахъ) при различныхъ политическихъ условияхъ (хотя и при значительно-сходныхъ условіяхъ социальныхъ и культурныхъ) — то въ каждой изъ этихъ политическихъ областей приемы общественной дѣятельности должны быть различны. Поэтому въ каждой изъ вышеупомянутыхъ украинскихъ областей должны быть образованы и особыя политическія общества, — скорѣе вполнѣ самостоятельныя, чѣмъ отдѣлы одного и того же, — которыя впрочемъ, по самой силѣ вещей должны будутъ прійти въ соглашеніе между собой относительно извѣстной солидарности въ дѣйствіяхъ и взаимной помощи.

Настоящій проектъ, выработанный при участіи украинцевъ російскихъ, имѣтъ въ виду почти исключительно Украину російскую же.

II. «Вольный Союзъ» долженъ стремиться къ достиженію своихъ цѣлей въ согласіи съ подобными ему обществами среди другихъ народовъ, интересы которыхъ соприкасаются съ интересами украинскаго народа.

Примѣчаніе. Для удобнѣйшаго достиженія такого согласія «Вольный Союзъ» долженъ принимать въ число своихъ членовъ лица разныхъ національностей, основывать свои отдѣлы въ украинскихъ колоніяхъ среди другихъ племенъ и содѣйствовать образованію подобныхъ ему обществъ среди народовъ, интересы которыхъ связаны съ интересами украинскаго народа.

III. Важнѣйшей задачей «Вольнаго Союза» въ Россіи въ настоящее и ближайшее время должна быть работа для преобразованія этого государства на началахъ политической свободы, приблизительно на слѣдующихъ основаніяхъ:

1. Подъ словами — политическая свобода должно разумѣть:

А) Права человѣка и гражданина:

* Це документ перебудови суспільного устрою Російської імперії, складений М. П. Драгомановим.

а) Неприкосновенность тѣла для позорныхъ наказаній и смертной казни.

б) Неприкосновенность личности и жилища для полиціи безъ судебного постановленія.

Примѣчаніе I. Въ случаѣ поимки кого либо на мѣстѣ преступленія всякій можетъ арестовать виновнаго, но долженъ тотчасъ же передать его въ руки судебной власти.

Примѣчаніе II. Никто не долженъ быть судимъ судомъ чрезвычайнымъ. Уголовный судъ, кромѣ мирового, долженъ быть судъ съ присяжными.

в) Неприкосновенность частныхъ писемъ и телеграммъ.

г) Свобода выбора мѣста жительства и занятій.

д) Неприкосновенность національности (языка) въ частной и публичной жизни.

е) Свобода совѣсти (вѣры и невѣрія) и всякаго публичнаго богослуженія и обрядовъ, не противныхъ общественному стыду.

Примѣчаніе. Изъ этой свободы вытекаетъ отмѣна государственной церкви и обращеніе всѣхъ церковныхъ учрежденій въ частныя, содержимыя единственно на счетъ желающихъ и управляемыя сообразно ихъ волѣ, безъ всякаго пособія или вмѣшательства учрежденій гражданскихъ.

ж) Свобода рѣчи, печати, театровъ и обученія.

з) Свобода сходовъ, прошеній и заявленій внѣшними знаками (рисунками, знаменами, процессіями и др.) безъ нарушенія внѣшняго порядка и безопасности въ населенныхъ мѣстахъ.

и) Свобода товариществъ и обществъ.

і) Право ношенія оружія і военныхъ упражненій безъ нарушенія внѣшняго порядка и безопасности въ населенныхъ мѣстахъ.

к) Право гражданскаго и уголовного иска противъ должностныхъ лицъ и учрежденій за незаконное нарушеніе интересовъ лица.

л) Право сопротивленія незаконнымъ дѣйствіямъ чиновниковъ.

м) Равенство всѣхъ въ гражданскихъ правахъ и обязанностяхъ.

Примѣчаніе I къ разд. А. Права чловѣка и гражданина не могутъ быть отмѣнены, ни ограничены никакимъ постановленіемъ, ни закономъ, исключая ограниченій, устанавливаемыхъ въ законодательномъ порядкѣ на время внѣшней войны. Но и въ такомъ случаѣ никто, не принадлежащій къ войску, не можетъ быть судимъ военнымъ, ни другимъ исключительнымъ судомъ.

Примѣчаніе II къ разд. А. Охрана вышеисчисленныхъ правъ должна возлагаться на обязанность мѣстныхъ мировыхъ судей, которымъ должно быть предоставлено право подъ личной отвѣтственности, требовать себѣ содѣйствія вблизи стоящихъ военныхъ силъ, обязаннымъ оказывать имъ таковое содѣйствіе.

Б) Самоуправленіе:

а) Мѣстное:

Общинное (сельское и городское).

Волостное.

Уѣздное.

Областное *.

б) *Государственное.*

2. Самоуправленіе это должно представляться с х о д а м и или же выбранными с о б р а н і я м и, предъ которыми должны быть отвѣтственны всѣ должностныя лица, кромѣ судей, положеніе которыхъ должно быть опредѣлено особо.

Примѣчаніе. Въ основныхъ своихъ чертахъ теперешнее судоустройство по уставамъ 20 Ноября 1864 г. можетъ быть признано удовлетворительнымъ.

* Области, на которыя должна быть раздѣлена Россійская Имперія, согласно совокупности географическихъ, экономическихъ и этнографическихъ условий, могутъ быть предположены приблизительно слѣдующія:

1. Сѣверная: губерніи Архангельская и Вологодская.

2. Озерная: губ. Олонецкая, С. Петербургская, Псковская, Новгородская и Тверская.

3. Балтійская: губ. Эстляндская, Лифляндская, латышскіе уѣзды (Люцынскій, Рѣчицкій и Динабургскій) Витебской губерніи и Курляндская.

4. Литовская: губ. Ковенская, Сувалкская къ сѣверу отъ г. Сувалокъ, сѣв. зап. половина Виленской губерніи.

5. Польская: губерніи царства Польскаго кромѣ литовской части Сувалкской и восточныхъ частей Сѣдлецкой и Люблинской (бывшая уніатская Холмскаго эпархіи) и западныхъ части уѣздовъ Гродненскаго и Бѣлостоцкаго, Гродн. губ.

6. Бѣлорусская: губ. Витебская (кромѣ латышскихъ уѣздовъ), западная половина Смоленской губ., Могилевская губ., Минская, кромѣ Пинскаго и Мозырскаго уѣздовъ в губ. Гродненская, кромѣ южныхъ уѣздовъ (Бѣлскаго, Пружанскаго, Брестскаго и Кобринскаго).

7. Полѣсская: восточныя части Сѣдлецкой и Люблинской губ., южныя уѣзды Гродненской, Пинскій и Мозырскій уѣзды Минской губ. и Волынская губ., кромѣ юговосточной части (уѣздовъ Житомирскаго и Новградъ-Волынскаго по р. Случь).

8. Кіевская: юговосточная часть Волынской губ., Кіевская губернія, Черниговская и Полтавская безъ юговосточной части (уѣздовъ Константиноградскаго, Полтавскаго, Кобеляцкаго и в. половины Кременчугскаго).

9. Одесская: губ. Подольская, Бессарабская, Херсонская, западная часть Екатеринославской (по р. Днѣпръ) и Таврическая губ., кромѣ уѣздовъ Мелитопольскаго и Бердянскаго.

10. Харьковская: Мелитопольскій и Бердянскій уѣзды Таврической губ., юговосточные уѣзды Полтавской губ., Харьковская губ. и южныя, Слободско-украинскіе, уѣзды Курской и Воронежской.

11. Московскія: сѣверныя уѣзды Курской губ., губ. Орловская, Тульская, Калужская, Смоленская (кромѣ бѣлорусскихъ уѣздовъ), Московская и Рязанская.

12. Нижегородская: губ. Ярославская, Костромская, Владимірская и Нижегородская.

13. Казанская: губ. Вятская, Казанская, Симбирская и Самарская, кромѣ южныхъ уѣздовъ (Николаевскаго и Новоузенскаго).

14. Приуральская: губ. Пермская, Уфимская и Оренбургская.

3. Всѣ лица, достигшія 21-лѣтняго возраста, должны пользоваться избирательнымъ правомъ и правомъ быть избираемыми въ всякія представительныя собранія и должности общинныя, волостныя и уѣздныя; для права же быть избраннымъ въ собранія и должности областныя и государственныя необходимъ 25 лѣтній возрастъ.

Примѣчаніе I. Законы объ избирательныхъ сходахъ и округахъ должны быть составлены такимъ образомъ, чтобы выбранные могли представлять не только жителей всѣхъ мѣстностей, но и, по возможности, всѣхъ родовъ занятій; а также не только большинства, но и меньшинства.

Примѣчаніе II. Избиратели должны имѣть право составлять для своихъ выборныхъ н а к а з ы.

4. Въ селахъ общественными дѣлами долженъ завѣдывать сходъ и выбираемая имъ у п р а в а съ выбраннымъ сходомъ ж е с т а р ш и н о ю.

5. Въ городахъ (и мѣстечкахъ), волостяхъ, уѣздахъ и областяхъ для завѣдыванія общественными дѣлами должны быть учреждены д у м ы выбранныя на основаніи особыхъ, составленныхъ безъ нарушенія пункта 3-го, законовъ объ избирательныхъ сходахъ и округахъ,— а также у п р а в ы, выбранныя думами.

6. Сельскіе сходы, а также городскія, волостныя, уѣздныя и областныя думы должны имѣть право поручать исполненіе своихъ постановленій, кромѣ своихъ старшинъ и управъ, еще и особеннымъ лицамъ или комитетамъ.

7. Сельскіе сходы, а также городскія, уѣздныя и областныя думы должны имѣть право поручать своимъ управамъ вести гражданскіе и уголовные иски противъ всякаго рода должностныхъ лицъ за незаконныя ихъ дѣйствія.

8. Указанныя въ 4 и 5 §§ учрежденія о б щ и н н ы я, в о л о с т н ы я и у ѣ з д н ы я должны завѣдывать въ своихъ округахъ дѣлами мѣстнаго общественнаго хозяйства (обществ. имущество, базары, ярмарки и т. п.), благоустройства (пути сообщенія, публичныя

15. С а р а т о в с к а я : сѣверовост. уѣзды Воронежской губ., губ. Тамбовская, Пензенская, Николаевскій и Новоузенскій у. Сам. губ. и Астраханская губ.

16. К а в к а з с к а я : — Закавказье съ Ставропольской губ. (временно).

17. З а п а д н а я С и б и р ь.

18. В о с т о ч н а я С и б и р ь.

19. З е м л и К а з а ч ь и. (Донская, Кубанская, Терская и Уральская) должны оставаться, какъ особыя области впредь до преобразованія казачьей военной службы и всего строя этехъ земель на началахъ всесословност. послѣ чего Земля Уральскихъ козаковъ примкнетъ вѣроятно, къ области Саратовской, а первыя три составятъ съ губерніей Ставропольской одну область, съ сохраненіемъ мѣстныхъ отличій.

20. Области Среднеазіатскія, какъ слишкомъ разнообразныя по своему населенію и недавно еще присоединенныя, должны быть управляемыя на особомъ положеніи съ возможнымъ примѣненіемъ началъ самоуправленія.

зданія, почты и т. п.) и благосостоянія (оздоровленіе, продовольствіе, призрѣніе, страхованіе, охрана скота отъ эпизоотій и т. п. и общественнымъ начальнымъ и (по мѣрѣ средствъ) среднимъ обученіемъ.

9. Областнымъ думамъ и опредѣленнымъ отъ нихъ управамъ и другимъ органамъ должно принадлежать: завѣдываніе дѣлами местного общественного хозяйства, благоустройства и благосостоянія, которыя превосходятъ средства одного уѣзда, принятіе общихъ мѣръ по области по всѣмъ дѣламъ общественного хозяйства, благоустройства и благосостоянія: — надзоръ за всею экономическою дѣятельностью въ области (земледѣліемъ, копами, лѣсами, промыслами, заводами, фабриками и др.) и принятіе мѣръ къ сохраненію природныхъ богатствъ области и къ правильному ими пользованію, а также къ обезпеченію и увеличенію всеобщаго богатства населенія области: — надзоръ (инспекція) за публичнымъ обученіемъ въ области и завѣдываніе школами средними, содержимыми на областной счетъ, а также школами высшими, и учеными учрежденіями (академіями и пр.).

10. Сельскіе сходы, а также волостныя, городскія, уѣздныя и областныя думы должны имѣть право издавать по всѣмъ дѣламъ, входящимъ в кругъ ихъ дѣйствій, обязательныя постановленія (не противныя основнымъ законамъ и общимъ интересамъ государственнаго союза) назначать для удовлетворенія подлежащихъ имъ вѣдѣнію общественныхъ нуждъ налоги и входитъ въ сношенія и соглашенія съ другими подобными учрежденіями въ прѣдѣлахъ государства относительно удовлетворенія общихъ имъ нуждъ.

Примѣчанія къ §§ 4—10. I. Подробности объ отношеніяхъ между названными выше учрежденіями, съ болѣе или менѣе широкимъ кругомъ дѣйствія должны быть опредѣлены особыми уставами. Но необходимо, чтобъ эти уставы возможно болѣе имѣли въ виду, чтобы учрежденіе съ болѣе широкимъ кругомъ дѣйствія не являлось начальствомъ надъ учрежденіями съ менѣе широкимъ кругомъ дѣйствія, — а чтобъ каждое имѣло возможно полную самостоятельность въ своемъ кругѣ, особенно въ дѣлахъ, которыя оно оплачиваетъ своими средствами. Упомянутый надзоръ въ дѣлахъ образовательныхъ. долженъ имѣть значеніе изслѣдованія и совѣта, а не командованія.

II. Равнымъ образомъ особыми установленіями должны быть опредѣлены и отношенія къ органамъ мѣстнаго самоуправления представителей общегосударственнаго правительства (министровъ и областныхъ намѣстниковъ). Но для того, чтобъ мѣстное самоуправленіе было дѣйствительнымъ, необходимо, чтобъ представители государства могли пріостанавливать только такія постановленія и дѣйствія органовъ мѣстнаго самоуправления, которыя не согласны съ основными законами и общими интересами государ-

ственного союза и чтобъ возникшее такимъ образомъ столкновение разрѣшалось Сенатомъ (высшимъ судомъ) съ отвѣтственною государственнаго чиновника за послѣдствія произведенной имъ остановки.

11. Полиція въ городахъ, уѣздахъ и подраздѣленіяхъ послѣднихъ должна находиться въ вѣдѣніи соотвѣтственныхъ думъ, передъ которыми должны быть отвѣтственны начальники мѣстной полиціи, какимъ бы способомъ они ни назначались.

12. Кромѣ исчисленныхъ въ §§ 8, 9, 10 и 11 дѣль мѣстнымъ выборнымъ учрежденіямъ должна принадлежать разверстка и раскладка прямыхъ государственныхъ податей. Областнымъ же думамъ должно принадлежать также предварительное разсмотрѣніе всѣхъ проэктовъ общегосударственныхъ, финансовыхъ законовъ и представленіе объ нихъ заключеній въ законодательныя государственныя учрежденія, а также законодательство по вопросамъ мѣстной жизни (примѣненіе избирательныхъ законовъ, территоріальныя раздѣленія, кодификація обычнаго права и т. п.).

13. Завѣдываніе дѣлами, общими всему російскому государственному союзу и общегосударственное законодательство должно принадлежать двумъ думамъ:

А) Государственной Думѣ, гласные которой должны выбираться избирательными сходами по округамъ должны быть опредѣлены особымъ на этотъ счетъ установленіемъ на основаніи § 3-го и

Б) Союзной Думѣ, гласные которой должны выбираться областными думами.

Примѣчаніе. Областныя думы должны давать своимъ представителямъ въ Союзной Думѣ наказы и имѣть право во всякое время замѣнять этихъ представителей другими.

14. Обѣ общегосударственныя думы на время перерыва своихъ собраній должны составлять изъ себя Наблюдательную Комиссію.

15. Министры, назначаемые Главою Государства, должны быть отвѣтственны передъ обѣими думами и могутъ быть отдаваемы ими подъ судъ.

16. Думѣ Союзной какъ представительницѣ областей,— кромѣ участія въ общегосударственномъ законодательствѣ и управленіи,— должно принадлежать въ частности завѣдываніе государственными имуществами, какъ общимъ всѣмъ областямъ государства запасомъ; относительно употребленія этого запаса на пользу общую Союзная Дума должна принимать мѣры, на основаніи изданныхъ совместно съ Государственною Думою законовъ и по сношенію съ Думами Уѣздными и Областными, которыя должны сообщать Союзной Думѣ о нуждахъ, какія могутъ быть удовлетворяемы изъ упомянутаго запаса.

17. Всѣ названныя думы должны обязательно собираться въ опредѣленные сроки на очередныя собранія. На чрезвычайныя же

собрания эти думы должны созываться по приглашению соответственныхъ управъ и Наблюдательной Комиссіи или по желанію трети своихъ членовъ. Въ случаѣ войны или возстанія въ одной изъ областей, Государственная и Союзная Думы должны собираться сами, если ихъ не созоветъ ни Глава Государства, ни Наблюдательная Комиссія, и не расходиться, пока сами о томъ не постановятъ.

18. Глава Государства можетъ, съ согласія Союзной Думы, распустить Государственную Думу, но въ такомъ случаѣ распускается и Союзная Дума, а въ манифестѣ о томъ долженъ быть назначенъ и срокъ избранія новыхъ членовъ этихъ думъ; одновременно съ изданіемъ этого манифеста должны собираться областныя думы, которыя и должны засѣдать до собранія новыхъ общегосударственныхъ думъ.

19. Въ случаѣ незаконнаго захвата государственной власти съ чьей бы то ни было стороны, должны собираться по собственному почину областныя думы, которыя и примуть мѣры къ восстановленію законнаго порядка. Въ такомъ случаѣ войска, расположенныя въ областяхъ, должны подчиняться областнымъ думамаъ.

20. Для суда надъ министрами за преступленія по должности, а также надъ членами Государственной и Союзной Думы за государственную измѣну долженъ собираться Верховный Судъ изъ членовъ уголовного департамента Сената и Союзной Думы.

21. Сенаторы должны назначаться пожизненно главою государства изъ кандидатовъ, предложенныхъ ему Союзною Думою непременно изъ лицъ, получившихъ высшее юридическое образованіе и бывшихъ уже членами судебныхъ палатъ, областныхъ или общегосударственныхъ думъ.

22. Думы уѣздныя и областныя, а также Глава Государства, должны имѣть право поднимать вопросъ о несогласіи постановлений Государственной и Союзной Думы съ основными законами (уставомъ, конституціей) государства; вопросы эти должны разрешаться Сенатомъ въ общемъ собраніи его департаментовъ.

23. Никакія перемѣны въ основныхъ законахъ государства не должны быть производимы безъ предварительнаго согласія двухъ третей голосовъ Государственной и Союзной Думъ и безъ утвержденія Государственнаго Собора.

24. Государственный Соборъ долженъ состояться изъ членовъ соединенныхъ Государственной и Союзной Думы, а также изъ нарочитыхъ гласныхъ, выбранныхъ областными собраніями въ такомъ количествѣ, чтобъ число членовъ Союзной Думы и этихъ нарочитыхъ гласныхъ было равно числу членовъ Думы Государственной.

25. Глава Государства долженъ быть обязанъ обнародовать законы, принятыя общегосударственными собраніями, и постанов-

ленія Сената, лишающія ихъ силы, а также постановленія Государственнаго Собора; наблюдать за исполненіемъ законовъ и преслѣдовать въ законномъ порядкѣ ихъ нарушенія.

Примѣчаніе. Глава Государства можетъ быть наслѣдственный Императоръ, равно какъ и избранный на срокъ Предсѣдатель Всероссийскаго Государственнаго Союза. Въ первомъ случаѣ за его дѣйствія должны быть отвѣтственны министры, въ порядкѣ, указанномъ въ §§ 15 и 21, а во второмъ онъ отвѣтственъ самъ въ томъ же порядкѣ. <...>

IV. Изъ вышеизложенныхъ началъ политическаго преобразования Россіи должно считать особенно важными: 1) права челоѵка и гражданина и 2) самоуправленіе мѣстное; правленіе же всею Россіей посредствомъ центрального представительнаго собранія, безъ признанія и обезпеченія этихъ правъ и мѣстнаго самоуправления, должно считать такъ же мало охраняющимъ свободу вообще и интересы Украйны въ частности, какъ и теперешнее устройство Россійской имперіи.

V. По осуществленіи вышеизложеннаго или подобнаго плана политическаго преобразования Россіи въ цѣломъ, или въ важнѣйшихъ частяхъ его, члены «Вольнаго Союза» должны взять на себя обязанность обратить свои усилія къ облегченію угнетающихъ теперь жителей россійской Украйны общественныхъ тягостей и къ обезпеченію каждому изъ нихъ средствъ жизни и развитія. Для этого члены «Вольнаго Союза» должны обязаться проводить, при помощи свободы и черезъ органы самоуправления, всякія мѣры, направленные:

1. Къ уменьшенію тяжести военной повинности, впредь пока общія международныя отношенія дадутъ возможность замѣнить постоянную армію временно-собираемыми народными ополченіями.

Примѣчаніе. Между прочимъ облегченіе тяжести военной повинности можетъ быть достигнуто раздѣленіемъ ея между общегосударственной арміей и областными ополченіями, при сокращеніи арміи и срока службы въ ней.

2. Къ обращенію всѣхъ налоговъ въ прямыя подоходныя подати, постепенно увеличивающіяся, сообразно величинѣ дохода плательщика.

Примѣчаніе. Само собою разумѣется, что теперешніе вопиюще-несправедливые налоги и поборы: подушные, паспортные, акцизные и т. п. должны быть прежде всего или уничтожены или совершенно преобразованы.

3. Къ установленію доступнаго каждому обученія въ школахъ низшихъ, среднихъ и высшихъ — съ тѣмъ, чтобъ для дѣтей бѣдныхъ семей первоначальное обученіе было даровое и сопровождалось пособіями или, въ случаѣ нужды, полнымъ содержаніемъ уче-

ника на общественный счетъ, при чемъ болѣе способные ученики были бы подобнымъ же образомъ содержимы и въ среднихъ и въ высшихъ школахъ.

4. Къ устройству для бѣдныхъ людей общественныхъ пріютовъ: для дѣтей, больныхъ, увѣчныхъ и престарѣлыхъ, а также общественныхъ пенсіонныхъ кассъ для потерявшихъ силы и престарѣлыхъ работниковъ всѣхъ видовъ полезнаго обществу труда.

5. Къ ограниченію часовъ дневнаго труда, прежде всего женщинъ и дѣтей,—временемъ, при которомъ было бы возможно сохраненіе здоровья и развитіе тѣлесное и нравственное.

Примѣчаніе. Фабричная работа для недостигшихъ 14 лѣтнаго возраста должна быть безусловно запрещена.

<...> VI. Проведеніе вышеочерченныхъ экономическихъ мѣръ составляетъ наименьшее изъ обязанностей, принимаемыхъ на себя членами «Вольнаго Союза», по установленіи въ Россіи начатковъ политической свободы; члены же, которые будутъ считать эти мѣры недостаточными, могутъ, послѣ этого установленія безъ нарушенія своего слова, удалиться изъ общества для дѣйствованія по своему усмотренію.

Заключеніе. Послѣ всего сказаннаго цѣли украинскаго общества «Вільна Спілка», въ настоящее время могутъ быть сжато выражены въ слѣдующихъ словахъ:

1. Цѣли обще-гражданскія:

а) Права челоуѣка и гражданина — какъ необходимое условіе личнаго достоинства и развитія.

б) Самоуправленіе,— какъ основа для движенія къ соціальной справедливости.

II. Цѣль частно-національная:

Политическая свобода,— какъ средство для возвращенія украинской націи въ семью націй культурныхъ.

Драгомановъ М. П. *Вольный Союз — Вільна Спілка.*— Женева, 1884.— 16 с.

105. Б. Д. Грінченко про три політичні сили в українському русі

<...> У нас... досі не могло виробитися серед української інтелігенції доброго національного інтелігентного загалу. Більшість з української інтелігенції в Росії байдужа до української ідеї, а ті, що до неї прихильні, знов не солідарні проміж себе і, неважаючи на те, що їх так мало, розбиваються... ще не три групи.

Перша — се формальні націоналісти. Вони виявляють прихильність до всього українського: до української мови, до української

літератури, навіть до української одежі,— але й тільки. Ніякої позитивної праці від них сподіватися нема чого, бо позитивна українська праця можлива в нас тільки на народолюбній основі, а в цих людей перше стоїть націоналізм, а народолюбство — так собі. <...>

Ся партійка складається здебільшого з людей старих, і ми її зватимемо *українофільською*,— себто так, як вона сама себе з давніх-давен зве. Се назвище дуже до неї підходить, бо вона виявляє тільки прихильність до українства, а не діла на користь йому; вона говорить і пише тільки по-московському...

Одна з характеристичних властивостей цієї групи є її страшна боязкість, скоро доводиться їй виявляти своє українофільство. Часом ся боязкість буває просто аж кумедна, бо сі добродії іноді бояться сказати в громаді по-українському слово, щоб не вважено їх за державних зрадників! На превеликий жаль, загал російської інтелігенції не відрізняє сих «українофілів» од справжніх українських націоналів і всі їх негарні властивості накидає і справжнім путящим українським діячам. Громадянству тим важко відрізнити формальних українофілів од справжніх українських націоналів...

Друга група — се радикали. Заснувалась вона під впливом російського та галицького радикалізму, з одного боку, а з другого — під впливом того, що «українофіли» більш балакають про свій патріотизм, ніж дбають про справу. Ся групка проповідує любов до народу, говорить про працю для нього і має соціалістичний колір. Опріч того соціалістичного кольору (що багатьох дуже вражає), народолюбні ідеї в цієї групи такі, що до них буде прихильний всякий народолюбець. Але, на превеликий жаль, і ся партійка багато говорить і мало робить або й зовсім не робить.

Не робить же вона тим, що вона й не може дати позитивної роботи. І це саме тим, що вона відкидає націоналізм.

<...> Злегковаживши націоналізм, вони легковажать і українську мову і, таким побитом, стають цілком на московський ґрунт.

<...> Коли розвиватися народні маси можуть тільки на національному ґрунті (а ми думаємо, що це аксіома), то всяке відхилення від національного ґрунту є річчю шкідливою. Кожен, хто приносить хоч крихту обмоскалення в наш народ (чи словом з уст, чи книжкою), робить йому шкоду, бо відбива його від національного ґрунту,— себто: збиває його з того становища, що єдино на ньому можливий є народний розвиток. <...>

Третя з згаданих груп вийшла з групи українофільської і досі є ще невелика і розрізнена. Ми будемо звати сю групу, щоб одрізнити її від групи українофільської, *свідомими українськими націоналами-народолюбцями*. ...

Українські націонали-народолюбці вважають русько-українську націю за націю самостійну, що має всі права, які звичайно повинна мати нація,— себто: права порядкувати по-своєму в своїй землі в справах просвітній, культурній, економічній, соціальній та політич-

ній. Бачивши, що русько-українську націю збавлено тепер сих прав, вони мають на меті вернути їх їй.

...Вважаючи Україну за частину російської держави, українські націонали-народолюбці будуть завсїгди прихильні до Росії стїльки, скїльки Росія задовольнятиме національні потреби вкраїнські. Вони могли б єднатися з поступовими групами з усяких національностей в Росії на те, щоб досягти однини сьогочасного важкого режиму на кращий, але робили б се тїльки як *українська* партія.

...Українські націонали-народолюбці зрїкаються всяких заходів коло радикальної однини сьогочасного ладу на Вкраїні, бо мають на увазі *сьогочасну*, а не ту, що ще колись буде, працю, та думають, що: а) нїхто ще не сказав у справах соціальних певного слова такого, що на нього, як на непохитну правду, можна було б цїлком зїпертися, одмінюючи соціальний лад сьогочасний, та б) нїякі однини не зможуть пособити, коли люди, що задля них учинено тї віднини, недосить культурні й освїчені, щоб увести їх у життя і належно з них користуватися. Тим можемо ми тепер тїльки дбати про те, щоб, розвиваючи серед наших людей культуру й освїту, робити їх здатними до кращого громадського ладу — того, що колись має бути, не передрїшаючи заздальєгїдь, який то буде лад, бо пам'ятати мусимо, скїльки теорій, принципїально надзвичайно гарних, розбилося об невблаганну дїйсність, показавши тїльки одно, що *так не треба робити*. Чи колективїзм, чи індивідуалїзм царюватиме колись у межилюдних економїчних відносинах — того з певнїстю нїхто не може сказати, тим мусимо покинути всякі залїтання в хмари та працювати на тїм полі, яке є, не рїшаючи наперед за людськїсть, чого вона колись схоче — тоді, як зїйде на вищий культурний схїдець.

Таким побитом, зостаючись партїєю, що бажає практичного дїла, а не теоретичних поривань, українські націонали-народолюбці вважають, що тепер можна працювати для України тїльки в двох напрямках: у просвітньо-культурному та в економїчному.

Грінченко Б. Д., Драгоманов М. П. *Дїалоги про українську національну справу.* — К., 1994. — С. 101—107.

106. З програмових засад Братства тарасівців

Знаючи сучасний стан і рух української молодіжи по багатьох містах широкої України, стежучи по змозі за рідною літературою, що має своїм осередком Галичину, і уважаючи на попередній, так званий, українофільський рух, ми молоді Українці, порадивши ся і погодивши ся поміж себе, поклали привселюдно в коротких словах висловити наші погляди і взагалі наше profession de foi.

Кожна осьвічена людина з науки і власного досьвіду знає, що людскість уся поділяється на раси, народности, нації і т. ін. Знає і тямить, що через те тільки й існують ці колективні одиниці й носять таку назву, що вони мають щось своє власне, що відрізняє одну таку одиницю від другої. Так кожна нація має свою мову, звичаї, історію, культуру і взагалі свій сьвітогляд, одним словом, власне психічне я.

Кожен, хто розуміє, що то єсть поступ, мусить тямити, що поступ виявляється не в тім, щоб нищити живу істоту, націю, або грубими фізичними заходами асимілювати її, бо хто утисками й гнобительством силоміць знищує націю, той тим самим вельми шкодить загально-людському поступу. Бо коли нарід розвивається вільно на національному свому ґрунті, то тим самим він додає до загально-людського поступу і свого духовного й розумового скарбу. Се повинно бути для кожного осьвіченого чоловіка так зрозуміло, як тільки може бути зрозумілою справжня наука.

Значить, *ми*, яко козмофіли, що любимо усіх людей і бажаємо усій людскости однаково добра і широкої волі, *повинні бути націоналами*, бо того вимагає від нас моральне почуття наше. Ми повинні віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гнету, в якому вона зараз перебуває і дати задля користи людскости ще одну вільну духом одиницю.

Уважаючи на час, місце й обставини, ми повинні звернути свою увагу й на Російську державу і її народи і, яко інтелігенти тої держави, ми конечно бажаємо усім її народам повного добра, волі й широкої осьвіти духу й розуму. Але ми знаємо, що держава, а надто Російська, се єсть поверховний агрегат часто-густо багатьох націй, що нічим не з'єднані проміж себе опріч самодержавія, і через се ідея пановання такого абсолютизму єсть ідея мертва, нація-ж єсть жива істота. Тим то ми змагаємось проти усякого деспотизму, або опікунства, над яким би се не було народом, чи походити ме сей деспотизм або опікунство від одної особи, чи від якого уряду, чи від якої громади, чи навіть з якого-небудь дужчого народу. *Ми стоїмо за повну автономію у всіх народів*, за дрібну децентралізацію, як у інших народів, так і на Україні. Таке наше бажанне впливає з того, що такий лад практикою й наукою виявляється поки найморальнішим і найкращим для

кожної людини. Бачимо-ж, що Російська держава, захопивши такий великий обшир, так багато розмаїтого люду скувала і сковує своєю державною ідеєю, що не може через свій абсолютизм ні сама поступати уся разом, а також і не дає змоги вільно поступати поодиноким народам, що сковані її кайданами, бо розмаїті народи у Російській державі не можуть разом, купою, з однією мовою і накиненими спільними інтересами йти шляхом поступу. Кожен нарід може розвиватись і дійти до добробиту, до свідомості тільки лишаючи ся на рідному ґрунті, бо інакше тільки вибивати муть ся поодинокі одиниці з його, а він увесь буде непорущий. Таким робом безодня межі народом та інтелігенцією ставати ме що далі більшою. Значить, тоді тільки поступ у Росії й можливим стане, як кожному народови надано буде, вільно користуючи ся власною духовною силою, йти до осьвіти й добробуту. Тим то ми, яко інтелігенти загально-російські працювати мемо в такому напрямку, щоб він сприяв розбити російські кайдани й визволити усі російські народи з під гнітучого їх деспотизму й централізму.

Наука і життя Українського народу доводять нам, що Україна була, єсть і буде завсїди окремою нацією, як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці й поступу...

Українофільський рух починало багато, та не багато затримало ся людей на високості ідеї. Багато залежало се від тих тяжких обставин, що серед їх довело ся розвивати ся нашому національному рухови. Український нарід хоч і мав у собі такі основи, що відразу міг поставити на певний цілком нормальний ґрунт ідею культурно-національного відродження України, але у починаючих не було такої сили, щоб перемогти сі обставини, щоб відразу стати ся *українською* інтелігенцією, щоб зараз же збудувати і літературу і науку і всі інші здобутки культурного життя, щоб фактами і своєю істотою довести існування Українців, яко окремої самостійної нації. <...>

Коли давнїш для звичайної осьвіченої людини було за дурницю відірвати ся від народу, то тепер ми уважаємо се за злочинство проти свого народу. Хоч ми не маємо цілковитої змоги заспокоїти усі свої духові потреби, про те *можемо й повинні єсьмо бути консеквентними у всьому Українцями, роблючи на народньому ґрунті* усе, що вимагає від нас ідея відродження України, усе, що вимагає від нас всесьвітній поступ. І по скільки ми поважаємо й шануємо щирих українофілів, наших батьків, по стільки ми, свідомі Українці, не бажаємо о дальший розвиток українофільського руху серед нашої суспільности. І як би справа стояла й досі так, як вона почала ся, то се-б тільки свідчило, що або ідея наша єсть гнила, нікчемна, або ми самі люди нікчемні. Тим тепер кожен молодий перевертень, кожен слабодухий, най винуватить себе самого.

Кажемо слабодухий, бо щоб зробити ся й стати дійсно осьвіченим і корисним Українцем, то се вимагає від чоловіка дрібної, повсякчасної, непомітної для інших духової роботи, бо кожна велика ідея вимагає духової сили. З міцною-ж душею, повним почуттем і посьлїдовостю, ми поставимо нашу національну справу так, що вона не залежати ме від сьогочасних обставин; своєю істотою і моральною силою ми знищимо сі обставини й виробимо з себе українську інтелігенцію в самому високому розумінню сього слова.

З усього, що сказано, впливає й програма нашої практичної діяльності. В словах її може й немає нічого нового, але тут нове те, що ми робимо власне в такому напрямі як далі висловлюємо.

Для нас сьвідомих Українців *єсть один українсько-руський народ. Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні*, і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу, і, аби була у нас моральна міць, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас, бо ідеї, духа розірвати на два шматки не можна, як нічим не можна спинити Дніпрової течії, вона завсіди опинить ся у морі, які-б перепони ні були. <...>

...Ми бажаємо такої відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите вдоволення усім моральним, просьвітним, соціальним і політичним потребам Українського народу.

Досягаючи сього, мусимо працювати в дусі такого на моральному й науковому ґрунті заснованого ідеалу людського ладу, в якому немає місця нації пануючій і нації підвладній, а українська нація в ряд з усякою другою, користуєть ся однаково рівним правом. Через се ми маємо бути цілковитими прихильниками до *федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля*. В справах соціальньо-економічних працюватимемо в дусі такого ладу, в якому немає місця ні панови, ні мужикови, ні визискувачеви, ні визискуваному, а є місце ціловкраїнській національній родині, що складаєть ся з рівних проміж себе правом, *можливо однаково забезпечених, національно сьвідомих братів працівників*.

В справі *релігійній*, яко в справі особистого сумління мусить панувати серед нас абсолютна *толеранція*, в справах відносин до інших націй ми будемо о стільки толерантні, о скільки наші сусіди й кольонисти на нашій землі будуть толерантні до нас. Працюючи у сьому напрямкови, ми еднаємо ся з усякими іншими пригніченими націями в Росії, щоб гуртом боронити ся проти асиміляційних заходів і гуртом добувати волю. Єднаємо ся і з поступовими московськими гуртками не ворожими вкраїнству, але-ж ніколи не мішаючи ся проміж себе, а неодмінно, скрізь і завсіди *мусимо ставати, яко виразно вкраїнська нація на федеративних основах повної реальної рівноправности*, а коли поталанить в

Росії на конституцію то, щоб про реальну рівноправність нашого народу, яко самостійної нації, не було ані найменшого змагання.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.— Т. 1.— С. 19—25.

107. М. П. Драгоманов про політичну автономію українців

<...> Я завше був і є прихильником політичної автономії українців в формі *автономії земської*: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десятком разів, найліпше може виявитися і автономія національна. <...>

Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива і без державної відрубності. От через те і я, не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії (сел-фюовернемент), до котрої і в усій Росії, в тім числі і в великоруських земствах, висказувалась стільки раз явна симпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в життя і в Росії. <...>

<...> Доля автономії України залежить від загальної політичної реформи Росії. Значить, всякий, хто пише про політичні справи навіть українські по-українському, зразу обрізує собі 9/10 публіки з тої, котру міг мати, і не осягає ніякого реального інтересу, бо політичні справи біжать. Тільки тоді, коли в Росії встановлена буде політична воля за поміччю в першій лінії всеросійської агітації на всеросійській мові, настане для українських політиків і публіцистів потрібний спокій, при котрому вони могтимуть потроху виробляти собі українську літературу і відповідну для неї свою публіку. Тепер же по-українському варто писати про політичні речі лишень для галичан.

Грінченко Б. Д., Драгоманов М. П. *Діалоги про українську національну справу.*— С. 196, 227.

108. З «Листів на Наддніпрянську Україну»

М. П. Драгоманова

В політичній і культурній роботі тепер скрізь в Західній Європі висунулись на перший план тенденції космополітичні, або універсальні, котрі, не одрікаючи крайових і національних відмін між людськими групами, признають, що *головні основи* цілі громадської праці однакові в усіх по крайній мірі європейських народів.

Старі націоналістичні теорії тепер лишень доживають віку се-

ред одсталіших народів Європи або, ліпше, серед більш одсталих шарів їх інтелігенції. Такими вимираючими тепер напрямками суть у Росії слов'янофільство і українофільство. <...>

Отже *українські радикали* єсть у нас початок нового європейського напрямку: космополітичного, універсального, гуманістичного і т. д.— початок людей, котрі звуть себе не українофілами, а *людьми чи європейцями української нації*. Люди се напрямку рішуче поступового, але поряд з ними можуть бути і люди напрямку поміркованого, консервативного або й реакційного (чому початок бачимо в галицьких ультрамонтанах), але завше такі, котрі опирають свої тенденції на ґрунт не націоналістичний, а загально-європейський. Я не візьму на себе сміливості казати, що космополітизм сих людей — останнє слово науки і культури взагалі, я тільки вказую на те, що він появився і серед наших земляків, чим він одрізняється від старого націоналізму, як би сей останній не звався: чи «українофільством», чи «свідомим українством», чи «національно-народовством», іншою тавтологією. Навіть для того, щоб побороти сей космополітизм, треба ясно розуміти його вихідні точки, так же само, як і вихідні точки націоналізму. <...>

Принципально, тобто і раціонально, українська інтелігенція тепер може ділитись не на: 1) українофілів і 2) свідомих українців і т. п., а на: 1) українських націоналістів і 2) українських гуманістів і т. п. Між такими тільки групами можливий і принципальний спір, при котрому треба пам'ятати, що обидві групи *однаково свідомі українці*, а тільки мають не однакові вихідні точки, наукові основи своїх тенденцій. Звісно, сей теоретичний спір може і мусив би не перешкоджати демократично-поступовим елементам в обох поділах виступати солідарно в громадській праці. Поки що інших українських універсалістів, окрім рішучих демократів і поступовців, інакше радикалів, нема. Нехай же виявиться рішуча і відповідна група українських націоналістів, відділившись від своїх приятелів і авторитетів, ретроградствующих або крутиїствующих.

Грінченко Б. Д., Драгоманов М. П. *Діалоги про українську національну справу.*— С. 270—271.

109. Заборони української мови

1720 р. Указ Петра I про заборону книгодрукування українською мовою.

1729 р. Указ Петра III — переписати з української мови на російську всі державні постанови і розпорядження.

- 1763 р. Указ Катерини II про заборону викладання українською мовою у Києво-Могилянській академії.
- 1769 р. Указ Синоду про вилучення українських букварів.
- 1775 р. Зруйновано Запорозьку Січ та закрито українські школи при полкових козацьких канцеляріях.
- 1817 р. У всіх початкових і вищих народних школах Галичини введено викладання польською мовою.
- 1859 р. Міністерством віросповідань та наук Австро-Угорщини в Східній Галичині та Буковині українську азбуку замінено латинською.
- 1862 р. Закрито недільні і безплатні українські школи для дорослих, організовані передовою інтелігенцією України.
- 1863 р. Видано Валуєвський циркуляр про заборону друкування книг українською мовою.
- 1876 р. Видано Емський указ Олександра II про заборону введення українських книг з-за кордону та друкування нот українською мовою.
- 1881 р. Указ Олександра III про дозвіл друкувати окремі сценічні твори українською мовою, але російським правописом. На місцеву владу покладался обов'язок контролювати публічне використання українських пісень, дозволених цензурою.
- 1888 р. Указ Олександра III про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення українськими іменами.
- 1895 р. Заборона українських книг для дітей.
- 1908 р. Указом Сенату культурну і просвітню діяльність в Україні визнано шкідливою.

110. З історії українського правопису

Історія українського правопису за XIX-й вік дуже цікава й повчająca,— розвиток нашого правопису йшов в парі з розвитком літературної мови, а цей розвиток був такий ненормальний. Писали тоді правописом етимологічним, зовсім невідповідним до нової літературної української мови,— і вже тоді повстало питання про необхідність заведення т. зв. фонетичного правопису. Процес творення нового українського правопису розпочався з самого початку XIX-го віку і тягнеться аж до нашого часу,— не покінчився він і тепер; провідна ознака цієї історії — боротьба засад фонетичних з засадами історично-етимологічними. Кожний правопис в високій мірі традиційний, правопис кожного народу розвивається дуже

поволі, і поволі міняє свої споконвічні етимологічно-історичні риси на риси фонетичні, міняє їх тільки по впертій, довгій боротьбі.

Батьком нового українського правопису став Ол. Павловський, автор першої в XIX ст. української граматики, що вийшла в 1818 році. Павловський перший звернув увагу на багатство української мови на звук *i*, і він перший пробив велику дірку в старім етимологічним правопису на користь правопису фонетичного: він перший почав передавати той звук, що походить з давніх *o*, *ε*, *ю*, через *i*, напр.: піпъ, стіль, сімья, тобі, собі, тінъ, тіло, слідъ, сіно. До Павловського ці звуки часом передавали через букву *u*, і тільки він перший запримітив недоладність такого писання, бо ж *u* бренть зовсім неоднаково в таких словах, скажемо, у Котляревського: просити, систи й сино; тому то Павловський і запровадив до українського письменства букву *i*.

Новина Павловського прищиплювалася на перших порах дуже слабенько, бо міцна була традиція попередніх віків, і загал продовжував писати *u* замість *i*. Але новину цю підтримали харківці, особливо Квітка-Основ'яненко та Гулак-Артемовський, що взагалі стояли за фонетичний правопис. Пізніше, в 50-х роках XIX століття це нове *i* міцно підтримав П. Куліш, і з того часу воно остаточно прищепилося в українським письмі.

На жаль, на дорозі до скорого запанування фонетичного правопису став тоді великий знавець мови проф. М. Максимович. Не хотів він поривати зо старим етимологічним правописом, але разом з тим він бажав наблизити його хоч трохи до живої вимови, а компромісом того й явилася його система, котрої він тримався все своє життя; а власне,— він над давніми *ε* та *o*, що перейшли на *i*, ставив дашка чи «французскую кровельку», як говорив сам Максимович; втікали, жалобно; те саме, але непослідовно, завів він і для м'якого *i*, напр.: идѣть, синіи. Ці „дашки“ над *ε*, *o*, *u* власне не придумав сам Максимович,— подібне було вже і в XVIII в. до Максимовича,— часом бувало, що над *u* та *o* ставлено по дві крапці, коли їх треба було вимовляти як наше *i*.

Цікавіші ті причини, що змусили Максимовича сховати українське *i* під „французскую кровельку“; ось як він сам розповідає про це: „Еще при первомъ изданіи Пѣсень (1827 р.) предпринялъ я ввести это *u* («мякесеньке»), но факторъ университетской типографіи (Никифор Басалаев) отказалъ мнѣ въ желанномъ значкѣ, за немѣніемъ онаго въ типографіи, и предложилъ мнѣ замѣнить его французскою кровелькою,— такъ называлъ он *circumflexe*. Дѣлать было нечего; мнѣ же надобны были и другія гласныя буквы съ тѣмъ же значкомъ, а во французскомъ шрифтѣ были онѣ готовы съ кровелькою; и я, разсудивъ, что и въ другихъ типографіяхъ встрѣтятся тѣ же затрудненія, а французскій шрифтъ есть вездѣ, рѣшилъ на сдѣланное мнѣ предложеніе. Съ тѣхъ поръ

наше прадѣдовское острое *и* живеть у меня, припѣваючи, подѣ французскою кровелькою, которую я переименовалъ во имя нашего словенскаго *паерка*, имѣющаго почти такой же видъ“.

За невеликими винятками, етимологична система Максимовича не знайшла собі прихильників на Великій Україні; зате вона буйно росцвіла в Галичині (трохи подібна система була тут, власне, і до того) і продержалася тут аж до 1893 року, цеб-то до часу запровадження в Галичині фонетичного правопису.

В історії розвитку українського правопису незабутню прислугу зробила „Русалка Днѣстровая“, збірник 1837 р., випущений в Будапешті; редакторами „Русалки“ була „Руська трійця“ — Шашкевич, Головацький і Вагилевич. Правопис цього збірника рішуче порвав з старовиною, і авторі його першими вжили вповні того правопису, який панує в українській письменності й тепер; в цім велика заслуга тих трох вчених галичан. Так, вони остаточно викинули непотрібний нам *ѣ*, що вже з найдавнішого часу втратив в нас своє звукове значіння (правда, перед ними вже в Граматиці М. Лучкая 1830 р. викинено *ѣ*); вигнали вони й *ы*, мало потрібне в нас, а замість нього взяли *и* (частки, але не послідовно, це з найдавнішого часу було й до них); давні *ѣ* та *о*, як і Павловський, передавали через *і*: віз, сокіл, стіл; вони перші давне церковне *ѣ* запровадили й до гражданки, і вживали його послідовно: мое, маеш, волосе; тут вперше вжито *йо*, *ѣо*, як і в нашім теперішнім правопису: роєм, зьобали, всьо, кухльом. Нерішуче спинилися новатори лише перед буквою *ю*: вони не тільки не заняли її, але навіть, за прикладом Павловського, стали вживати *ю* замість теперішнього *і*, напр.: тѣло, срѣбло, ѣде, золотѣ; це сталося тільки тому, що *ю* на Україні з найдавнішого часу постійно вимовлявся лише як *і* чи *ї*, а тому заміняти *ю* на *і*, особливо в Галичині, де давня вимова *ю* як *і* ніколи не спинялася, потреби не було, див. § 278.

Правопис збірника „Русалка Днѣстровая“ спочатку мало заціпився в себе на батьківщині, в Галичині, але приніс дуже добрі наслідки на Україні Великій,— тут почали вже більш рішуче викидати *ѣ*, *ы* та заводити букву *ѣ*; першим ступив на цей шлях Боровиковський, що з 1852 р. писав уже без *ѣ* та *ы* і вживав послідовно *ѣ*, *йо*.

Популяризатором цього нового правопису був у нас славний письменник та історик *П. Куліш*. На початку вживав він правопису етимологичного, і взагалі не писав однаково, часто міняючи свій правопис. Але починаючи з року 1856-го, коли видав він відомі „Записки о Южной Руси“ (пор. ще також його „Граматку“ 1861 р.), Куліш остаточно стає прихильником правопису фонетичного, і популяризує його в своїх численних виданнях. Тільки треба завважити, що в порівнянні з тим, що було до Куліша, він,

власне, не вніс до правопису нічого нового,— він тільки широко спопуляризував усе те краще з правопису, що було вже до нього. Ось через це, коли в нас так часто наш сучасний правопис — вислід спільної праці письменників цілого ХІХ-го віку — називають *кулішівкою*, то це не відповідає історичній правді.

В історії розвитку українського правопису треба згадати ще працю редакторів ученого видання: «Записки юго-западнаго отдѣла Русскаго Географическаго Общества», котрого І том вийшов в 1873 році. В числі співробітників цього журналу були такі славні вчені, як, напр.: Антонович, Драгоманів, Житецький, Лисенко, Михальчук, Чубинський і др.; ось в цьому журналі знаходимо вже, власне кажучи, цілком сучасний фонетичний правопис, більш фонетичний, як правопис Куліша (див. № 31 в дальшій «Таблиці»). Між іншим, в цім журналі вперше бачимо вживання *ї* в нашому значінні, напр.: мої, їсти. Від цього часу вживання *ї* стає послідовним. Вплив правопису «Записокъ» на правопис український безперечний, і вплив цей був дуже корисним.

Але правопис український не знав спокійного нормального розвитку. Гурток видатних українських вчених, що на чолі з проф. П. Чубинським об'єднався коло відділу «Географическаго Общества», провадив велику культурну працю для вивчення життя нашого народу,— і праця ця дуже налякала тодішній уряд. Відомий українофоб М. Юзефович розпочав завзяту боротьбу проти цієї роботи, і таки досяг того, що на розвиток української культури накладено тоді важку перешкоду,— появився недоброї пам'яті «всемилоствѣйшій» закон 18 травня 1876 року. Закон цей на довгі роки зовсім прибав розвиток українського правопису. Ось з цього закону та частина, що стосується правопису: «Государь Императоръ 18 минувшаго мая Всемилоствѣйше повелѣть соизволилъ: 2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же (малороссійскомъ) нарѣчїи воспретить, за исключеніемъ, лишь: а) историческихъ документовъ и памятниковъ, б) произведеній изящной словесности. Но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія»...

Це був дуже болючий удар по українському правопису. Нормальний і послідовний розвиток його припинено силою. Широке громадянство з того часу звикало потроху до російського правопису навіть в українських книжках, а все це принесло наслідки дуже сумні. В українських виданнях з урядового примусу запанувала т. зв. «ерижка» чи правопис «ерижний» (від назви букв *ѣ*—*ер*, *ѣ*ор, та *ы*—*ери*), цеб-то повернули наш правопис до його початкового стану в ХVІІІ віці.

І з того часу дальший розвиток правопису переноситься до західно-українського народу, до Галичини. Тут австрійський уряд розвитку української культури не переслідував, а тому правопис міг собі розвиватися нормально. Міг, але не розвивався, бо й тут для його спокійного розвитку не було доброго ґрунту. Я згадував уже, яке велике значіння мав фонетичний правопис «Русалки Дністрової» 1837 р. на розвиток українського правопису. Правопис цей міцно прищепився на Великій Україні, але й вдома, в Галичині, він викликав до себе велику прихильність. Власне з того часу розпочинається в Галичині боротьба прихильників двох правописів, етимологічного та фонетичного, чи т. зв. «йорофілів» та «йороборців», боротьба, що часами набірала великої сили та гостроти, і що не покінчилася власне й до сьогодні. Боротьба ця поділила людей на два ворожі таборі, і дуже довго табор прихильників етимологічного правопису чи «йорофілів» (в Галичині на *ѣ* кажуть *йор*) був дуже сильним; доходило навіть до того, що священники в церквах виголошували палкі казання проти фонетичного правопису. Рамки етимологічного правопису розуміли тоді дуже широко, бо хотіли писати так, як писано тут ще в XVII—XVIII віках; напр. довго сварилися навіть за вживання букви *ѣ* замість старого *л* в дієсловах минулого часу, і тому написати ходивъ зам. ходилъ було тоді вже революцією. Ще в 1848 р. на освітньому з'їзді у Львові прийшло до великої баталії між прихильниками та ворогами етимологічного правопису, але перемогли «йорофіли», перемогли, правда, одним лише голосом. І на дверях проводиря «йороборців», Р. Моха приліпили картку з таким насмішливим віршем:

Мохъ ѣ прогналь,	Люде не хтѣль,
Вѣде приняль,	Чорта бы зѣль...

Треба зазначити, що прихильників етимологічного правопису в Галичині дуже підтримав авторитет проф. Максимовича, що обстоював і вживав його, а також авторитет П. Куліша, що також уживав, скажемо, букви *ѣ*.

Та все таки, хоч і мляво, справа йшла вперед. З 1842 р. в Галичині вже міцно заводять гражданку для світських книжок, а з часом прихильників фонетики стає все більше та більше. Боротьба за фонетику була особливо гострою в 70—80-роках минулого століття.

Року 1886-го вийшов відомий «Малорусско-німецький словар» Євгена Желехівського, який сильно вплинув на усталення фонетичного правопису в Галичині. Властиво, в цім Словнику знаходимо вже повні складені той фонетичний правопис, що шкільна влада в 1893 р. запровадила його по школах Галичини. Новиною цього правопису, названого «желехівкою», було послідовне вжи-

вання *ї* не тільки на початку складу замість *йі*, але й по приголосній на місті давніх *ъ* та *є*, напр.: сніг, тіло, сіно, діло—діл, ніс—несу, але ніс—носа, діл—долу і т. п. Желехівка міцно запанувала серед прихильників фонетичного правопису як в Галичині, так і на Буковині. Властиво, не була «желехівка» якоюсь новиною, бо в головних рисах ми знаходимо її перед тим в писаннях, скажемо, Ом. Огоновського.

Трохи пізніше, в 90-х роках фонетика таки перемогла етимологію. В урядовім запровадженні фонетичного правопису в Галичині дуже багато попрацювали проф. Ст. Смаль-Стоцький та Др. Ф. Гартнер, що р. 1893-го випустили у Львові свою відому працю: «Руска грамати́ка»; книжку цю шкільна влада допустила до шкіл яко підручника. Властиво, в правопису Ст. Смаль-Стоцького, в порівнянні з правописом Ом. Огоновського та Євг. Желехівського, нового було зовсім мало, а може навіть були кроки й убик; але важне було те, що цей правопис здобув собі урядове затвердження. З того часу фонетичний правопис взяв гору в Галичині. Ця перемога фонетики над етимологією в Галичині та Буковині, по семилітній впертій боротьбі, сталася головно тому, що за неї стояли й урядові чинники, бо їх Смаль-Стоцький та Гартнер переконали в великій користі правописної реформи; наради ж українських вчених в Чернівцях та Львові все висловлювалися рішуче проти зміни правопису. Справа доходила навіть до того, що російський уряд дипломатичною дорогою протестував проти зміни етимологічного письма на фонетичне.

Огієнко І. *Нариси з історії української мови: Система українського правопису: Популярно-науковий курс з історичним освітленням.*— Варшава, 1927.— С. 6—11.

111. Географія української мови

Територія української мови. Територія української мови збігається більш-менш з українськими етнографічними землями; тимто тут не подаємо її докладніших грраниць із сусідніми мовами. Зазначимо тільки загально, що розмірно найтрудніше відмежувати українську мову від сумежних слов'янських мов, зокрема від словацької та білоруської, бо між ними, замість виразних і гострих грраниць, існує ціла низка змішаних і перехідних говорів, щодо яких не раз навіть дуже вправні та досвідчені дослідники не можуть вирішити, до котрої саме мови треба їх зачислити.

Українсько-білоруська мовна грраниця. Найскладніша ця справа на українсько-білоруському погрраницчі, бо ж між цими двома

дуже близько спорідненими мовами, що споконвіку постійно сусідували між собою та взаємно впливали на себе, витворилася дуже широка смуга, перехідних говорів, де обидві мови дуже поволі і поступнево зливаються одна з одною.

З огляду на це, українсько-білоруську мовну гряницю, зазначену на долученій карті українських говорів,— треба вважати лише за приблизну, орієнтаційну межу, бо вона спирається, згідно з Карським, тільки на один критерій для розмежування цих двох мов, а саме на вимові приголосівок перед *e* та *и*, твердій — у цій українській мові, н. пр.: *ідете, дев'ять, день, небо, село, носити, ходити, тихо, сила, нива, липа*, і м'яккій — у білорусині: *ідзеце, дзевяць, дзень, сяло, небо, носыцы, подзыцы, цыхо, сыла, ныва, лыпа*.

Правда, ця м'яка вимова приголосівок, побіч т. зв. «акання» та «якання» (тобто вимова ненаголошеного *о* як *a*, *e* як *я*, н. пр., білор. *вада́* = укр. *водá*, (*нага́, малако́, галава́; зямля́, вясна́, бяро́за* = *нога́, молоко́, голова́; земля́, весна́, береза* і т. п.), належить до головних, підставових окремішностей білоруської мови супроти української мови, але цього фонетичного явища не можна визначити на мапі однією лінією (т. зв. ізофоною), бо воно виказує цілу скалоу розвиткових видів, тобто різні ступені помякшення, чи потвердіння різних категорій приголосівок у різних позиціях, починаючи від слабо помякшених губних і зубних аж до сильного дорсального їх помякшування й до переходу *ть, дь, — ць, дзь*, тобто до т. зв. типового для білоруської мови «цекання» і «дзекання» включно, явища яке найбільше разить вухо українця.

З другої сторони також і поодинокі ізофони твердої української вимови приголосівок перед *e* типу: *те, де, се, зе* та перед *и* типу: *ти, ди, си, зи* не біжать рівнобіжно до себе, а ще більша розбіжність існує поміж ізофоною типу: *те, де се, зе* та ізофоною твердої вимоги губних типу: *пе, бе, ве, ме*, яка сягає значно далі на північ (місцями ажо до ізофони «акання»).

Докладніше визначення вище згаданих ізогльос вимагає систематичних мовних дослідів, які б треба перевести здовж цілого українсько-білоруського погряниччя, а то ж те, що досі знаємо про їх розсяжність, тільки дуже загальне, поверховне.

Щойно цілий жмут цих і інших паралельних ізогльос покаже нам трохи докладнішу українсько-білоруську мовну гряницю, яка місцями е вужча, місцями ширша і проходить здовж вище згаданих ізогльос, обмежена головно двома крайніми ізогльосами: «акання» й «цекання» та «дзекання».

Поділ української мови на говори. Українська народня мова, подібно як і мови інших народів, не є однакова й суцільна на цілому етнографічному просторі українських земель. Вона розпадається на багато місцевих говірок, більших говорів і цілих діалектич-

них груп, званих наріччями й піднаріччями, що мають незвичайно велике значіння для пізнання не тільки сучасної нашої мови, але й історичного її розвитку. А проте всі ці діалектичні відміни мають куди більше спільних прикмет, ніж різниць, і ці спільні властиві всім говіркам і говорам риси об'єднують їх у одну українську мову, цілком самостійну й окрему від інших словянських мов.

На цей діалектичний роздріб української мови вплинули різні зовнішні і внутрішні чинники; зокрема ж неоднакі географічні умови мали значний вплив на різnorodність і неоднаковий розвиток поодиноких говорів і розвиток цілих їх груп. На долах, просторих рівнинах Галичини, Буковини, Басарабії, Поділля, півд. Волині, Київщини та на широких степах Наддніпрянщини, де лекша лучба, й населення живучи в більше збитих масах, часто стикалося між собою й безупинно перемішувалося, там мовні різниці звичайно невеликі, і розвиток цих південних говорів пішов найдалше. Перехід від одного говору до другого — повільний, говори зливаються одні з одними наче хвилі, то й неможливо покласти докладну межу, де кінчається один говір, а починається другий.

Цілком инакше виглядають діалектичні відносини в північній частині української мовної території, в багнистих і в лісистих околицях Полісся та в гірській смузі Карпат. Там живе людність, здебільша, ще й тепер своїм власним життям, у тяжко доступних околицях, де поодинокі оселі, а то й цілі групи сіл, нераз майже цілком повідтинані від світу. Через те там збереглося багато стародавніх слів, форм і звуків, які на долах уже давно позагубили, і там витворилося чимало місцевих говірок і цілий ряд більших говорів, що належать до т. зв. архаїчних, стародавніх діалектів.

Коли візьмемо, н. пр., під увагу теперішню українську вимову старих *ъ* та *е*, *о* в нових закритих складах, то побачимо, що з віками найдалі дійшов їх розвиток до — високого звука *і*, незалежно від наголосу, в південній частині українського мовного обширу, й величезна більшість сучасних українських говорів належить до т. зв. «ікаючих», н. пр.: *ліс*, — *лісі*, *дівка* — *дівчата* (із старих *лъсь* — *лъсы*, *дѣвка* — *дѣвчата*); *шість*, *лід*, *камінь*, *осінь* (із *шесть*, *ледь*, *камень*, *осень*); *кінь*, *віл*, *кістка* — *кісткі* (із *конь*, *воль*, *костка* — *кости*).

Зате в північних українських говорах (поліських і підляських) маємо засадничу різницю щодо заступників вище названих старих голосівок у залежності від наголосу, а саме:

1. старому *ъ* в наголошених складах відповідає дифтонг (двозвук) *іе*, в ненаголошених звук *е* або *и*: *ліес* — *лесі*, *діевке* — *девчата* або *дивчата*, *міех* — *мешок*, або *мишок*, *бідни* — *бедá* або *бидá*, *бежійть* або *бижійть* і т. п.

2. на місці наголошених *е, о* в нових закритих складах появляються різні дифтонги або монофтонги, що не доходять до звука *і*, зате в ненаголошених складах старі *е, о* правильно зберігаються: *шіістьь, ліед*, але *камень, босень, по́пел*; *нюос, нюіс, нюс* (від нести): *куо́нь, куе́нь, куї́нь, вуо́л, вуе́л, вуї́л*; *ку́нь, ку́нь, вул, вул*, але — *во́лі, ко́стки* і т. п.

Крім вище поданої відмінної вимови старих *ь, е, о* в залежності від наголосу, вимови, що є підставою поділу цілої української мови на дві головні діалектичні групи, північну й південну, існує між цими групами ще ціла низка інших окремішностей.

Північно-українські говори. У північній діалектичній групі помітні 3 підгрупи: 1. говори східно-поліські (на схід від Дніпра на Чернігівщині та в північно-західній Полтавщині), 2) середньо-поліські (на схід від Дніпра до р. Горині) та 3. західньо-поліські та підляські.

Поділ північної групи на перехідні говори від північних до південних (на північній основі) і від північно-українських до сусідніх білоруських, вивчення різних наверствувань у цих говорах і те, який простір між ними займають чисті північно-укр. говори, всі ці питання вимагають іще докладних систематичних дослідів на місцях (у терені).

Зате вже тепер можна означити приблизну межу поміж цілою північною й південною діалектичною групою, що йде від заходу через міста Грубешів, Володимир Волинський, на південь від Луцька, Рівного, попри Житомир, Білу Церкву, здовж Росі, попри Канів, Золотоношу, Лубни та здовж р. Сули й далі попри Суми до Суджі.

Південно-українські говори. Південна діалектична група розпадається на дві підгрупи (піднаріччя): 1. південно-східню і 2. південно-західню.

Південно-східні говори займають: південно-східню частину Київщини, величезні простори Лівобережної та степової України, значну частину Криму, Донщини, Ставропільщини та Кубанщину. Найважливіші між цими говорами є: південно-київський та полтавський, що дали основу сучасній українській літературній мові. Південно-східні й південно-західні говори зливаються майже незаметно на широких просторах півд.-зах. Київщини та сх. Поділля, тимто потягнену на діялектологічній карті лінію, що веде, починаючи від ріки Росі, на захід від Білої Церкви на південь попри Гумань і Ананіїв до Дністра, треба вважати тільки за приблизну, орієнтаційну межу поміж ними.

Південно-західні говори займають: півд.-зах. Київщину, ціле Поділля, півд. частину Волині й Холмщини, схід. частину Галичини, Закарпаття, укр. частину Буковини та Басарабії.

Вашніші різниці між обома цими діалектологічними групами такі: 1. східня вимова сполук *ки, хи, ги, ги*, у західній переважно — *кі, хі, гі, гі* або *ке, хе, ге, ге*, (*козакі — козакі, козакé; шляхи — шляхі, шляхé*; 2. у східній переважно т. зв. «середнє» *л*, зах.—перев. грубе (велярне); 3. слабший ступінь мякшення приголосівок (особл. *с, з, ц*) у східній вимові, ніж у західній; 4. здовжені (подвоєні) приголосівки типу: *зілля, насіння, життя* у східніх говорах, переважно незнані в західніх; 5. дзвінки приголосівки перед глухими у східній вимові зберігаються, у західній — нахил до затрати дзвінких, а то й затрата дзвінкості; 6. давальник чоловічого роду у східніх говорах переважно *-ові, -еві* (*синові, коневі*), у західніх — *-ови, -еви* (*братови, коневи*); 7. місцевик однини м'яких відмін чоловічого, жіночого і середнього роду у східніх говорах — *-і* (*на коні, землі, полі*), у західніх — *-и* (*на кони, землі, поли*); 8. родовик множини у східніх говорах — *-ей* (*грошей, коней, частей*), у західніх *ий* (*гроший, коний, частий*); 9. деякі відміни в наголосі, зокрема в дієсловах, деякі різниці у словотворі, складні, лексиці і т. д.

Південно-волинський говір, що займає півд.-зах. частину Київщини, південну Волинь із сумежною частиною північної Галичини та південну Холмщину, має, побіч своєрідних окремішностей, цілу низку спільних прикмет із східніми й північно-українськими говорами, якими помітно відрізняється від решти південно-західніх говорів, н. пр.: тверде *р* у всіх позиціях: *зора, бура, порадок*, часті здовжені приголосівки, типу: *житте, зілле, насінне, питаєця, смієця*, дзвінки приголосівки, зберігається орудник жіночого роду на *-ою, -ею*: *ногою, землею*; переважно м'які закінчення 3. особи однини і множини теперішнього часу: *ходить, ходять*; деякі стягнені займенникові форми: *меї, твеї, свеї, мею, твею, свею* і т. д.

Подільський говір творить посереднє кільце поміж східніми говорами та іншими у доріччях Дністра й Сяну й відрізняється від них головнo тим, що зберігає вимову груп *ча, жа, ша, тя, дя, зя, ся* і т. п. (*час, часу, жаба, шапка, дякую, зять, ся...*) замість середньо-галицьких: *чес, чісу, жеба, шепка, дек, зеть, се, сі* і т. д.

Надсянський говір об'єднує деякими прикметами зах.-волинські та півд.-холмські з лемківським і бойківським говором, і то деякими архаїзмами, н. пр., зберігає різницю поміж старим *ы* та *і* (*сын — носити, быти, я быу* і інші), і цим відрізняється від говору наддністрянського.

Чимало архаїзмів зберігають карпатські говори: лемківський, гуцульський і закарпатські говірки.

Лемківський говір особливо помітний такими окремішностями, як н. пр.: постійний наголос (*вóда, рúка, молóко*); по-

твердіння визвучних приголосівок: *оген, ден, част, гіст, гус*, і т. д.: вимова назвучних голосівок без придиху: *а́гня (=ягня), а́стряб (=ястріб), і́сти (=їсти)* і т. д.: вимова старих *рѣ, лѣ*, як: *ыр, ыл (дырва, хырбет, гырмит, сыуза (=сльоза))*.

Бойківський говір відзначається дуже задньою вимовою *-и (ы)*, особливо у сполуках *кы, хы, гы*, та зберіганням *а* по м'яких приголосівках (як у лемків), помякшенням приголосівок перед кожним *і* (отже *й і з о*): *ныс — носа, сьіль — соли*, м'якими наростками *-ць, -ський, -цький*: *отець, швець, польський, німецький*; форми типу: *чытам, чыташ, чытат...*) як у лемків і в надсянському говорі).

Для гуцульського говору є особливо характеристичні: вимова назвучного *я* як *е*: (*евір, ермарок*); *ть, дь = кь, гь* (подібно як у покутсько-буковинському говорі): *кысто (=тісто), кынь (=тіль), гыука (=дівка)*, м'які шипучі в усіх позиціях: *чяс, душыа, через пушыю (=пущу), дожю (=дощу)*; приросток *ви- — ві-*: *вінести, відходити, віписати*; форми типу: *ходив-сми, був-сми; му ходити, меш робити, ме носити*.

Покутсько-буковинський говір різниться від гуцульського говору сильними впливами наддністрянського говору, правильним змішуванням *ть з кь* і інші.

Закарпатська відміна бойківського говору виказує також деякі лемківські впливи, і, крім цього, має свої окремішности, як н. пр., вимова старого *о* в нових закритих складах як *у, у* (так як німецьке *ü*) та *е* як *ю, ю*: *вул = (віл) вул; люд = (лід) люд*, він *занюс = (заніс), занюс*; дієслівні форми типу: *я носий бых, дай бых, я, ти, він повюх = (повів)* і інші.

Географія українських і суміжних земель / Упоряд. В. Кубійович: У 2 т.— Львів, 1938.— Т. 1.— С. 334—339.

**КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСТВА В УМОВАХ
ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ**

**ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ
КІНЦЯ ХІХ ст.— ЛЮТИЙ 1917 РОКУ**

**112. Про еміграцію селян південно-західного краю
до Бразилії і Аргентини**

Циркуляр Департаменту поліції Київському, Подільському і Волинському Генерал-Губернатору.

Господину Київському, Подільському і Волинському Генерал-Губернатору.

Полученные в Министерстве Внутренних Дел сведения указывают, что эмиграция крестьян из некоторых местностей привислянских губерний и юго-западного края в Америку приняла значительные размеры, причем люди, намеревающиеся покинуть отечество, открыто распродают свое имущество и в составе больших партий тайно переходят границу. Помимо незаконности и нежелательности такого переселенческого движения, оно не может быть допущено и в интересах самих эмигрантов, значительное большинство коих подвергается, как по прибытии в место переселения, так и во время переезда туда, крайне неблагоприятным и тяжелым последствиям. Так, из донесения наших консулов видно, что в июне нынешнего года в Бразилию прибыло 260 переселенцев, причем во время переезда их из Бремена, вследствие открявшейся эпидемии, умерло от оспы и дифтерита 48 детей. Такая же смертность детей замечалась в июле и августе месяцах в среде эмигрантов, прибывших, в числе 1306 человек, в южные бразильские порты. Не менее тяжки условия, в коих находятся лица, переселяющиеся в Аргентинскую республику, где число прибывших в Буэнос-Айрес русских эмигрантов, преимущественно уроженцев юго-западных губерний, доходило в минувшем 1889 году до 1332 человек. При этом надлежит заметить, что большинство лиц, покинувших родину в надежде на лучшее и более обеспеченное существование, весьма скоро убеждаются в ложности распространяемых по этому поводу слухов и заверений со стороны эмиграционных агентов и других подстрекателей. Претерпевая крайнюю нужду и всякаго рода лишения вследствие непосильных трудностей, с коими приходится бороться при приискании заработка, люди эти принуждены возвращаться на родину, не успев даже

приобрести оседлости в чужой стране. Такое обратное движение переселенцев в особенности замечалось в течение первых пяти месяцев нынешнего года, когда из числа 74 000 прибывших из Европы в Аргентину эмигрантов выехало обратно до 29 000 человек. Доведенные до полной нищеты и разорения, люди эти обращаются в наши миссии за содействием к возвращению их в Россию, ходатайствуя о денежном пособии, которое однако выдаваемо им быть не может.

Вследствие вышеизложенного, признавая неотложно необходимым озаботиться прекращением означенного переселенческого движения, имею честь покорнейше просить Ваше Сиятельство не отказать принять меры к недопущению тайного противозаконного самовольного оставления отечества и возможно широко распространить между крестьянами сведения о тяжких и пагубных последствиях, коим, как указывают приведенные факты, подвергаются лица, легкомысленно покидающая родину. Что касается эмиграционных агентов и других лиц, подстрекающих крестьян к оставлению отечества, то, в случае невозможности преследования их в судебном порядке по обвинению в преступлении, предусмотренном 328 ст. Улож. о нак., надлежит поступать с ними согласно 32—34 Положения о государственной охране, а иностранных подданных высылать безвозвратно за границу на основании 538 ст. Т. II, ч. I. Св. Зак.

Министр Внутренних Дел,
Статс-Секретарь
И. Д. Директора

Дурново

*ЦДІА України. Ф. 442.— Оп.
618.— Спр. 199.— Арк. 1,1 зв.*

113. Питома вага українців у населенні Російської імперії (1897 р.)

		Губернії	
По імперії	— 26,66	Волинська	— 95,1
Європейська Росія	— 27,29	Катеринославська	— 79,3
Привіслянські губ.	— 53,07	Київська	— 92,9
Кавказ	— 41,38	Подільська	— 96,1
Сибір	— 4,79	Полтавська	— 93,1
Середня Азія	— 14,72	Таврійська	— 59,6
		Харківська	— 81,7
		Херсонська	— 70,9
		м. Одеса	— 16,0
		Чернігівська	— 70,2

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. // Под ред. Н. А. Тройницкого. — СПб., 1905. — Т. 1. — С. 84.

114. Склад населення українських губерній за рідною мовою (1897 р.)

Губернії	Число осіб за рідною мовою
1. Волинська	рос. 2 204 262 (укр. 2 095 579), євр. 394 774, пол. 184 161, нім. 171 331, чех. 27 670 В т. ч. у містах: євр. 118 727, рос. 90 726 (укр. 46 060), пол. 17 834, нім. 2009, тат. 1987
2. Катеринославська	рос. 1 835 395 (укр. 1 456 369), євр. 99 152, нім. 80 979, грек. 48 740, тат. 17 253 В т. ч. у містах: рос. 165 752 (укр. 65 166), євр. 62 602, пол. 4393, нім. 2378
3. Київська	рос. 3 034 961 (укр. 2 819 145), євр. 430 489, пол. 68 791 В т. ч. у містах: рос. 284 953 (укр. 129 354), євр. 142 222, пол. 21 581, нім. 4767
4. Подільська	рос. 2 542 637 (укр. 2 442 819), євр. 369 306, пол. 69 156, млд. 26 764 В т. ч. у містах: рос. 105 757 (укр. 72 188), євр. 102 204, пол. 10 866
5. Полтавська	рос. 2 657 418 (укр. 2 583 133), євр. 110 352 В т. ч. у містах: рос. 188 535 (укр. 156 752), євр. 80 491, пол. 2941
6. Таврійська	рос. 1 025 310 (укр. 611 121), тат. 196 854, нім. 78 305, євр. 55 418, блг. 41 260, грек. 18 048 В т. ч. у містах: рос. 172 889 (укр. 30 197), тат. 49 640, євр. 34 248, грецьк. 10 315, вірм. 6389, пол. 6387, нім. 4100

<i>Губерні</i>	<i>Число осіб за рідною мовою</i>
7. Харківська	рос. 2 460 805 (укр. 2 009 411) В т. ч. у містах: рос. 345 024 (укр. 198 774), євр. 11 795, пол. 4657
8. Херсонська	рос. 2 060 372 (укр. 1 462 039), євр. 332 537, млд. 147 218, нім. 123 463, пол. 30 894, блг. 25 685 В т. ч. у містах: рос. 492 552 (укр. 135 862), євр. 223 769, пол. 24 609, млд. 17 235, нім. 12 810
9. Чернігівська	рос. 2 173 500 (укр. 1 526 072), білорус. 151 465, євр. 113 787 В т. ч. у містах: рос. 152 636 (укр. 102 184), євр. 54 401

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Наличное население обоего пола по уездам с указанием числа лиц преобладающих родных языков // Под ред. Н. А. Тройницкого. — СПб., 1905. — Вып. 7. — С. 2—5.

115. Склад населення українських повітів і округів за рідною мовою (1897 р.)

<i>Повіти й округи</i>	<i>Число осіб за рідною мовою</i>
1. Волинська губернія Житомирський	рос. 296 449 (укр. 270 729), євр. 61 963, нім. 46 922, пол. 24 678
Волод.-Волинський	рос. 207 537 (укр. 199 871), євр. 28 903, пол. 23 225, нім. 15 739
Дубенський	рос. 141 817 (укр. 133 086), євр. 22 432, пол. 12 748, чеськ. 10 328, нім. 6952
Заславський	рос. 164 138 (укр. 160 450), євр. 27 713, пол. 14 608, нім. 1726
Ковельський	рос. 174 080 (укр. 166 032), євр. 25 224, пол. 9700, нім. 1920
Кременецький	рос. 184 936 (укр. 177 472), євр. 26 887, пол. 6630
Луцький	рос. 157 048 (укр. 143 891), євр. 35 712, нім. 30 255, пол. 24 504, чех. 3818
Новгород-Волинський	рос. 237 084 (укр. 228 537), євр. 54 549, нім. 38 201, пол. 18 231
Овруцький	рос. 177 665 (укр. 171 269), євр. 21 851, пол. 2757, нім. 2381
Острозький	рос. 134 242 (укр. 129 923), євр. 18 283, пол. 11 198, чех. 2696, нім. 2522
Старокостянтинівський	рос. 154 699 (укр. 149 174), євр. 27 703, пол. 10 756
Ровенський	рос. 174 567 (укр. 165 145), євр. 43 554, пол. 25 126, нім. 24 407, чех. 4703
2. Катеринославська губернія Катеринославський	рос. 278 205 (укр. 198 982), євр. 46 441, нім. 20 609, пол. 7933

<i>Повіти й округи</i>	<i>Число осіб за рідною мовою</i>
Олександрівський	рос. 242 920 (укр. 224 122), нім. 14 014, євр. 13 886
Бахмутський	рос. 299 680 (укр. 193 510), нім. 126 646, євр. 9457, млд. 6371
Верхньодніпровський	рос. 291 269 (укр. 291 160), євр. 5448, нім. 4452
Маріупольський	рос. 154 594 (укр. 117 206), грек. 48 290, нім. 19 104, тат. 15 472, євр. 10 291, тур. 5317
Новомосковський	рос. 252 561 (укр. 242 737), євр. 3635, нім. 3452
Павлоградський	рос. 237 103 (укр. 200 434), євр. 7363, нім. 5806
Слов'яносербський	рос. 169 063 (укр. 88 218), євр. 2631
3. Київська губернія	
Київський	рос. 452 229 (укр. 304 200), євр. 59 869, пол. 18 456, нім. 5814
Бердичівський	рос. 197 514 (укр. 187 343), євр. 64 505, пол. 16 150
Васильківський	рос. 271 191 (укр. 2 640 099), євр. 38 256, пол. 5666
Звенигородський	рос. 245 715 (укр. 241 865), євр. 26 614
Канівський	рос. 241 147 (укр. 238 436), євр. 26 167
Липовецький	рос. 176 007 (укр. 173 669), євр. 31 748, пол. 3933
Радомислецький	рос. 259 755 (укр. 247 418), євр. 14 272, нім. 7153, пол. 6138
Сквирський	рос. 213 042 (укр. 209 814), євр. 31 503, пол. 6155
Таращанський	рос. 217 876 (укр. 215 367), євр. 23 200, пол. 4345
Уманський	рос. 279 833 (укр. 273 894), євр. 37 641, пол. 2786
Черкаський	рос. 275 203 (укр. 261 187), євр. 30 207
Чигиринський	рос. 205 349 (укр. 201 926), євр. 19 507
4. Подільська губернія	
Кам.-Подільський	рос. 221 280 (укр. 210 264), євр. 37 114, пол. 7275
Балтський	рос. 315 840 (укр. 300 543), євр. 53 066, млд. 17 583, пол. 3344
Брацлавський	рос. 207 853 (укр. 199 859), євр. 28 142, пол. 4824
Вінницький	рос. 202 742 (укр. 184 847), євр. 30 742, пол. 12 690
Гайсинський	рос. 218 904 (укр. 214 218), євр. 25 733, пол. 3043
Летичівський	рос. 155 956 (укр. 149 120), євр. 24 387, пол. 3164
Литинський	рос. 181 474 (укр. 175 007), євр. 24 051, пол. 4348
Могилівський	рос. 189 828 (укр. 183 353), євр. 33 036, пол. 4249
Ольгопольський	рос. 238 364 (укр. 231 991), євр. 32 555, млд. 8135, пол. 4325
Проскурівський	рос. 183 315 (укр. 176 685), євр. 27 299, пол. 14 512
Ушицький	рос. 194 003 (укр. 188 830), євр. 23 337, пол. 2666
Ямпільський	рос. 233 078 (укр. 228 102), євр. 27 744, пол. 4716
5. Полтавська губернія	
Полтавський	рос. 214 155 (укр. 201 949), євр. 11 624
Гадяцький	рос. 139 223 (укр. 138 323), євр. 3435
Зеньковський	рос. 138 355 (укр. 137 579), євр. 1870
Золотоношський	рос. 219 633 (укр. 217 466), євр. 7668
Кобеляцький	рос. 214 215 (укр. 212 045), євр. 3409
Костянтинogradський	рос. 225 483 (укр. 198 183), нім. 2553, євр. 2050
Кременчуцький	рос. 210 369 (укр. 196 636), євр. 32 122
Лохвицький	рос. 146 131 (укр. 144 627), євр. 4664
Лубенський	рос. 131 812 (укр. 129 784), євр. 4554
Миргородський	рос. 154 593 (укр. 153 214), євр. 3066
Переяславський	рос. 175 275 (укр. 173 779), євр. 9815
Пирятинський	рос. 157 190 (укр. 155 632), євр. 6132

<i>Повіти й округи</i>	<i>Число осіб за рідною мовою</i>
Прилуцький	рос. 184 050 (укр. 182 139), євр. 8184
Роменський	рос. 177 648 (укр. 174 298), євр. 7832
Хорольський	рос. 169 086 (укр. 167 479), євр. 3927
6. Таврійська губернія	
Симферопольський	тат. 62 876, рос. 53 576 (укр. 10 132), євр. 9254, нім. 5812, вірм. 3011, грек. 2422, пол. 1713, блг. 1449
Бердянський	рос. 235 803 (укр. 179 177), блг. 31 843, нім. 23 870, євр. 2889
Джирівський	рос. 201 336 (укр. 156 151), євр. 6298, нім. 2691
Євпаторійський	рос. 24 617 (укр. 13 345), тат. 26 992, нім. 7588, євр. 1576, грек. 1015
Мелітопольський	рос. 340 447 (укр. 211 090), нім. 20 154, євр. 16 063
Перекопський	рос. 23 258 (укр. 11 316), тат. 12 266, нім. 11 718, євр. 1320, ест. 832, чех. 642, вірм. 617
Ялтинський	тат. 43 256, рос. 22 112 (укр. 2024), грек. 3954, тур. 1084, євр. 969, вірм. 624
Феодосійський	рос. 48 864 (укр. 13 304), тат. 44 431, блг. 5840, нім. 4909, грек. 4630, євр. 2932, вірм. 2417
Керч-Єникальське град.	рос. 31 500 (укр. 7037), євр. 4429, тат. 2563, грек. 2015, пол. 877, іт. 816, вірм. 709
Севастопольське град.	рос. 43 797 (укр. 7545), євр. 3688, грек. 2849, пол. 2799, тат. 1910, нім. 940, вірм. 467
7. Харківська губернія	
Харківський	рос. 329 750 (укр. 191 345), євр. 9894, пол. 4078
Ахтирський	рос. 160 311 (укр. 141 245)
Богодухівський	рос. 159 347 (укр. 140 909)
Валківський	рос. 166 499 (укр. 124 746)
Зміївський	рос. 230 122 (укр. 147 476)
Ізюмський	рос. 275 541 (укр. 241 712), нім. 4113
Куп'янський	рос. 233 743 (укр. 202 836)
Лебединський	рос. 177 507 (укр. 169 691)
Старобільський	рос. 357 834 (укр. 299 599)
Сумський	рос. 225 952 (укр. 209 665)
8. Херсонська губернія	
Херсонський	рос. 480 808 (укр. 323 627), євр. 69 674, нім. 20 290, пол. 5152, млд. 4953
Олександрійський	рос. 395 882 (укр. 354 456), євр. 15 322
Ананьївський	рос. 194 268 (укр. 164 887), млд. 35 833, євр. 22 129, нім. 10 177
Єлисаветградський	рос. 504 769 (укр. 405 546), євр. 57 581, млд. 36 819, нім. 5445
Одеський	рос. 363 541 (укр. 133 474), євр. 134 020, нім. 62 638, пол. 18 467, блг. 8290, грек. 7535, млд. 7138
Тираспільський	рос. 121 104 (укр. 80 049), млд. 59 754, євр. 23 811, нім. 23 527, блг. 8801
9. Чернігівська губернія	
Чернігівський	рос. 148 935 (укр. 139 636), євр. 12 257
Борзенський	рос. 138 508 (укр. 137 501), нім. 4379, євр. 3536
Глухівський	рос. 136 766 (укр. 130 725), євр. 5514
Городнянський	рос. 145 297 (укр. 132 803), євр. 7053
Козелецький	рос. 130 052 (укр. 128 683), євр. 4677
Констопський	рос. 148 155 (укр. 142 276), євр. 7636

Повіти й округи

Число осіб за рідною мовою

Кролевецький	рос. 127 083 (укр. 126 180), євр. 3904
Мглинський	рос. 128 855 (укр. 19 739), євр. 10 174
Новгород-Сіверський	рос. 139 590 (укр. 133 230), євр. 6444
Новозибківський	рос. 155 670, євр. 8872
Ніжинський	рос. 158 134 (укр. 154 881), євр. 9992
Остерський	рос. 143 532 (укр. 139 136), євр. 6308
Сосницький	рос. 162 156 (укр. 160 223), євр. 7592
Стародубський	рос. 134 834, євр. 9840
Суразький	рос. 175 926 (укр. 129 294), євр. 9928

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: Наличное население обоего пола по уездам с указанием числа лиц, преобладающих родных языков // Под ред. Н. А. Троицкого. — СПб., 1905. — Вып. 7. — С. 12—26.

116. Процент письменних обох статей в населенні взагалі і серед руського населення (1897 р.)

Губернії	В населенні взагалі	Серед чоловіків	Серед жінок	Серед руського населення взагалі
Волинська	17,2	24,4	9,8	11,24
Катеринославська	21,5	31,5	10,8	16,90
Київська	18,1	27,5	8,9	14,67
Подільська	15,5	23,8	7,3	12,03
Полтавська	16,9	27,8	6,3	15,33
Таврійська	27,9	36,9	17,8	24,06
Харківська	16,8	25,9	7,6	16,21
Херсонська	25,9	35,0	16,3	21,11
Чернігівська	18,4	29,8	7,3	16,49

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. // Под ред. Н. А. Троицкого. — СПб., 1905. — Т. 1. — С. 38, 42, 44, 88.

**117. Склад населення губерній
за віросповіданням, % (1897 р.)**

Губернії	Право- славних	Старовірів	Римсько- католиків	Проте- стантів	Іудеїв
Волинська	70,5	0,28	9,97	5,87	13,24
Катеринославська	90,0	0,44	1,52	3,06	4,77
Київська	83,8	0,45	3,00	0,44	12,19
Подільська	78,1	0,62	8,71	0,13	12,28
Полтавська	95,6	0,07	0,22	0,11	3,99
Таврійська	73,9	0,91	2,11	4,73	4,20
Харківська	98,4	0,28	0,34	0,34	0,55
Херсонська	80,2	1,03	3,49	2,65	12,44
Чернігівська	92,7	1,90	0,23	0,18	4,98

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. // Под ред. Н. А. Троицкого. — Т. 1. — С. 72—80.

**118. Процент дворян, чиновників, осіб
духовного звання всіх християнських сповідань,
спадкових почесних громадян
і купців, міщан та селян (1897 р.)**

Губернії	Дворян і чинов- ників	Осіб ду- ховного звання всіх хр. спов.	Спадкових почесних громад і купців	Міщан	Селян
Волинська	1,57	0,50	0,32	21,4	74,9
Катеринославська	0,93	0,33	0,68	9,9	87,3
Київська	1,70	0,46	0,64	1,9	77,8
Подільська	1,34	0,46	0,44	16,4	80,8
Полтавська	1,48	0,58	0,70	8,7	88,5
Таврійська	1,57	0,33	0,87	16,8	77,6
Харківська	1,29	0,44	0,65	6,3	90,8
Херсонська	1,85	0,29	0,84	27,4	67,5
Чернігівська	1,22	0,49	0,67	11,5	87,2

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. // Под ред. Н. А. Троицкого. — Т. 1. — С. 60—68.

119. Зайнятість етнічних груп України у суспільних сферах, %

	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки
1. Хліборобство і добування сировини	90.0	18.0	2.5	51.0
2. Обробка продуктів (промисловість)	3.6	21.0	32.0	14.0
3. Торгівля	0.9	14.0	48.0	6.0
4. Військо, суд, поліція, адміністрація, вільні фахи і т. п.	5.5	47.0	17.5	29.0
	100	100	100	100

Шаповал М. Засади української визвольної програми. — Прага, 1927. — С. 7.

120. Внутрінаціональний поділ суспільної праці в розвинутих країнах Заходу, %

	Німеччина (1907 р.)	Франція (1906 р.)	Англія без Ірландії (1914 р.)	Америк. Спол. Держави (1920 р.)
Сільське господарство	35.3	44.0	9.0	25.7
Промисловість	37.0	31.1	47.8	34.9
Торгівля і транспорт	10.6	14.3	25.9	14.7
Вільні професії, державна служба і інші	17.1	10.6	17.3	24.7

Шаповал М. Засади української визвольної програми. — С. 15.

121. Зміни етнічного складу в м. Києві та розподіл етнічних груп по соціальних верствах (кінець XIX — початок XX ст.)

Таблиця 1

Перепис у році	Всього населення		В тім числі у процентах				
	число	%	українців	росіян	євреїв	поляків	інших
1874	127 251	100	20.3	47.0	11.0	8.2	3.5
1897	244 723	100	22.1	54.4	13.0	8.0	2.5
1917	467 591	100	16.4	50.0	18.6	9.1	5.9
1919	544 369	100	25.1	42.7	21.1	6.8	4.4
1920	366 396	100	14.3	45.6	31.9	3.8	3.4
1923	398 886	100	25.4	36.2	32.2	3.0	3.2

	Самодіяльна людність Києва представлялась в 1917 р. в кожній нації так:	В тім числі у процентах:						
		всіх самодіяльних	Робітники	Прислуга	Службовці	Господа	Вільні фахи	Ранте
Українців	39 860	42.3	15.1	23.3	10.0	5.0	0.7	100
Росіян	108 853	35.5	14.1	27.0	10.3	8.1	1.2	100
Поляків	20 849	33.9	11.4	28.8	8.0	9.9	3.0	100
Євреїв	33 718	20.2	2.1	27.5	29.7	12.6	0.9	100

Шаповал М. *Засади української визвольної програми.* — С. 14, 15.

122. Територія та етнічний склад України (1914 р.)

Правобережна Україна (Волинь, Поділля, Київщина та українські частини губерній Минської, Гродненської та Холмщини та ще й Бесарабії) мають територію 220808·7 квадрат. кілометрів, на яких живе 15853100 душ населення (українців 11531220 осіб, росіян 770290 осіб, поляків 740000 осіб, жидів 2047890 осіб, німців 354340 осіб, інших народностей 338030 осіб).

Лівобережна Україна (Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина й українські частини Курщини, Вороніжчини, Донщини) має: 203003·1 кв. кілометрів і 12940440 душ населення (українців 10498250, росіян 2004980, поляків 6840, жидів 285210, німців 63440, інших — 39490).

Степова Україна (Таврія, Катеринославщина, Херсонщина та укр. частини Кубані й Ставропілля) має: 240822·8 кв. кілометрів та 10810500 душ населення (українців 6475770, росіян 2598590, поляків 62250, жидів 658820, німців 368730, інших — 395220 осіб).

Західні Землі (як вони були до світової війни — Галичина, Буковина і Підкарпаття) мають: 74252·3 кв. кілометрів території та 6407570 душ населення (українців 4156780, поляків 1270400, жидів 803840, німців 74420, мадярів 32730, волохів 31830, інших — 16280).

Отже разом українська територія має 739162 кв. кілометрів, на яких жило на 1914 рік населення 46012000 осіб. (Тепер людей більше).

Це населення цілої України складалось:

з	32662000	українців	або	71,0	%
»	5376800	росіян	»	11,7	»
»	2079500	поляків	»	4,5	»
»	3795760	жидів	»	8,2	»
»	871270	німців	»	1,9	»
»	435540	волохів	»	0,9	»
»	159240	болгарів	»	0,3	»
»	104780	греків	»	0,2	»
»	39400	вірменів	»	0,1	»
з	37780	чехів	}	1,2»	
»	32960	мадярів			
»	27570	черкесів			
»	23240	татарів			
»	22720	турків			
»	12570	словаків			
»	10000	білорусів			

Шаповал М. *Засади української визвольної програми.*— С. 6, 7.

123. Українська преса (1848—1911 рр.)

Роки	Кількість назв газет часописів	Наддніпрянська Україна	Галичина, Буковина, Закарпаття	За межами України
1848	3	0	3	0
1850	8	0	7	1
1860	3	0	1	2
1870	12	0	11	1
1880	22	0	20	2
1890	33	0	30	3
1900	48	0	45	3
1905	39	7	28	4
1906	81	32	37	12
1907	51	11	34	6
1908	47	9	33	5
1909	59	11	37	11
1910	84	14	49	21
1911	104	16	59	29

Ігнатенко В. І. *Українська преса 1816—1923 рр.*— К., 1926.— С. 36.

124. Видавнича справа в Російській імперії (1911 р.)

Місце	Мова видань	Кількість назв виданих книжок
1.	Російська	25 526
2.	Польська	1664
3.	Єврейська (іврит, ідиш)	965
4.	Німецька	920
5.	Латиська	608
6.	Естонська	519
7.	Татарська	372
8.	Вірменська	266
9.	Українська	242

Шевельов Ю. *Українська мова в першій половині ХХ ст.: Стан і статус // Сучасність.* — 1987. — № 3. — С. 52.

125. Програма Народної Ради (1892 р.)

Ми Русини галицькі, часть народу русько-українського висше 20-ти міліонового, маючого за собою тисячлітню минушість історичну,— народу, що утративши самодільність державну боров ся віками за свої права державно-політичні, а ніколи не зрік ся і не зрікає ся прав самостійного народу,— як первісні жителі Руси галицької котру по розборі Польщі прилучено до Австрії, на основі давних претенсій корони угорської,— найшовши в державі австрійській, перше з волі монархів австрійських, а відтак силою конституції, услівя до свобідного розвою національного,— придержуючи ся серед теперішних обставин державно-політичних заявлень програмових: «Ради народної руської» з року 1848-го, перших загальних зборів «Народної Ради» з року 1888-го, руських народних послів соймових з року 1890-го і руських послів Ради державної з року 1891-го,— постановляем:

I. Хочемо весторонного і свобідного розвою нашої руської народности, яко самостійної народности словянської, а свідомі своєї індивідуальности національної і культурної, бажаємо успішного розвою руської суспільности в напрямках: просвітнім, економічним, культурним і політичним.

II. Хочемо просвітою будити наш руський нарід до самосвідомости горожанської, помагати йому до дальшого розвою духового і піддержувати почутте національне,— уважаючи нарід підставою нашої сили.

III. Хочемо всіми законними средствами двигати наш руський

нарід з упадку економічного, а передовсім — стоячи на становиску власности індивідуальної — зміною законодавства в напрямках: рівномірного і справедливого розкладу податків і всіх тягарів публичних, піднесення рільництва і промислу з особливим углядженням інтересів нашого селянства і міщанства та взагалі робітничих верств народу, і охорони визискуваних против сильніших, як також асоціацією опертою на самопомочи,— і довести всі верстви народу до добробиту яко підстави розвою народного.

IV. Хочемо освідомляти наш руський нарід з всіми здобутками здорового поступу і науки,— стоячи на основі *поступово-демократичній*.

V. Хочемо образovati політично маси народу руського і довести їх до самосвідомости політичної, щоби цілий нарід був в силі добувати і берегти повні свободи політичні, змряючи до справи свого биту політичного дорогою самоуправи.

VI. Бажаннем нашим єсть: в державі австрійській,— поважній на вні а сильній внутрі, згодою і задоволенням всіх єї народів,— на основі конституційній, законними средствами здобути народови руському таке становиско політичне, яке ему належить ся межі народами сеї держави.

VII. *Стоїмо* при нашій вірі і обряді,— і жадаємо для русько-католицької церкви належних прав.

VIII. Стоячи на становиску самостійности народу руського, що-до інших сторонництв руських в краю заявляємо, що згода і спільне діланне можуть наступити лиш з тими, котрі своєю діяльністю не будуть виступати против інтересів справи руської.

IX. З народом польським хочемо жити в згоді, на основі повної рівноправности народу руського,— а тої рівноправности будемо добиватись всіми силами.

X. Від правительства жадаємо конституційної оборони прав і інтересів народу руського, і правительство, котре доложить заходів в цілі заспокоєння справедливих жадань народу руського,— будемо підпирати. (Від Виділу товариства політичного «Народна Рада» у Львові, дня 1, н. ст. мая 1892 р. д-р Кость Левицький, заступник голови, Антін Дольницький, секретар).

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 17—18.

126. Програма Русько-української радикальної партії (1890 р.)

Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції такі, що обі наші старші партії — народовська і москальофільська, — при своїх основах і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, — ми, русько-українські радикали, порозумівшись приватно в днях 4 і 5 н. ст. жовтня 1890 р., виступаємо отсе яко нова партія під назвою *Русько-українська радикальна партія* з ось якою програмою:

А. Програма максімальна

1) *В справах суспільно-економічних* змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власности средств продукційних.

2) *В справах політичних* хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпеченя кожній одиниці, без різниці пола, як найповнішого впливу на рішане всіх питань політичного житя; автономії громад, повітів, крайів, у справах, котрі тільки їй дотикають; уділення кождому народови можности як найповнішого розвою культурного.

3) *В справах культурних* стоімо на ґрунті позитівної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего народа.

Б. Програма мінімальна

а) *В справах економічних* змагаємо до матеріяльного добробиту всіх робітних людей і усуненя всякого визискування економічного. Щоби до того дійти, уважаємо потрібним перевести на разі отсі реформи:

І. Реформи в цілі повздержаня скорого твореня пролетаріяту.

1) Знесене податку ґрунтового і в загалі річевого і заведене прогресівного податку доходового з узглядненем вільного від оподаткованя мінімум істнованя;

2) Виняте з під екекуції такої скількості ґрунту з приладами господарскими, котра для удержаня при житю родини рільника е конечно потрібна (мінімум екзістенції);

3) Заборона екекуції на субстанцію ґрунту а ограничене екекуції тільки на дохід з ґрунту;

4) Супротивляємося заведеню неподільности ґрунтів селянских яко средству до витвореня маси пролетаріяту рільничого;

5) Супротивляємося примусовому переведеню комасації, котре би грозило покривдженем біднійших селян, але стоімо за під-

піранем добровільної комасації через усякі улєкшєня податковї, стемплеві і правні;

6) Супротивляємось заведеню цла на продукти рїльні і всі продукти конечно потрібні до житя, бо се утруднює істнованє бїднїйшим верствам, а допомагає тїлько до збогачуваня заможних капїталїстїв; в загалї єсьмо протївнї всякому протєгованю богатїрїв і капїталїстїв на шкоду бїдних верстов.

II. Реформи змїряючі до витворєня постійної громадскої організації народної продукції яко одинокого способу розвязаня питаня суспїльного.

1) Щоби дотеперїшна спїльнїсть громадска, де вона ще істнує, не роспадалася, єсьмо за безоглядним заказом дїленя громадского добра;

2) Маючі на цїлі, щоби вся земля з часом, в дорозї правнїй, перейшла на власнїсть громад, уважаємо потрібним публїчне допомаганє громадам при набуваню на власнїсть громадску земель лежачих в їїх границях, через признанє громадам реального права першенства при всяких лїцїтаціях і продажах з вїльної руки і через утворєнє вїдповїдної кредитової й операційної інстїтуції для достарчуваня фондїв на такї закупна;

3) Задля тої самої цїлі єсьмо за зреформованєм уставї спадкової в той спосїб, щоби безтєстамєнтарнє наслїджуванє землї було ограниченє лише до найблизших крєвних (напр. до 3-го колїна) і жїнки, а щоби ґрунт спадковий переходив на власнїсть громади без огляду на те, чи се ґрунт рустикальний, чи домїнікальний.

4) Для виобразуваня селян в господарці громадскїй, єсьмо за основанєм публїчних інстїтуцій господарско наукових і за організацією фахового надзору над господаркою громадскою;

5) Для виобразуваня народа в продукції промисловїй і в технїці цїркуляції продуктів, єсьмо за закладанєм і удержуванєм громадских спїлок промислових і торговельних;

6) В загалї єсьмо за найширшою організацією всіх людєй робїтних без рїжницї заводу в цїлі самооборони протїв визискуваня з боку капїталїзму і для взаїмної помочи.

III. Реформи в публїчнїй господарці скарбовїй.

1) Жадаємо, щоби через ограниченє видатків на мїлітарїзм і вїдданє як найбільше дїл адмїністраційних в руки самих горожан, заведено як найбільшу ошаднїсть вї всіх видатках публїчно-державних і тим способом улєкшено тягар бїднїйшим верствам і усунєно всі ті мїри фїскалїзму, що спїняють економїчний поступ особливо кляс бїднїйших;

2) Для того жадаємо цїлковитого знесєня монополю соли, лотерїї, зменшеня оплат і тягарів фїскальних вїд спїлкових прєдпрїємств, знесєня податків посередних вїд конечних потреб житя, а перенєсеня їїх на предмети збитковї, знесєня оплат вїд менших

спадків і т. д. В загалі, стоячи за запевненем кождому мінімум екзистенції вільного від податків, єсьмо за тим більшим оподаткованем великих спекуляційних операцій капіталістичних;

3) Жадаємо, щоби правительство причинювалося до економічного піднесеня краю — через регуляцію рік, охорону лісів, підпомагане мас робучих, а не капіталістів і визискувачів.

б) В справах політичних

I. Зваживши, що руско-українській радикальній партії приходится поперед усього працювати в рамках Австрії, ми в общедержавних справах політичних будемо йти солідарно з усякою партією, котра змагати буде до отсих реформ політичних:

1) Заведене загального, безпосередного, тайного голосованя і усуненя всяких привілеґій політичних одних станів над другими, остаточно через знесенє курій виборчих при виборах до всяких репрезентацій державних, краєвих, повітових і громадских. Під правом голосованя розуміємо активне і пасівне право вибору. Право те повинно бути признане як мущинам так і женщинам;

2) Реформа теперішного мілітаризму в такий спосіб, щоби виобразуване військове сталося ділом школи, щоби війська постійні були знесені і натомість заведене людове ополчене та щоби Австрія як найдіяльнійше виступила в сучасних змаганях до усуненя війн, в роді судів мирових міжнародних, розвою права міжнародного, завязуваня правдивих союзів мирових і т. і.;

3) Запановане у внутрішній політиці Австрії правдивого автономізму, котрий би бачив силу монархії в як найкрасішим культурнім і національнім розвою провінцій і народностей і в задоволюваню всіх їх жадань, котрі змагають до сеї цілі;

4) Рішуча боротьба з усякими ограниченнями свободи одиниці, корпорацій, провінцій і народностей в заспокоюваню своїх матеріальних і духових потреб; боротьба, особливо через знесенє всяких законів виємкових, з усякими реакційними, експлуататорскими і антигуманними змаганями чи то одиниць, корпорацій, чи цілих систем урядових;

5) Популяризація юрисдикції через відданє справ дрібніших карних і цивільних до компетенції судів громадских, розширене атрибуції судів присяжних на всі важнійші проступки і провини, знесенє цензу при виборі судів присяжних і порученє вибору головної лісти громадам, заведене як найкоротшої процедури усної в справах цивільних, безплатний вимір справедливости і відвічальність урядників за всяке нарушенє законів під час урядованя — перед судом присяжних.

II. Зваживши, що руско-українській радикальній партії приходится працювати головно в східній Галичині, ми в справах краєвих будемо йти солідарно з усякою партією чи групою, котра змагати буде до отсих реформ краєвих:

1) Як найширший розвій автономії краю так, щоби всі життєнні справи краю були поладжані в самім краю;

2) Усунене централізму і бюрократизму в справах автономічних і адміністраційних і запевнене горожанам як найбільшого безпосереднього впливу на хід усіх справ адміністрації автономічної і державної.

III. Зваживши, що розвій має народних можливий тільки на ґрунті національним, русо-українська радикальна партія в справах національних змагати буде до піднесення почуття національної самосвідомості і солідарності в масах усього русо-українського народу, через літературу, збори, зїзди, товариства, демонстрації, відчити, печать і т. і.

в) *В справах просвітних*, русо-українська радикальна партія, вважаючи на те, щоби здобутки позитивної науки сталися власністю цілого народу, домагається:

а) *Що до організації просвіти:*

1) Цілковитою безплатною науки по школах народних, середних і університетах;

2) Організації державної публичної помочи для доставлення спроможности образуватися незможним класам суспільним;

3) Можности користаня з науки в школах народних, середних і університетах для всіх без різниці пола.

4) Підвищення видатків на просвіту в загалі, а просвіту народну особливо.

б) *Що до самої науки:*

1) Переміни теперішньої системи шкільної з тим, щоби школи народні були уладжені в напрямі реальнім і подавали знане, більше відповідне вимогам життя громадського;

2) Переміни теперішньої системи шкільної в тім напрямі щоби розширено обсяг наук природничих, а обмежено класицизм по середних школах, щоби подавано здобутки позитивної науки і по питанням суспільним та природничим;

3) Усуненя з науки шкільної всякого догматизму.

Не обмежаючися на науку шкільну, русо-українська радикальна партія буде старатися популяризувати здобутки позитивного всесвітнього знаня, особливо наук про справи соціальні та економічні.

У Львові, 6 н. ст. жовтня 1890.

В імени присутних на зїзді:

Др. Данилович Северин
Левіцький Євгеній

Павлик Михайло
Франко Іван

Др. Ярославич Роман

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.— Т. 1.— С. 9—13.

127. М. Міхновський. Самостійна Україна. Програма Революційної української партії

I.

Кінець XIX віку визначився з'явищами, що характеризують новий зворот в історії людскости. Сі з'явища свідчать за те, що п'ятий акт великої історичної трагедії, званої «боротьбою націй», вже почався і закінченню наближається. Ті з'явища — се збройні повстання зневолених націй проти націй-гнобителів. На наших очах відбулися криваві повстання Вірмен, Кретьян — Греків, Кубанців і нарешті Боєрів. Коли ще поглянути на тую більше чи менше гостру боротьбу — у її перших фазах — яку провадять зрабовані народи Австрії, Росії та Туреччини проти націй-панів, на той смертельний антагонізм, який існує поміж Німцями й Французами, Англічанами й Росіянами, коли зважити, яку страшну масу регулярного війська утримують ворожі поміж себе нації, то стане зовсім очевидним, що всесвітове національне питання вже зовсім достигло, хоч і далеко стоїть від необхідного, дійсного та справедливого розв'язання. Проте шлях до розв'язання єдино можливий, певний і хосенний показали нації, що вже повстали проти чужого пановання, у якій-би формі політичного верховенства воно ні виявлялося, і сей шлях єсть противний Гаагській конференції.

Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зрабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на межинародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплеменного національного змісту може дати своїм членам нічим необмежану змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матерьяльного гаразду; коли справедливо, що пишний розцвіт індивідуальности можливий тільки в державі, для якої плеканне індивідуальности єсть метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері межинаціональних відносин.

Отже виникає питання, чи визволення національне можливе для нас?

П'ятий акт драми ще не наступив для нашої нації: вона переживає ще й досі довгий і важкий антракт у своїй історії. Законом щось діється, йде якась пильна праця, від часу до часу грюкотить грім, але завіса ще не підняла ся. Антракт власне починається з 1654 року, коли українська республіка злучила ся з московською монархією політичною унією. З того часу українська нація політично й культурно помалу завмирає, старі форми

життя зникають, республіканська свобода нівечить ся, нація знесилюєть ся, гине, але потім знов відроджуєть ся, з під попелу старовини виникла ідея нової України, ідея, що має перетворитись у плоть і кров, прибрати конкретні форми.

З часу Переяславської конституції минуло сьогодні 247 років, незабаром Россия справляти ме 250-літній ювілей сеї події.

Коли доводить ся нам іти на свої збори під допитливими поглядами цілої фалянги правительственных шпйонів, коли Українцєви не вільно признаватись до своєї національности, і коли любити вітчизну рівнозначно, що бути державним зрадником, тоді зовсім до речи виникає повне обурення питанне, яким правом російське царське правительство проводить ся з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубольців своєї країни, видано закон з 17 мая 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно Росиян (Москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і невисників нашому народови? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи й підтримуючи її науку, штуку, літературу, промисловість і т. д.? І нарешті найголовніше, чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністративні засади?

Чи становище царського правительства відносно нас єсть становище права чи тільки сили, насилля? Відомо гаразд, що ми власновільно прийшли до політичної унії з московською державою і заступником її — царським правительством. Ся власновільність, на думку наших неприхильників, забороняє нам нарікати на несправедливість того, що нам дієть ся, бо ми ніби самі того хотіли, самі обрали собі те правительство. Се твердження примушує нас розглянути природу й характер угоди з 1654 року.

Держава наших предків злучила ся з московською державою «як рівний з рівним» і як «вільний з вільним», каже тогочасна формула, се-б то, дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднати ся для осягнення певних межинародних цілей.

Виникає питанне чи по злуці сих двох держав обидві вони зникли, а намість їх почала існувати третя держава, наступниця тих двох? Чи, навпаки, не дивлячись на злуку, обидві держави існують поруч себе? І коли так, то який вплив мала злука на обидві держави з погляду межинародного права. Сучасна наука межинаціонального права вчить, що держава може бути як простою, так і зложною. Вона каже, що дві або кілька держав мо-

жуть стати між собою до злуки і сформувати «спілку держав». Спілка держав — се така форма злучення, при якій шанованне і підляганне спільним інституціям не тільки не виключає внутрішньої і надвірної самостійности злучених держав, але навпаки оберіганне теї самостійности стає метою злучених держав. Держави — члени спілки зберігають право міжнародних зносин поруч із заступництвом цілої спілки. Усі вони мають право поокремо завязувати конвенції та посылати послів, аби тільки їх міжнародні зносини не мали на меті шкодити інтересам цілої спілки або окремих членів. Така спілка цілком можлива не тільки поміж державами, що мають однаковий політичний устрій, але й з ріжними формами державного устрою, і не перестає існувати навіть тоді, коли в одній з держав зміняєть ся форма правління, або вмирає пануюча дінастія. Сим особливо «спілка держав» відріжняєть ся від так званої «реальної унії держав», яка може існувати тільки поміж монархічними державами і раз-у-раз може перевертати своє існування, аби вимерла дінастія. Спілка держав виникає із взаємної згоди держав, що стають до спілки. Зразком «спілки держав» можуть бути: Північно-американські Злучені Держави. Швейцарська Спілка і найбільше Германська Спілка.

Якже злучила ся держава московська з державою українською? Шляхом погодження, а погодженне те вилило ся у формі, т. зв. «перяславських статей».

Перяславський контракт так формулував взаїмні і обопільні відносини держав (наводим головніші пункти, надаючи їм характер сучасних висловів):

1) Власть законодатна і адміністраційна належить ся гетьманському правительству без участі і втручання царського правительства.

2) Українська держава має своє окреме самостійне військо.

4) Субект неукраїнської національности не може бути на уряді в державі українській. Виключенне становлять контрольні урядники, що доглядають певність збирання данини на користь московського царя.

6) Українська держава має право обирати собі главу держави по власній уподобі, лише сповіщаючи царське правительство про своє обранне.

13) Незломність стародавніх прав, як свіцьких так і духовних осіб, і не втручанне царського правительства у внутрішнє житте української республіки.

14) Право гетьманського правительства вільних міжнародних зносин з чужинними державами.

Аналізуючи сі постанови Перяславської констітуції, приходимо до висновку, що в ній суть усі ті прикмети, які характеризують «спілку держав». Таким чином, головнійший закид, який

роблять нам наші суперечники, пильнуючи довести нам безвиглядність наших стремлінь, закид, ніби ми ніколи не склали держави і через те не маємо під собою історичної підстави,— є тільки впливом нецтва й незнання ані історії, ані права. Через увесь час свого історичного існування нація наша з найбільшими усями пильнує вилитись у форму держави самостійної і незалежної. Коли навіть поминути удільні часи, де окремі галузі нашої нації склали окремі держави, то перед нами виникає і литовсько-руське князівство, де геній нашого народу був культурним фактором, і найголовніше галицько-руське королівство, спробунок злучити до купи усі галузі, усі гільки нашого народу ув одній суцільній державі, спробунок, повторений далеко пізніше Богданом Хмельницьким і ще раз — Іваном Мазепою.

Таким чином українська держава в тій формі, у якій вона сформована і уконституована Хмельницьким, є справді державою з погляду межинаціонального права. Суперечники наші ще закидають нам і те, що українська республіка, сформована Переяславською умовою, не була самостійною державою, бо платила «данину» царському правительству. Коли й так, то все-ж навіть з їх погляду українська республіка була напів незалежною державою на зразок Болгарії, колись Сербії та інших балканських держав. Але півнезалежні держави відзначають ся тим, що не мають права межинародніх зносин з надвірнього боку: тим часом Переяславська конституція надавала се право українській державі. Якже проте розуміти ту «данину», що платила українська республіка московській монархії. Годі розв'язати се питання з погляду сучасної науки межинароднього права, бо вона не знає і не уявляє собі такої держави, яка-б, маючи атрибути самостійної, платила «данину», як з другого боку не може припустити, щоб півнезалежна держава користувалась правом засилати послів. Се дасть ся пояснити тільки тоді, коли згідно з текстом конституції ми приймемо, що «данина» давала ся не державі московській, а цареві московському, яко протекторови особливого роду, бо держава українська від спілки з московською виразно бажала тільки «протекції», а не підданства. З сього погляду та «данина» має значінне вкладки до спільної скарбниці, призначеної для межинародніх зносин спільної ваги. Такий характер стверджує ся ще й тим, що українська держава не була завойована московською монархією, або придбана дипломатичним шляхом як Польща, а злучаючись з московською монархією, не поступила ся ані одним з своїх державних або республіканських прав, і устрій московської монархії для української держави був зовсім байдужний. Переяславська конституція була стверджена обома контрагентами: народом українським і царем московським на вічні часи. Московські царі чи імператори не виповнили своїх обов'язків

по конституції 1654 року і поводять ся нині з нами так, наче Переяславська конституція ніколи й не існувала. Вони чинять з нами так, наче наша нація зрелка ся своїх державних прав, віддала ся на ласку російським імператорам і згодила ся поділити однакову долю з Росіянами, що самі обрали собі царів. Але наш нарід ні сам, ні через своє правительство ніколи не давав такої згоди і ніколи не зрікав ся прав, що належать ся йому по Переяславській конституції. Через те Переяславська умова єсть обовязкова для обох контрагентів: монархії московської і республіки української на підставі засади, що ніяка умова не може бути знищена або змінена однобічною волею одного контрагента без виразно висловленої згоди другого. Через те «Единая неделимая Россия» для нас не існує! Для нас обовязкова тільки держава московська, і всеросійський імператор має для нас меньш ваги, ніж московський цар. Так каже право! Та в дійсности ніякої ваги не має Переяславська конституція, всеросійські імператори суть наші необмежовані пани, а Переяславська конституція тільки «Історичним актом» та й годі. Якже з погляду права віднести до такого знущання над правом? Коли один з контрагентів, каже право, переступив контракт, то другому контрагентови лишаєть ся на вибір: або вимагати від свого контрагента виконання контракту у тому розмірі й напрямку, у якому він був прийнятий обома їми, або узнавши контракт зломаним у всіх його частинах, зірвати усякі зносини з контрагентом.

І тоді вже єсть панованне сили, але не вплив права.

Наші суперечники можуть відповісти нам, що хоч справді контракт був повернений у нівець насиллями, облудою й підступом одного з контрагентів, але другий контрагент згубив вже не тільки право розпоряджати ся своєю долею, але навіть право протестувати, бо своїм довговіковим мовчаннем він освятив неправні вчинки, і те, що було придбане кривдою, на підставі за давнення зробило ся правним. Через те вже пізно відшукувати колишні права.

Але в тім розміркованню не має ані крихітки правди. Перше: не може бути придбане на підставі за давнення те, що захоплене грабівницьким або злодіяцьким шляхом. Друге: розумінне про за давнення не може відноситись до зневолення свободи. За давнення може мати вагу тільки в правних відносинах, але не в безправних, а такі відносини московської монархії до української республіки. У межинаціональних відносинах за давнення може мати місце тільки відносно тих націй, що вже вимирають, що вже не мають життєвої сили, бо доки нація живе, доки відчуває себе живою і сильною, доти нема місця для за давнення. Але мимо того розмова про за давнення не може грати ніякої ролі, бо наш нарід своїми зав'язаними протестами проти пановання Москви (Дорошенко, Ма-

зепи, Кирило-Методієвське братство, Шевченко, селянські повстання 80-х років і т. д.) перервав течію задавнення, давши напрям розв'язати суперечку про обов'язковість Переяславської конституції тим способом, який може уважатись єдино дійсним і серйозним, се-б то, силою. Та навіть коли-б ми не бачили у нашій історії безупинних протестів, то й тоді наше власне існування єсть протест проти насилля не тільки над нами, але й над нашими предками, воно перериває течію задавнення, воно накладає на нас обов'язок розбити пута рабства, щоб — спадкоємці Богдана Хмельницького — ми по праву могли користуватись нашою спадщиною!

II

Але коли ми маємо досить правних підстав для повернення Переяславської конституції і визволення зрабованої волі, то чи так стоїть питання про фізичні і матерьяльні засоби для досягнення нашої мети?

Наші суперечники кажуть, що логіка подій, напрям і течія життя з непереможною силою пруть до повного вимирання, до повного винародовлення нашої нації.

Над нами висить чорний стяг, а на йому написано: «Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації?»

Се не є самі слова: зміст їм відповідає.

Коли в українській державі відібрано право бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав, ніж нинішній найостатніший московський наймит. Правительство чужинців розпоряжаєть ся на території колишньої української республіки наче в завойованій сьвіжо країні! Висмоктує остатні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу. Урядовці з чужинців обсіли Україну і зневажають той люд, на кошт якого годують ся. Непокірливі тубольці погорджують ся невимовно, а небезпечні з них засилають ся на Сибір. Законами російської імперії зневажаєть ся право свободи совісти, погорджуєть ся право свободи особистої, ганьбить ся навіть недоторканість тіла. Колишній протектор української республіки переіменив ся нині на правного тирана, якому належить ся необмежоване право над життям і смертю кожного з Українців. Царський закон з 17 мая 1876 року наложив заборону на саму мову спадкоємців Переяславської конституції і вона вигнана з школи й суду, церкви й адміністрації. Потомство Павлюка, Косинського, Хмельницького й Мазепи вже забвене права мати свою літературу, свою пресу: йому загадно навіть у сфері духовній працювати на свого пана. Таким чином українська нація платить «данину» не тільки матерьяльними добрами, але навіть

псіхіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців. І не тільки панує над Україною цар-чужинець, але й сам Бог зробив ся чужинцем і не вміє української мови. Просвіта занедбана, культура знівечена і темрява панує скрізь по Україні. І через 247 років по Переяславській конституції «вільний і рівний» Українець відграє ще гіршу роль ніж колишній Ілот, бо в Ілота не вимагали принаймні інтелектуальної «данини», бо від Ілота не вимагали любови й прихильности до своїх гнобителів, бо Ілот розумів свій гніт, Українець же тільки: відчуває його. Така то є логіка подій і такі її наслідки. І от посеред таких лихих обставин ми зійшли ся до купи, ми згуродили ся ув одну сімю, перейняті великим болем та жалем до тих страждань, що в щерть наповнили народню душу і — хай навпаки логіці подій ми виписали на свому прапорі: **«ОДНА, ЄДИНА, НЕРОЗДІЛЬНА, ВІЛЬНА, САМОСТІЙНА УКРАЇНА ВІД ГІР КАРПАТСЬКИХ АЖ ПО КАВКАЗЬКІ».**

Чи не захоплюємось ми?!

Чи не єсть сей ідеал наш однією з тих пишних, святих ілюзій, якими живе людськість, на які сподіваєть ся, та які розпливають ся зараз, скоро схочеш їх здійснити?

Може наша пристрасна любов до Вкраїни підказала нам думку безглузду, безпідставну?

І чи можемо ми надіятись на симпатії широкого суспільства українського?

І, головне, чи здійснення сього бажання буде хосенне для нашої нації?

Здебільшого, яко головний аргумент проти нашого права на національне існування, проти нашого права на самостійність державну — виставлять те, що ми не маємо історичної традиції, не маємо минулого. На сьому аргументі не спинятимемось через те, що помилковість його вже доведена нами попереду, теж і через те, що відсутність державно-історичної минувщини не може мати ніякого значіння для дужої, бадьорої нації, що відчула свою силу і хоче скористуватись своїм «правом сильного». Для нас далеко важніший другий — се закид, що нація наша безсила, некультурна й інертна. Хиба може, кажуть нам, темна нез'організована, розбита маса, неодушевлена ніякою ідеєю — творить історію при сучасних обставинах життя? Хиба тая маса відчуває національний або політичний гніт? Горстка божевільних може тільки сьмішити, але не викликати симпатій навіть поміж інтелігенцією, бо ціла українська інтелігенція охочо без протесту йде шляхом винародовлення, а за нею й культурніші одиниці з народу. Тай врешті, хиба українська національність не є тільки ріжнومانітною російської? Коли-б навіть було доведено, що ми тільки ріжнومانітність російської нації, то й тоді нелюдські відносини Росіян до нас осьвячують нашу до їх ненависть і наше мо-

ральне право убити насильника, оборонюючись від насилля. Кров, коли вона пролита братньою рукою, ще дужче благає о помсту, бо то брата кров! Нехай вчені розшукують, хто був кому родичем, — ображене чуття нації і кривда цілого народу гидують визнати моральні звязки з російською нацією! Через те ми можемо обговорювати тільки засоби і способи боротьби.

І так ми некультурні. Се безперечно правда: наша нація некультурна. Власне, культурність її єсть історична, бо вона замерла на тім ступіню, на яким вона була ще у XVII ст. Се правда, що нація наша в загальній культурности з часу конституції 1654 року поступила дуже мало наперед, а з багатьох поглядів вона мусіла вернутись до нижчих форм життя, як політичного, як і соціального. Усі ті релігійно-культурні рухи, що були наслідком високої освічености й хвилювали наше суспільство у XVII віці, обіцяли статись джерелом не тільки свободи совісти, але й свободи політичної. Усі ті рухи були задавлені силоміць, були знівечені навіть елементарні політичні права, як право особистої свободи (паньщина), і нація кинена у безодню темряви. Тоді була вбита стародавня культурність української нації, культурність так інтензивна, що кількома своїми проміннями вона могла покликати до життя і могутности націю нинішніх наших господарів.

Eге! Нині наші маси некультурні, але в самім факті нашої некультурности знаходимо ми найліпший, наймогутніший, найінтензивніший аргумент і підставу до того, щоб політичне визволення нашої нації поставити своїм ідеалом! Бо хіба можливий для нашої нації поступ і освіта доти, доки нація не матиме права розпоряджатись собою і доки темрява єсть спосіб держати нашу націю у неволі? Доки ми не здобудемо собі політичних і державних прав, доти ми не матимем змоги уладнати стан річий у себе дома до нашої уподоби, бо інтерес наших господарів єсть цілком супротивлений нашим інтересам, бо розплющенне очей у рабів єсть небезпечне для панів. Сю останню задачу мусить узяти на себе національна інтелігенція. Се її право і її обов'язок.

А в історії української нації інтелігенція її раз-у-раз грала ганебну й соромицьку ролю. Зраджувала, ворохобила, інтригувала, але ніколи не служила свому народови, ніколи не уважала своїх інтересів в інтересах цілої нації, ніколи не хотіла добачати спільности тих інтересів. На очах історії, сильна, освічена і культурна інтелігенція України прийняла в XVI і XVII віках польську національність, і усі оті Четвертинські, Чорторійські, Вишневецькі та Тишкевичі — плоть від плоти нашої і кість від костий наших. Тоді сильним і могутним замахом український нарід породив нову інтелігенцію. Ся друга прийняла російську національність протягом XVIII і XIX в. і всі оті Безбородьки, Прокоповичі, Яворські, Процинські, усі оті Гоголі, Гнідичі, Потапенки, Короленки — і «ім

же ність числа» — усі вони наша кров. Нарід знову лишить ся без інтелігенції, інтелігенція покинула його в найгірші, найтяжчі часи його істновання. Чи можемо зрівняти війну, пошесть навіть із отсим масовим відступництвом інтелігенції? І війна і пошесть — вони косять без розбору і учених і темних, бідних і богатих, відступництво забрало цвѣт нації — найкультурнійшу її верству.

Се були такі дві страсти, що годі знайти їм рівні в історії якої-будь іншої нації. Але український нарід здобув у собі досить сили, щоб навіть посеред найгірших обставин політичних, економічних та національних витворити собі нову третю інтелігенцію. Еволюція українського інтелігента третьої формації ще не укінчила ся, але характерна його прикмета служенне своєму власному народови відбила ся в ньому з повною силою. Отже, коли третя інтелігенція має органічні звязки з українською нацією, коли вона єсть заступником українського народу, єдино свідомою частиною української нації, то стерно національного корабля належить ся їй. Годі через те казати, ніби маса українського суспільства не має нічого спільного з остаточною формацією своєї інтелігенції — українська інтелігенція єсть само суспільство у мініатурі, стремління суспільства се стремління інтелігенції, пориви інтелігенції, — се пориви й сімпатії цілого суспільства.

А коли так, то ми стаємо око в око з питанням: «Коли українська інтелігенція є, коли вона заступник суспільства, коли вона бореть ся, то чому ми не чуємо про сю боротьбу, не бачимо наслідків її і навіть нічого не відаємо й про те, за що власне бореть ся та нова інтелігенція?»

Годі ось тут докладно відповісти на всі оті питання. Одно можна сказати, що перевозвістника сучасного політичного українства — Шевченка не зрозуміло ані його власне покоління, ані поблизькі до нього. Коли Шевченко своїми стражданнями й смертю освятив шлях боротьби за волю політичну, національну та економічну українського народу, то поблизькі до нього покоління з так званого українофільського табору на своїм прапорі написали: «Робім так, щоб ніхто ніколи, нігде не бачив нашої роботи!» Сі покоління «білих горлиць» своїм псевдо-патріотизмом деморалізували ціле українське суспільство в протязі півстоліття. Налякані стражданнями Шевченка, а почасти й прикростями, яких зазнали його товариші, сі покоління виплекали цілий культ страхополохства, виробили цілу релігію лояльності, сі покоління своїм нечуванним сервілізмом, своєю безідейністю, своєю незвичайною інертною відіпхнули від себе цілий ряд рухів молодіжи, що стояла на українсько-національному ґрунті. Сі покоління зробили український рух чимсь ганебним, чимсь сьмішним, чимсь обскурантним! Сі покоління надали українофільству характер недоошеної розумом етнографічної теорії. Сі покоління самі найліпше назвали себе

українофілами, себто людьми, що симпатизують Україні. Вони не хотіли навіть звати себе Українцями. Тактика й політика українофілів довела до того, що ціла молода Україна з відразою від тих одсахнула ся, симпатій же старої України вони не змогли собі приєднати. Таким чином українофіли лишилися без потємства, і сучасна молода Україна уважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила, мінаючи українофілів. Між молодістю Україною й українофілами не має ніяких зв'язків — крім однієї страшної і фатальної зв'язі — своєю кров'ю заплатити за помилки попередників.

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуть ся. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпошадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі сі слова: «ОДНА, ЄДИНА, НЕРОЗДІЛЬНА, ВІЛЬНА, САМОСТІЙНА УКРАЇНА ВІД КАРПАТІВ АЖ ПО КАВКАЗ». Вона віддає себе на служення сьому великому ідеалові і доки хоч на однім клапті української території панувати ме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружія, доти усі покоління Українців йтимуть на війну. Війна провадити меть ся усіма засобами, і боротьба культурна уважаєть ся также відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування. Нехай наша історія сумна й невідрадна, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяне, як члени вільної нації. Нас багато — цілих 30 мільйонів. Нам належить ся будуччина, бо зовсім неможливо, щоб 1/30 частина усієї людности, ціла велика нація могла зникнути, могла бути задушеною, коли вона спроможна воювати з цілим сьвітом! Ми існуем, ми відчуваєм своє існування і своє індивідуальне національне «я». Наша нація у своєму історичному часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, через що були в нас і Берестечки і Полтава. Ми відродили ся з ґрунту наскрізь напоеного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матірок стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами. Як не можна спинити річку, що зламавши кригу на весні бурхливо несеть ся до моря, так не можна спинити націю, що лама свої кайдани, прокинувшись до життя. Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу. Але ми мусимо

пам'ятати, що ми тільки передтечі того великого, що йде за нами, ми тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його післанці. Сей великий — увесь нарід український.

Але як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і єсть партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближшу мету, яку ми маємо на оці. Ся мета — повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить ся по праву, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція.

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що се вже остатня боротьба, що потім вже ніколи не настане слухний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизив ся і ми не попустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розібемо їх до схід сонця свободи! Ми в останне виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмремо... Ми не хочемо довше бути євнухами, не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любовію до України! Сини України! ми, як той Антей, доторкаючись до землі наберемось усе більшої сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Україні і кожен, в кого ще не спідлене серце, озветь ся до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!

Нехай жахляки та відступники йдуть, як і йшли до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми виголошуємо їх ворогами вітчизни.

Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для Українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишить ся на нашій території, ми не маємо права покласти оружія. І памятаймо, що слава і перемога — се доля борців за народню справу. Вперед! І нехай кожен з нас памятає, що коли він бореть ся за нарід, то мусить дбати за увесь нарід, щоб цілий нарід не загинув через його необачність.

Вперед! бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!

*Самостійна Україна: 36. про-
грам українських політичних
партій початку ХХ століт-
тя.— Тернопіль, 1991.— С. 8—
19.*

128. М. Міхновський. З відкритого листа до російського Міністра внутрішніх справ Сипягіна

...Ви гадаєте, Поне Міністер, що Ви укупі з усіма Вашими посіпаками здолаєте вбити наш нарід? Нехай відповідь Вам ваша історія. Нехай вона розповість Вам, яка міцна та сильна була польська держава «від моря до моря», який знівечений був наш народ під пануванням чужинців-Поляків, які терпів він гнобителства від польських панів. І нехай історія розповість Вам, як одним сильним і міцним рухом зруйновала наша нація усю польську державу і повернула внівець гнобителів. А колишні Поляки, Поне Міністер, вміли гнітити нас не згірше від сучасних росиян, і колишня Варшава була культурнійша, ніж сучасний Петербург.

А знаєте, через що наші прабатьки розвалили Польщу? Через те, що вона наполягла на душу нації, на її моральне «Я». А всі злочинства прощаються, крім злочинства проти Святого Духа.

Уряд російський супроти нашої нації став на ту саму стежку, що й колишній польський уряд і тим самим вимагає, щоб ми пішли шляхом наших прабатьків часів Богдана Хмельницького. І ми підемо!

Закон Царя — Освободителя з 17 травня 1876 року є злочинством проти Духа Святого, бо то єсть суворий і безпощадний засуд цілої нашої нації на моральну смерть. Але Ваша безглуздна заборона українського напису на пам'ятнику українському поетові єсть огидливе знуцання над засудженою вже на смерть нацією.

Тая заборона єсть краплею, що переповнила чашу страждань і терпіння нашого народу. Вона свідчить, що не буде ніколи кінця Вашому гнобителству. Вона каже нам: годі мовчать вам рабам! Ми не можемо далі дозволити безстидному чужинцеві знуцатись над найсвятішими нашими чуттями.

Українська нація мусить скинути панування чужинців, бо вони огиджують саму душу нації. Мусить добути собі свободу, хочби захиталася ціла Росія! Мусить добути своє визволення з рабства національного та політичного, хочби пролилися ріки крові! А та кров, що поллеться, впаде як народне прокляття на вашу Голову, Поне Міністер, і на голови всіх гнобителів нашої нації.

Міхновський М. Самостійна Україна.— Лондон, 1967.— С. 30—31.

129. Програма Української національної партії

Уся людскість поділяється на раси, народности, нації і т. и. Сі колективні одиниці тому і існують і носять таку чи іншу назву, бо мають щось своє власне, що одрізняє одну таку одиницю від другої. Також кожна нація має свою мову, звичаї, історію, культуру і взагалі свій світогляд, одним словом власне психічне.

Руське плем'я, що єсть лише частиною єдиного слов'янського племені, не було сплюшною національною масою, з того вже часу, коли виступає ясно в життю історичнім. Поділено на дрібні племена, воно і далі не об'єдналось в одну національну масу і з'являло характерні риси трьох націй — південноруської (малоруської, української), північноруської (великоруської, московської) та білоруської.

Коли після у протязі кількох віків південна та західна Русь визначилися цілком окремим життєм від Русі північної (Галичина та Угорщина живуть окремо й досі), то, певна річ, се ще більше вплинуло на різницю основних національних типів. В московській Росії конечно виробився тип великоруський, який склав з себе кріпку деспотичну державу, що лише з часів Петра I зближається з європейською культурою. В південно-західній Русі під впливом повсякчасної боротьби та різних політично-суспільних обставин склався другий тип руського племені, в патріархально-демократичному напрямі. Останній тип і репрезентує собою українську націю, що розкинула ся тепер на обширі більш 13¹/₂ тисячів квадратних миль і лічить в собі коло 30 мільонів людности.

Маючи посвідчені історією певні права національні та політично-суспільні, Україна цілком стратила ті права, коли сполучила ся на умову «рівного з рівним і вільного з вільним», з Московщиною.

З того виходить для всіх синів України святий обов'язок — обороняти і здобувати тії права для своєї занедбаной вітчизни.

Із всіх прав, якими визначається кожний народ, найлегше і безповоротно втрачають ся права його суто національні. Нарід, денационалізований на кшталт другої народности, дуже рідко підіймає свій національний прапор.

Тим ми, як діти України, як сини свого народу, ісьмо націоналами і перед усіма дбаємо о те, щоб дати своєму народові волю національну. Скоро Україна добуде сю волю, зміст національного прапору сам собою перемінить, бо людскість поступа і довічні ідеали чергуються.

На підставі науки знаємо, що мова єсть одною з найважливіших ознак, прикмет, що найдужче виявляє внутрішній зміст національності, що вона орган духу.

Народ, що не має письменства на рідній мові, не становить і нації. Тим убачмо про те, щоб українська мова запанувала скрізь

на Україні: в родині, в усяких справах — як приватних, так і загально суспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні. Так, кожен з нас свідомих Українців має промовляти в родині, в товаристві-взагалі скрізь, де його розуміють по вкраїнському. Виховуючи свої діти, кожен свідомий українець повинен вживати української мови, як мови вимждової, з початку вчення, і як дитина піде до офіційальної школи, вчити її української мови, історії, літератури дома окремо, щоб діти наші були вже стихійними українцями.

Вбачаючи, що кожен нарід може освічувати ся і з поважним користно для себе розвиватись — на національному ґрунті, і що в нас віднято змогу і право на такому ґрунті розвивати ся, ми дбаємо про те, щоб піднести й розворушити на Вкраїні національного духа, відживити і виробити серед інтелігенції й народу національного почування Українські і на підставі їх — бачення рідної школи з власною викладовою мовою. Тим кожен українець в справі популяризування української ідеї фактами щоденного життя свого, своїми відносинами і усякими іншими способами повинен за-всігди відріжнати свою націю від інших і підносити національне питання і права вкраїнської нації скрізь, де тільки можливо: в освітньому товаристві, в народі, у відносинах з урядом, в літературі не тільки московській та польській, а й по західно європейських літературах.

З сього частного становища України витікають і її політично-суспільні ідеали. Ми бажаємо такі відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите вдоволення усім політичним, соціальним, просвітнім і моральним потребам Українського народу.

Досягаючи сього, мусимо працювати і в дусі такого ідеалу людського ладу, в якому немає місця нації пануючій і нації підвладній, а українська нація в ряду з усякого другого користується однаково рівним правом. Через се ми маємо бути цілковитими прихильниками федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля. Таким чином ми мусимо відстоювати політичну свободу всіх націй в Росії, яко засоб до української нації в сім'ю націй культурних.

В справах соціально-економічних працюватимемо в дусі такого ладу, в якому немає місця ні панові, ні мужикові, а є місце ціло вкраїнській національній родині, що складається з рівних про між себе правом, що маємо однаково забезпечених національно-свідомих братів-працівників. Але влягаючи на те, що страна наша єсть власне страна мужицька, що той клас людности, який зветь ся народом, становить саму людність, що се доводить ся і історією, і статистикою, і просто одним взглядом на карту нашої вітчизни, де значна меншість городів зовсім тратить ся в великій силі сії,— ми

повинні дбати переважно про долю сеї занедбаної більшості і через те повинні бути у справах соціальних перш за все демократами.

Головні точки політично-соціальної програми нашої можна зазначити так:

а) Конституційний устрій держави, з якою федеративно поєднається Україна, заснований на загальній подачі голосів.

б) Свобода особистого сумління, свобода релігій.

в) Свобода слова, друку, освіті.

а") Скасування кари на тіло.

г) Свобода асоціацій, товариств.

д) Внутрішня самовлада, яко основа до соціальної справедливості.

— В справі релігійній, яко в справі особистого сумління, мусить панувати серед нас абсолютна толеранція; в справах відносин до інших націй мусимо бути остільки толерантні, оскільки наші сусіди й колоністи на нашій землі будуть толерантні до нас. Працюючи у сьому напрямку, ми еднаємося з усякими інчими пригніченими націями в Росії, щоб гуртом боронити ся проти ассиміляційних заходів і гуртом добувати волю. Еднаємося і з поступовими російськими гуртками, не ворожими українству, але ж ніколи не мішаючи ся проміж них: неодмінно скрізь і завсігди мусимо ставати яко гурт виключно український.

ЦДІА України.— Ф. 274.—

Оп. 1.— Спр. 536.— Арк. 65, 70.

130. Програма Національно-демократичного (народного) стороництва

Національно-Демократичне (Народне) Стороництво, згодом переіменоване на Українську Національно-Демократичну Партію (УНДП), було засноване у Львові 26 грудня 1899 р. на базі політичного товариства Народна Рада. До нової партії увійшли переважно народовці на чолі з Юліяном Романчуком та група колишніх радикалів (серед ін.: Вячеслав Будзинівський, Євген Левицький, Володимир Охримович й Іван Франко). До політичної діяльності в рамках УНДП приступив також Михайло Грушевський.

З уваги на пошкодженний стан оригіналу, подаємо неповний текст «Народної Програми» за працею Костя Левицького *Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914* (Львів, 1926—1927). Повний текст «Народної Програми» був надрукований у щоденнику Дѣло 16/28 грудня 1899 р.

Ми галицькі Русини, часть українсько-руського народу, що мав колись самостійність державну, відтак боров ся віками за свої державно-політичні права, а ніколи не зрік ся і не зрікає ся прав

народу самостійного, заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоб цілий українсько-руський на- рід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та зєднав ся з часом в *одноцільний національний організм*, в яким би загал народу на свою загальну користь орудував всіми своїми справами: культурними, економічними і політичними.

Змагаючи до тої наконечної мети, а зважаючи на нашу прина- лежність до австрійської держави, ставимо собі для нашої народ- ної роботи отсю програму: в межах Австрії, в справах політичних змагаємо до того, щоби в австрійській державі територія заселена Русинами становила одну окрему провінцію з як найширшою ав- тономією в законодавстві і адміністрації; тим самим змагаємо до знесення дотеперішних краєвих статутів для Галичини і Буковини, до поділу Галичини на дві часті: руську і польську і так само до поділу Буковини на часть руську і волоську, та до утворення з руських частей Галичини і Буковини одної національної провінції з окремою адміністрацією і окремим національним соймом [...].

Будемо піддержувати, скріпляти та розвивати почутте *націо- нальної єдності з російськими Українцями* та змагати до витво- рення разом з ними культурної одноцільності; будемо серед ро- сійських Українців піддержувати такі змагання, котрі ведуть до перетворення російської держави з абсолютної і централістичної в державу конституційно-федералістичну, оперту на автономії народ- ностей.

Та що до угорської Руси: будемо змагати, щоби серед угорсь- ких Русинів викликати подібний рух національний, який є між галицькими і буковинськими Русинами, щоб заріти їх до уживан- ня і плекання рідної мови, до борби проти винародовлювання, та до культурної, економічної і політичної діяльності в користь угор- сько-руського народу, та в тій цілі будемо навязувати з угорськи- ми Русинами тісніші взаємини і будемо старати ся зблизити їх до себе.

Українська суспільно-політич- на думка в 20 столітті: Доку- менти і матеріали.— Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 57—58.

131. Українська народна партія і національне питання

Українська Народна Партія (УНП) оформилася в 1901— 1902 під проводом Миколи Міхновського й Олександра Мака- ренка як виразно націоналістична опозиція в РУП. Хоч точної дати заснування УНП досі не встановлено, відомо, що перші партійні видання почали виходити в 1902 р.

Становище російських українців робітників

Розглянемо становище Українців, що живуть під Москалями і подивимося на сучасні відносини цих народів в загалі робітників окремо. Те, що ми бачили в житті народів за кордоном, те саме ми спостерігаємо в житті Українців. Нещасте нашої нації почалося з 1654 року, коли Україна з'єдналася у спілку, федерацію з московською державою. В сій спільці народ український не зрікався своїх державних прав, права жити по своїй уподобі, себ то, права самопризначення. Та під часи лихоліття, що потім насунули, Українці втратили свої національно-політичні права і стали рабами Москви. Як завжди буває при завоюванні, переможці забрали ґрунти, добра в купі з волею людською.

І почалося нове ненормальне хоробливе життя українського народу. Зрадникам, відступникам, Юдам рідного краю Москалі щедро дарували титули та земельну посілість в купі з людьми, а чесних патріотів України в кайданах гнали в тюрми та на Сибір. При таких ненормальних умовах чесний елемент українського народу повинен зникати, а мерзенний, ганебний множити ся і випихати порядний.

Горе тому суспільству чи народу, у котрого найнеморальніші і наймерзенніші члени мають більшу змогу винести і дати більше нащадку, як члени чесні і порядні! Тенденція простуватиме до повного знищення чесних людей, до повної деморалізації суспільства, деградації духовної і фізичної. Смерть — доля такого суспільства. Таке ми бачимо у нас після завоювання нашого краю Москалями.

Велика сила людей жила в багатстві одними ябедами та політичними доносами на дійсно чесних людей — патріотів України, а Москалі щедро дарували їх і боронили їх від народної помсти. Протягом 250 літнього панування Москви сі зрадники дали ціле покоління хамів і попихачів Московських.

Мерзенний, ганебний елемент в Україні одержав право невпинно ширити ся і панувати. І почала ся велика деморалізація. Боронити інтереси свого краю, честь і свободу своєї нації стало «нерозумним сепаратизмом». І все се буде ширити ся тим далі і дужче, чим довше буде панування Москалів. Це необхідна умова народного рабства взагалі. Весь сей моральний розклад буде істнувати доти, доки істнувати муть ненормальні умови; отсутність у народа політичної незалежності. Зневолені, закуті в тяжкі кайдани, лежить наша нація у ніг переможця Москаля; ліпші діти її в неволі, в тюрмі...

Почав Москаль порядкувати придбаєм краєм новим рабом своїм. Найперш треба було перегнати усі засоби визволення для українського народу. Для сього треба було насамперед знищити

джерело світла народнього — національну школу — сей могутній засоб в конкуренційній міжнародній боротьбі за житте. І школи українські були позачиняні, професори і студенти розігнані. Трохи згодом набудував Москаль свої школи, з своєю викладовою мовою. Для вироблення з українських дітей собі хамів і похачів, в чому Москалі помагали українські ренегати, напр. Феофан Прокопович, Степан Яворский і иньш.

У вільного народу є своя національна школа, що виховує патриотів рідного краю, що раді житте віддати за честь і славу його. У вільного народу школа розвиває духовну природу його дітей і будує підставу їх материяльного гаразду. У народа — раба — чужа школа, де діти його вчать ся геньбати своїм краєм, своєю нацією, мовою і культурою і намагають ся бути патриотами народа переможця.

У народа раба чужомовна школа, незрозуміла по мові, не відповідна псіхічній структурі данного, етнічного типа, не може сприяти розвитку духовному, а через те і досягненню духовного і материяльного гаразду.

І Москаль досяг своєї мети: такі прищепив нашим дітям, вихованцям його шкіл, виключаючи небагатьох, ненависть і зневагу до всього українського. І зруйнована богата і давня українська культура! Нарід український все швидше і швидше йде по сходах у темряву а рівнобічно зникає моральність і культурні форми життя.

Рівень культурного розвитку селянина понищав о стільки, що він уже не має слів для вислову розумінь хоч трохи абстрактних: свою мову він забуває, а чужої не навчив ся і лишив ся таким рабом без мови. І ми бачимо, що Українці і їх гнобителі Москалі та Поляки поставлені в різні умови: одні пануючи (Москалі та Поляки), мають усі засоби і змогу невпинно розвивати ся, другий зневолений, Українці, без права розвивати ся.

Хто одержить перевагу в економічній боротьбі? Ясно — нарід московський і нарід польський. Ми бачимо, що усі багатства і капітали України швидко переходять до рук Москалів та Поляків, що як сарана обсіли наш край одні в Росії, другі в Австрії. Так галч злітаеть ся на труп...

І став земельний володарь-москаль, фабрикант-москаль, крамар-москаль, усе Москаль або Поляк, а Українець все низше і низше йде по сходах до ступині робочого товару. І стали Українці, виключаючи небагатьох, складати ся майже виключно із селян і робітників, та і в сій верстві заняли останне місце, яке лишилося не заняте Московськими або Польськими робітниками. І робітники і селяни наші з'убожені, здеморалізовані, без пошани до своєї національності.

Із того, що тут доведено, можна уже зробити деякі виводи

відносно будуччини Українців. Москалі що часу, то з більшим успіхом конкурують з Українцями на економічному полі; промисел і торговля, а з ними і капітали все більш і більш гуртують ся в руках Москалів. Успіх в загалі надає пихи і погорди і очевидно недалекий той час, коли москаль голосно скаже: «Було б нерозумно узяти у дитий хліб і кинути собакам; дбаймо тільки про своїх дітей». А робітники Москалі? Їх зараз утискує правительство і капіталізм. При сіх обставинах в загалі можно сподівати ся симпатії і співчуття до нас нації раба, бо хто стражде, той здатен співчувати стражданням другого. Але і нині москалі робітники не тільки не симпатизують нашим справедливим вимогам рівної свободи, але відносять ся незвичайно вороже навіть до найменшого нятяку про се. Можно уявити про се. Можно уявити собі, чого нам можно буде сподівати ся тоді, як Москалі робітники здобудуть собі політичні права; вони будуть відносити ся до нас так, як нині Німці, Англічани, иньші робітники пануючих націй відносять ся до зневолених націй.

Ясно, що тоді сі спілки, що нині існують, збільшать ся надзвичайно і матимуть непереможну економічну силу.

Сі спілки робітників-москалів будуть забороняти своєму господарю капіталісту приймати на свою фабрику чи завод робітників нашої нації погрозою страйків і в загалі як се роблять нині англійські і німецькі робітники проти Ірляндців, Чехів і иньших.

І не буде Українцям місця на бенкеті життя: джерело істновання — промисловість буде зачинено для них волею пануючої нації, котра сі джерела вжиге на свою користь. І тоді настане для Українців смерть економічна, що завсїгди йде слідком за смертю політичною.

І сучасна доля Ірляндців буде долею Українців. Українець буде жити в барлозі без ліжка, печі і покривала в купі з свинями в голоді і хворобах.

А Москаль-робітник, утворивши величезні спілки, міцну підставу свого материяльного добробуту, купатиметь ся в роскошах, що дає цивілізація дужим сьвіта сього.

Он яка доля жде українську націю! Вороги нині не сплять та дуще і дуще кують наші кайдани і тим зміцняють свої сили.

Поки ще не пізно, поки ще московські організації слабі і нечислені, поки ще вони всю увагу покладають на здобутте собі політичної волі з під пяти самодержавія, а польські організації вибивають ся з під національного утиску, ми мусимо утворити свої організації для боротьби за свої права. Тільки національно-українська робітнича організація може виратовати Україну від недолі, що вже насунула ся і страшить смертю.

Українським робітникам, що в купі з селянами становлять усю українську націю, нема жадної рації добивати ся для Росії кон-

ституції. Се була б тільки зміна, але не полекша кайданів. Звичайно, коли б Москалі доби́ли ся нарешті конституції для Росії, ми Українці скористували ся би нею як найповнійше, але принести хоч ідну жертву для досягнення російської конституції уважаємо шкідливим цвiндреннем національних сил.

Усі сили, усю працю, усі жертви віддамо виключно на самостійну Україну. Українські робітники повинні мати на оці раз у раз повне вигнання з України чужинців і утворенне своєї самостійної держави, бо на Україні, як нігде в світі, питанне соціально-економічне є разом з питаннем національним. Через те, що вищі верстви українського суспільства чужі: московські або польські чи угорські, а націю складають тільки селяни та робітники.

Отже організуванне усіх українських робітників в одну національну армію з метою вигнання з України усіх зайд, хто б вони не були і захопленне в свої руки усієї української промисловости, націоналізація її, чи шляхом права, чи шляхом примусу — се становить ціль української народної партії в сфері робітницького питання, яка всюди і завсїгди тримаєть ся сього правила: Україна з її добрами тільки для Українців, а не для чужинців.

Таким чином українська народна партія хоче з'організувати, приготувати частину українського народу, що стогне під неволею московською у Росії до здійснення великого національного ідеалу: *Єдиної нероздільної вільної самостійної демократичної України освічених робучих мас до засновання тій великої держави національної, у яку увійдуть усі частини українського народу.*

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Т. 1.— С. 110—113.

132. Національне питання в Програмі РСДРП

<...> 7. Скасування станів і повну рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії, раси і національності.

8. Право населення діставати освіту рідною мовою, забезпечуване створенням за рахунок держави і органів самоврядування необхідних для цього шкіл; право кожного громадянина висловлюватись рідною мовою на зборах; запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місцевих громадських і державних установах.

9. Право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави. <...>

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 14 т.— К., 1978.— Т. 1.— 1898—1917.— С. 62.

133. Резолюція II з'їзду РСДРП «Про місце Бунду в партії»

<...> Беручи до уваги:

а) що найтісніше об'єднання єврейського пролетаріату з пролетаріатом тих рас, серед яких він живе, безумовно необхідне в інтересах його боротьби за політичне і економічне визволення;

б) що тільки така найтісніша єдність гарантує соціал-демократії успіх у боротьбі з усяким шовінізмом і антисемітизмом;

в) що така єдність нітрохи не виключає самостійності єврейського робітничого руху в усьому, що стосується часткових завдань агітації серед єврейського населення, створюваних особливостями мови і умовами побуту. <...>

II з'їзд РСДРП висловлює своє глибоке переконання, що перебудова організаційних відносин між єврейським і російським пролетаріатом на засадах федерації стала б істотною перешкодою для більш повного організаційного зближення свідомих пролетарів різних рас і неминуче завдала б величезної шкоди інтересам всього взагалі і зокрема єврейського пролетаріату Росії, і тому, рішуче відхиляючи, як безумовно недопустиму в принципі, всяку можливість федеративних відносин між РСДРП і Бундом, як її складовою частиною, з'їзд встановлює, що Бунд займає в єдиній РСДРП становище автономної складової частини, межі автономії якої повинні бути визначені при виробленні загальнопартійного статуту. З огляду на викладене, розглядаючи запропонований делегатами Бунду «статут», як проект частини загальнопартійного статуту, з'їзд, відносячи обговорення його до § 6 порядку денного, переходить до чергових справ. <...>

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 1.— С. 69.

134. Резолюція II з'їзду РСДРП «Про антиєврейські погроми»

<...> Зважаючи на те, що рухи, подібні до так сумно відомого кишинівського погрому, не кажучи вже про їх мерзенне звірство, є в руках поліції засобом, з допомогою якого вона намагається затримати зростання класової самосвідомості пролетаріату. <...>

З'їзд рекомендує товаришам застосовувати всі залежні від них засоби для боротьби з такими рухами і для розкриття пролетаріатові реакційної і класової підкладки антисемітичних і всяких інших національно-шовіністичних підбурювань. <...>

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 1.— С. 74.

135. Програма Української демократично-радикальної партії

Самостійне існування УРП тривало всього кілька місяців. З кінцем 1905 УДП і УРП об'єдналися в нову Українську Демократично-Радикальну Партію (УДРП), яка проіснувала до заснування непартійного Товариства Українських Поступовців (ТУП) у вересні 1908 р.

Російська Держава перетворюєть ся на державу парламентарну. Одначе, яка б не була конституція демократична, вона тільки тоді дасть людности спромогу мирно розвивати ся, коли не буде централістичною. Як забезпечуть ся права одиниці — громадянина, так саме мусять бути забезпечені ще й права одиниці колективно — нації, народности. Росія — держава така велика, так багато живе в їй усяких народів, не однакових і побутом, і культурними та економічними прикметами, що коли до всіх частин держави, до всіх народів прикладатимуть ся однакові закони і однакові способи порядкування, то неминуче і закони й способи суперечитимуть справжнім потребам і вимаганням народів і країн. Через те децентралізація мусить бути доведена до того, щоб кожна народність на своїй території мала автономію з правом місцевого краевого законодавства. Коли тепер не всі, може, частини держави розуміють потребу такого ладу, то в усякому разі основні закони держави повинні забезпечити кожній народности, кожній країні змогу завести собі автономію тоді, коли вона сього забажає.

Таким робом Українська Демократично-Радикальна Партія, обстаючи в справах політичних за глибоко-демократичну державну конституцію, в той-же час розуміє се так, що реформована дер-

жава мусить бути федерацією рівноправних автономних національно-територіяльних одиниць. Такої автономії вимагає Партія і для свого Українського Народу на всій тій території, яку він фактично тепер заселює суцільною масою.

Що до справ економічних, то Партія бореться проти всякої експлоатації, від кого б вона не йшла — від людини, громади, краю чи держави, і вважає, що соціалістичний лад, до якого прямує людськість, найкраще забезпечить інтереси людей; через те земля зі всіма її багатствами, всі фабрики, заводи, робітні і всі способи й знаряддя до праці з часом повинні стати спільною народною власністю. Тим і економічну програму Партія виставляє таку, яка веде людськість до здійснення сього ладу.

Заснована на Україні російській, Партія тут і виявляє свою роботу. Але се не значить, що ми відокремлюємо себе від тих частин нашого народу, які живуть по-за межами Росії. Думка про відрізнені частки національного тіла ніколи не може покинути живу націю, — не покине вона й нас і виявлятиметься в наших вимоганнях, у нашій тактиці й політичній боротьбі.

1. Загально-державні політичні справи

1. Новий лад мусить забезпечувати загально знані вже людські права і найперше — волю від кари на тілі, від кари на смерть та від кари вічною тюрмою — кари, що часом буває гірша за смертну; потім — незайманість особи, оселі й листування без судового декрету. Опріч того, кожна людина мусить мати волю: а) оселяти ся й жити скрізь, добирати собі яке схоче діло й порядкувати своїм добром як схоче, без ніякого окремого дозволу; б) вживати рідної мови в приватному й громадському житті; в) говорити, писати й друкувати, що хоче, відповідаючи тільки перед судом, коли зламала закон; г) належати до якої хто хоче віри, або й ні до якої; д) збирати ся на збори, гуртувати ся в спілки й товариства, страйкувати. Громадянські права й повинности мусять бути рівні для всіх, усі привілеї кляс, станів, полу, віри, нації мусять бути скасовані.

2. Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах в межах сієї території. Кожна така автономна одиниця має право рівне з правом кожної иньшої одиниці. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць.

3. Зв'язком, що об'єднуватиме сі автономні одиниці є парламент, який складається ся з послів, оплачуваних із державних коштів і вибраних на підставі: а) вселюдного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорціональної

системи виборів, яка давала б заступництво і меншості. Право вибирати і бути вибраним має кожен громадянин 21 року без ріжницьі полу, віри і національності.

4. Державний парлаємент пильнує, щоб згадані права громадянина і нації були забезпечені скрізь по державі. Опріч того до парлаєменту належать тільки оці загально-державні справи: а) зносини з иньшими державами; б) фінанси для загально-державних справ; в) позадержавна торговля і мито; г) загально-державна армія та справа війни й миру.

Увага до п. г) Армія має бути реорганізована; служба відбуваєть ся в межах рідної країни; час служби має поступово зменшати ся, щоб таким робом перейти від регулярної армії до міліції, а межинародні суперечки залагоджувати полюбовним судом.

II. Лад на Україні

5. Усіма справами на теріторії України має порядкувати Українська Виборна Народня Рада (сойм). Вона складаєть ся з послів, оплачуваних з краєвих коштів і вибраних на підставі: а) вселюдного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорціональності виборів. Право вибирати і бути вибраним має кожен громадянин 21 року без ріжницьі полу, віри і національності. Законодатний період мусить бути не довший як три роки; законодавство народне (референдум та ініціатива). Вибори і голосування мають одбувати ся в показані в законі празникові дні.

6. Українська Народня Рада сама виробляє краєву конституцію, яку не може ні відмінати, ні касувати загально-державний парлаємент, але ся конституція не може суперечити вище згаданим основним вседержавним законам.

7. Українська Народня Рада має право рішати всі ті справи, які не належать до державного парлаєменту. Вона, яко хозяйін краю, порядкує всіма землями й водами Української теріторії.

8. Краєва конституція мусить дати право широкого самоврядування громадам сільським і городським і тим округам, у які громади могли б обєдиняти ся. Кожна така округа має свою окружну раду, з правом самоврядування в межах округи.

9. Краєва Народня Рада (сойм), окружні ради й громади приручають виконувати свої постанови вибраним людям, одвічальним перед тими зборами, які їх вибрали.

10. Ся виборна влада і взагалі всі урядовці мусять бути краєві люде.

11. Урядові люде одвічальні перед судом, до якого може їх позвати кожен, минаючи їх зверхність.

12. Поліцією порядкують органи місцевого самоврядування.

13. Рівний для всіх, прилюдний, виборний суд із широкою

компетенцією суда присяжних. Інститут умовного засудження. Всі безвинно обвинувачені чи засуджені мають право на відшкодування.

14. Мова в урядових, освітніх та інших інституціях уживається вкраїнська. Інші народности, що живуть на території України, мають рівне з Українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби.

15. Ніяка віра чи церква не може бути краєвою. Всі церковні інституції оплачують та ними порядкують ті, задля кого вони існують. Виборне духовенство, як се й було в українського народу в старовину.

16. Освіта початкова має бути обовязковою, безплатною і світською для всіх дітей. В середніх та вищих школах дітям, що мають видатний хист до науки, безплатна освіта і, коли треба, то й засоби до життя з краєвих або громадських коштів. Автономія вищої школи. Шкільні програми такі, щоб із нижшої школи до середньої, а з сеї — до вищої можна було перейти без спеціального екзамену. Справи просвітні мусять так упорядковувати ся, щоб нарешті вся просвіта од нижшої до вищої зробила ся всім доступною і безплатною. Кожна народність має право заводити школи з своєю мовою.

III. *Справи економічні*

17. Зазначаючи свій соціалістичний ідеал, окремо в справах економічних Партія вимагає:

а) щоб знищено всі посередні податки і замісто їх заведено безпосередний прогресивний (поступовий) податок на прибуток;

б) щоб викупляти на власність краю, округ чи громад усякі підприємства і поперед усього такі, як залізниця, пароплави, копальні, освітлювання, торгівля річами першої потреби і т. и.;

в) щоб підтримувати громадське, товариське (кооперативне) використання підприємств і організувати всім доступний народний кредит.

18. Зокрема що до *справ аграрних* Партія домагається ся:

а) щоб усі землі державні (казенні), удільні, монастирські й церковні стали краєвим земельним фондом під порядкуванням самоврядних громад чи округ, і той фонд використовував ся за для потреб хліборобів;

б) щоб до того ж фонду, коштом краєвим, викуплено примусово всі землі приватних власників і поперед усього ті землі, які не експлуатують ся власною працею;

в) щоб води й ліси стали власністю краю.

19. В інтересах сієї операції, а також, щоб допомогти зараз же безземельних або малоземельних хліборобів і взагалі поліпшити хліборобство, домагаємо ся таких законів:

а) край допомагає всяке товариське, спілкове хазяйнування на землі;

б) безземельні або малоземельні перші починають користувати ся з краевого земельного фонду;

в) касують ся викупна плата і всякі податки, що платють тільки хлібороби; дорожні й усякі иньші натуральні відбутки переходять на краевий, окружний чи громадський кошт;

г) законом установлене орендове (посесійне) право забезпечує орендареві-хліборобови результати його поліпшень і ненадмірну орендову плату; посередницькі бюро мають регулювати сю плату на користь хліборобам і розбирати спірки між хазяями й орендарями (посесорами);

д) заводить ся добра господарсько-хліборобська осьвіта, як і взагалі професійна осьвіта.

20. Закони про робітників (дивись далі) прикладають ся і до *наймитів-хліборобів* з одмінами, яких вимагає характер хліборобської праці.

21. У справі *робітницького пролетаріату* по фабриках, заводах, робітнях Партія домагаєть ся, щоб заведено було:

а) Восьмигодинний робочий день найманому дорослому робітникови чи робітниці і шестигодинний підліткам з 14 до 18 років. Заборона робити дітям до 14 років. Що тижня найменше 36 годин одпочинку без перепини. Що року кожному робітникові, коли він працює на одному місці не менше як рік, два тижні вільних од роботи без утрати заробітку. Заборона працювати над призначені години, також і в ночі; тільки дорослим робітникам-мужчинам вільно працювати в ночі в тих спеціальностях, де з причин технічних инакше бути не може; але така праця не може бути примусовою і повинна ліпше оплачуватись. Заборона працювати жінкам там, де праця шкодить жіночому організмови. Вагітні жінки, не втрачаючи заробітку, вільні від праці на 4 тижні до родин і 6 після їх, а також і тоді, коли праця шкодить жінці або дитині.

б) Усі справи наймання, які можна упорядкувати законом, мають бути впорядковані так, щоб забезпечити найманого від усякої експлоатації. Посередницьке бюро, складене з відпоручників од робітників та хазяїнів (рівно числом од кожних), рішає всі иньші справи що до наймання: бюро се між иньшим визначає мінімум зарібної плати: воно, через своїх членів, контролює виплату робітникам заробітку (який має видавати ся щотижня і тільки грішми), видавання матеріялу, приймання й оцінку роботи й т. и.

в) Робітникам забезпечуєть ся цілковите відшкодування від хазяїнів, коли через нещасливі, не з вини робітників, випадки або через професійну хворобу робітник стає калікою або втрачає змогу працювати.

г) Обезпечуванне з краєвих коштів робітників од старощів, інвалідности й нещасливих випадків: на капітал для забезпечень оподатковують ся за для сього й хазяїни. Порядкувати забезпеченням мають робітники на рівному праві з хазяями.

д) Безплатна лікарська запомога від хазяїв і заробіток за весь час нездужання (але опріч хронічних хвороб, які лічуть ся краєвим коштом). Коли квартири дає робітникам хазяїн,— вони мусять бути гігієнічні; за всіма фабриками, квартирами і роботами має бути незалежний догляд. Гігієнічні умови праці. З кількох однаково продуктивних способів виробу має бути законом заборонений той, який найбільше шкодить здоровлю.

е) Незалежний інститут виборних фабричних інспекторів та інспектрис. Виразно визначена в законі карна відповідальність хазяїнів, коли не додержуватимуть законів про охорону праці.

ж) Посередницькі біржі праці до наймання робітників; одпоруčníки в сіх біржах од робітницьких організацій.

22. Закони про робітників прикладають ся й до домашніх слуг з одмінами, яких вимагає характер праці.

Київ, 29—30 студня 1905 р.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 147—152.

136. Вихід Української соціал-демократичної спілки з Револуційної української партії

Українська Соціал-Демократична Спілка вперше оформилася в грудні 1904 під назвою Українська Соціал-Демократія. Під проводом Маріяна Меленевського ця група вийшла з РУП, оголошуючи нижчеподану відозву. Згодом вона увійшла в склад Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії (РСДРП) на основі окремого статуту як національна організація, «що має своїм завданням організування пролетаріату, який розмовляє українською мовою».

Організаційний зв'язок Спілки з РСДРП вплинув на те, що вона поступово почала втрачати своє специфічно українське обличчя і врешті стала звичайною обласною організацією РСДРП меншовицького напрямку. У висліді арештів і розбиття Головного Комітету під кінець 1907 Спілка фактично розпалася. Спроби відновити організацію в 1908 та 1912 не мали успіху і того ж 1912 Спілка зовсім перестала існувати.

Українська соціал-демократія

— Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Розлам Револуційної Української Партії

Внаслідок цілої низки обставин, які привели Україну до повного злиття в єдиний економічно-політичний організм з Росією, на

початку епохи капіталістичного розвитку Росії українська національна свідомість являла собою ледве що жевріючу іскру. Ті групи суспільства, які раніше культивували цю свідомість, не мали достатньо соціальної сили надати цій свідомості політичного значення, і ця свідомість була звичайною традицією славного минулого, яке культивувалося як епос серед широких народніх мас. Втягнення Росії в сферу світового торгового обороту, яке вішувало будучий капіталістичний розвиток, призвело до зміни того стану, в яким знаходилася українська національна свідомість. Наслідки цього процесу для цілого російського суспільства були колюсальні, не менш сильні були вони і для українського (суспільства), яке стало інтегральною частиною цього суспільства. Це втягнення привело до упадку кріпацтва, до цілої так званої «епохи реформ»; воно було зіркою, підготовляючим періодом капіталістичної ери; воно, вкінці, дало початок новій клясі дрібнобуржуазної інтелігенції як російської, так і інших національностей. Піднесення, яке пережило російське суспільство в цей період, викликало пожвавлення і української національної свідомості, давши їй нову підтримку в тільки що народженій українській інтелігенції. Але розмірів справжнього політичного значення воно не досягнуло через слабкість нової кляси, як також внаслідок могутньої реакції, яка придавила на довший час Росію і заморозила перші паростки відроджуючої національної свідомості.

<...> Капіталістичний процес додав нових сил інтелігенції, яка зародилася в попередньому періоді, яка була наслідком пристосування держави до періоду грошового господарства: дрібно-буржуазна кляса інтелігенції з самолюбними клясовими інтересами стала неминучою насущною потребою капіталістичного укладу. Живлючись капіталістичним розвитком Росії і кріпнучи разом з ним, кляса, яка, з одного боку, приєднувалася до українських низів, а з другого боку, до зрусифікованих верхів, ця кляса спеціально відчувала національне пригнічення. З зростаючою силою вона мусіла що найменше, в одній своїй частині, намагатися вивести українську національну свідомість з позиції політичного нуля і підняти до рівня політичної величини, що лежало в її інтересах. Але якщо національні традиції, прийняті частиною інтелігенції, були вже в перший період свого розвитку в великій мірі модифіковані під впливом російської суспільної свідомості, внаслідок економічно-політичної єдності і цілковитого ослаблення та майже загублення національної культури, то тепер, під впливом нового процесу, ще більше спаюючи в одне ціле всі частини Росії, українська національна свідомість, зміцнюючися і розвиваючися внаслідок відродження всіх сил країни, ставала разом з цим в ще більшу залежність, ніж в перший період свого росту, від всеросійського суспільного розвитку і всі намагання носіїв української національної ідеї

звільнитися від впливу російської суспільної свідомости розбивалися об невблагану логіку історичного розвитку.

Саме тому зміст нової форми української національної свідомости, незалежно від волі її носіїв, мусів определитись як попередній національною традицією, так і тими течіями російської суспільної свідомости, які висувалися на перше місце в даний момент. Але на цей зміст (нової форми української свідомости) мусів мати вплив і стан тих суспільних сил, на які українська інтелігенція була примушена полягати в своєму класовому стремлінні виступити як політична сила — бо інтелігенція як така не в силі діяти соціально, не упираючись на інші сили.

Поява РУП і означала вище згаданий виступ класи української інтелігенції і характер її діяльності був зумовлений всіма вказаними моментами.

Квазі-пролетарський характер виступаючої РУП був мішаниною національної традиції з напів-соціалістичними і соціалістичними елементами російської суспільної свідомости, яка виникла внаслідок розкладу старих відносин і стихійного пролетарського руху. З другого боку, українська інтелігенція могла опертися тільки на розкладаючеся українське селянство, бо тільки воно ще було «українським», воно було єдиною формацією з необхідною етнографічною особливістю, з якого українська дрібнобуржуазна інтелігенція була змушена творити будівлю свого ідеалу. В момент появи РУП весь старий стрій селянства, цей останній і єдиний її опірний пункт, вже дав глибокі тріщини під ударами капіталізму; але все таки він ще панував, як цілість, новими групами, які формувалися в процесі розпаду селянства, еднаючи їх спільним завданням знищення гнітучої їх старої соціально-юридичної надбудови.

Ця єдність найближчої цілі для груп, які ще не почали процесу власної самосвідомости, цілком відповідала стремлінням класи дрібнобуржуазної інтелігенції, виступити носієм ідеалу загальнонаціонального українського визволення.

З другого боку, український міський пролетаріят, навіть та частина, яка не встигла цілком зрусифікуватися, втягався в російський пролетарський і свідомий рух і, щоб вирвати його звідти, українська інтелігенція намагалася надати своєму ідеалу пролетарський відтінок. Інші прошарки суспільства були майже безнадійно зрусифіковані. Дальший розвиток, посилюючи і загострюючи протиріччя в російським суспільстві, посилюючи свідомий пролетарський рух, неминуче призвів до зміни свідомости частини української інтелігенції і то в суто пролетарському напрямку.

В цім самім напрямку діяла і диференціяція українського селянства, на яке головним чином опералася українська інтелігенція.

Все це давало надію тим елементам в РУП, які стояли на про-

летарських засадах, що поступово їм вдасться перетворити перехідні, ще не зформовані елементи партії. Ця перемога не означала б, що вся українська інтелігенція готова підкоритися пролетарській ідеології; це лишень значило б, що її частина, яка вже політично виступила, вмiла розв'язати протиріччя між своїми вузько-клясовими безпосередніми інтересами, які штовхали її на шлях національної боротьби, і тими умовами цієї боротьби, внаслідок яких перемога якщоб і була можливою, наступила б лише тоді, коли ця кляса находилася б вже в стані повного розкладу і не змогла би вже скористати з перемоги. Це означало б, що, поєднуючи свою долю з долею українського пролетаріату, найбільш зріла частина української інтелігенції завершила повне і остаточне перетворення викликанної до життя національної свідомості. Заміна реакційного принципу дрібнобуржуазії — націоналістичної боротьби, революційним принципом пролетаріату — солідарності націй, підкорення своїх тимчасових вузько-клясових інтересів більш високим інтересам революційної боротьби всего пролетаріату Росії, свідчило би про високий рівень політичної свідомості частин української інтелігенції. <...>

Очевидно, друга частина (української інтелігенції), яка стоїть на сторожі своїх клясових інтересів в рамках капіталістичного суспільства, розчарована долею своєї першої політичної спроби зібралась би з формаціями і виступила б в новій формі, знайшовши знова підтримку в тій чи іншій суспільній групі. Вже під час боротьби за керівне становище в партії, частина української інтелігенції, яка стояла осторож від цього руху, прагнулась і шукала шляхів до виконання вищевказаної цілі, продиктованої клясовим інстинктом. <...>

Але якраз таке політичне положення змушує буржуазно-демократичні елементи намагатися підкорити пролетаріат своїм цілям, змушує їх затушовувати різкість і висувати те спільне, що могли би мати буржуазна демократія і соціяльна, звичайно при умові ідейного підкорення останньої клясовому проводові першої. Якраз цей момент змушує буржуазну демократію говорити про недоречність, шкідливість, несвоечасність висування клясових інтересів на перший план. Цей момент змушує її всіма силами притягати пролетаріат на свій бік, але не як соціяльну демократію, а як буржуазну. <...>

В силу цих міркувань свідомі пролетарські елементи РУП вирішили відокремитися від цієї партії і створити умовини для організування українського пролетаріату, скеровуючи течію його руху в загальну могутню ріку пролетарського руху цілої Росії. Допомогти об'єднанню свідомого пролетаріату цілої Росії в одно кристалізоване ціле, допомогти створити централізовану пролетарську партію цілої Росії, перешкодити втягненню українського пролетарія-

ту в бік буржуазно-радикальної «Самостійної України», т. є. перешкодити затемненню клясової свідомости українського пролетаріату — ось найближчі завдання цієї групи.

Для більш успішного здійснення цього завдання організатори роблять, з одного боку, заходи, щоб притягнути в свої ряди решту пролетарського елементу з РУП, як окремих одиниць, так і цілих організацій, а з другого боку, вважають в вищій мірі важливим в найскорішому часі почати переговори з РСДРП про вступ в її ряди на основах автономії. В найближчій майбутнім група випустить перше число нового органу для селян «Правди», яке фактично буде продовженням «Селянина» в тому вигляді, в якому він виходив в 1904 році. Ставлячи перед собою дуже складне, але багатобічне завдання ввести український пролетаріат в пролетарську сім'ю цілого світу, щоб український пролетаріат вніс свій вклад в всесвітню пролетарську працю визволення трудящих, і в тому і тільки в тому бачить дійсне пролетарське національне завдання, ця група з твердою надією в успіх та перемогу кличе в свої ряди всі елементи українського суспільства, які можуть проникнутись пролетарським ідеалом.

12 січня 1905 року.

Група бувших членів Револьюційної Української Партії

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Т. 1.— С. 125—130.

137. Програма Української демократичної партії

Від української демократичної партії

Усім відомий лихий стан Росії, головний чинник якого єсть самодержавіе, що нищить розвій і нормальний поступ народів, які належать до Російської держави. Поруч із самодержавієм гнітить Росію централізація, яка найбільше тяжить на народах так званих «недержавних». Під впливом централізаційного ладу загальна політика не числить ся з індивідуальностями окремих народів; вона примушує їх до такого порядку життя, який не відповідає ані їх національним, ані суспільно-економічним основам. Закони, що видають ся для всієї держави, дуже часто суперечать потребам і індивідуальностям окремих народів, не числять ся так з історичними традиціями, як і з сучасним складом їх життя, не відповідають їх економічним і соціальним потребам. Такий стан держави, впливаючи шкідливо на все її жите, тим більшим тягарем спадає на український нарід, перешкоджаючи його самостійному національ-

но культурному розвоєви. Ся державна система спиняє його просьвіту, його письменство і тяжко відбиваєть ся на економічному добробуті народу.

Такий лихий стан Російської держави взагалі і України з'окрема примушують нас з'єднати ся до боротьби за знищені права українського народу і скласти *Українську Демократичну Партію*. Під її прапор ми закликаємо усіх, хто відчуває і той загальний гніт політичної неволі, і той спеціальний, що тяжить над самим українським народом: усіх тих, кому милі й дорогі загально людські ідеали, і спеціальні інтереси і потреби українського народу. Головні прінципи нашої партії такі:

1) Знесене політичного абсолютизму, заведенне парламентарного ладу, участь народу в державних справах на підставі загального, безпосереднього, рівного, пропорціонального і тайного голосування (без ріжниці полу, віри і національности).

2) Свобода особи, слова, віри (церква повинна бути відділена від держави). Свобода зборів, спілок, організацій, страйків. Знищенне станів (сословій).

3) Заведенне народної мови в школах, судах, адміністрації і у всіх громадських інституціях.

Маючи на увазі шкоду від централізаційної системи, ми визнаємо, що державний лад у Росії повинен бути збудований на прінципах найширшої національної і місцевої автономії.

4) А через те опріч загальнодержавного парламенту ми вимагаємо для території, заселеної українським народом, *автономії*, заснованої на особливім органічнім статуті, виробленім будущим *українським соймом* (вибраним на підставі вище сказаного виборчого права) і запорученим основними загальнодержавними законами.

5) Що до економічних питань, то ми вважаємо конечним усю фінансову і економічну політику, опріч потреб загальнодержавного значіння, сконцентрувати в автономнім краєвім соймі, який мусить устанавити: а) 8-ми годинний робочий день; б) державну пенсію немічним, калікам і всім робітникам, що дожили до 60-ти років; в) прогресивно-доходовий податок. Окрім того сойм повинен дбати про знищення прав спадщини, про те, щоб капітали та промислові орудя стали власністю тих, хто їх виробляє.

6) Визнаючи, що орудувати землею можуть тільки ті, що самі власноручно її оброблять, вважаємо конечним: а) землі державні (казенні), удільні, кабінетські та монастирські на території України експропріювати (одібрати) у власність автономного краєвого сойму; б) всі приватні землі повинні бути викуплені у власність тої-ж інституції на умовах, які виробить будущий сойм, крім того, потрібно, щоб до викупна всіх земель сойм видав закон, який забороняв би купувати землі більше установленої соймом норми;

в) поки викуп не буде доведений до кінця, сойм повинен законом урегулювати арендне право, відповідно місцевим природним умовам.

За народами, які живуть на території України (Великороси, Жиди, Поляки та інші), ми визнаємо рівне право з Українцями на задоволене їх національних, культурних, політичних та економічних потреб.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Т. 1.— С. 139—140.

138. Платформа Української радикальної партії

Майже одночасно з появою УДП в лоні цієї партії скристалізувалася радикальна течія під ідейним проводом Бориса Грінченка. Восени 1905 ця група вийшла з УДП і створила Українську Радикальну Партію (УРП). Поза Грінченком головну роль в УРП відігравали серед інших: Сергій Єфремов, Модест Левицький і Федір Матушевський.

I

Сьогочасне становище українського народу таке тяжке, як досі ще не бувало ніколи.

Сила безземельних або малоземельних хліборобів ледві животіє; робітники фабричні й заводські, підпадаючи під усю вагу капиталистичного способу продукції, не мають ні одної з тих полегкостей, які існують за такого ж ладу на заході Європи; політичних прав ніхто не має ніяких, і поліцейсько-жандармське розбишцтво чинить свою волю як і чинило; освіті не поліцейсько-попівській нема змоги досягнути до людей опріче як нишком, шляхом нелегальним,— через те маси стоять у такій темряві, яка не дає їм змоги визволитися з їх тяжкого становища; використовуючи сю темряву, уряд російський нацьковує темні маси на інтеллігенцію, щоб винищити кривавим робом тих людей, які могли б вивести ці маси з їх тяжкого становища і серед цієї вакханалії рознуданих темних сил слово «закон» стало порожнім словом більше, ніж коли попереду.

Таке життя нашому народові в Росії; коли з погляду політичного й культурного частці сього народу в Австро-Угорщині трохи ліпше, то з погляду економічного може ще гірше, ніж у безправній московській державі.

Не ліпше наше становище і яко нації: нас поділено між трьома державами, наше національне ім'я яко народу й краю офіційно не існує; маленьку волю наша мова має тільки в Галичині та на Буковині, в Угорщині жменька нашого народу ледві дише, в Росії

нашу мову скрізь заборонено, нас силкуються денаціоналізувати з найбезсоромнішою жорстокістю, і ми не маємо тут ні одної національної інституції.

Таке становище рідного народу й краю кладе на кожного свідомого й чесного чоловіка повинність стати в обороні прав на людське життя робочих мас і нашої нації. Першою потребою буде тут освідомити маси і робочі, і так званих освічених класів, щоб вони зрозуміли становище і забажали боротися, щоб перемінити його; друге — потреба організувати ся за для цієї боротьби, щоб зробити її систематичною та інтенсивною. Які форми візьме ця боротьба — це залежатиме від того, як поводитиметься з нами далі сьогочасній уряд: наша ж повинність — довести кожного до того, щоб він, у спілці з іншими, був готовий оборонити і оборонив своє право всіма залежними від його способами.

Зрозуміло, що в попередніх словах ми говоримо переважно про роботу на Україні російській, бо їй, яко частці нашої землі найбільше безправній, треба допомоги вперед усього; вона ж не має навіть таких прав, як Галичина або Буковина! Через це, а також і через те, що Українська Радикальна Партія організується зараз на території України російської, тут у першій лінії і маємо почати боротьбу. Партія певна, що здійснити всі її соціальні ідеали можна буде тільки при повній політичній самостійності українського народу і необмеженому праві його рішати самому у всіх справах, які його торкають ся. Вибороти таке становище для нашого народу буде нашою метою.

Але зважаючи на обставини, в яких стоїмо, на сили, які зараз маємо, мусимо згодитися, що постановлена вже на чергу мета — перетворити Росію на державу конституційну — мусить бути на сей час і нашою метою; тільки що ми маємо свій погляд на те, якою мусить бути ця нова зреформована Росія, погляд, який випливає з нашого становища яко нації недержавної й пригніченої.

Звісно, найсамперед сей новий лад мусить забезпечувати загально знані вже людські права і найперше — волю від кари на тілі, від кари на смерть та від кари вічною тюрмою — кари, що часом буває гірша за смертну; потім незайманість особи, оселі й листування без судового декрету. Опріче того, кожна людина мусить мати волю: а) оселятися й жити скрізь, добірати собі яке схоче діло й порядкувати своїм добром як схоче, без ніякого окремого дозволу; б) вживати рідну мову в приватному й громадському житті; в) говорити, писати й друкувати що хоче, відповідаючи тільки перед судом, коли зламала закон; г) належати до якої хто хоче віри, або й ні до якої не належати; д) збиратися на збори й гуртуватися в спілки й товариства й страйкувати. Громадянські права й повинності мусять бути рівні для всіх, всі привілеї класів, станів, полу, віри, нації мусять бути скасовані.

Цими вольностями забезпечено права одиниці, але мусять бути забезпечені ще й права одиниці колективної — нації, народності. Через те кожна національність, з яких тепер складається Россія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах у межах цієї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правом кожної іншої одиниці. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць.

Зв'язком, що об'єднуватиме ці автономні одиниці є федеральний парламент, який складається з послів, оплачуваних з державних коштів і вибраних на підставі: а) загального, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорціональної системи виборів, яка давала б заступництво і меншості. Право вибрати і бути вибраним належати має кожному громадянинуві 21 року без різниці полу. До федерального парламенту належать тільки оці загально-державні справи: а) зносини з іншими державами; б) фінанси за для загально-державних справ; в) позадержавна торгівля і мито; г) загально-державна армія та справа війни й миру.

II

Що до ладу на території України, то всіми справами має тут порядкувати Українська Виборча Народня Рада. Вона складається з послів, оплачуваних з краєвих коштів і вибраних на підставі: а) загального, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорціональності виборів. Право вибрати і бути вибраним належати має кожному громадянинуві 21 року без різниці полу. Стоїмо за законодавчий період не довший як три роки, за народне законодавство (референдум та ініціатива) і за те, щоб вибори і голосування відбувалися в значенні в законі празникові дні.

Народня Рада сама виробляє краєву конституцію, яку не може ні відмінити, ні касувати загально-державний парламент. Краєва конституція мусить дати право широкого самоврядування громадам сільським і городським і тим округам, у які громади могли б об'єднатися. Кожна така округа має свій окружний сейм, з правом самоврядування в межах округи.

Краєва Народня Рада, окружні сейми й громади приручать виконувати свої постанови вибраним людям, відповідальним перед тими зборами, які їх вибрали. Ця виборна влада і взагалі всі урядовці мусять бути краєві люде; вони одвічальні також перед судом, до якого може їх позвати кожен, минаючи їх зверність.

Суд мусить бути безплатний, з присяжними, не може бути ніяких виняткових судів; скинути суддю з посади можна тільки су-

довим декретом за яке злочинство. Незалежні й виборні мирові судді. Інститут умовного засудження. Всі безневинно обвинувачені чи засуджені мають право на відплату.

Щодо *війська*, то мета, до якої мусимо йти, се щоб межинародні суперечки залагоджувано третейським судом, а замість війська була народня міліція. Поки загальні межинародні відносини дадуть змогу досягти цього, мусимо дбати, щоб полекшити вагу від мілітаризму, зменшаючи військо, скорочуючи службу в йому та діючи його на загально-державне й краєві міліції. Справи війни й миру може рішати тільки збір народніх заступників.

Мова в урядових, освітніх та інших інституціях уживається українська. Людності іншої національності на українській землі забезпечується право вживати рідну мову в інституціях, до тієї людності належних.

Ніяка *віра* чи церква не може бути краєвою. Всі церкви інституції оплачують та їми порядкують ті, за для кого вони існують, ніякі краєві чи загально державні уряди не мають права ані за-помагати їм, ані встрявати до їх справ.

Освіта початкова має бути обов'язковою, безплатною і світською для всіх дітей. Підручники й їжа в школі усім дітям даються дурно. В середніх та вищих школах дітям, що мають видатний хист до науки, безплатна освіта і коли треба, то й способи до життя з краєвих або громадських коштів. Освіта нижча, середня та вища належуть до краєвих справ, якими порядкують Народня Рада, окружні сейми и громади, але за згодою автономних одиниць можуть бути визначені загальні норми для державних екзаменів, які відбуваються в краєвих інституціях і краєвою мовою, але дають права на всю державу.

III

Признаючи, що всяка експлуатація людини, від кого б вона не йшла — від людини, громади, краю чи держави — має бути скасована, що землю зо всіма її багатствами, всі фабрики, заводи, робітні і всі способи й знаряддя до праці мусять стати спільною власністю робочих людей. Партія у *справах економічних* домагається:

а) щоб знищено всі посередні податки і замісто їх заведено безпосередній прогресивний податок на прибуток та спадщину;

б) щоб викуповано на власність краю, округ чи громад усякі підприємства і поперед усього такі, як залізниці, пароплави, копальні, освітлювання і т. и.;

в) щоб підтримувано громадське, товариське (кооперативне) використання підприємств.

Зокрема, що до справ *аграрних* Партія домагається:

а) щоб усі землі державні (казення), удільні, монастирські, церковні й безхазяйні стали краєвим земельним фондом під по-

рядкуванням краю, округ чи громад, і той фонд використовувався за для потреб хліборобів;

б) щоб до того ж фонду коштом краєвим, окружним чи громадським викуплено примусово всі землі приватних власників;

в) щоб води й ліси стали власністю краю;

г) щоб перед усіх цих операцій Українська Народня Рада видала заборону купувати на приватну власність землю більше зазначеної норми.

В інтересах цієї операції, а також щоб допомогти зараз же безземельних або малоземельних хліборобів і взагалі поліпшити хліборобство, домагаємося таких законів:

1) Безземельні або малоземельні одержують наділи з краєвого земельного фонду.

2) Хліборобові стає вільно порядкувати своєю землею, відділивши її від громадської.

3) Касуються: викупна плата і всякі податки, що платють тільки хлібороби.

4) Краєвим коштом перемержуюють ся обов'язково землі, щоб знищити «черезполосицю».

5) Дорожні й усякі інші натуральні відбутки переходять на краєвий кошт.

6) Зводить ся добра господарсько-хліборобська освіта.

7) Край підтримує всяке товариське використання землі.

8) Сотворюється арендове (посесійне) право, що забезпечувало б орендареві-хліборобові результати поліпшень й ненадмірну арендову плату; посередницькі бюро мають регулювати сю плату на користь хліборобам і розбірати спірки між хазяями й орендарями (посесорами).

9) Закони про робітників (див. далі) прикладаються і до наймитів-хліборобів з одмінами, яких вимагає характер хліборобської праці.

У справі *робітницького пролетаріату* по фабриках, заводах, робітнях Партія домагається сього:

1. Восьмигодинний робочий день найманому дорослому робітникові чи робітниці і шестигодинний підліткам з 14 до 18 років. Заборона робити дітям до 14 років. Щотижня найменше 36 годин одпочинку без перепини. Щороку кожному робітникові, коли він працює на одному місці не менше як рік, два тижні вільних од роботи без утрати заробітку. Заборона працювати над призначені години, також і вночі; тільки дорослим робітникам-мужчинам вільно працювати вночі в тих спеціальностях, де з причин технічних инакше бути не може; але така праця не має бути примусовою і повинна ліпше оплачуватись. Заборона працювати жінкам там, де праця шкодить жіночому організмові. Вагітні жінки, не втра-

чаючи заробітку, вільні від праці на 4 тижні до родин і 6 після їх, а також і тоді, коли праця шкодить жінці або дитині.

2. Усі справи наймання, які можна упорядкувати законом, мають бути впорядковані, щоб забезпечити найманого від усякої експлуатації. Посередницьке бюро, складене з одпоручників од робітників та хазяїнів (рівно числом од кожних), рішає всі інші справи щодо наймання; бюро це, між иншим, визначає мінімум заробітної плати; тільки воно може визначати штрапи з плати і всякі інші одвертання з плати, воно ж, через своїх членів, контролює виплату робітникам заробітку (який має видаватися щотижня і тільки грішми), видавання матеріялу, приймання й оцінку роботи й т. и.

3. Робітникам забезпечується цілковите відшкодування від хазяїнів, коли через нещасливі, не з вини робітників, випадки або через професійну хворобу робітник стає калікою або втрачає змогу працювати.

4. Страхування з краєвих коштів робітників од старощів, інвалідности й нещасливих випадків; на страховий капітал оподатковуються за для цього й хазяїни. Порядкувати страхуванням мають робітники на рівному праві з хазяями.

5. Безплатно лікарська замога від хазяїв і заробіток за весь час нездужання (але опріче хроничних хвороб, які лічуться краєвим коштом). Коли квартири дає робітникам хазяїн, вони мусють бути гігієнічні; за всіма фабриками, квартирами й роботами має бути незалежний од хазяїнів санітарно-гігієнічний догляд. З кількох однаково продуктивних способів виробу має бути законом заборонений той, який найбільше шкодить здоровлю.

6. Незалежний інститут виробних фабричних інспекторів та інспектріс. Виразно визначена в законі карна відповідальність хазяїнів, коли не додержуватимуть законів про охорону праці.

7. Посередницькі біржі праці до наймання робітників одпоручники в ціх біржах од робітницьких організацій.

Врешті закони про робітників прикладаються й до домашніх слуг з одмінами, яких вимагає характер праці.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Т. 1.— С. 141—146.

139. Перші програми Революційної української партії

Нарис програми Революційної Української Партії

(пропонований Київським Комітетом — Вільною Громадою Р.У.П. для 2-го партійного з'їзду).

Револуційна Українська Партия є частиною великої всесвітньої армії пролетарияту, і діяльність її полягає на засадах міжнародного соціалізму.

Характеристичною рисою сучасного суспільства є товарна продукція на підставі капіталістичних продукційних відносин, при яких супроти стоять дві класи з різко протилежними інтересами: се не велика числом буржуазія, якій належать засоби продукції і обороту, і пролетарият, працююча класа, що позбавлена засобів продукції і обороту, і мусить продавати свою робочу силу на ужиток капіталістови, витворюючи тим дохід посідаючих клас суспільства. <...>

Позаяк самодержавний уряд, що панує в Росії, є в самій істоті свій ворогом пролетарияту і стоїть на перешкоді вільному розвою суспільних сил всіх народів Росії, Револуційна Українська Партия ставить своєю найблизшою задачею цілковите знищення царату в спілці з револуційними партиями всіх народів російської держави; заміну його федеративною республікою з діленням держави відповідно історичній і національній ріжниці земель з повною автономією кожної області в внутрішніх справах на підставі демократичної конституції з забезпеченням прав кожної національності і залишенням права кожній складовій федеративній частині на повне державне відокремлення після бажання більшості її людности, висловленого голосуванням.

Для кращаго розвитку пролетарияту України і приготування його до боротьби виразник його класового руху Револуційна Українська Партия при існуючому капіталістичному устрою ставить для України сі вимоги:

Повна автономія України в внутрішніх справах є забезпеченням рівноправности населяючих її національностей і на підставі найширшої демократичної конституції з Народною Радою, яко законодавчими зборами і яко вищою заступничою політичною інституцією країни. <...>

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Т. 1.— С. 114, 116.

140. Матеріали II з'їзду Революційної української партії

На II з'їзді, який відбувся в Києві у грудні 1905 р., РУП заявила себе соціал-демократичною партією і прибрала нову назву: Українська Соціал-Демократична Робітничка Партія (УСДРП). На цьому з'їзді затверджено з незначними змінами проєкт програми, пропонуваній Центральним Комітетом на початку 1905.

Резолюція про назву партії

Вважаючи теперішню назву невідповідною соціал-демократичній програмі і тактиці партії, II черговий з'їзд партії ухвалює назву «Революційна Українська Партія» змінити назвою: «Українська соціал-демократична Робітничка Партія».

Резолюція про теоретичну програму партії

Виходячи з того, що пролетаріят цілого світу живе в однакових умовах капіталістичного суспільства, що погляди ортодоксальної соціал-демократії на сучасне буржуазне суспільство і на закони його еволюції однакові в усіх краях, приєднуючись тому до постанови інтернаціонального соціалістичного конгресу в Цюриху в 1893 р., котрий в своїй резолюції в справі програми тахітум соціалістичних партій висловив бажання, аби вони мали цю програму зформульовану в одних і тих же виразах.

II черговий з'їзд УСДРП, вважаючи теоретичну програму Германської соціал-демократії, вироблену на з'їзді в Ерфурті в 1891 році, за найкращий і повніший вислов теоретичних поглядів інтернаціональної революційної соціал-демократії,— приймає теоретичну частину *Ерфуртської програми*.

Резолюція по національному питанню

Вважаючи, що національний гніт — одна з прояв панування капіталізму в сучасному буржуазному суспільстві — веде до культурної, економічної і політичної відсталости пригнічених націй і тим шкодить розвитку класової самосвідомости і класової боротьби пролетаріату цих націй, що національний гніт, викликаючи серед усіх клас «пануючої» і «пригніченої» націй зріст націоналізму і солідарности клас, затемнює протилежності класових інтересів пролетаріату і буржуазії, що завдяки цьому всьому збільшується панування буржуазії над пролетаріатом,— з'їзд УСДРП оголошує: складаючи один з отрядів міжнародньої соціал-демократії, ворожої не тільки економічній експлоатації, але і *всякій експлоатації* і *всякому* пригніченню проти кого-б вони не направлялися, якнайенергійніше буде боротися проти національного гніту за рівні права всіх націй на вільне існування і вільний розвиток, твердо

обстоючи право націй на самоопреділення, на такі політичні інституції, котрі забезпечували б їм вільний культурний і громадський розвиток.

Резолюція про автономію України

Маючи на увазі, що процес економічної централізації являється лише однією стороною економічної еволюції, другою ж стороною її є економічна децентралізація, котра тягне за собою децентралізацію політичну, що форми політичні пристосовуються до індивідуальних, економічних, побутових, психологічних і культурних обставин її, що в інтересах демократії державного ладу потрібна децентралізація законодавства, адміністрації й судівництва, що в інтересах усунення, оскільки це можливо в капіталістичному суспільстві, національного гніту потрібно передання усіх тих справ, в котрих виявляється національний гніт, в руки представницького зібрання національно-територіальної одиниці. В інтересах розвитку класової боротьби і продукційних сил на Україні II черговий з'їзд УСДРП приймає в свою програму постулат Автономної України (Україну з'їзд визнає лише в межах етнографічних) з правом законодавчим в тих справах, котрі торкаються лише народу, мешкаючого на території України.

Про відношення до селянських рухів

Беручи на увагу, що звернені до захоплення приватних ґрунтів (маєтків) стихійні селянські рухи, які являються виразом дрібнобуржуазних інстинктів, намагаються повернути колію історії назад до панування дрібної власності і через те являються цілком реакційними; що як і здійснення отаких дрібнобуржуазних ідеалів, так і участь в боротьбі за те, щоб їх досягти, не поліпшуючи врешті-решт економічного стану, затуманює класову свідомість сільського пролетаріату і гальмує розвиток класової боротьби на селі, II черговий з'їзд УСДРП ухвалює:

1) не тільки не підтримувати таких селянських рухів, але всі сили ужити до того, щоб розвіяти ті ілюзії, які селяни покладають на ці рухи, і щоб переконати селян, що лиш організована і планомірна боротьба за соціалістичний лад є й для них, як і для робітників, єдиним виходом з теперішнього пригніченого становища;

2) всі сили ужити, щоб відтягти сільський пролетаріат від цих стихійних рухів і зорганізувати його до класової боротьби, керувати цією боротьбою, злити її з боротьбою міського пролетаріату, зробити її свідомою і вказати на необхідну конечну мету її — на скинення ярма капіталу і завоювання соціалістичного ладу.

Резолюція про відношення до буржуазної демократії взагалі і до української демократії зокрема

Приймаючи на увагу, що різні демократичні партії, прикриваючись загальнолюдськими і особливо, що до України, ще й загальнонаціональними інтересами, затуманюють класову свідомість пролетаріату, справді ж в своїй діяльності цілком керуються класовими інтересами буржуазії; що дякуючи своєму класовому становищу навіть в справі знищення абсолютизму, буржуазна демократія не являється до кінця демократичною (бо не ставить в своїх програмових вимогах демократичної республіки) і не революційною (бо не користується революційними методами боротьби за політичну волю), в чому особливо показала себе українська демократія, представлена двома партіями — Українською Демократичною і Українською Радикальною, — II-й черговий з'їзд УСДРП постановив:

1) якнайенергійніше розкривати класові підвалини як буржуазної демократії взагалі, так і української зокрема.

2) ніякі постійні спілки чи блоки з ними для УСДРП неможливі.

3) вважати можливим часом змови з ними під час окремих виступів, не відступаючи ні на крок від своєї програмової і організаційної незалежності.

Резолюція про економічну боротьбу і соціал-демократію

На увазі того, що соціал-демократія являється партією класової боротьби праці проти капіталу, що зріст експлоатації наемної праці в капіталістичному господарстві неминуче викликає пролетаріат на шлях економічної боротьби за кращі умови продажу робочої сили, що в процесі економічної боротьби робітничого класа, здобуваючи певні поліпшення свого матеріального існування, приходячи в конфлікт з власниками капіталу, енергійніше розвиває свідомість своїх класових інтересів і виробляє дух робітничої солідарності, що умовою успіху цієї форми класової боротьби пролетаріату являється існування відповідних економічних організацій робітничого класа, — II-й черговий з'їзд УСДРП визнає необхідним:

1) організувати професійні спілки, членами котрих можуть бути лише продавці робочої сили, 2) вступити членами партії до них, 3) провадити в спілках цих найінтенсивнішу агітацію принципів соціал-демократії і ідеї визнання професійними спілками УСДРП єдиним проводарем українського пролетаріату в його класовій боротьбі проти буржуазії там, де по составу пролетаріату і по розміру впливу української соціал-демократії на нього являється це можливим без шкоди для економічної боротьби пролетаріату.

Резолюція про тактику в проведенні аграрної програми

II-й черговий з'їзд УСДРП щодо здійснення аграрної програми ухвалив слідуєчу тактику: агітувати серед сільського й міського пролетаріату за те, аби пред'явити нашу аграрну програму для переведення в життя Установчому Зібранню.

Резолюція про національні організації пролетаріату

Спільні умови економічної експлоатації і політичного пригнічення пролетаріату всіх націй Росії всевладно висовують потребу для успішности класової боротьби всеросійського пролетаріату спільної програми і тактики робітничої класи цілої Росії, що можливо лише при з'єднанні всіх революційних соціал-демократичних партій і організацій в єдину СДРП Росії. На увазі ж того, що економічні умови, політико-юридичні обставини, класова структура, культура і мова не ідентичні в різних націях, лише ті організації робітничої класи, що виростають зі всієї суми конкретних обставин життя даного пролетаріату, можуть найкраще вияснити протилежність класових інтересів, розвивати класову самосвідомість в кожній нації, боротися з націоналістичними тенденціями, провадити і направляти класову боротьбу пролетаріату даної нації в спільній економічній і політичній боротьбі робітничої класи в цілому,—

II-й черговий з'їзд УСДРП, визнаючи принцип національних організацій пролетаріату, не обмежуючи територіяльними рамками, якнайенергійніше висловлюється за сполучення всіх соціал-демократичних партій і організацій в єдину державну соціал-демократичну робітничу партію Росії.

З'їзд доручає ЦК зробити всі заходи в цьому напрямку, обстоюючи на установчому з'їзді всіх соціал-демократичних партій і організацій слідуєчі пункти: 1) УСДРП вважається єдиним представником українського пролетаріату в партії, посилає своїх представників на з'їзд і в ЦК СД Росії; 2) УСДРП самостійна в своїй діяльності, має право улаштовання власних з'їздів, Комітетів, ЦК і місцевих видавництв; 3) вищою інстанцією для всіх організацій являється з'їзд СДРП Росії; 4) класовою боротьбою всього пролетаріату певної місцевости керує місцева організація, що складається з представників національних організацій (федеративні комітети).

Резолюція про співробітництво в буржуазній пресі

Вважаючи на те, що в своєму розвитку боротьба соціал-демократії з буржуазією неминує виливатися в головній своїй частині в форму боротьби з певними буржуазними партіями, що партійна буржуазна преса в боротьбі з соціал-демократією вживає всіляких засобів, аби знищити вплив с.-д. і її діячів на маси, і що

співробітництво в партійній буржуазній пресі літераторів С.-Д. ставить їх в ролю ворогів пролетаріяту, II-й черговий з'їзд УСДРП лічить неможливим співробітництво членів партії в партійній буржуазній пресі.

Додаток. Щодо участі в непартійній буржуазній пресі, то в кожному окремому випадку розв'язання справи віддається тій місцевій організації, в якій перебуває член партії, що хоче співробітничати в буржуазній пресі.

Услід за цією резолюцією було ухвалено «програму УСДРП», що повторювала достоту, за кількома незначними, чисто стилістичними змінами, відомий уже нам проект, написаний ще для старої РУП і видрукуваний свого часу в «Гаслі». Найбільших змін щодо форми, а не змісту зазнала «аграрна програма», де було змінено порядок пунктів і встановлено нову загальну вимогу, що партія вимагає «знищення усіх пережитків кріпацтва в аграрних відносинах».

За програмою партії йшла така

Резолюція про відношення до селянських спілок

Вважаючи на те, що сучасний революційний момент вимагає організації революційних сил на селі, II-й черговий з'їзд УСДРП вітає в лиці Всеросійської Селянської Спілки селянство в його заходах стати на шлях організованої революційної боротьби проти існуючого соціально-політичного ладу. На увазі ж того, що спілка єднає різні протилежні по своїм інтересам економічні групи, вона може існувати лише як часова організація в боротьбі за демократизацію державного ладу.

Соціально-політичне самоопреділення її приведе до розколу на складові частини, на пролетаріят і буржуазію, а тим самим і до приєднання цих частин до відповідних партій. Тому II-й черговий з'їзд УСДРП пропонує організованому сільському пролетаріяту, всім партійним організаціям і товариствам провадити енергійну агітацію за необхідність організації революційних сил села, нести в цю організацію селянства свої політичні і соціальні гасла і тим провести якнайскорше селянську спілку до соціально-політичного самоопреділення, до розмежування пролетаріяту й буржуазії.

Услід за цією резолюцією ішов, ухвалений з'їздом, *Устав Партії* такого змісту:

§ 1. Членом партії може бути всякий, хто визнає програму партії і бере активну участь в одній із партійних організацій.

§ 2. Вищою інституцією партій являється з'їзд. З'їзд регулярно скликається щороку ЦК по можливості за короткий час, коли цього вимагає більшість організацій. З'їзд вважається дійсним, коли на ньому більшість рішачих голосів.

§ 3. На з'їзді представництво мають всі стверджені за три мі-

сяці організації партії пропорціонально числу організованих членів — на кожні 100 душ один представник ЦК має два голоси. З дорадчим голосом запрошується ЦК поодинокі члени, всі неповноправні організації.

§ 4. З'їзд вибирає ЦК в кількості 5 осіб. ЦК має право кооптації і призначає людей на головні функції.

а) ЦК керує теоретично і практично всією партійною діяльністю на основі постанов з'їздів.

б) ЦК репрезентує партію в зносинах з іншими партіями і організаціями.

в) ЦК провадить партійне видавництво, відповідає за центральний орган в особі двох редакторів, вибраних з'їздом, котрі входять в ЦК в кількості 5 чоловік.

г) ЦК організовує з'їзди та конференції партії.

д) ЦК стверджує всі організації від з'їзду до з'їзду.

е) ЦК розподілює сили і засоби партії за згодою місцевих організацій.

ж) ЦК завідує центральною касою, центральним архивом.

з) ЦК провадить загально-партійні підприємства.

и) ЦК розбирає непорозуміння між частинами партій.

к) ЦК не має права виключати або переіменювати редакцію ЦО (Центрального Органу): се право має тільки З'їзд. Коли ж члена редакції заарештовано або по яким іншим причинам не може виконувати своїх обов'язків або не згоджується з програмою і тактикою партії, ЦК має право замінити його кооптированим.

§ 5. Місцеві організації, що провадять суцільну роботу партійну, являються відносно партії автономними і побудовані на демократичному принципі. Для них постанови ЦК обов'язкові. Місцеві організації стверджуються з'їздом, а між ними Ц. К-ом. Вони мають право видавати від свого імени літературу, заяви й резолюції ЦК друкуються і в місцевій періодичній пресі. Література, видана ЦК, розповсюджується організаціями. Кожна місцева організація регулярно щомісяця надсилає справоздання із своєї діяльності в ЦК, всі документи партійного характеру в центральний архив партії, дописи з місцевого життя і боротьби пролетаріату і діяльності організацій в редакцію центрального органу. Кожна місцева організація вносить в касу 25 % усіх своїх прибутків, а в організації поза межами України платять 50 %.

§ 6. ЦК видає ЦО і літературу від свого імени. Місцеві організації мають право від свого імени на власний кошт за оповіщенням ЦК видавати партійну літературу.

Останньою резолюцією з'їзду була *резолюція про краві* (обласні) *організації* такого змісту:

«На увазі інтенсивного зросту числа організацій УСДРП в провінції за останні часи і необхідности координування їхньої діяль-

ности і найбільшого використання партійних сил II-й черговий з'їзд УСДРП висловлюється за необхідність утворення краєвих організацій в партії, переведення ж цієї постанови з'їзд доручає Ц. К-ові на основі слідуєчих пунктів: 1) краєва організація автономна у відношенню до партійного центру, 2) краєва організація заснована на принципі пропорціонального представництва в Кр. К-т, 3) краєва організація децентралізована в своїх внутрішніх справах, 4) кр. ор. складається із всіх місцевих організацій даного краю, 5) краєва організація порядкує всією ідейною і практичною роботою даного краю на підставі директив ЦК, 6) кр. ор. вибирає із себе Краєвий К-т, який являється її виконуючим органом, 7) Кр. К-т складається із делегатів місцевих організацій на принципі пропорціонального представництва».

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Т. 1.— С. 153—159.

141. З програми Української народної партії

Українська Народня Партія єсть партія робітницької маси українського народу; єсть партія Українського мійського і сільського пролетаріата.

Усіх Українців, хто виробляє, продукує, хто жие з власної праці, усіх, кого визискують і кривдять: робітників фабрик і заводів сільських і мійських, робітників ремісників, робітників транспорту і торгівлі, робітників інтелігентних фахів, хліборобів наймитів і тих, хто робить на власнім ґрунті, але без наймової праці, усіх їх має об'єднати Українська Народня Партія для боротьби з пануючими, гноблєчими і визискуючими.

Українська Народня Партія визнає соціалістичний ідеал яко єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск, безправе, знищить сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі нерівности і панованні.

Цей ідеал такий: взагалі зняряддя виробу фабрики і заводи на землі, оселеній українським народом, мусять належати Українцям-робітникам, а земля (рилля) — Українцям-хліборобам.

1. Головні завдання Української Народної Партії — просвітити, освідомити Українців-робітників і хліборобів з боку розуміння їх національних і класових інтересів.

2. З'організувати освічений і свідомий своїх інтересів український пролетаріат у Всеукраїнський союз Українців-робітників.

3. З'організувати так само Українців-хліборобів у Всеукраїнський союз хліборобів Українців.

Необорна спільна сила з'єднаних українців-робітників і се-

ляч учинити захват політичної влади на Україні, знищить визиск, насилле, нерівність і утворить непідлеглу Україну-Республіку вільних працюючих людей.

Аби досягнути свої завдання, Українська Народня Партія лічить необхідним і доконечним: Українці-робітники мають свої організації економічного і політичного характеру, мають свої касси і свою програму діяльності. Так само і хлібороби.

Українським робітникам, членам великого 30 мільйонного народу, цілком не до речи виступати без своєї власної фізіономії в російських робітницьких організаціях і служити покірною масою для виконання приказів московських чи петербургських робітницьких організацій. Так само не до речи складати партію (с. 20), яка б була хвостом, причепою російських робітницьких партій.

Українські робітники складають свою незалежну робітницьку партію, яка в своїй діяльності не підлягає ніяким обмеженням і контролю, бо знають, що тільки свої власні організації, своя власна робітницька партія можуть оборонити інтереси українського пролетаріата; що тільки свої власні організації дадуть українському пролетаріату політичну і економічну силу, яка забезпечить його від утисків і визиску.

Робітники усіх культурних народів мають свої власні організації, свої окремі партії: Чехи свої, Німці свої, Французи свої, Поляки свої, Росіяни (Москалі) свої. І тепер українці-робітники мають свої організації.

Усі організації мішаного типу: Німецько-Чеські в Богемії, Чехо-Словацькі і Українсько-Польські в Галичині, Польсько-Німецькі в Познані, Румунсько-Українські в Буковині, Польсько-Літовсько-Жидівські в західній Росії розпалися, і на решті Українсько-Московські робітницькі організації почасти уже розпалися, почасти знаходяться в стані розпаду як переходна стадія робітницького руху, що стає більш свідомим і культурним.

Робітники різних народів, маючи деякі завдання і інтереси спільні, мають і свої окремі місцеві інтереси, окремі місцеві завдання: робітники різних народів живуть майже завше на різних територіях, живуть в різних політичних і економічних обставинах і дуже часто ідуть до загального робітницького ідеала, до соціалізму різними шляхами, по дорозі дуже часто стикаючись інтересами.

Через те народній досвід, мудрість і обачність змушують робітників кожного народу закладати свої власні організації, свої власні партії. Там же, де інтереси спільні, однакові, робітницькі партії двох народів дуже легко можуть чинити разом, спільно.

Свідомому робітнику-Українцю зовсім не секрет той факт, що робітники і селяне-поляки хочуть захватити політичну владу на своїй землі, Москалі на своїй, Літовці на своїй. Свідомий Українець-робітник знає, що ніхто не прийде, аби захватити політичну

владу на Україні,—віддати потім її до рук українського пролетаріата. Свідомий Українець-робітник знає, що визволене українського пролетаріата є справа самого українського пролетаріата і нікого більше.

Український пролетаріат мусить захватити політичну владу на Україні, аби забезпечити собі щасливу будучину.

Уже той факт, що в Росії Росіяне і Українці мають неоднакові права, змушує Українців-робітників закладати свої власні організації боротьби: Заборона української преси цілком до останніх часів. І тепер для української преси існують окремі суворі закони, яких нема для преси московської.

Заборона Української школи.

Заборона Української мови в судових і адміністративних інституціях.

Закони держави утворені і фінансова політика ведеться в інтересах руських (московськ.) губерній.

І так, становище українського народу, народу завойованого, зневоленого вимагає заснування українських робітничих і селянських організацій. <...>

До загалу українського народу

1. Незайманість особи і мешкання. Ніхто не може бути арештований як по суду.

2. Прогресивний безпосередний податок пропорціональний доходу. Скасоване податків посередніх (акцизи), а надто предметів першої необхідности (сіль тощо).

3. Знесене класів (сословій) і класових привилеїв, як перший ступень до повної економічної і політичної рівности.

4. Рівноправність жінок.

5. Знесене виключних законів щодо української промисловости і взагалі до укр. народу і знесене паспортної справи.

6. Відповідальність урядовців перед громадянами.

7. Урядовець не може бути призначений проти волі тих, кому служить.

8. Свобода українського друку, слова і просвіти, свобода національности, релігії, совісти, переконань. Свобода зборів, товариств, спілок, організацій.

9. Вибори до парламенту, до управ, взагалі до усіх виборних інституцій:

а) Вселюдне, рівне, безпосереднє виборче право з тайним голосуванем.

б) Виборчи округи в межах національних.

в) Од сел і од міст число депутатів пропорціонально числу людности.

г) Од кожної нації депутатів пропорціонально числу людности.

д) Суворі кари, установлені законом, за зловжиття і насилля, підкуп і мошенство при виборах чи з боку адміністрації, чи з боку певної партії громадян.

е) Виборчі комісії, що відають справу виборів на Україні із усіх партій порівну для безпеки справедливости виборів.

10. Автономність областей і країн, не зважаючи на обшар (які того схочуть), що одріжняються чи народністю, чи окремими умовами житя, аби не була гноблена нац. меншість чи нація слаба.

11. Знесене постійного війська на Україні, кожний громадянин мусить оберегати свій край од небезпеки. <...>

Самопризначенне української нації

Усі соціалістичні партії, не виключаючи і російської (§ 9), визнають самопризначенне націй, право кожної нації жити по власній волі і уподобі, ні у кого не питаючись,— самостійно, незалежно.

Самопризначенне українського народа есть ніщо інше, як право рівної його свободи з іншими вільними культурними народами світа. Деякі українські партії личуть своїм ідеалом перетворене Росії на федеративнім ґрунті.

Приклад федеративної держави ми бачимо зараз в Сполучених Штатах, Північної Америки і Швейцарії, але ці федерації примусові. В Америці федерація зроблена силою меча (1863 р.), так само як і Швейцарська федерація. В цих федераціях нема ані національного рівенства, ані рівенства штатів.

Ми визнаємо тілко добровільні федерації народів; се значить добровільні федерації уже свободних народів. Росія, Австрія, Германія і інші, де рядом з пануючими живуть десятки зневолених націй, мусять поперед розпастиись; федерації потім коли і зложаться, то зовсім не в межах сучасних держав, а в залежности од інтересів кожної нації. Могуть бути федерації українців і чехів, поляків і руських і т. д.

Треба пам'ятати: аби два чи більш народів жило в згоді та любови, треба:

1. Аби вони користали рівними правами.

2. Аби оден нарід другому не тілко не перешкоджав, а помагав досягати його цілі.

Коли сего нема, нема ніякої рації народам жити вкупі.

Таких ідеальних спілок зараз нема. Коли спілки і складались, то дужий нарід при нагоді підгортав слабшого.

Приклади: Річ Посполита-Українсько-Літовська-Польська. Унія Українсько-Московська 1654.

Автономний національний устрій в державі ще менш забезпечує національне рівенство. Автономний устрій Австро-Венгрії не оборонив слабі народи; могучі народи мають широку автономію;

венгри мають свій сейм, який розпоряджується доходами країни, культурою і просвітою, мають свою адміністрацію і суд, тілко не мають власного війська, хоч венгри і служать в Венгрії.

Кроати мають автономію далеко гіршу. 44 % доходів вони тілко беруть собі; адміністрація призначається із Будапешта.

Автономія Богемії, Тироля, Крайни ще менша.

Слабі народи Австрії, як українці, румуни, словінці, словаки і т. д., ніякої автономії не мають, а управляються бюрократичним способом чиновниками з пануючих націй. Австрійський уряд, даючи Галичині автономію, віддав українців в розпоряджене поляків (властиво аристократії польської).

Ясно, що для України Російської вигідніше сама вузька автономія, як теперешне безправе, як централізоване управління з Петербургу, коли податки з України повертаються на усе, тілко не на українців.

Ідучи до повної незалежности українського народа, до здобуття останнім права повного самопризначення, ми підпіраємо і автономні вимоги українських партій. Але аби автономія була не фіктивною, а дійсною треба:

Аби автономний український парламент, вибраний вселюдним рівним, прямим і тайним голосованнем, відав податкову справу, адміністрацію, суд і школу України, господство края; аби українець відбував службу на Україні.

Така автономія України дасть змогу українському пролетаріату швидче зрозуміти своє національне і класове становище, швидче просвітитись, з'організуватись, аби, скинувши ярмо національне, рішучо і безповоротно подужати капітал.

Аби позбутись бюрократичної централізації, яка єсть ворог свободи взагалі. Самостійна Республіка Україна будучини мусить бути спілкою вільних і самоуправних українських земель, що різняться умовами життя: такі — Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріже, Кубань, Чорноморіє, Поліссє, Галичина і т. д.

Будуємо і беремося за Самостійну Україну зовсім не для того, аби в їй панували капіталісти, хоч і українські. Весь час боротьби не забуваємо, що єдине соціалістичний ідеал може остаточно задовольнити український пролетаріат і взагалі працюючий український люд.

Самостійна Україна буде республікою вільних людей, свободних від гніту і експлуатації, республікою людей свободної праці.

Самостійна Україна: Зб. програм українських політичних партій початку ХХ століття.— Тернопіль, 1991.— С. 20—22, 33—34, 51—53.

142. Наші завдання (декларація Української селянської партії)

Виступаючи на поле громадської діяльності з метою сприяти духовному розвитку нашого пригніченого народу, «Запоріжжє» буде повсяк-час ширити народну просвіту, будити свідомість та допомагати нашому селянству легально та одверто організувати власну «Українську Селянську Партію» (У.С.П.).

Ми певні, що Українська Селянська Партія, зорганізувавши під прапором своїм українське селянство, незабаром стане єдиною дійсною виразницею стремлень, бажань та поривань усього українського народу, що складається переважно з селян-хліборобів.

Головним своїм завданням У.С.П. покладає будити національну і класову свідомість українського селянства та організувати його для боротьби за волю і щастя робочих мас з їх політичними та соціальними планами.

Спроби організації українського селянства робились і раніше: але проводирі селянства усю свою увагу до цього часу звертали на економічне питання, себ-то на боротьбу за землю, за добробут селянських мас, відкидаючи майже зовсім політичні завдання; себ-то боротьбу за права та вольности громадянськи. Історія боротьби інших народів і наше власне життя останніх часів розкрили нам хиби їх програми, навчили розуміти тактичні їх помилки.

Коли народові бракує політичної та національної волі, економічна боротьба економічними знаряддями неможлива; тоді лишається єдиний засіб — політично-національна боротьба.

Тепер же, коли в недалекій будучині уся боротьба (народа з урядом, а також різних націй і станів суспільства поміж себе) зведеться на боротьбу партій різних напрямків за вплив та перевагу у парламенті, Українська Селянська Партія, не дивлячись на усі перешкоди та перепони, що ставить реакційний російський уряд діяльності демократичних партій, сприяючи в той же час агітації прихильних його політиці правих партій, вважає, проте, необхідним вступити на виборах до Державної Думи, щоб стати в оборону прав та інтересів 30 міль. українського народу.

Темна зла реакція, що душить та переслідує усе, що коли-небудь засвідчило свою прихильність до соціалізму, перешкоджає нам оголосити теоретичну, вірцеву частину нашої програми (максимум), і через це ми подаємо у «Запоріжжі» тільки практичну частину програми (мінімум), що вироблена була на з'їзді Української Селянської Партії.

В справах політично-національних У.С.П. вимагає:

1) Автономії України в межах етнографічних. Щоб по всій Україні «від Кавказу до Сян» усюди, де лунає українська мова, усіма нашими справами порядкували наші виборні люде і сами вони

для нас закони писали, збираючись на Українську Раду — Сейм.

2) Загального, рівного, безпосереднього та таємного голосування. Народня Рада тільки тоді буде дійсною виразницею народної волі і дбатиме про добро народне, коли таємно і прямо до Сейму усі люди вибратимуть послів рівними та вільними голосами.

3) Шкільної реформи. Щоб усіх дітей по наших школах дурно добре учили на нашій мові. Коли наш нарід стане освіченим, він зможе краще боронити свої інтереси від панів і зуміє ліпше улаштувати своє життя.

4) Гарантій політичних свобод. Необхідно законом забезпечити громадянські права кожної людини: воля спілок, слова, збіроч, страйків, вірування, недоторканість особи та селитьби, щоб ні поліція, ні інші урядовці без суду ніколи не могли нехтувати їх.

5) Забезпечення права на вільний культурний розвій усіх народів.

В справах народньо-господарських (економічних) У.С.П. домагається:

1) Робітничого законодавства на основах наукового соціалізму, зменшення робочого часу, страхування робітників на кошт держави, охорона праці відповідно вимогам гігієни і т. ін.

2) Земельної реформи, що має бути проведена таким засобом:

а) усі землі — царські, удільні, монастирські, казенні — переходять зразу у власність українського народу;

б) землі великих приватних власників, за виключенням норми одного земельного участку, призначеного для дрібних власників, обертаються на національну власність українського народу;

в) землі дрібних приватних власників зостаються і надалі в їх володінню.

Увага. Дрібними власниками звемо усіх тих, хто має клопоть землі, не більший від певного нормального участку (максимум);

г) засіб переведення націоналізації землі, розмір нормального участку (максимум) мають установити виборні від усього українського народу. Без їх не можна поліпшати життя народного.

А щоб досягти їх, нам треба більше людей прихилити до цієї програми та прилучати до Української Селянської Партії.

Нас, селян хліборобів, велика сила і як ми з'єднаємось в одну партію, усі до одного гурту держатимемось та про одно дбатимемо, той закони заведемо ті що схочемо і ніяки пани тоді нас не переможуть.

Усі заходи уряду дати силу панам на виборах даремні. Навіть при цьому виборчому законі, що дає панам значні привілеї, перевага, проте, буде на боці дрібних власників.

Так, пильнуймо ж свого права і не даймо себе ошукати ріжним пройдисвітам.

Знайте ж, селяне, що серед панських партій немає людей, при-

хильних до нас, не сподівайтесь на їхню ласку, не вірте їх обіщанкам.

Пам'ятайте, що справа визволення робочих мас повинна бути здійснена нами самими у згоді з нашими братами робітниками.

Через це на виборах ми будемо вибирати послами тільки тих людей, яких запропонує нам наша Українська Селянська Партія.

*Наші завдання: Декларація
Української Селянської Партії — Запоріжжє.— № 1.— 23
лютого 1906 р.*

143. Політико-національна декларація українських поступовців

Наши требования

<...> Разрешенье украинскаго вопроса мы не выделяем из более общаго вопроса о переустройстве государства на началах равноправія народностей и областей и национально-территориальной автономіи, считая разрешеніе этого вопроса составною, интегральною частью въ проблеме обращенія Россіи въ правомерное и благоустроенное государство. Не признавая подразделенія народностей на «зрелыя» и «незрелыя», а національные вопросы,— на настоятельные и ненастоятельные, долженствующие обостриться прежде, чем приступятъ к ихъ разрешенію, мы считаемъ ближайшею задачею парламента Россіи, въ связи съ обеспеченіемъ личныхъ правъ гражданина и организациею мѣстнаго самоуправленія на широкихъ демократическихъ началахъ,— установленіе общеимперскими законами общихъ принциповъ обезпеченія національнаго самоопределенія и национально-территориальнаго и областного самоуправления. Мы считаемъ это необходимымъ и потому, что вопросы, выдвинутые на первую очередь, для своего успешнаго разрешенія, требуютъ выясненія этихъ принциповъ и установленія общихъ основаній ихъ разрешенія и, такимъ образомъ, выдвигаютъ ихъ на очередь вследъ за собою: такъ, напримеръ, разрешеніе аграрнаго вопроса близко затрагиваетъ вопросы областного самоуправления, вопросъ о національномъ равноправіи тесно связанъ съ обезпеченіемъ національнаго самоопределенія и нестесняемаго національнаго развитія, организациа мѣстнаго самоуправления — съ самоуправленіемъ областнымъ и национально-территориальнымъ. Считаемъ неотложнымъ также и потому, что отодвиганіе на задній, далекій планъ разрешенія національнаго вопроса не можетъ не вызвать среди угнетенныхъ народностей Россіи, составляющихъ большин-

ство ея населенія, беспокойства и недовольства, грозящихъ нарушить тесное единеніе областей и народностей въ борьбе съ общимъ врагомъ и напряженіе ихъ энергіи въ творческой работѣ надъ созданіемъ новаго политическаго, экономическаго и общественнаго строя.

Какъ во всемъ этомъ творческомъ процессе, такъ и въ устройствѣ національныхъ и областныхъ отношеній, мы считаемъ нужнымъ исходить изъ современнаго положенія вещей, изъ реальныхъ потребностей населенія, а не изъ историческихъ актовъ и справокъ. Необходимо смотреть не назадъ, а впередъ, не учитывать старые счета, а закладывать основанія будущаго сосуществованія и развитія. Национальный вопросъ долженъ решаться не на основаніи археографическихъ источниковъ, принциповъ давности, или искусственно созданныхъ условій преобладанія, а на реальныхъ фактахъ настоящаго и въ духе истиннаго демократизма, въ интересахъ народныхъ массъ, населяющихъ области и территоріи, и не только ихъ большинства, но и меньшинства, которое должно быть охранено отъ централизма, какъ провинціального, такъ точно и общегосударственнаго. Поэтому и въ разрешеніи украинскаго вопроса мы будемъ исходить не изъ «историческихъ правъ», какимъ является актъ добровольнаго присоединенія Украины къ Россіи, создавшій отношенія личной уніи между ними въ однихъ сторонахъ политической жизни и отношенія федеративныя въ другихъ, и насильственно отмененный русскимъ правительствомъ вопреки ясно выраженнымъ желаніямъ и протестамъ украинскаго народа, не переставшаго, до полнаго подавленія политической жизни, требовать возстановленія этихъ «статей Богдана Хмельницкаго» какъ конституціонной хартіи Украины. Мы исходимъ прежде всего изъ того факта, что украинскій народъ, около 5/6 котораго (въ числѣ свыше 25 милліоновъ), занимаетъ въ Россіи сплошную территорію съ ясно выраженными этнографическими границами,— по своимъ психофизическимъ свойствамъ, по исторически сложившимся особенностямъ своего частнаго и общественнаго быта, по складу экономическихъ отношеній, по культурнымъ и общественнымъ традиціямъ, представляетъ вполне определенную этнографическую и національную особь, которая въ новомъ строе демократизованной, на началахъ равенства и нестесненности перестроенной Россіи, должна найти благопріятныя условія для всего культурнаго и общественнаго развитія и національнаго самоопределенія, а широкое самоуправленіе ея этнографической территоріи должно обезпечить успешное развитіе экономическихъ силъ населенія и обратить ихъ на его пользу, на удовлетвореніе его культурныхъ и экономическихъ нуждъ, устранивъ эксплуатацію для целей чуждыхъ его культурной и экономической жизни.

Верные заветамъ украинскаго освободительнаго движенія, вы-

двинувшаго федеративный принципъ, какъ основаніе будущаго устроенія отношеній политическихъ и национальныхъ, и неизменно проводившаго его, начиная съ т. н. кирилло-мефодіевскаго братства, мы признаемъ федеративныя формы наиболее совершеннымъ способомъ сочетанія государственнаго союза съ интересами свободного и нестесненнаго развитія національной і общественной жизни, но въ настоящемъ настаиваемъ на осуществленіи принципа национально-территориальной автономіи, какъ одного изъ основаній новаго государственнаго устройства. Сообразно этому территорія с преобладающимъ украинскимъ населеніемъ должна быть выделена изъ нынешнихъ административныхъ подразделеній и наряду съ преобразованиемъ органовъ местнаго самоуправленія на широкихъ демократическихъ началахъ должна получить общіе органы областного законодательства и самоуправления, руководимые народнымъ представительствомъ в виде украинскаго сейма, избираемаго всеобщимъ равнымъ, прямымъ и тайнымъ голосованіемъ. Такъ какъ установленіе границъ возможно точно совпадающихъ с національнымъ составомъ населенія, должно потребовать некотораго времени, то общеимперскій законъ, реформирующій организацію местнаго самоуправления, чтобы не тормозить деталями решенія этого вопроса, можетъ ограничиться принципиальнымъ постановленіемъ объ измененіи границъ существующихъ административныхъ подразделеній сообразно этнографическому составу населенія (а внутри этнографической территоріи сообразно экономическимъ условіямъ и удобствамъ сообщенія) и срокъ, когда должно войти въ силу новое административное деленіе.

Организація областного украинскаго сейма и связанныхъ съ нимъ органовъ управленія и контроля съ широкими полномочіями въ местномъ законодательстве, в распоряженіи местными финансами и областнымъ земельнымъ фондомъ, в местномъ управленіи, в организаціи просвещенія и духовныхъ дель, общественной безопасности и средствъ экономическаго развитія, — по аналогіи другихъ наиболее крупныхъ автономныхъ организацій Россіи, должна последовать одновременно съ ними, и по аналогіи съ ними должны быть определены пределы полномочій областного сейма и его органовъ, съ одной стороны, и центральнаго парламента и общеимперскихъ министерствъ — съ другой. Предоставивъ центральнымъ органамъ нормированіе общихъ основаній государственнаго и общественнаго строя, распоряженіе средствами, необходимыми для содержанія органовъ центральнаго и общеимперскаго провинціального управленія (а также и въ техъ отрасляхъ, которые въ интересахъ государственнаго союза и лучшей своей организаціи останутся въ веденіи общеимперскихъ министерствъ), равно какъ и управленіе в этихъ сферахъ — общеимперская конституція должна оставить органамъ местнымъ широкую область устройства и нормиро-

ванія местныхъ отношеній, съ правомъ законодательной и всякой иной инициативы по отношенію к органамъ центральнымъ, обеспечить такой порядокъ, при которомъ экономическія средства края, за исключеніемъ справедливаго участія въ общегосударственныхъ издержкахъ, обращались бы на удовлетвореніе потребностей местной культурной и экономической жизни, и освободить теченіе и развитіе местной жизни отъ давленія централизма.

Спеціальными законами должна быть устранена всякая централизація и въ области церковнаго управленія, а также искусственная перетасовка этнографическихъ элементовъ въ арміи, и созданы такія условія, чтобы отбываніе военной службы происходило какъ можно ближе к родине или къ местопребыванію солдатъ, а не въ далекихъ краяхъ, въ совершенно чуждыхъ климатическихъ и бытовыхъ условіяхъ.

Съ другой стороны, спеціальными общеимперскими законами должны быть установлены права, которыми пользуются языки и наречія государственныя въ учрежденіяхъ, находящихся въ веденіи общеимперскихъ министерствъ, а также обезпечены права національностей, находящихся на известной территоріи въ меньшинствѣ, по отношенію къ учрежденіямъ общимъ и местнымъ, и указаны нормы, гарантирующія имъ возможность нестесняемаго существованія и осуществленія своихъ національных и культурныхъ запросовъ. Въ первую очередь въ разрешеніи этого вопроса должно быть постановлено введеніе народныхъ языковъ, въ томъ числѣ и украинскаго среди украинскаго населенія, въ народную школу, какъ языка преподаванія, а въ школу среднюю и высшую украинскихъ дисциплинъ, какъ предметовъ преподаванія, принятіе меръ къ тому, чтобы не было недостатка въ учителяхъ народныхъ школъ, которые могли бы вести преподаваніе на украинскомъ языкѣ, а въ различныхъ учрежденіяхъ украинской территоріи — чиновниковъ, владеющихъ этимъ языкомъ для сношенія на немъ съ местнымъ населеніемъ; признаніе всехъ правъ украинскаго языка, съ сохраненіемъ за русскимъ значенія языка общегосударственнаго и, скорѣйшее проведеніе его, по мере устраненія чисто-техническихъ трудностей, въ практику органовъ местного управленія и всякаго рода учрежденій, остающихся в веденіи органовъ центрального правительства; наконецъ, устраненіе всякихъ ограниченій, стесняющихъ пользованіе своимъ роднымъ языкомъ во всехъ сферахъ культурной и общественной жизни.

Высказывая эти наши требованія, мы питаемъ твердую уверенность, что скорѣйшее осуществленіе ихъ дастъ украинскимъ областямъ России возможность возстановить правильное развитіе своей жизни, подавленное централистическою политикою стараго режима, и подняться изъ культурнаго, общественнаго и экономическаго упадка, къ которому оне были приведены системою преследованій

національної и общественной жизни и всех проявленій ихъ національныхъ особенностей. Въ старомъ порядкѣ украинскія земли служили крупнымъ источникомъ государственнаго бюджета, а сами были обречены на полное захуданіе, не получая взаменъ самыхъ элементарныхъ средствъ къ подъему экономическаго благосостоянія населенія, охраненію народнаго здоровья, распространенію просвещенія и культурнаго подъема населенія; нашъ народъ, организовавшій некогда изъ своихъ убогихъ средствъ систему школъ и покрывшій свою территорію ихъ сетью уничтоженной, но не замененной ничемъ лучшимъ во время бюрократическаго режима, народ, послужившій некогда проводникомъ культуры и просвещенія для государственной народности,— безконечно отсталъ затемъ отъ нея благодаря попеченіямъ того же режима, осудившаго его на беспросветную тьму; население, поражавшее своимъ общественнымъ и гражданскимъ развитіемъ, культурностью, богатыми задатками въ различныхъ областяхъ творчества, приведено было въ состояніе полнаго застоя, ослабленія всякихъ общественныхъ и культурныхъ инстинктовъ. Обеспечение въ новомъ строе Россіи нестесненнаго экономическаго и культурнаго движенія всесторонняго національнаго развитія при широкой автономіи и самоуправленіи въ духе полной демократизаціи дастъ Украине возможность выйти изъ этого тяжелаго состоянія и, изгладивъ горкія воспоминанія о бедствіяхъ причиняемыхъ старою системою, свяжетъ украинскій народъ и украинскія земли въ крепкій союзъ с другими народностями и областями Россіи и послужитъ залогомъ его прочности, невозможной безъ удовлетворенія стремленія народностей и областей къ свободному и успешному развитію своей местной жизни.

В интересахъ всего союза и его составныхъ частей, въ интересахъ успешнаго разрешенія великихъ задачъ, поставленныхъ освободительнымъ движеніемъ Россіи, и дружной работы ея областей и народовъ въ ихъ осуществленіи, эта національная областная программа, которую мы поставили здесь, какъ постулатъ украинства, въ неразрывной связи съ перестройкой всей Россіи на началахъ національной равноправности и областной автономіи, должна быть осуществлена — и осуществлена безотлагательно.

Проф. М. Грушевскій
*Наши требования // Укр.
вестн.— 1906.— № 5.— 18 юн-
ня.— С. 267—273.*

144. Из огляду про партії, які примикали до Російської соціал-демократичної партії, складеного Департаментом поліції, про роль і місце М. П. Драгоманова в національному русі

Украинство имеет две родины: Малороссию и австрийскую Галицию. Возникши в России в конце 18-го века под влиянием литературного романтизма, украинство первоначально было чуждо политических стремлений и политическая окраска впервые была придана ему декабристским движением. Возникшие в Малороссии в связи с этим движением тайные общества ставили своей задачей обратить Россию в федеративное государство, причем одной из частей последнего должна была быть автономная Украина. Идейным преемником этих обществ явилось основанное Костомаровым в 1846 году Кирилло-Мефодиевское общество, вскоре закрытое правительством ввиду явно выразившегося его революционного направления.

С воцарением императора Александра II украинство вновь проявило свое существование в виде издания книг и журналов, но затем, во второй половине 70-х годов, когда явно обозначилась усиленная политическо-украинофильская деятельность известного Драгоманова, заключающаяся в стремлении к политическому обособлению Малороссии, правительством был принят ряд решительных мер и Драгоманов бежал за границу. Прибыв в Галицию, Драгоманов нашел там две партии: Старо-русскую, считающую до сих пор в культурно-национальном отношении русских галичан частью единого русского народа, и Народную, имевшую украинофильской характер. Найдя, что «староруссы» — царские слуги, а Народная партия слишком отсталая, Драгоманов основал в Галиции третью партию — Радикальную, в которую перешла часть Народной партии. После смерти Драгоманова (1895 г.) основанная им Радикальная партия в 1900 г. получила название Украинской национально-демократической партии и, усилившись численно путем слияния с ней остальных народовцев, стала наиболее выделяться по своим политическим и социальным стремлениям. <...>¹

Заведующий особым отделом
полковник Климович
Начальник отделения Курочкин.

Архіви України.— 1991.— № 4.

¹ Пропущено текст з характеристикою таких партій: Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, Військово-революційної організації Варшавського військового округу, Бунду, Литовської соціал-демократичної партії, Українського соціал-демократичного союзу, соціал-демократії Латиського краю.

145. Заява Української партії соціалістів-революціонерів

Товариші!

Недавно ми були свідками одного з найбільш величних і прекрасних явищ в історії революції народів. Під ярмом кривавого царату віками стогнали народи, схилившись над тяжкою працею, не маючи змоги дати одсіч лютим катам.

Та нараз перед нашими очима, почувши в собі силу, той споконвічний раб розправив свій стан, гордо підняв догори голову і з усмішкою на устах та з окликом «Свобода!» завзято кинувся в бій з тиранами, котрі так довго тримали його в темноті, у злиднях та безправстві.

У кожного з нас ще стоять перед очима образи буйного розмаху сили народу, розбиваючого кайдани. Кожен ще чує в собі відгомін побідних звуків марсельези...

Ми оглядаємося на минуле і застигаємо в здивованню перед величним явищем, до появи якого в великій мірі спричинився і наш український народ.

Та боротьба ще тільки розпочата, мусимо і далі збройною силою здобувати належні працюючому людові права.

Життя не чекає... Незадоволення в масах росте, горючий матеріал призбирується, поволі підготовляється новий вибух. Під спокійним зверхнім виглядом суспільности, під тією кригою, що мов би сковує на якийсь час життєву енергію громадянства, відбуваються процеси, непомітні для звичайного ока...

Оця міжреволюційна тиша дуже важна, бо ж від неї залежить характер і сила слідуючого вибуху повстання. Отже ж не час спокійно сидіти, користаймо з цього спокою, який віщує велику бурю...

До всіх тих, у кого ще не виснажила революція, а з нею і реакція, соків з душі і мізку, звертаємося з окликом тісніше стати в ряди борців проти урядової самоволі, економічного визиску та політичного і національного безправ'я українського народу...

Тай зараз не все спочиває. Багато наших організацій і товаришів, не покладаючи рук, і далі провадять без перерви соціалістично-революційну пропаганду та організацію між народом, бракує лише ще одноцільної, міцної організації...

*Хай живе соціалізм!
До бою за «землю і волю»!*

*Свобода всім народам!
Для нас — вільна Україна!*

серпень 1911 р.

Головна Рада УПСР

*Українська суспільно-політична
думка в 20 столітті: Документи
і матеріали.— Мюнхен, 1983.—
Т. 1.— С. 165—167.*

146. Документи «Союзу визволення України»

Наша платформа

Українські землі по обидва боки австро-російського кордону є не тільки одним з головних теренів сучасної європейської війни, а також одною з причин і предметом війни.

Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головно о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український Піємонт в Австрії буде знищений, чи українське жите розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть zostаватися німими свідками теперішніх подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність.

Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між західною Європою і Московщиною повстала самостійна українська держава. Потрібне се для осягнення і утревалення європейської рівноваги, є се в інтересі народів австро-угорської держави, а передовсім в інтересі німецького народу в обох цісарствах, а для українського народу було б се здійсненнем вікових його мрій і зусиль.

В зрозумінню сеї історичної конечности російські Українці покликали до життя центральну загально-національну організацію, яка взяла на себе репрезентацію під теперішню хвилю національно-політичних і соціально-економічних інтересів українського народу в Росії. Організацією сею є Союз визволення України.

В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійности українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлінь в даний момент звязують з розбиттем Росії у війні.

Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України.

Формою правління самостійної української держави має бути конституційна монархія з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однопалатною системою законодавства, горожанськими, язиковими і релігійними свободами для всіх національностей і віроісповідань, з самостійною українською церквою.

На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українсько-російської території буде Союз обстоювати за створеннем з

усіх земель, заселеним українським народом в Австрії, осібно автономного краю.

Одночасно зі збудованням самостійної української держави має бути переведена радикальна аграрна реформа на користь селянства. Є се основний економічний постулат Союзу визволення України.

Практичною своєю задачею ставить Союз визволення України:

1. Організацію українських суспільних сил для переведення в жите постулатів Союзу.

2. Переведенне національної громадсько-політичної організації українсько-російських земель, оскільки вони будуть окуповані у війні з Росією.

3. Приготовленне скликання українського національного конгресу, який би заняв становище про форму правно-державної організації відібраних від Росії внаслідок війни, чи на основі рішення міжнародної конференції українських земель про внутрішній політичний устрій, аграрну справу і пр.

4. Виступи в обороні інтересів українського народу і його національно-державних змагань перед правительствами воюючих держав і перед міжнародними конференціями.

5. Популяризацію української справи в Європі через видавництво публікацій, кореспонденцій і пр.

Союз визволення України в своїй діяльності стоїть в контакті з австрійськими Українцями.

Вірячи в остаточну перемогу австро-угорської і німецької армій в розбитте Росії, вірять Українці і в те, що на руїнах російської імперії, сеї тюрми народів, встане.

Вільна Самостійна Україна

До українського народу в Росії!

Люті часи настали для нас! Щойно десять років минуло від японської війни, а вже маємо нову! Замало стало цареві грошей і крові власних підданих. Цілий світ захотів він загарбати під своє ярмо! А передусім австрійську Галичину, де живе більш як 4 мільони таких самих Українців, що й ми. Кровю хотів він заляти сей край.— Вкрити його тюрмами і шибеницями. Щоб і наших братів з закордону закувати в московські кайдани.

Тому на Росію лише паде вина за сю війну.

Коли тисячі наших людей ляжуть трупом — знайте, *що се є вина Росії!*

Коли голод і холера завитають до нас — *се є вина Росії!*

Коли старцями і каліками вкривється Україна — *се є також вина Росії!*

На наше щасте військо австрійсько-німецьке є дужчим від цар-

ського. *Вже тікають перед ним царські генерали!* Вже Австрійці вступають на Україну. Наш слухний час настає!

Довго знущалися над нами царські посіпаки! Довго гралися нашою кровю і свободою! Пора порахувати ся з ними за нашу кривду і кров!

Не лякаймо ся австрійського війська! Бо є в нім сотки тисяч галицьких Українців — наших братів. Бо з ними ідуть українські «Січові Стрільці». Се військо pomoже нам вигнати з нашої землі всіх царських чиновників і урядників, що сараною вкрили наш край! Поможє розвалити ту прокляту тюрму народів, що зветься імперією царя. Поможє нам стати панами на власній землі. Принесе нам *свободу і землю!*

Воно принесе нам *землю*, бо всі землі каззонні, удільні та великих панів-підніжків царя — перейдуть *на вічну власть селянам* — в усіх краях, занятих Австрією.

Воно принесе нам *свободу*, бо замість російських шибинець і тюрм дістане робочий люд і цілий нарід *свободу особи, майна, союзів, зборів, слова і загальне виборче право*, рівне як для мужика, так і для пана.

Воно принесе нам *свободу*, бо кожда *віра є вільною* в Австрії! Нікого не силуватимуть кидати свою віру, а приставати до иншої. Православні лишаться православними, католики — католиками, жида — жидами. Кождий молитиметься і віруватиме так, як схоче, як вірували його діди.

Воно принесе нам *свободу*, бо *кождий нарід вільний* в Австрії! Кождому вільно там говорити, читати і вчитися на своїй *рідній мові*. Ні в школі, ані в суді, ані ніде ніхто не силуватиме нас Українців говорити по німецьки або по польськи. Бо Австрія шанує права кождого з своїх народів!

Бо вільним і незалежним краєм стане Україна в злуці з Австрією!

Тому памятайте люде! Не лякатися, а витати нам треба Австрію! Скиньмо же раз з себе кляте московське ярмо! Як сього не зробимо тепер, то вже ніколи. Не скорше, як згине Росія, зійде сонце свободи на нашій землі! Не скорше, як буде побита Росія, *встане вільна Україна*.

Надходить час помсти. Помстимося за все!

За сльози жінок і дітей наших!

За кров замучених в каторзі і на шибеницях братів наших!

За збезчещений край наш, за його кайдани!

Або добути або дома не бути!

«Союз визволення України»

До громадської думки Європи!

Безпримірна визиваюча політика Росії спроводила на цілий світ катастрофу, рівної якій історія майже не знає. Ми Українці, сини великого народу, поділеного між Австро-Угорщиною і Росією, і нечувано гнобеного царизмом, ми свідомі, про що розходиться в сій війні. Зовсім не про якусь гегемонію «германства» чи «славянства». Війну веде культура з варварством. Війну ведеться тому, щоб остаточно зламати силу ідеї всемосковства, що принесла нечислимі шкоди цілій Європі та загрозила її добробут і культуру.

Використовуючи з злою волею політичну сліпоту славянських народів, зробила Росія ідею, знану під фальшивим назвищем «панславізму», знярядем своїх агресивних плянів. Ся ідея розторошила вже Україну як самостійну державу, розбила Польщу, ослабила Туреччину, а в останніх роках кинула свої сіти навіть на Австро-Угорщину. Брамою, через яку мав увійти тріумфуючий панмосковізм до Австро-Угорщини, щоб її розторошити, мала бути Галичина. Наш нарід, розділений між дві держави, мав служити Росії до того, щоб уможливити царизмови опанованне Дарданелів та Константинополя, куди дорога провадить по рецепті російських дипломатів через Відень.

В тій цілі Росія вже від літ провадить свою роботу між нашим народом в Галичині. Рахунок був ясний: коли нарід, що в Росії є брутально поневолений, в Галичині буде прихильний Росії, тоді буде незвичайно улєкшена задача, заткнути царський прапор на Карпатах. Зате, коли б 30 мільонів Українців в цараті під впливом своїх галицьких братів прийшли до властивої оцінки своїх національних і політичних інтересів, тоді збанкрутували би всі експанзивні пляни Росії.

Без відділення українських провінцій Росії був би й найбільший погром тої держави в теперішній війні лише слабом ударом, з якого царизм в кількох літах вилічився б, щоби дальше провадити свою давню ролю бурителя європейського мира. Лише свободна Україна, звязана з тридержавним союзом, могла би через свою далеку територію від Карпат аж до Дону і Чорного моря творити забороло для Європи проти Росії, яке раз на все зробило б нешкідливою експанзію царизму та увільнило б славянський світ від згубного впливу панмосковізму.

В повній свідомости своєї історичної місії, боронити свою стару культуру перед азійським варварством Москалів, завжди була Україна ворогом Росії, причім вона в своїх визвольних змаганнях шукала помочі Заходу, а особливо Німеччини. Гетьмани Богдан Хмельницький, Виговський, Дорошенко, Мазепа та Орлик зверталися до Німців та Шведів. Навіть за Катерини II шукала українська шляхта на пруськім дворі помочі проти «московської тира-

нії». Шевченківські демонстрації в Києві сього року, під час яких лунали оклики: «Нехай живе Австрія! Геть з Росією!» — свідчать, що українська політична думка знову йде дорогою старих історичних традицій.

Ми — українці з Росії, що злучилися в «Союз визволення України» — уживемо всіх наших сил для остаточного обрахунку з Росією. В сих важних часах, в котрих наша нація по обох боках кордону готується до остаточної боротьби з нашим смертельним ворогом, звертаємося з сим покликом до цілого цивілізованого світа! Нехай світ pomoже нашій слухній справі! Ми звертаємося з тим глибоким переконанням, що українська справа є рівночасно справою європейської демократії. Європа доти не прийде до сили, доки не буде вільна від грози інвазії царизму, доки не буде певна своїх культурних надбань, доки на широких степах України не повстане *забороло проти Росії!*

Великі жертви, які наш нарід приніс в своїй боротьбі з Росією в протягу соток літ, дають нам моральне право жадати уваги та зрозуміння цивілізованого світу для нашої справи, для *незалежності України!*

Щоби в часах — коли на побоевищах, що на них проливають свою кров тисячі Українців, рішається судьба народів Європи, не зісталося чужим для Європи, повне зрозуміне нашої справи, звертаємося з отсим покликом до громадської думки всіх народів, яких політичні інтереси в тій хвилі спільні з інтересами свободи і цивілізації.

25 серпня 1914 р.

За «Союз визволення України»
Д. Донцов, В. Дорошенко,
М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Залізник,
А. Жук.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Т. 1.— С. 211—220.

147. Маніфест Головної Української Ради

Український Народе!

Надходить важна історична хвиля. Важиться доля держав і народів. Нічого не вдіяли всі зусилля дипломатії, щоб удержати в Європі мир. Буря війни суне на Европу і ніщо її не спинить.

Суне отся буря передовсім на держави, в склад яких входить український нарід. Український нарід належить до тих народів, на якій війна і її наслідки наляжуть найбільше.

В таку хвилю нарід, що хоче жити, мусить мати одну думку і одну волю і ту свою волю перемінити в діло, яке заважило би в історії держав і народів.

І тому в сій хвилі представники українського народу в Галичині всіх політичних напрямів, які лучить один національний ідеал, зібратися в *Головну Українську Раду*, яка має бути висловом одної думки і одного діла, яке жде його в теперішній хвилі.

Ми не є прихильники війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннішим добром людськості. Але бувають в історії держав і народів хвилі, коли війна являється неминуча. І коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоби кров батьків принесла добро дітям.

Дорога, яка веде до сього, ясна.

Війни хоче царь російський, самодержавний володар імперії, яка є історичним ворогом України. Царі російські зломали Переяславський договір, яким вони обов'язалися були шанувати самостійність України, і поневолили вільну Україну. Царська імперія протягом трьох століть веде політику, яка має за ціль відобрати поневоленій Україні національну душу і зробити український нарід частю російського народу. Царський указ відобрав українському народови його найсвятійше право, право рідної мови. В царській Росії нинішнього дня найбільше поневолений — український нарід.

І коли Росія хоче війни, то говорить з неї та ненаситність, яка червоною ниткою тягнеться чере усю історію сеї імперії, що з московського князівства, загарбуючи все нові землі, поневолюючи народи, розрослася в кольос, який від ряду літ загрожує загально-європейському мирови і загально-людському поступови, культурі і життю народів.

Та ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю. Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український нарід стогне поневолений під його панованнем, що існує часть української землі, де український нарід не є винятний з-під права, де він може жити своїм національним життем.

Ідучи війною на австро-угорську монархію, Росія грозить загином також українському національному життю, яке найшло охорону в конституційнім ладі австрійської держави. Побіда Росії мала би принести українському народови австро-угорської монархії те саме ярмо, в яким стогне 30 мільонів українського народу в російській імперії.

І тому наша дорога ясна.

Вже під час попереднього австрійсько-російського напруження

з'їзд найвизначніших діячів усіх українських партій Галичини який відбувся у Львові 7 грудня 1912 р., заявив, що з огляду на добро і будучність українського народу на випадок оружного конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією ціла українська суспільність одно-згідно і рішучо стане по стороні Австро-Угорщини, проти російської імперії, як найбільшого ворога України.

Так і теперішня хвиля кличе український нарід стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя знайшло свободу розвитку.

Дотеперішня пасивність австро-угорської політики супроти за-тій російського царизму була все визискувана на шкоду інтересів австро-угорської монархії і її народів, а передовсім на шкоду самостійного національного розвитку нашого народу. І тому тепер нашим святим обовязком є покласти всі свої сили на жертвеннику боротьби за будучність рідної країни.

Побіда австро-угорської монархії буде нашою побідою. І чим більше буде поразенне Росії, тим швидше вибе година визволення України.

Український Народе!

Тільки той нарід має права, що вміє їх здобути. Тільки той нарід має історію, що вміє її творити рішучими ділами.

Головна Українська Рада кличе Тебе до діла, яким ти здобу-деш нові права, утвориш новий період в своїй історії, займеш на-лежне місце в ряді народів Європи.

Нехай же сей поклик знайде відгомін в кождім українськім серці! Нехай збудить в нашім народі давнє козацьке завзяте! Не-хай вся наша суспільність буде не тільки видцем, але як найдіяль-нішим учасником грядучих подій! Нехай віддасть всі свої матері-яльні і моральні сили на те, щоб історичний ворог України був розбитий!

До бою — за здійсненне ідеалу, який в теперішню хвилю з'ед-нує ціле українське громадянство!

Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!
Львів, 3 сепня 1914.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— С. 211—220.

148. Из документов Русского народного союза имени Михаила Архангела

Из программы:

1. Возникший Русский Народный Союз призывает на себя покровительство Архистратига Михаила Архангела, как представителя грозных небесных сил, низвергнувшего в бездну, по велению Царя Царей первого во вселенной крамольника, восставшего против Божеского Единодержавия.

Возникший Союз отдает себя под его покровительство и в память того, что родоначальник Царствующей династии Романовых Царь Московский и Всея Руси, избранный на Царство в годину лихолетья и выведший Россию на путь могущества и славы, носил также им. Св. Михаила.

Союз отдает себя под духовную защиту Архистратига Михаила Архангела еще и потому, что покровителем первого стольного города Русской земли Киева был и остается Михаил Архангел. <...>

7. Из понятий о том, что после 17 октября 1905 года «никакой закон» не может воспринять силу без одобрения его Государственной Думой преступно приходит к обратному заключению, что «все одобряемое Государственной Думой должно воспринять силу закона», так как тогда, в случае инородческого и крамольного засилья в самой Думе, Дума могла бы отодвинуть интересы коренного Русского населения на задний план и тем способствовать разложению Государства Российского.

8. Русскому Народу, как основной единице, сгруппировавшей около себя покоренных русским оружием и добровольно присоединившихся под защиту его разных инородцев, принадлежит по праву первенствующее, господствующее значение во всей Государственной жизни, а тем более в совершающихся Государственных созидательных преобразованиях. Русский язык есть господствующий язык во всех пределах неделимой Российской Империи. Никакого различия между великороссами, белоруссами, малороссами и чернороссами Союз не признает.

9. Преимущественные права Русского Народа должны быть начертаны в законодательстве по почину Русской Государственной Думы. Государственная Дума, как собрание лучших выборных людей от Государства Российского, должна быть носителем чистых русских идеалов, ибо только тогда эти выборные люди могут быть названы основательно «лучшими». Правдивым осведомлением о настоящих нуждах народа и всего Государства Российского, она является помощником Законодателя для проведения в жизнь назревших потребностей наряду с действительным участием ее в

надзоре за закономерностью действия поставленных от Государя властей, стремясь к устранению произвола (широкое пользование Думой правом запроса).

Примечание 1-е. Принимая во внимание, что народности, русским оружием покоренные (обитатели Кавказа (армяне), Польши и др.), а главное евреи, не желают, как показал уже опыт Государственных Дум первого и второго созыва, проникнуться чувством Русской Государственности и шлют своих представителей в Думу не в целях созидательного труда на пользу общего Отечества России, а в целях ослабления таковой, как единого Государственного целого, Русский Народный Союз имени Михаила Архангела будет прилагать все усилия к тому, чтобы права этих народностей в смысле Государственном и общественном были поставлены у нас в пределы, не препятствующие увеличению значения и Государственной мощи великого Русского Народа.

10. Во всем прочем программа Русского Народного Союза имени Михаила Архангела совершенно совпадает с программой Союза Русского Народа (вопросы: земельный, рабочий, народного образования, суда, печати и проч.), ибо Союз Михаила Архангела возник и растет из того же семени любви и бесконечной преданности: Церкви Православной, неограниченному Самодержавию Царскому и великой Народности Русской. <...>

Из устава:

Основы Союза

1. Союз имеет целью: развитие среди Православных и старого обряда Русских людей ревностной, деятельной любви к своей Вере, своему Царю-Самодержцу и своему Народу для дружной совместной работы всех без различия состояний и сословий на пользу России, единой, неделимой и мощной. <...>

15. Членами Союза могут быть только природные русские люди обоего пола, всех сословий и состояний, преданные целям Союза, давшие при вступлении обещание не вступать в общение с какими-либо тайными сообществами, а также какими-либо организациями, преследующими цели, несогласные с задачами Союза, и вообще, давшие обещание подчиняться дисциплине Союза. <...>

17. Все люди не коренного русского происхождения и инород-

цы, за исключением немецкого населения Империи, оставшегося верным Престолу и Русской Государственности в дни пережитых смут «освободительного движения», после баллотировки всякого заявления членами подлежащей Палаты могут быть приняты в члены Союза не иначе, как по единогласному постановлению Соединенного Собрания членов Палаты и членов-учредителей, в составе Председателя, не менее шести членов Палаты и не менее трети численности — требуемого согласно ст. 45 для действительного общего собрания.

18. Все должности в Союзе, как по выбору, так и по найму, могут занимать только лица православные или старообрядцы.

19. Последователи иудейского исповедания и вообще евреи никогда не могут быть допущены в члены Союза.

*Русский Народный Союз имени
· Михаила Архангела: Програ-
ма и Устав.— СПб., 1913.—
С. 1—16.*

149. Отчет о деятельности клуба русских националистов в г. Киеве

Введение

Инициатива учреждения в Киеве Клуба русских националистов принадлежит А. И. Савенку и кружку единомышленных с ним деятелей. Сознывая, что пережитое Россией бурное революционное движение было по преимуществу проявлением национальной борьбы, борьбы инородческого мира с русским народом за державные права в государстве, эти деятели пришли к сознанию необходимости создать такую беспартийную организацию, которая, с одной стороны, будила бы в русских людях национальное чванство и углубляла их национальное самосознание, ведя пропаганду идей русского национализма, а с другой стороны, объединяла бы как беспартийных деятелей, так и деятелей различных правых и умеренных партийных организаций вокруг национального лозунга о господствующем в государстве положении русского народа.

Проект устава клуба подписали: А. И. Савенко, И. М. Рева, проф. Т. Д. Флоринский, протоиерей Г. Я. Прозоров, А. А. Сидоров и А. Н. Каргер.

Утверждение устава клуба

19 марта 1908 года утвержден устав Клуба русских националистов. Эта вновь возникшая в Киеве культурно-просветительная организация поставила себе целью распространение в обществе идей русского национального самосознания, проведение в жизнь идей мирного политического и культурного развития России, выяснение нужд и потребностей населения края и удовлетворение их легальными путями, борьбу с вредными влияниями космополитизма и учений антирусских, противогосударственных и противообщественных, главным же образом, борьбу с польским натиском и украинофильством и, наконец, объединение людей, исповедующих принципы национально-русской государственности.

Учредительное собрание и избрание комитета

6 апреля состоялось под председательством проф. В. Е. Чернова учредительное собрание членов клуба, на котором, после доклада А. И. Савенка о целях, задачах и возникновении клуба, были избраны члены комитета и ревизионной комиссии клуба. В члены комитета были избраны: Д. Я. Бальяный, С. А. Гольмбеог, Е. А. Дворжицкий, А. Н. Каргер, Я. П. Кобец, А. И. Любинский, Н. В. Мальшин, протоиерей Г. Я. Прозоров, И. М. Рева, А. И. Савенко, А. А. Сидоров, В. В. Солуха, В. В. Страхов, Д. В. Туткевич, проф. Т. Д. Флоринский, проф. В. Е. Чернов, Н. И. Чоколов и М. С. Щелкановцев. Члены ревизионной комиссии были избраны: И. А. Виноградов, проф. К. Д. Попов и В. Г. Тальберг.

Резолюция «Клуба русских националистов» по поводу проекта преподавания в школах Малороссии на «украинском» языке, принятая общим собранием членов клуба 12 мая 1908 г.

Рассмотрев внесенное 37 членами Государственной Думы предложение о введении в народные школы губернии с малорусским населением преподавания на «украинском» языке, с оставлением изучения русского литературного языка только как языка «государственного», Клуб русских националистов в г. Киеве находит, что такое предложение всецело противоречит как здравым историческим и политическим взглядам, так и истинной пользе населения южно-русских губерний по следующим основаниям:

1. В предложении 37 членов Государственной Думы о преподавании на «украинском» языке признается необходимостью наряду с обучением на малорусском языке обучение в начальных школах русскому языку как языку государственному. Ст. 2 предложения

гласит: «Русский язык, как язык государственный, составляет обязательный предмет обучения в этой школе».

Такое противопоставление двух языков следует считать совершенно неверным и недопустимым. Общерусский книжный язык, конечно, является языком государственным для поляков, немцев, армян, грузин, татар и других инородцев, живущих на территории Русского государства; но для малоруссов и белоруссов он не только язык государственный, а свой, родной, близкий немного меньше, чем для великоруссов. По своему строю и происхождению он не может быть рассматриваем, как принадлежность одних великоруссов, так как составляет общее культурное достояние всех ветвей русского народа, в том числе и малоруссов. Это положение составляет такой же бесспорный факт науки и жизни, каким признается племенное единство великоруссов, малоруссов и белоруссов. Чтобы убедиться в этом, достаточно припомнить главнейшие моменты истории развития общерусского литературного языка, имеющие себе соответствие в тысячелетнем ходе политической и культурной жизни русского народа.

Русский книжный и образовательный язык создавался постепенно в течение длинного ряда столетий при участии всех ветвей русского народа, из которых каждая внесла из своего диалектического разнообразия свою лепту в общерусскую духовную сокровищницу. В древнем периоде (X—XIV в.) в письменности господствовал язык церковно-славянский или так называемый славяно-русский язык, служивший одним из главных средств культурного единения дробных русских племен, мелких княжеств и народовправств. Только в памятниках из сферы юридической и государственной выступает в более чистом виде живая народная речь, притом с различными диалектическими оттенками. Однако в этот период ни один из областных диалектов не получил гегемонии над прочими и не возвысился до роли самостоятельного языка. А то между всеми ими поддерживался самый живой и непрерывный взаимный обмен. В среднем периоде (XV—XVII в.), когда Русь в политическом отношении делилась на две половины — восточную и западную, московскую и польско-литовскую, в каждой из половины сохраняет свое значение языка литературного язык церковно-славянский, но рядом с ним развиваются и к концу периода получают условную устойчивость два особых, довольно искусственных книжных языка — восточно-русский и западно-русский. Сходство между ними заключалось в том, что и тот и другой содержали в себе значительное количество церковно-славянизмов, а различие состояло в том, что в западно-русском языке к церковно-славянским элементам примешивались, кроме многочисленных полонизмов, элементы народных говоров, то белорусских, то червонорусских, то украинских, причем последние в конце концов возобладали, а в восточ-

но-русском церковно-славянская основа речи была испещрена элементами живых великорусских говоров, преимущественно московского. Дуализм этот, однако, не мешал и в средний период известному взаимодействию областных говоров, так что не было полной обособленности между восточно-русским и западно-русским книжными языками. Так, напр., князь Курбский, выходец из Москвы, принимал деятельное участие в западно-русской литературе наряду с князем Острожским, конечно, приспособляясь к нормам местного книжного языка. Церковно-славянская грамматика западно-русса Мелетия Смотрицкого (1619 г., в Вильне), Катихизис Лаврентия Зизания и Краткое исповедывание веры (1645 г., Киев) были переизданы в Москве вскоре после появления оригиналов в пределах Западной Руси и пользовались широким распространением на востоке не только в XVII в., но и в XVIII в. Киевские ученые: Епифаний Славинецкий, Симеон Полоцкий, Дмитрий Ростовский, Стефан Яворский, Феофан Прокопович, Гавриил Бужинский, Симеон Кохановский работали в области литературы в Москве с меньшим успехом, чем в Киеве, и содействовали перенесению в Москву не только западно-русской учености, но также некоторых особенностей западно-русского книжного языка. Новый период в развитии русского образованного языка (XVIII—XIX в.) ознаменовался прежде всего слиянием западно-русского языка с восточно-русским в один общерусский язык. Это слияние последовало непосредственно за политическим соединением Малороссии с Московским царством. Затем с Петровской эпохи постепенно прекратился старый книжный дуализм в пределах Русского государства: язык деловой (грамот, актов, статейных списков, судебныхников и проч.), пропитанный элементами народных говоров, мало-помалу сливается с славяно-русским, захватывая вместе с тем всю область не только государственной и общественной, но и литературной жизни. Дальнейший процесс развития русского образованного языка, завершившись выработкой того типа его, какой наблюдается в настоящее время, состоял в том, что благодаря замечательной литературной деятельности Ломоносова, Карамзина, Крылова, Пушкина и многочисленных их последователей церковно-славянские элементы отошли на задний план, уступив свое место стихиям живой народной речи.

Совершенно естественно, что в силу исторических и политических условий великорусское наречие (преимущественно московский его говор) заняло первенствующее положение в ново-русском образованном языке, определив его тип главнейше в звуковом отношении. Так всегда бывает при образовании литературных языков: одно наречие или говор вследствие чисто внешних причин возвышается над другими, получает над ними гегемонию и составляет фон возникающего литературного языка. Но помимо основной ве-

ликорусской стихии наш образованный язык принял в себя немало стихий из малорусских и белорусских говоров. Передатчиками этих стихий помимо уже раньше полученного наследия были многочисленные ученые и поэты, выходцы из Западной Руси, писавшие на том же книжном языке, средоточием которого была Москва и вообще Восточная Русь. Так, для XVIII в. достаточно назвать: духовных писателей Амвросия Юшкевича, Кирилла Флоринского, Анастасия Братановского, Иоанна Леванду, проповедника и историка Георгия Конисского, путешественника Василия Григоровича-Барского, поэта Ипполита Богдановича и друг., для XIX в.: Капниста, Нарезного, Гнедича, Гоголя, С. Глинку, Гребенку, Некрасова, Костомарова, Гр. Данилевского, Вс. Крестовского, Марка Вовчка, Мордовцева и мн. друг. Таким образом, современный русский литературный и образованный язык нужно считать плодом многовековой культурной работы передовых людей всего русского народа. Он создан общими усилиями всех его ветвей и потому составляет для всех их одинаково драгоценное достояние. Для всех их он есть нечто свое, близкое, родное, а не только официальный, государственный язык. Так и смотрят на русский литературный язык, язык Пушкина и Гоголя, малоруссы как в массе своей, так и среди широких образованных кругов. Только единицы и небольшие партийные кружки оспаривают правильность этого взгляда, опирающегося на историю и сознание всего русского народа.

II. Простой житейский опыт помимо всяких научных исследований учит нас тому, что русский южанин прекрасно понимает русского северянина и, наоборот, что никогда еще не возникало вопроса о том, чтобы при сношениях малоруссов с великоруссами требовалась помощь переводчиков. Как звуковая, так ровно и словарная отличия южных наречий от северных в сущности настолько незначительны, что нисколько не препятствуют свободному словообмену между представителями тех и других. Это обстоятельство отметил еще основатель русского литературного языка Ломоносов, который писал: «Народ Российский, по великому пространству обитающий, не взирая на дальное разстояние, говорит повсюду вразумительным друг другу языком в городах и в селах. Напротив того, в некоторых других государствах, напр. в Германии, Баварской крестьянин мало разумеет Мекленбургского или Бранденбургской Швабского, хотя все того же немецкого народа». А из того, что говоры русского народа, раскинувшегося на громадном пространстве Восточной Европы и Сибири, несколько разнятся один от другого, отнюдь не следует, чтобы было необходимо, жертвуя единством русского народа, разрабатывать для каждого говора особый литературный язык, выдвигая вперед все отличия, которыми он разнится от родственных говоров, и тщательно затирая все черты сходства. Такаяковка новых искусственных литератур-

ных языков была бы делом самоубийственным для народного духа, требуя бесцельной затраты огромного труда, и противоречила бы современному стремлению не только отдельных народов, но и целых групп человечества к возможно тесному взаимному сближению.

III. «Украинский» язык, о введении которого в школы хлопочут 37 членов Государственной Думы, создан в последнее десятилетие галицкими украинофилами, с г. Грушевским во главе. Он построен совершенно искусственно на почве той обильной польской примеси, которая внедрилась в малороссийские говоры во время многовекового подчинения Малороссии и Юго-Западного края политическому главенству Польши, и не только по духу, но и по словарю, фразеологии и синтаксису стоит ближе к языку польскому, нежели к русскому. Жители южно-русских сел совершенно не понимают этого уродливого языка, в чем каждый может убедиться собственным опытом. Усвоение грамотности на этом языке будет для сельских детей гораздо затруднительнее, чем на языке русском. А одновременное преподавание в народной школе двух книжных языков, общерусского, уже сложившегося, и «украинского», еще выработываемого по особым приемам, притом с применением к последнему новопридуманного запутанного фонетического правописания, должно создавать непреодолимые трудности для усвоения детьми русской грамоты. При соблюдении первого требования предложения 37 членов Госуд. Думы о преподавании на родном, т. е. малорусском, языке должно свести на нет обязательное обучение общерусскому языку.

IV. Толки украиноманов о том, будто поднятие образования в народной среде тормозится преподаванием на русском языке — тенденциозное измышление, которое опровергается сорокалетним опытом земских училищ южно-русских губерний; сотни тысяч учащихся были обучены грамотности на русском языке и с успехом пользуются этою грамотностью на всех поприщах жизни. Книги и газеты на «украинском» языке не находят себе читателей не только в малорусских селах, но даже и среди интеллигентных малорусов, так как деланный книжный «украинский» язык равно не понятен ни малорусским крестьянам, ни интеллигентам. Введение «украинского» жаргона г.г. Грушевских может вызвать серьезные затруднения в преподавании, так как указанный жаргон переполнен не только польскими, но даже латинскими и немецкими словами, которые потребуют от учителей продолжительных объяснений. Теперь же учителю легко объяснить какия-либо неудобопонятныя сельскому дитяти слова из книжки, ибо их сравнительно очень немного.

V. Полная внутренняя несостоятельность предложения 37 членов Государственной Думы подтверждается характерным явлением

современной жизни, наблюдаемым на территории Зарубежной Руси. В восточной, русской части Галичины, при содействии поляков и центрального венского правительства уже лет пятнадцать назад введено во всех школах, между прочим, и начальных, преподавание на том «украинско-руськом» языке, который теперь предлагают узаконить для народных школ Малороссии. Что же оказывается? В настоящее время часть галицко-русского народа открыто выражает свое недовольство этим школьным языком, находя его трудным для усвоения и видя в нем тормоз для успехов народного просвещения. С лета прошлого года по всей области происходят народные собрания, на которых составляются резолюции о введении во всех школах русской Галичины преподавания на обще-русском литературном языке, а венский рейхсрат завален сотнями петиций от русских сел с ходатайствами в том же духе. Таким образом, авторы законопроекта настаивают на заведении у нас в Малороссии того порядка вещей, который в Галичине принес свои горькие плоды и осужден значительною частью самого народа, как явление не только не полезное, но прямо вредное. Галицкие русские стремятся к установлению тесного культурного общения с остальной Русью, а мы будем стараться о том, чтобы разрушить сложившееся веками культурное единство русского народа.

VI. При нынешней густой сети железных дорог население чрезвычайно легко и охотно передвигается с места на место, ища заработков, вступая в деловые сношения вне зависимости от расстояния и т. д. Непривычка с школьного возраста к русскому языку только стесняла бы малорусское население в его насущнейших интересах. Рынок труда и поприще деятельности для него сузились бы в угоду фантастическим прихотям нескольких заведенных политиканством украинomanов.

VII. Совершенно ясно и бесспорно, что предложение 37 членов Думы преследует цели непедагогическая, которыми прикрываются авторы предложения, а исключительно-политическая. Цель украинomanов — создание политически-независимой Украины, так называемой «самостийной Украины». Для этого украинomanам надо создать отдельный и независимый украинский народ, который бы считал себя не имеющим ничего общего с великоруссами. Для этого же, в свою очередь, надо было создать самостоятельный украинский язык. Над этим украинomanы и трудились, выковав в Галиции тот жаргон, о котором говорилось выше. Но этот «язык» в России оказался без применения. Малоруссы, живущие в пределах России, считают себя русскими, а русский язык — своим родным языком и читают и пишут на этом языке. Брошюры и газеты на малорусском языке никакого распространения не получили, не смотря на все старания украинomanов, ибо народ совершенно не понимает жаргона г.г. Грушевских. И вот при таком условии

украиноманы в основу своей политической программы поставили введение преподавания в школах на украинском языке. Такая школа имеет назначением отучать малороссов от русского языка и приучать их к украинскому жаргону. Другими словами, назначение украинизированной школы заключается в разрушении народного сознания о единстве русского народа, во внедрении в умы малороссов мысли о полной отдельности русского народа, в воспитании их в чувствах духовной розни с великоруссами и национального и политического сепаратизма. Вот истинная цель проектируемого введения преподавания в Малороссии на совершенно непонятном народу галицком книжном жаргоне.

VIII. Мечты украиноманов о создании «самостийной Украины» совершенно беспочвенны и неосуществимы. Но введение преподавания на «украинском» языке в школах Южной России, если бы такое осуществилось, было бы радостно приветствуемо всеми врагами России и селянства по той же причине, по которой украинофильство в Галиции всегда пользовалось самой деятельной помощью австрийского правительства. В частности, осуществлению проекта 37 членов Думы порадовались бы и поляки: они даже помогут вогнать этот клин в обще-русское национальное и политическое тело. Не говоря уже о том, что всякий раздор между двумя ветвями единого русского народа им очень на руку (ведь гибель Польши обуславливалась главным образом воссоединением Малороссии с Великороссией), поляки ведь мечтают тоже об «отбудовании» независимой Польши, притом непременно Польши «от моря и до моря», т. е. с включением в состав ее правобережной Малороссии. И вот тогда для поляков преподавание на «украинском» языке явилось бы превосходным средством для облегчения колонизации малорусских сел. Главное — отучить малороссов от русского языка, а от жаргона Грушевского до польского языка — один шаг. Но для самостоятельной Польши, слава Богу, так же далеко, как и до «самостийной Украины».

**Письмо члена Государственной Думы
графа Вл. А. Бобринского**

В Клуб русских националистов в Киеве

Милостивые Государи! С чувством величайшей радости прочел я Ваше письмо от 11 декабря с. г. за № 212 и приложенную к нему резолюцию общего собрания от 28 ноября.

Я был летом и осенью в забытой и забитой русской Галиции и Буковине. Я видел то ужасное положение, в котором находится там русское национальное дело, и я теперь так счастлив, что Киев, мать русских городов, вспомнил о своих галицких сынах.

Позвольте мне выразить горячее пожелание о скорейшем учре-

ждении у Вас «Карпато-русского общества», и дай Бог ему энергично взяться за святое и неотложное дело.

Я совершенно, к сожалению, согласен, что польское общество, польская печать и польские власти ничего не сделали в Галиции в смысле осуществления обещаний, данных в Праге. Напротив, союз поляков с украинцами, почти расторгнутый после убийства гр. Андрея Потоцкого, теперь вновь окреп и с новой силой душит и попирает русское национальное сознание.

Будьте уверены, что в Петербурге мы не забываем братьев наших у Карпат, и что, когда мы обсуждаем польские дела, мы не предаем и не предадим русского национального дела как в Руси Державной, так и в Руси Под'яремной.

В Петербурге существует Галицко-русское общество (Демидов пер., 2), и нам желательно, чтобы осуществилась связь между ним и Вашим новым «Карпато-русским» обществом.

Остаюсь с глубоким уважением и преданностью

Владимир Бобринский

С.-Петербург, Таврическая, 27,
14 декабря 1908 г.

Сборник клуба русских националистов (выпуск первый): Отчет о деятельности клуба за время с 6 апреля 1908 г. по 6 апреля 1909 г.— К., 1909.— 77 с.

150. Резолюція VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП «Про відсутність делегатів від національних центрів на загальнопартійній конференції»

Визнаючи надзвичайно важливим зміцнення єдності с.-д. робітників усіх національностей Росії, вважаючи безумовно необхідним встановлення єдності з «націоналами» на місцях і зміцнення зв'язку національних організацій з загальноросійським центром, конференція разом з тим змушена констатувати таке:

1) Досвід остаточно довів недопустимість такого стану справ у партії, при якому «націонали», що працюють цілком відособлено від російських організацій, здійснювали федерацію найгіршого типу і — часто незалежно від свого бажання — ставили найважливіші російські організації в таке становище, що без національних центрів, які практично в російській роботі абсолютно не беруть участі, РСДРП не могла здійснювати найнеобхідніших і найважливіших партійних починань.

2) Один з національних центрів (Бунду) за останній рік відкрито сприяв ліквідаторам і намагався організувати розкол в РСДРП, а інші (центри латишів і ПСД) у вирішальний момент відсторонилися від боротьби проти руйнівників партії — ліквідаторів.

3) Партійні елементи з національних організацій і насамперед всі робітники-партійці, оскільки до них доходять звістки про життя *російських організацій*, рішуче висловлюються за єдність з російськими нелегальними с.-д. організаціями, за підтримку РОК і за боротьбу з ліквідаторством.

4) Центральні Комітети всіх трьох національних організацій були тричі запрошені на партійну конференцію (Закордонною організаційною комісією, Російською організаційною комісією і делегатами конференції) і їм забезпечена цілковита можливість прислати своїх делегатів.

З огляду на все це і вважаючи неможливим відкладати роботу РСДРП через небажання національних центрів прислати своїх делегатів на загальнопартійну конференцію, конференція покладає всю відповідальність за неявку «націоналів» на їх центри і дорукає ЦК РСДРП невпинно добиватися єдності і встановлення нормальних відносин з національними організаціями, які входять до РСДРП.

Конференція висловлює свою впевненість, що всупереч усім перешкодам робітники с.-д. всіх національностей Росії будуть дружно і пліч-о-пліч боротися за пролетарську справу і проти всіх ворогів робітничого класу.

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 1.— 1898—1917.— К., 1978.— С. 315—316.

151. З резолюції Поронінської наради ЦК РСДРП про національне питання

<...> Розгул чорносотенного націоналізму, зростання націоналістичних тенденцій серед ліберальної буржуазії, посилення націоналістичних тенденцій серед верхніх верств пригноблених національностей висувають у теперішній момент національне питання на видне місце.

Стан справ всередині соціал-демократії (спроби кавказьких с.-д. Бунду і ліквідаторів скасувати програму партії і т. д.) змушує партію ще більше звернути увагу на це питання.

Спираючись на програму РСДРП, нарада — в інтересах пра-

вильної постановки с.-д. агітації в національному питанні — висуває такі положення:

1. Оскільки неможливий національний мир в капіталістичному суспільстві, основаному на експлуатації, наживі і гризні, остільки цього можна досягти лише при послідовному, до кінця демократичному, республіканському устрої держави, який забезпечує повну рівноправність усіх націй і мов, при відсутності обов'язкової державної мови, при забезпеченні населенню шкіл з викладанням всіма місцевими мовами і при включенні в конституцію основного закону, який оголошував би недійсними будь-які привілеї однієї з націй і будь-які порушення прав національної меншості. Особливо необхідна при цьому широка обласна автономія і цілком демократичне місцеве самоврядування, при визначенні меж самоврядуваних і автономних областей на основі врахування самим місцевим населенням господарських і побутових умов, національного складу населення і т. д. <...>

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 14 т.— Т. 1.— 1898—1917.— С. 374.

152. Наказ депутату IV Державної думи

Г. І. Петровському від катеринославських робітників про захист прав українського населення

Ми, робітники — українці Катеринославського району, уповноважуємо товариша Петровського відстоювати поряд з спільними інтересами робітничого пролетаріату Катеринославської губернії також і наші національні потреби.

Ми вважаємо, що національне гноблення — один з проявів панування капіталу в сучасному суспільстві — веде до культурної, економічної і політичної відсталості пригноблених націй і тим перешкоджає розвитку класової самосвідомості і класової боротьби пролетаріату цих націй.

Національне гноблення, викликаючи серед усіх класів пануючої і пригнобленої нації розвиток націоналізму і почуття «солідарності!» класів, затемнює протилежність класових інтересів пролетаріату і буржуазії.

З огляду на це ми стоїмо за повну свободу національного самовизначення кожної нації і вважаємо, що захисники інтересів робітничого класу зобов'язані найенергійніше боротися проти національного гноблення.

Ми дорожимо нашою рідною мовою як могутнім засобом куль-

турного розвитку, без якого неможливий розвиток класової і політичної самосвідомості.

Тому ми уповноважуємо товариша Петровського добиватися для нас, українців, насамперед школи з викладанням рідною мовою, допущення української мови в суді і в усіх адміністративних установах на території з українським населенням, а також свободи діяльності українських культурно-освітніх установ, які тепер переслідуються найнещадніше.

Хрестоматія з історії Української РСР для 9—10 класів.— К., 1971.— С. 45.

153. Листівка Київського комітету РСДРП у зв'язку з сторіччям з дня народження Т. Г. Шевченка

*Російська Соціал-Демократична Робітничка
Партія
Пролетарі всіх країн, єднайтеся!*

Товариші!

Минуло сто років, як народився великий народний поет України Тарас Григорович Шевченко... Сто довгих років, які мучать народ безправ'ям і гнобленням уряду!

Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить,—

писав Шевченко. Не перестаючи, знущається уряд і досі над безправною державою, переслідує і пригноблює всяку національність.

Останнім часом особливо улюбленим знаряддям боротьби з робітничим рухом є цькування кріпосницько-дворянським урядом всіх національностей. Організуючи «патріотично-російські» товариства, які переслідують людиноненависницькі цілі, проводячи ганебні процеси на зразок справи Бейліса, уряд намагається національною різнею роздробити сили пролетаріату, нацькувати одну частину суспільства на іншу. Та сама політика ведеться і в зв'язку з вшануванням пам'яті народного поета. Так робив уряд завжди, коли народ хотів вшанувати пам'ять синів своїх.

Тарас Григорович Шевченко був не тільки український поет. У своїх творах він відобразив увесь гніт кріпосницького ладу, весь жах народного безправ'я. Гоніння і заслання випали на долю співця. Робітник високо цінує пам'ять поетів-демократів. В їх скорботі він почуває свою скорботу, в їх закликах до боротьби за право він знаходить відгук у своєму серці.

Сто років минуло... і пролетаріат не спить, як спав народ за часів Шевченка, пригноблений кріпосниками-поміщиками. Пролета-

ріат веде героїчну боротьбу з капіталістичним ладом. З року в рік робітничий рух стає все ширшим і глибшим, зв'язуючись у широку інтернаціональну сім'ю, робітник бореться проти гноблення всіх націй. У широкому розмаху боротьби за своє визволення він вміщує лозунг — свобода всім національностям. Соціал-демократія, справжній провідник робітничих ідей, на своїх бойових знаменах написала: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Цей клич широко рознісся по всьому світу, і мільйони робітників йдуть під знамена свої на захист потоптаних капіталістами прав.

В день пам'яті поета ви, товариші, приєднуйтеся до загального протесту проти урядового гноблення, протестуйте проти поневолювачів ваших прав і прав націй. Тільки з падінням самодержавства буде легше робітникові боротися за свою долю, про яку так часто згадував покійний поет. В день пам'яті поета-трибуна згадайте про світлий прийдешній лад, про соціалізм! Пам'ятайте, що в боротьбі за соціалізм проти гнобителів усіх націй йде робітничий клас — пролетаріат!

Міцніше зв'язуйте, товариші, боротьбу воедино!

Куйте міцні зв'язки класової солідарності!

Геть самодержавство!

Хай живе демократична Республіка!

Хай живе соціалізм!

Хай живе Російська Соціал-Демократична Робітничка Партія!

Хрестоматія з історії Української РСР для 9—10 класів.— С. 47.

154. Лев Юркевич про національну політику більшовиків

Нижчеподана стаття «Єзуїтська політика» з пера Лева Юркевича, провідного теоретика УСДРП і автора відомої праці «Русские социалдемократы и национальный вопрос» (Женева, 1917), написана з приводу виступів Леніна (В. Іліна) в національному питанні 1913—1914.

Одним з найбільш пекучих і популярних питань серед російських марксистів є тепер національне питання.

В їхній пресі ви раз-у-раз зустрінете статі, присвячені національному питанню, а серед закордонної еміграції, до життя котрої я маю нагоду приглядатися і котра є дуже добрим барометром настроїв робітничого руху в Росії, то реферати про національне питане читалися впродовж цілої минулої зими незвичайно часто.

Просто очам своїм не віриш! Адже ж не так давно російські марксисті абсолютно не інтересувалися національним питанням.

За майже все минуле десятиліття їх статі по сьому питанню можна на пальцях перелічити та й то в них говорило ся більше про те, що, мовляв, «не дьло» робітництва мати якесь позитивне відношене до національної справи.

До нас українських марксистів російські товариші ставились з призиством, а то і з ворожістю вже через одно те, що ми надавали велике значіне національному питанню і провадили нашу діяльність в національних формах.

І хоч тепер вони також виявляють до нас не багато інтернаціоналістичної доброзичливости, але все ж ми вже можемо з немалим задоволенем ствердити, що від їхньої колишньої прінципальної байдужости до національного питання не лишилося і сліду, що всі вони тепер студіють його з вартою всякої хвали пильністю.

Коли, одначе, ми приглянемо ся до сучасної вже досить багатої літератури російських марксистів по національному питанню, то побачимо, що вони загалом зробили дуже невеликий поступ і задовольняють ся здебільшого повторенем і обороною своїх старих поглядів.

Не можна, зрештою, говорити загально про всіх російських марксистів. Вони поділили ся на дві остільки ріжно думаючих фракції, що і погляди кожної фракції на національне питанне значно відмінні.

Так фракція меншости, хоч ще не заняла цілком означеної позиції в національному питаню, але все ж вона старається зрозуміти природу національних робітничих рухів у поневолених націй, не накидається на ті рухи, часто признає їм слушність і підтримує з ними добрі стосунки.

Цілком инша національна політика фракції більшости. Вона не тільки не пішла на зустріч новітньому пробудженю національної свідомости робітництва поневолених націй, а навпаки з незвичайним фанатизмом і сектанською упертістю пропагує ідеї старого централізму і повної нетерпимости до самоорганізації робітництва по націям.

Я маю надію в будучому докладно обговорити погляди російських марксистів на національне питанне, а в сій статі маю намір сказати лише декілька слів про виступ по національному питанню провідника большевиків В. Іліна. Починаючи від минулого року він друкує в «Просвѣщеніі» ряд статей, присвячених національному питанню, але статі ті ще не скінчилися і тому ще не час обговорювати їх в цілости (а іменно, статі В. Іліна є найбільше характеристичними зі всього, що досі писали російські марксисты по національному питаню) і я хочу на сей раз тільки підкреслити нашим читачам де-котрі особливо вражаючі думки провідника російських товаришів.

І так в 4 числі «Просвѣщенія» за сей рік в статі «О правѣ націй на самоопредѣленіе» читаємо, між иншим, таке:

«Утворенне самостійної і незалежної держави, пише Ілін, становить тепер в Росії привілей тільки великоруської нації. Ми — великоруські пролетарі — не боронимо ніяких привілеїв, не боронимо і сього привілею». І далі: «Чи випаде на долю приміром України утворити самостійну державу — се залежить від 1000 чинників невідомих задалегідь. І не пробуючи «ворожити» намарне, ми твердо стоїмо на тім, що безперечно: право України на таку державу. Ми шануємо се право, ми не підтримуємо привілеїв великоросів над українцями, ми *виховуємо* маси в дусі признання сього права, в дусі негації *державних* привілеїв якої будь нації».

Я не знаю, чи на всіх українських марксистів, котрі читали статю Іліна, справили сі слова таке вражінє, як і на мене, але я був ними незвичайно здивований.

Як так, російські марксисти *«виховують»* (!) українських робітників в дусі признання їх права боротьби за Самостійну Україну? Чи се не помилка і чи Ілін був при розумі, коли писав се? — стільки його заява суперечить всьому тому, що ми до тепер знали про національну тактику російських марксистів і особливо про їх відношенне до національного руху серед українських робітників!

Пригадайте собі хоч би 1904—5 роки. Тоді Р. У. П. якраз формувала свою національну програму і серед її членів найшовся гурток, котрий об'явив себе прихильником ідеї Самостійної України і займав ся ширенем сього гасла. Гурток той був невеличкий, бо взагалі серед наших людей ніколи не були поширені самостійницькі ідеї та і самі члени самостійницького гуртка 1904—5 років дуже скоро зрекли ся своїх поглядів і пристали до загально узнаного нами постуляту Автономії України.

Одначе затії нашого самостійницького гуртка обійшлися нам не дешево. Опозицію серед наших людей проти сього гуртка *підтримали російські марксисти* (і іменно з фракції Іліна), внаслідок чого повстала блаженної памяти «Спілка». Наш рух був, таким робом, розколений, що розуміеть ся, дуже важким тягарем лягло на дальший його розвиток.

Російські марксисти всіми способами підтримували «Спілку» і прийняли її в свої ряди в першій мірі яко організацію *проти-самостійницьку*, якою вона і сама себе охарактеризувала в виданому нею в перші дні по її заснованю маніфесті.

Не буду згадувати читачам, що російські марксисти так само вороже відносились до самостійницьких рухів і в польському робітничому русі. Сам Ілін в свій час узнав слідом за Мерінгом,

що боротьба за Самостійну Польщу в наші часи є нонсенсом і дурницею.

І от раптом той самий Ілін проголошує себе завзятим і принципіальним самостійником і доводить до нашого відома, що російські марксісти виховують українське робітництво в дусі признання права на Самостійну Україну.

Се дійсно — «благодарю — не ожидаль!»

Одначе, в чім тут річ і як пояснити несподіваний виступ Іліна з самостійницькою пропагандою?

Було би льогічно припустити, що коли Ілін займається тепер «виховуванем» українських робітників в дусі признання права на Самостійну Україну, то він нічого не може мати проти узнання нами постуляту Автономії України і самоорганізації в сих цілях в окрему організацію.

Але думати так, було-б помилкою. Нещодавно наша редакція мала офіційальну переписку з Іліним і, відписуючи нам, він, між иншим, зазначив: «Мушу сказати, що проповідю *відділення* українських робітників в окрему організацію я глибоко обурений».

Але і помимо отсього признання в листі до нас ми дуже добре знаємо, що Ілін, як і величезна більшість російських марксістів, є ворогом окремої організації українських робітників і помиритись з нею ніяк не хоче.

Повстає отже питання, яким робом Ілін, як і взагалі фракція більшости, може *одночасно* бути самостійником і разом з тим ворогом самоорганізації робітників поневоленої нації?

На перший погляд се здається неможливим абсурдом, бо, як то ми вже зазначили (див. 7—8 ч. «Дзвону» за минулий рік), самостійницькі завдання можуть конкретно повстати перед певною нацією лише тоді, як вона означилася культурно і політично. Отже, той, хто узнає за націями право на державну самостійність, мусить також узнавати і їх право на культурну і політичну самоорганізацію в межах чужої держави. <...>

<...> Ілін і його товариші з під самостійницького прапору з «глибоким обуренням» показують нагая автономістичним робітничим рухам поневолених націй. Бо нагай той свідчить, що самостійницький прапор вони піднесли тільки для того, щоби *ілюзоричним кличем* відвернути робітництво поневолених націй від боротьби за ті національні права, які давно здобули собі західно-европейські народи. <...>

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 197—199.

155. Письменность этнических групп России (1897 г.)

Территория	Родной язык	% грамотн.	Территория	Родной язык	% грамотн.	
Губ.: Харьковская, Киевская, Полтавская, Черниговская, Екатеринославская, Волынская, Херсонская, Подольская	Русский	32,4	Губ. Симбирская	Русский	18,2	
	Украинский	13,0		Мордовский	9,0	
	Молдаванский,	8,9		Татарский	10,8	
	Польский	40,6		Чувашский	8,4	
	Немецкий	51,8		Русский	26,8	
	Еврейский	39,0		Обл.: Акмолинская, Уральская, Семипалатинск., Семиреченская, Сыр-Дарьинская	Киргизский	5,0
Губ.: Минская, Могилевская и Витебская	Русский	29,9	Казакский	2,1		
	Белорусский	11,3	Таранчинский	3,6		
	Могилевский	45,8	Қара — Калпакск.	3,1		
	Еврейский	41,8	«Сартский»	3,5		
Губ.: Бакинская, Елисаветпольская	Русский	38,0	Узбекский	2,4		
	Армянский	9,4	Русский	23,9		
	Тальшский	1,2	Губ. Олонецкая	Карельский	10,4	
	Татский	1,9		Финский	66,4	
	Лезгинский	1,6		Чудский	13,7	
	Тюркский	2,3		Русский	31,5	
Губ.: Эриванская	Русский	51,5		Украинский	19,2	
	Армянский	7,5		Болгарский	25,7	
	Тюркский	2,3	Немецкий	67,7		
	Русский	49,6	Греческий	41,5		
Губ.: Кутаисская и Тифлисская	Армянский	20,3	Губ. Таврическая	Еврейский	54,7	
	Курдский	0,6		Татарский	20,3	
	Осетинский	2,1		Губ. Саратовская	Русский	21,3
	Грузинский	14,6			Немецкий	65,6
	«Имеретинский»	16,2	Губ. Казанская		Русский	24,0
	Мингрельский	11,2			Мордовский	8,4
	Сванетский	1,9	Обл. Якутская		Марийский	10,1
	Черкесский	2,4			Татарский	19,7
	Лезгинский	2,9		Чувашский	7,1	
	Тюркский	2,9		Русский	28,1	
Обл.: Самаркандская и Ферганская	Русский	54,3		Якутский	0,7	
	Таджикский	3,9				
	Казахский	1,0				
	Узбекский	1,6				
	Киргизский	0,6				
	«Сартский»	2,3				
	Русский	51,2				
	Туркменский	0,7				
Обл. Закаспийская	Русский	16,2				
	Мордовский	8,3				
	Марийский	3,3				
	Татарский	19,1				
	Башкирский	18,5				
	Мещерякский	24,5				
	Губ. Уфимская					

Территория	Родной язык	% грамотн.	Территория	Родной язык	% грамотн.
Обл. Забайкаль- ская	Тептярский	24,0			
	Чувашский	5,7			
	Русский	14,9			
	Бурятский	8,4			
Обл. Дагестанская	Тунгусский	7,9			
	Русский	26,3			
	Лезгинский	7,4			
	Тюркский	2,7			
	Кумыкский	5,5			
	Чеченский	2,2			

Национальная политика ВКП (б) в цифрах. — М., 1930. — С. 273.

156. М. С. Грушевський. Законопроект про навчання українською мовою

В марті 1908-го року 37 депутатів Державної (Государственной) Думи подали такий законопроект:

- 1) щоб по тих сторонах, де живе український народ, в народніх школах учено українською мовою;
- 2) руської мови щоб учили обовязково;
- 3) книжки до учення щоб були приладжені до розуміння дітей українських і до потреб тамошнього життя.

Сей проект закона підписало, як я вже сказав, 37 депутатів: священників, селян з України і иньших. В осібній записці, доданій до законопроекту, вони пояснюють, чому вважають потрібним учення українською мовою. При теперішній науці, коли на Україні вчать по школах руською мовою, темнота розвелася по Україні страшенна. Між українським народом грамотних у двоє менше ніж між народом великоруським; в деяких губерніях українських між Українцями ледве знайдеться оден грамотний на десять душ; а як по котрих губерніях оден грамотний на пять неграмотних, то се вже дуже багато. Так підупав український народ, такий здатний, способний з природи своєї, що колись далеко вище своєю освітою стояв від народу великоруського (московського), та дивував сторонніх людей своєю освітою й охотою до книжки та науки.

Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу.— К., 1991.— С. 246.

157. З листа селян Катеринославщини, надісланого представникові від робітників Катеринославщини в Державній думі Г. І. Петровському з вимогами щодо розвитку української освіти і культури

<...> 1) На Україні мовою освіти повинна бути рідна нам українська мова;

2) Поширення прав нашої мови на вживання її в різних громадських установах;

3) Права на вільний розвиток нашої літератури. Тільки автономія України нарівні з автономією інших національностей створить умови для забезпечення нашого права на вільний культурний і суспільний розвиток. А п. п. Родзянкам, Скоропадським і Савенкам нагадуємо, що скоро настане час, коли «довідаються небожата, чия на вас шкура». <...>

Хрестоматія з історії Української РСР для 9—10 класів.— К., 1971.— С. 69.

**ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ ДОБИ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ**

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ 1917—1921 рр.

**158. До українського народу. Звернення
Української Центральної Ради від 9 березня 1917 року**

Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії.

Настав час і Твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як двохсотлітнього сну.

Уперше, Український тридцятипятилітній Народе, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто Ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Впав царський уряд, а тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі Збори (Учредительное Собрание) на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права.

Звідти уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос Твій, справжня воля Твоя.

До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать і які Ти повинен мати, Великий Народе, сам хазяїн на Українській землі.

А в найблизшій часі права на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, Народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні.

Народе Український!

Селяни, робітники, салдати, городяне, духовенство і вся українська інтелігенція!

Додержуйте спокій: не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад в житті, але разом, щиро й уперто беріться до роботи: до гуртовання в політичні товариства, культурні і економічні спіл-

ки, складайте гроші на *Український Національний Фонд* і вибирайте своїх українських людей, на всі місця — Організуйтеся!

Тільки згуртувавшись, можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй Землі.

Народе Український!

Перед Тобою шлях до нового життя.

Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях і в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь Матері України, могутньою рукою твори своє нове вільне життя.

Українська Центральна Рада.

Київ. Року 1917, березня 9.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 259—260.

**159. Ухвала Народного Віча
19 березня 1917 року, проведеного
в Києві на Соф'ївській площі
Центральною Радою**

Ми, Українці, зібрані у Києві 19 березня на першій українській святі свободи, вітаємо відновлення народовластя, знищеного царським деспотизмом, і одностайно постановляємо:

1. Піддержувати Центральне Правительство, помагаючи всіма силами забезпечити новий свободний лад від всяких заходів, в твердім переконанні, що воно далі прикладатиме всі сили для укріплення свободи і демократизму;

2. Потвердити йому (Центральному Правительству) наші сподівання негайного скликання Установчих Зборів, на основі загального, рівного, прямого і тайного вибору, котрі (У. Збори) мають ствердити автономний лад, який на Україні заводимо;

3. Зажадати від Тимчасового Правительства щоб воно міцно зв'язало справу автономії України з інтересами нового ладу і заохотило людину її всяких жертв, для чого негайно видало б декларацію, котрою з свого боку визнало б потребу широкої автономії української землі, і поробило б одразу заходи, щоб надати українській національній характер публичним установам (на Україні) з захованням прав національних меншостей;

4. В справі переведення сих постанов (в життя) віче доручає Українській Центральній Раді порозумітися з Тимчасовим Правительством.

Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.: У 4 т.— Відень, 1921.— Т. 1.— С. 29—30.*

160. До українського громадянства.

Заклик ради Товариства українських поступовців

Українці! Громадяне! Товариші!

Слушний час прийшов. Україна, віками пригноблена, зведена до етнографічної маси, окрадена й позбавлена всього — навіть національного ім'я свого — рушає «в сем'ї вольній, новій» визволених народів до нового життя. Час не стоїть і не жде на одсталих. Рушаймо вперед бадьоро й сміливо туди, де занялась вже зоря нашого національного визволення і воскресення.

Зложене з автономних громад усієї України «Товариство Українських Поступовців», що з 1897 року аж до останніх днів вело на Україні національно культурну й політичну роботу під прапором автономії України, федерації всіх народів Росії й парламентарного устрою держави, — гаряче вітає новий лад, що розчинив широко тюремні брами для народів і поклав шлях для вільного їх розвитку. Іменем рідного краю закликає «Товариство» організовані громади і все громадянство українське до праці на українській ниві. Широко розгорнулася вона і жде працівників, як погожого дощу спрагла земля, як женців у жнива родючі лани. Не час тепер на змагання, на суперечки. Треба всім разом рушити в тяжку, хоч радісну дорогу, щоб разом побороли «дмуою й волею єдиною» неминучі перешкоди. Ділом — не словами, творчою роботою треба виявити світові сили, що таїть в собі великий український народ. Цей приспаний віками велетень закутий нині прокидається, зриває кайдани і од своїх синів свідомих сподівається праці, праці й праці. Не слів, а діла.

Українці! Громадяне!

Підпирайте новий державний лад, бо він і тільки він несе волю Україні і що більша наша участь у йому, то ширших прав собі здобудемо.

Організуйтеся, бо тільки в поєднанні сила.

Скидайтеся на національний фонд український, бо в матеріальних засобах підпора до практичної роботи.

Закладайте українські школи, насамперед народні, українізуй-

те теперішні, дбайте про середню й вищу освіту — бо тільки в нашій школі наша будучність.

Відживляйте і засновуйте «Просвіти» й інші товариства, бо в них осередок культурної праці та початок організації наших сил.

Піддержуйте українську пресу, бо вільне слово рознесе по всіх світах про наші домагання, бо вільне слово наше — символ воскресення і його поставимо ми тепер на сторожі наших прав.

Виясняйте народові вагу і значіння подій, основи вільного ладу; освідомляйте й розкривайте очі всім незрячим, бо тільки свідомий народ не дасть вирвати здобуті вже права.

Дбайте про харчову справу й постачання всього потрібного народові, бо це додасть йому матеріальної сили на важкий подвиг боротьби.

Готуйтеся до всенародньої Установчої Ради, де наш голос, голос великого українського народу, повинен залунати чутно, твердо й однодушно, обстоючи автономію рідного краю й вільний федеративний лад у державі.

Українці! Товариші!

Велика історична хвилина вимагає й великого напруження та жертв. Покажімо ж, що ми достойно зустріли цю хвилину, що ми свідомо беремо страшну відповідальність, яку на плечі наші складає історія. Одкиньмо на сей час усе, що роз'єднує, і пам'ятаймо тільки те, що нас єднає. Хай, як за батька Хмельницького, запанує в нас «воля і дума єдина».

Доля України — в руках її синів, її народу. Рідний край усіх дітей своїх скликає до роботи, її на всіх нас вистачить. «Сміливо ж, браття, до праці ставайте! Час наступив вже — ходім!» Пам'ятаймо, що не бувають вдруге такі хвили і що історія не прощає помилок, вагання і недбальства.

Рада Товариства Українських Поступовців: Ол. Вілінський, Ол. Волошинов, А. Вязлов, М. Демяновський, Д. Дорошенко, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Леонтович, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Прокопович, Л. Старицька-Черняхівська, Є. Чикаленко, Ф. Штейнгель, Л. Яновська.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 258—259.

161. Із резолюції з національного питання Московської конференції Народно-соціалістичної партії

<...> 4. По национальному вопросу.

Признавая за всеми без исключения национальностями право на самоопределение, народно-социалистическая партия приветствует правительственный акт о независимости Польши, как отвечающий государственным интересам России и открывающий вместе с тем возможность польскому народу свободно и самостоятельно определять свое государственное бытие.

Что же касается тех национальностей, которые остаются в составе русского государства и призваны участвовать в создании Великой Российской Республики, то народно-социалистическая партия полагает, что интересы отдельных народов и благо целого могут быть обеспечены лишь последовательным проведением федеративного принципа в государственном строительстве, которое на первых же порах должно создать условие свободного национального развития в рамках широкой автономии. <...>

Сборник программ социалистических партий.— Харьков, 1917.— С. 1—36.

162. Ухвала «Про автономію України» конференції Української соціал-демократичної партії

Виходячи з того, що потреба можливо повного розвитку творчих сил України вимагає її найширшого економічно-політичного самоозначення; приймають під увагу, що федеративний устрій російської держави, як союзу автономних національно-територіальних або просто територіальних одиниць, не тільки не може шкодити розвитку пролетаріата всієї Росії, — а тим більше українського, — але і корисний для нього; приймаючи під увагу, що федерація автономних національних або краєвих одиниць — це найкраща гарантія демократичних і національно-політичних прав кожної нації або країни, — конференція українсько-соц.-дем. робітничої партії з цілою непохитною рішучістю видвигає давнє домагання партії — автономію України, яко першу, невідложну, пекучу задачу сучасної хвилі українського пролетаріату та всієї України. Рівночасно, виходячи з рамок партійної програми, виголошеної на з'їзді 1905 р., конференція, рахуючись з виключністю подій і домаганнями життя, думає можливим взяти на себе право дозволити товаришам по партії піддержувати принцип федератив-

ної будови російської демократичної республіки і піддержувати автономичне змагання демократій інших націй.

Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.: У 4 т. — Відень, 1921. — Т. 1. — С. 34.*

163. Постанова Всеукраїнського Національного конгресу, скликаного в Києві 4—8 квітня 1917 року

1. Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу, З'їзд визнає, що тільки широка національно-територіальна автономія України в стані забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на Українській Землі.

2. Автономний устрій України, а також и інших автономних областей Росії, знайде цілковиту гарантію для себе в федеративному устроєві Росії, через що єдиною відповідною формою державного устрою для Росії з'їзд визнає федеративну демократичну республіку, а одним з головніших принципів української автономії — повну гарантію прав національних меншостей, що живуть на Україні.

3. Український національний з'їзд, визнаючи за російським установчим зібранням право санкції нового державного ладу Росії, а також автономії України і федеративного устрою російської республіки, вважає проте, що до скликання російських установчих зборів прихильники нового ладу на Україні не можуть зоставатись пасивними і мають, по згоді з меншими народностями, творити неодкладно основи її автономного життя.

Идучи на зустріч бажанню тимчасового правительства в справі організації і об'єднання громадських сил, з'їзд визнає неодкладною потребою організації Краєвої Ради з представників Українських областей і міст, народів і громадських верств, в чому ініціативу повинна взяти на себе Центральна Рада.

4. Український національний з'їзд поручає Центральній Раді виявити, як можна швидше, ініціативу в справі утворення міцного союзу тих народів Росії, котрі, як і Українці, домагаються національно-територіальної автономії в федеративній російській республіці.

5. Український національний з'їзд, визнаючи право всіх націй на самоопреділення, вважає: а) що кордони між державами повинні бути встановлені згідно з волею прикордонного населення і б) що для забезпечення цього необхідно, аби були допущені на ми-

рову конференцію, крім представників воюючих держав, і представники тих народів, на території яких відбувається війна, в тому числі і України. <...>

Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.*— Т. 1.— С. 39—40.

164. Вимоги Центральної Ради до Тимчасового Уряду

<...> I. Приймаючи на увагу однодушні домагання автономії України, виславлені українською демократією, сподіваємось, що Тимчасове Правительство виявить, в тому чи иньшому акті, своє принципове прихильне відношення до цього домагання.

II. Неминучість розв'язання української справи на міжнародній конференції в зв'язку з долею Галичини і частини української землі, зайнятої Німцями, примушує нині ж вирішити принципово питання про участь в цій конференції представників українського народу, з огляду на те, що така участь вимагає негайних заходів до підготовки практичних кроків відносно закордонної України.

III. Для всебічного ознайомлення Правительства з настроями на Україні і домаганнями українського населення, а також для практичної допомоги Правительства в переведенню в життя ріжних заходів, що викликаються особливостями життя краю, необхідно призначити при Тимчасовому Правительстві особливого Комісара по справах України.

IV. Для об'єднання правительствених заходів у всіх губерніях з українським населенням, необхідно призначити особливого Комісара з Краєвою Радою при цьому.

V. В цілях піднесення боевої сили армії і відновлення дисципліни необхідно перевести в життя виділення Українців в окремі військові частини як в тилу, так, можливо, і на фронтах.

IV. Призану Тимчасовим Правительством українізацію початкової школи необхідно поширити і на середню та вищу школу як в розумінні мови, так і предметів навчання.

VII. Відповідальні посади, як цивільної, так і духовної адміністрації на Україні необхідно обсаджувати особами, які користуються довір'ям населення, володіють його мовою і знайомі з його побутом.

VIII. Для задоволення національних потреб, здавлених за старого режима, необхідно одпустити з державної скарбниці в розпорядження Центральної Ради відповідні кошти.

IX. Необхідно дозволити в'їзд на Україну тим закордонним Українцям, котрі несправедливо виселені з місць їх постійного пе-

ребування, а також полегшити долю полонених Українців-галичан, розмістивши їх по українських губерніях.

Члени делегації Української Центральної Ради (підписи)

Христюк П. *Замітки і матеріали до історії Української революції 1917—1920 рр.*— Т. 1.— С. 59—60.

165. Відмова Тимчасового Уряду на запити Центральної Ради

<...> Передовсім Правительство сумнівається, чи можна Центральну Українську Раду вважати правосильною в змислі признання за нею компетенції висловлювати волю всього населення тих місцевостей, які Центральна Рада бажає включити в територію будучої автономії України. Тому що Рада не вибрана шляхом всенародного голосування. Тимчасове Правительство не може признати її виразницею правдивої волі всього українського народу. Для того Тимчасове Правительство признає, що як з формального боку, так і з фактичного справу установлення автономії України можуть порішити тільки Установчі Збори.

З цієї точки погляду, для Тимчасового Правительства було б тяжко видати якийсь акт в справі автономії України, бо цей поступок мав би випереджуюче значіння. Крім того, видання акту принципіального значіння, без докладного означення змісту поняття автономії України, могло б повести до різнородних територіальних і иньших непорозумінь.

Отсе відмовне рішення в справі видання акту про автономію України прийняло Тимчасове Правительство одноголосно.

Так само Тимчасове Правительство признало, що воно не має права установляти новий адміністратійний лад на Україні з виділенням в її територіальний склад 12 губерній і утворення окремих комісарів, бо тим самим наперед розв'язувало б справу будучого ладу України, котра, на думку Тимчасового Правительства, цілком належить до компетенції Установчих Зборів.

Що до справи самостійного українського війська — Тимчасове Правительство признало можливим тимчасове порішення цієї справи тільки в тім об'ємі, в яким це означив міністр війни у своїх заявах українським організаціям в Києві.

Приймаючи таке рішення в справі предложених українською делегацією жадань, Тимчасове Правительство підчеркує і рівночасно признає національні окремішності та своерідні умови життя України і відповідно необхідність розв'язки справи будучого ладу

України, котра в повнім об'ємі належить до Установчих Зборів. <...>

Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.*— Т. 1.— С. 63—64.

166. Звернення Тимчасового Уряду до українського народу від 16 червня 1917 року

Громадяне Українці!

В дні великих іспитів звертається до вас Временне Правитель-ство від імені всієї вільної Росії. Через тяжкі іспити йде Росія до закріплення волі, яка дасть народові добробут і поверне всім націям їх права. Завойовання революції в небезпеці. Коли розгромить Росію зовнішній ворог, то побідять вороги свободи, загине спільна справа всіх народів Росії.

Провести край через всі небезпеки, зібрати Всенародні Установчі Збори, на яких всі народи Росії загальним і рівним голосуванням твердо і одверто висловлять свою волю,— таке завдання ставить собі Правитель-ство — тимчасовий носитель революційної влади. Це і ваше завдання, громадяне Українці. Хіба ви не частина вільної Росії? Хіба доля України не зв'язана міцно з долею всієї визволеної Росії? Хто ж може дати якісь сумніви, що Росія, яка стоїть під прапором повного народоправства, не забезпечить прав всіх народів, які входять в її склад? Народи зможуть через своїх представників в Установчих Зборах викувати ті форми державного і господарського устрою, які цілком відповідали б їхнім національним бажанням.

Відносно всіх народів Росії Временне Правитель-ство вже почало проводити в життя права культурного самовизначення і, перейняте щирим спочуванням і свідомістю обов'язку перед українським народом, воно старається заглибити всі сліди пригнічення, яке терпів цей нарід.

Временне Правитель-ство вважало і вважає за свій обов'язок прийти до згоди з громадськими демократичними організаціями України в справі всіх перехідних заходів, які в майбутньому можна і треба буде поробити, щоб забезпечити права українського народу в місцевій управі і самоуправі, в школі та суді,— заходів, які підготовлять перехід до того остаточного вільного ладу, котрий Україна повинна одержати з рук Всенародніх Установчих Зборів. Але повне перебування державного організму Росії і устрою загально-російської армії не можливе під вогнем зовнішніх ворогів і при величезній внутрішній небезпеці для справи свободи.

Брати Українці! Не йдіть же необачним шляхом роздроблен-

ня сил визволеної Росії! Не відривайтеся від загальної Батьківщини! Не розколюйте загального війська! В хвилину грізної небезпеки не вносьте братовбивчої сварки в народ як раз тоді, коли напруження всіх сил народніх потрібне для оборони краю від великого розгрому і для подужання внутрішніх перешкод. Нетерпеливим бажанням зараз же змінити форми державного ладу України не завдавайте смертельного удару всій державі і самим собі. Погибель Росії буде погибіллю і вашої справи.

Нехай же всі народи Росії тісніше стануть в ряд до боротьби з загрожуючими краєві зовнішніми і внутрішніми небезпеками. Нехай остаточне вирішення всіх основних питань вони лишать для недалеких вже Установчих Зборів, в яких вони сами будуть рішати долю спільної їм усім Отчизни Росії і всіх окремих її країв!

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.— Т. 1.— С. 90.

167. Статут Вищого Управління Україною

На підставі згоди з Тимчасовим Правительством дня 3 липня 1917 р., орган революційної демократії всіх народів України — Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу і довести її до Українських Установчих Всенародних Зборів і Російського Установчого Зібрання, — утворює Генеральний Секретаріат, який являється найвищим органом управи на Україні. <...>

§ 3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат в цілості, висловлюючи йому довіря.

§ 4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 Генеральних Секретарів, а саме Секретарі: в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу і промисловости, почти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контрольор і генеральний писарь.

Примітка: При секретареві в національних справах назначається три Товариші Секретаря — від Великоросів, Євреїв і Поляків. Товариші Секретаря по ділах своєї нації мають право реферату і рішаючого голосу в сих справах у Генеральному Секретаріаті. Товариші Секретаря в національних справах затверджуються Комітетом Ради.

§ 5. Свою власть Генеральний Секретаріат здійснює через всі урядові органи на Україні.

§ 6. Всі урядові органи на Україні підлягають власти Генер. Секретаріату. <...>

§ 8. При Тимчасовім Правительстві має бути статс-секретар для справ України, якого призначає Тимчасове Правительство по згоді з Центральною Радою. <...>

§ 10. Генеральний Секретаріят передає на санкцію Тимчасового Правительства ті законопроекти, які розглянула і ухвалила Центральна Рада. <...>

§ 14. Діяльність Генерального Секретаріату, відповідального перед Центральною Радою, контролюється нею шляхом запитань по всім справам.

Примітка: Порядок запитань має бути зазначений окремим наказом.

§ 15. В перервах між сесіями Центральної Ради Генеральний Секретаріят відповідає перед Комітетом Центральної Ради, який виконує всі її функції, окрім зазначеної в § 3-ім. <...>

§ 17. Коли Центральна Рада висловлює недовіря Генеральному Секретаріатові, він подається у відставку.

§ 18. Всі акти Центральної Ради і Комітету контрасигнуються Генеральним Секретаріатом.

§ 19. Всі закони Тимчасового Правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх в Краєвім Урядовім Вістникові на українській мові.

Примітка: В надзвичайних випадках Генеральний Секретаріят проголошує їх иньшим способом.

§ 20. Всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, публікуються також і на мовах: російській, єврейській і польській. <...>

*Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.—
Т. 1 — С. 96—97.*

168. Національний та класовий склад Центральної Ради

Після того, як у склад Центральної Ради ввійшла рада робітничих депутатів і представники національних меншостей (в зв'язку з чим було переведено ревізію і національного, українського представництва в Раді), числовий склад її виносив коло 800 депутатів, які так поділялися в національному і класовому відношенні:

	чол.
1. Всеукраїнська Рада Селянських Депутатів	212
2. Всеукраїнська Рада Військових Депутатів	158
3. Всеукраїнська Рада Робітничих Депутатів	100

- | | |
|--|-----|
| 4. Представників загальних (неукраїнських) рад робітничих і салдатських депутатів | 50 |
| 5. Українські соціалістичні партії | 20 |
| 6. Російські соціалістичні партії | 40 |
| 7. Єврейські соціалістичні партії | 35 |
| 8. Польські соціалістичні партії | 15 |
| 9. Представники від міст і губерній (котрих вибирали переважно на селянських, робітничих і загальнонаціональних з'їздах) | 84 |
| 10. Представників професійних, просвітніх, економічних та громадських організацій і національних партій (Молдованів, Німців, Татарів, Білорусинів і інших) | 108 |

Реально число мандатів ніколи не досягало зазначеної тут кількості.

Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.*— Т. 1 — С. 137.

169. З Декларації Генерального Секретаріату 12 жовтня 1917 року

Генеральний секретаріат, утворений волею демократії України, в ній черпаючи свою силу, на неї спираючись, в своїй діяльності має провадитися принципами і директивами, що вироблені демократією України, представленою в Ц. Р., і за всю діяльність відповідає перед цим своїм революційним демократичним парламентом.

Компетенція секретаріату

Разом з тим Г. С. признаний і затверджений, як вищий орган влади України. В. П. (Тимчасовий уряд.— Авт.), тим самим, стає в тісні державно-правові відносини до найвищих органів влади всеросійської республіки. <...>

Першою умовою майбутнього ладу України має бути об'єднання всієї української землі і всього українського народу в одній автономній одиниці. Для забезпечення справедливих прав всього нашого народу, що прагне миру на основі самовизначення націй, Г. С. вживе всіх заходів, щоб на мирній конференції, яка обговорюватиме наслідки війни, були серед російської делегації і представники українського народу. Дбаючи за права українського народу, Г. С. однаково справедливо й уважно ставитиметься до національних прав і домагань усіх національностей, що заселяють територію України. Ніякого насильства, ніякого ламання права самовизначення націй на Україні допущено не буде.

Для найсправедливішого виявлення волі демократії України повинні бути скликані всенародні українські установчі збори, і для того Г. С. негайно приступить до складання відповідного законопроект. <...>

Установчі збори

Довершенням великої російської революції мають бути установчі збори всеросійські. Секретарство внутрішніх справ буде всіма належними підлеглими йому апаратами допомагати й сприяти організації виборів. Найбільш певним засобом для того секретарство внутрішніх справ вважає засновання в його складі бюро по виборам, а також цілий ряд з'їздів, як з'їзд комісарів, представників народних управ (земств), і міських самоуправ, та інших громадських установ, на які Г. С. спиратиметься в своїй органічній роботі. Одним з найголовніших завдань своїх Г. С. ставить сприяти широкому розвитку діяльності місцевих самоуправ та поширенню їх компетенції. Це має стати головною умовою встановлення ладу на Україні. <...>

Народня освіта

На полі народньої освіти на протязі цього академічного року має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних, причому кожна народність в своїх культурних пориваннях повинна мати відповідне задоволення при передачі завідування освітню справою національних меншостей товаришам генерального секретаря національних справ при загальнім контролі генерального секретаря освіти. Так само будуть зроблені заходи до того, щоб на протязі року утворились відповідні курси для учителів і видані були підручники та шкільні посібія як українські, так і інші, а також мають готуватися кадри лекторів для українських університетів та іншої вищої школи. Буде змінено форму шкільної управи в напрямі демократизації.

Буде одкрито в Києві педагогічну академію, народні університети, буде звернено особливу увагу на позашкільну освіту за допомогою всіх просвітних товариств на Україні. Буде зроблено заходи, щоб вищий контроль над всіма школами, не тільки середніми, але й вищими, при захороні автономії вищої школи, належав генеральному секретаріатові.

Інтереси національної умілости найдуть собі певного заступника в Г. С., і в тій цілі засновано в секретарстві освіти відділ мистецтва.

Національні справи

Г. С., обстоюючи права українського народу через секретарство національних справ, оборонятиме, забезпечуватиме нац. менш. від юридич. і фактичних обмежень в громадських і політичних відносинах, сприятиме реорганізації на основах свободи і демократизму існуючих національних організацій і утворенню нових установ для вдоволення потреб їх національного життя. Взагалі секретарство національних справ слідкуватиме за національним життям народів України і сприятиме встановленню добрих між ними відносин. Разом з тим, секретарство справ національних має бути заступником українських інтересів не тільки на Україні, але і за її межами. Щоб бути завжди в курсі національного життя і національних відносин, секретарство закладає інформаційний відділ, що рівночасно подаватиме найширші відомості про національне життя на Україні. <...>

Воля народу

З повною ясністю розуміючи всі ті труднощі та перешкоди і в це отдаючи всю свою працю для творення перших основ державного життя України, Г. С. в сей історичний момент, більш ніж коли, мусить черпати свою силу з самого джерела тої сили-волі народа, як орган влади революційної демократії України, представленої в її революційному парламенті — Ц. Р. Г. С. є перейнятий глибоким переконанням, що його робота можлива лише в повнім єднанні з тими революційними-демократичними силами і що лише в довір'ї, співчутті та співробітництві з ними полягає весь успіх його діяльності.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 315—321.

170. Склад Центральної Ради

Члени Центральної Ради	Повинно бути всіх членів	Скільки обрано	Скільки присутніх
1	2	3	4
1. Від Національного з'їзду 6—8 квітня біжучого року	3	3	2
2. Від Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів	212	149	92
3. Від Української Ради Військових Депутатів	132	132	100
4. Від Української Ради Робітничих Депутатів	100	100	80
5. Від Українського Військового, Генерального Комітету	26	26	15
6. Від губерній, великих міст, повітів	81	26	8
7. Від політичних партій	20	10	8
8. Від професійних, просвітніх та економічних організацій	16	10	9
Від національних меншостей України			
а) від російських С. Д.	20	17	17
б) від російських С. Р.	20	18	18
в) від партії Народної Свободи	10	9	2
г) від партії Народних Соціалістів	4	4	4
д) від Совета Робітничих і Солдатських депутатів	50	31	31
Польські партії			
е) від демократичного центру	5	3	3
ж) від С. Д. польських	4	1	1
з) від польської соціалістичної партії (лівиці)	7	7	7
і) від польської С. Д. (Р. Р.)	4	—	—
Єврейські партії			
1. Від Бунду	13	13	13
2. Від Паолей Ціон	9	9	9
3. Від Сіоністів	13	13	13
4. Від Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії	13	13	13
5. Від Єврейського демократичного об'єднання	2	2	2
6. Від громадських організацій	10		
7. Від молдаван	4		
8. Від німців	3		
9. Від татар	3		
10. Від Білорусів, Чехів, Греків, Болгар	5		
11. Запасних місць	9		
Усіх	792	643	447

Вісти з Української Центральної Ради.—1917.— Листопад.— № 20—21.

171. Декларація Генерального Секретаріату від 25 червня 1917 року

Шановні Збори!

Центральна Рада досягла в своїй національно-політичній діяльності серйозного, відповідального моменту. З виконавчого органу об'єднаних партійних і громадських груп, яким вона була в початку революції, вона стала найвищим і не тільки виконавчим, але і законодавчим органом всього зорганізованого українського народу. <...>

І в цей момент ми стоїмо саме на найважливішій, але в той же час на найкритичнішій порі нашого формування. Ми вступили в ту зону, де стираються межі двох влад — моральної і публічно-правової. Ми вже не можемо сказати, в якій саме половині більше чи менше стоїмо. Розмір і сила нашої моральної влади остільки розрослися, що вона сама собою, під натиском льогичного ходу подій, без болю і заколоту перетворюється у справжнє народоправство.

Народ своїм чуттям найкраще розуміє ідею справжнього народоправства, ідею демократичної влади, яка іде знизу, а не згори; яка є для народу, а не народ для неї. Українська демократія сконцентрувала свою волю в Центральній Раді, в ній поклала найкращу оборону своїх інтересів і через те тільки їй і може вірити. А звідси вже випливає зовсім льогичний висновок: коли довіряє, то довіряє до кінця, у всіх сферах, як національного, так і економічного, політичного і державного життя. Тут нема ворожнечі до Петрограду, але є цілковита байдужість до нього, бо українська демократія має свою власну владу, яку сама утворила і якій цілком довіряє. <...>

Головним завданням Центральної Ради до деякого часу було об'єднання української демократії на ґрунті тільки національно-політичних домагань. Але життя потроху розсунуло ці вузькі рямці. Самих національно-політичних домагань стало мало, час ставить вимоги ширші: народ хоче об'єднатись для задоволення і розв'язання всіх питань, які висуває йому і економічна і соціальна обстановка. І через це Центральна Рада мусіла поширити свою платформу, мусіла стати національним соймом, в яким мають освітлюватися і розв'язуватися всі ті питання, які висуває життя.

І тому-то утворення Генерального Секретаріату було необхідним щаблем розвитку нашого представницького органу. Тому то інститут Генерального Секретаріату має охоплювати всі потреби українського народу. Згідно з цими потребами і поділено роботу між окремими секретарями: по внутрішніх справах, фінансових,

судових, харчових, земельних, освітніх, міжнаціональних, праці, доріг, військових, торгу і промисловості. <...>

Організація і освіднення мас є перша, необхідна, найголовніша підвалина дальшого будівництва. А слідуочим щаблем цього будівництва, заснованого на свідомости і зорганізованости, є перебудова місцевої і загально-краєвої адміністративної влади. <...>

І це друге завдання секретаріату у внутрішніх справах: це-б-то пристосування всього адміністративного механізму до потреб зорганізованої, усвідомленої демократії і підготовлення за допомогою цього самого апарату ще дальшого щабля — організації єдиної краєвої автономної влади, в порозумінню з демократіями иньших національностей на Україні. <...>

Секретаріат в міжнаціональних справах має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад російської республіки та для порозуміння Українців на цих основах з иньшими національностями. На першій плані перед Секретаріатом міжнаціональних справ стоїть скликання з'їзду представників народів та областей Росії і підготовлення матеріалу до цього з'їзду. Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меньшостей на Україні.

В справі народньої освіти Секретаріат має на меті насамперед з'єднати у своїх руках все керування шкільною освітою, а саме: догляд за переведенням на місцях українізації школи, організації видання підручників, відшукання і приготування вчителів для шкіл та поміч в згуртуванню їх у професіональній товариства. В справі позашкільної освіти Секретаріат має на меті допомогу культурним товариствам. Для здійснення своїх завдань у шкільній справі Секретаріат має подбати про створення Всеукраїнської Шкільної Ради, яка носитиме територіяльний характер, а зараз має використовуватися існуючим органом влади, як от шкільними округами, або громадськими інституціями, з якими завяже найтісніші зносини. Для постійного зв'язку з місцями Секретаріат має на меті завести своїх спеціальних комісарів по народній освіті. <...>

Завданням Секретаріату у військових справах є українізація війська, як у тилу, так, по змозі, і на фронті; пристосування військових округ на Україні і організація їх відповідно до потреб українізації війська. <...>

Присупаючи до великої, відповідальної роботи, сподіваючись на повне довірря і піддержку Центральної Ради, Генеральний Секретаріат покладе всі свої сили, щоб виконати ту роботу на користь відродженого українського народу і в тих національних меньшостей, як разом з ним заселяють українську землю.

Усі наші зусилля будуть іти на те, щоб не допустити України до винищення, дезорганізації та анархії, і хто б ту дезорганізацію

не вносив нам, чи темні сили контрреволюції, чи анархічні елементи українства, чи помилки і ворожнеча Тимчасового Центрального Уряду, ми з усіма дезорганізуючими силами будемо боротися неухильно і нікому не дозволимо гальмувати справу будування нового життя в нашім краю.

Підписали Генер. Секретаріят (підписи) у Києві 26 червня 1917 р.

Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.: У 4 т.— Т. 1.— С. 78—81.*

172. Ухвала Центральної Ради

Взявши на увагу, що перетворення Української Центральної Ради в тимчасовий краєвий парламент передбачалось ще на Українському Національному З'їзді, що українська революційна демократія мало не вся представлена в складі Української Центральної Ради, що по деяких містах порозуміння з неукраїнською революційною демократією вже налагоджується та ще інші обставини життя сприяють тому, що Центральна Рада стає політичним осередком на Україні, збори постановили:

1. Зараз же починати процес перетворення Національної Української Центральної Ради в Тимчасовий Краєвий Парламент і доручити цю справу Генеральному Секретаріатові.

2. Найбільш відповідним способом поповнення національного складу Центральної Ради визнати пропорціональне представництво, по якому національним меньшостям дається число депутатських місць в складі Центральної Ради, згідно з численістю населення цих національних меньшостей України.

3. Додержуватись таких умов поділу цих мандатів, щоб представництво неукраїнських національностей припадало від організованої революційної демократії, цеб-то від рад робітничих та вояцьких депутатів: тим же національностям, які не виділили з себе соціалістичних партій, мандати передаються через загально-національні організації.

Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.— Т. 1 — С. 86.*

173. Резолюція загальноросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів в українській справі

1. Признаючи згідно зі своєю загальною позицією в національній справі, за всіма народами Росії право на вільний національний розвиток, з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів обіцяє революційній демократії України свою повну підтримку в справі здійснення демократичної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей.

2. Признаючи далі, що цю автономію можуть остаточно установити тільки Всеросійські Установчі Збори, З'їзд уважає на конче потрібне, згідно з бажанням висловленим Центральною Українською Радою, негайне утворення тимчасового органу, що представляв би демократію всіх націй, які заселяють Україну, для розроблення основ автономного ладу краю і для проводу всією підготовчою працею, зокрема для скликання з'їзду представників усього населення України.

З'їзд пропонує Тимчасовому Правительству ввійти в порозуміння з органами української революційної демократії для організації загального тимчасового краевого органу та для установлення і переведення конкретних заходів, необхідних для задоволення національних потреб українського народу.

3. Вітаючи український народ, котрий бореться в спільних революційних рядах і відроджується до національного життя, з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів висловлює своє тверде переконання в тім, що тільки збереженням революційної єдності трудових мас усіх народів Росії можна забезпечити перемогу революції і свободу всіх національностей, що заселяють Росію.

Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.*— Т. 1.— С. 84.

174. З Постанови I Всеукраїнського з'їзду самостійників-соціалістів

В справі національно-державної політики

Заслухавши доклади та обмірковавши справу про сучасний стан речей на Україні, про настрої в війську, поміж селянами, робітниками і взагалі всім громадянством, а також беручи на увагу, що український народ має історичне право на самостійне і незалежне існування,— з'їзд вважає, що для врятування нашого краю

від безладдя і руїни та для забезпечення ладу і дальнішого вільного економічного та культурного розвитку потрібно:

1) негайно проголосити Українську Народню Республіку самостійною і нікому не підлеглою, про що сповістити всі держави.

2) Справу творення федерації треба залишити принаймі до того часу, поки закінчиться війна, з'організуються нові держави, визначаться остаточно межі України згідно з волею народа та виясниться, з ким Україні інтерес федеруватись.

3) В зв'язку з проголошенням самостійности треба відкликати обраних з Української території до Всеросійських Установчих Зборів.

4) Зголосуючи гасло всевітнього миру, Україна в світовій війні повинна оголосити себе в стані озброєного нейтралітета (невтручання).

5) Український уряд повинен рішуче стати на ґрунт національно-державної політики, маючи на увазі тільки інтереси України.

6) Треба вжити рішучих засобів боротьби з «більшовиками», щоб оборонити Україну від їх злочинств,— від «Совета народних комиссаров» треба домогатись в ультимативній формі, щоби все «більшовитське військо», яке є на українській землі, або направлено до її меж, було негайно забрано, а українське військо, яке пробуває поза межами України, щоб було вільно пропущено на Україну. Коли ж цього зараз не буде зроблено, то Українська Держава полишає собі вільну руку.

7) Вважаючи на небезпечний час, коли точиться боротьба з «більшовиками», на чолі військового уряду повинен стояти військовий самостійник-соціаліст.

8) Протестувати проти § 3 закону про вибори до Українських Установчих Зборів, який надає право негромадянам Української Народної Республіки вирішати долю України.

9) Вважаючи на те, що більшість українського війська та вільного козацтва в цей час не може взяти участі в виборах до Українських Установчих Зборів, З'їзд вважає потрібним відкласти виборчу кампанію на один місяць.

В справі щодо релігії

1) Церков українська мусить бути незалежною і українською по своїх історичних демократичних традиціях.

2) Служба Божа повинна відправлятись українською мовою.

3) Релігійна справа кожної нації є річчю незайманою, позаяк воля віри і переконань є підвалиною дійсної народної волі.

В справах загально-національних

1. а) В інтересах трудового українського люду, мова котрого понівірялась, висміювалась і гнобилась цілі століття — треба не-

гайно об'явити українську мову мовою державною Української Республіки і запровадити її у всіх громадських і державних інституціях.

б) Як ознаку, як символ перемоги українського трудового люду, як ознаку визволення українського народу з національної неволі, необхідно негайно поробити усі написи в українській мові у всіх громадських і державних інституціях, публичних закладах, назвати визначніші вулиці і майдани міст України іменами українських героїв і діячів або в честь відомих історичних подій.

2. З'їзд визнав конче потрібним, аби одночасно з проголошенням Самостійної Української Народної Республіки був заснований золотий фонд і була відкрита позика імення Української Республіки.

Постанови Першого Всеукраїнського з'їзду самостійників-соціалістів.— К., 1918.— С. 1—8.

175. 3 програми Народно-соціалістичної партії

<...> Не интересам одного какого-либо класса, а интересам всего трудового народа считает необходимым служить наша партия. Поэтому она и называет себя народной. <...>

<...> Не на диктатуру какого-либо одного класса, а на силы и волю всего народа возлагаем мы наши надежды. <...>

Собрать народные силы и удовлетворить народные нужды мы считаем невозможным без надлежащей государственной организации. Как политическая партия, мы и направим свои усилия к тому, чтобы сделать государство народным.

Для этого за личностью должны быть признаны ее неотъемлемые права, и вся полнота государственной власти должна принадлежать народу. Народовластие должно быть организовано в таких формах, чтобы весь народ мог участвовать в осуществлении принадлежащей ему власти, и чтобы каждая национальность была свободна в своем культурном и политическом самоопределении. Не на централистических, а на федеративных началах должно быть построено демократическое государство. <...>

Необходимо, наконец, не только производство, но и потребление сделать общественным. Нужно, чтобы каждый работал в меру своих сил и получал в меру своих потребностей. Тогда только труд делается вполне целесообразным и вместо угнетения личности будет служить ее всестороннему развитию.

Таким образом, наша партия ставит перед собой идеал социализма и неуклонно будет к нему стремиться. Поэтому она и называет себя социалистической.

В эту именно сторону направляют историю и стихийный про-

цесс общественного развития, и сознательная мысль человечества, и жизненные интересы трудящихся масс и идеалы высоко развитой личности. <...>

Принимая во внимание наличные условия и имеющиеся в стране силы, наша партия считает необходимым и возможным настаивать на выполнении в ближайшее время нижеследующих своих требований:

А. В политической сфере:

1) В области личных прав партия будет добиваться: а) равенства перед законом всех граждан, без различия пола, национальности и вероисповедания; уничтожения сословных разграничений и привилегий; <...>

2) В области верховного управления. Стремясь к осуществлению народовластия в наиболее полной и совершенной его форме, партия в первую очередь будет добиваться введения представительного правления на следующих началах: а) народное представительное собрание должно быть организовано в виде одной палаты, избираемой всеми гражданами, достигшими 20 лет, без различия пола, национальности и вероисповедания, путем прямой, равной и тайной подачи голосов; б) народному представительному собранию должна принадлежать вся полнота законодательной власти; никакой закон помимо него не может быть установлен или отменен никакою другою властью; <...>

3) В области местного и областного управления партия будет добиваться: а) повсеместного введения организованного на широких демократических началах земского, городского и сельского самоуправления с передачей в его владение всех местных дел (в том числе и полиции); б) введение в тех местностях государства, где этого пожелает население, национально областной и областной автономии с предоставлением областным представительным учреждениям, организованным на широких демократических началах, законодательных прав по местным делам. <...>

Сборник программ социалистических партий.— Харьков, 1917.— С. 1—36.

176. Резолюція Київського комітету РСДРП(б)

<...> Обсудив вопрос об Универсале Украинской центральной рады к украинскому народу, Киевский комитет РСДРП признал:

1. Украинская центральная рада, являющаяся учреждением буржуазным, развивается в своем Универсале буржуазно-националистические элементы, характерные для шовинистов всех наций. Одним из таких именно элементов Универсала является указание

рады на то, что только после окончания подготовительной организаторской работы среди украинского населения будут созданы представители всех народов, населяющих Украину для обсуждения ее устройства. Украинская рада, претендующая на роль краевого органа власти для всего населения, считает нужным заботиться об организации только украинского населения. Участие всех остальных наций, живущих на Украине, в организации края Украинская центральная рада считает, очевидно, излишним, чем ставит демократию остальных живущих в крае наций перед совершившимся фактом господства украинской нации над остальными. Общий тон Универсала затушевывает классовые задачи украинской революционной демократии, выдвигая на первый план националистические стремления некоторых слоев украинского народа.

2. Киевский комитет Российской социал-демократической рабочей партии считает, что появление Универсала Украинской центральной рады вызвано, с одной стороны, роялистическими тенденциями российского Временного правительства, отказывающегося осуществить на деле провозглашенный им под давлением революционной демократии принцип права наций на самоопределение, и признающего это право за одними нациями, и отказывающегося в нем другим. С другой стороны, такие действия российского Временного правительства обостряют отношения между российской и украинской народностями, дают возможность украинским шовинистам, пользуясь повышенным настроением масс, подменять волю широких слоев украинской демократии своими шовинистическими лозунгами.

3. Киевский комитет РСДРП, исходя из программного требования партии, признает за украинским народом, как и за всеми остальными народностями, право на самоопределение, т. е. право всего населения Украины решить вопрос о форме своего существования путем всенародного голосования (плебисцит). Со своей стороны Киевский комитет РСДРП поддерживает требование широкой областной автономии Украины и считает необходимым немедленную отмену надзора сверху и отмену обязательного государственного языка.

4. Вместе с тем Киевский комитет РСДРП считает, что обеспечение прав национальных меньшинств и устранение национального гнета, поскольку оно недостижимо в капиталистическом обществе, возможно только при коренной демократизации государства, которая обеспечит всем нациям и языкам полное равноправие. Такая демократизация тесным образом связана с переходом всей власти в руки рабочих, солдат и беднейших крестьян.

5. Считая, что полное национальное раскрепощение чрезвычайно связано с устранением ига капитала и установлением социа-

лизма, Киевський комітет РСДРП призиває всіх пролетарів і полупролетарів України к розриву со своєю національно-шовіністическою буржуазією як єдиною класовою організацією для спільної боротьби за владу і за низверження опори національного і класового угнетення — ига капітала.

*Хрестоматія по історії СРСР
1917—1925 гг. — М., 1963.—
С. 50—52.*

177. Універсали Української Центральної Ради

Перший Універсал

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сел, від фабрик, від салдатських казарм, од усіх громад і товариств українських, вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти й боротись за ті права та вольности.

Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба й які закони для нас кращі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійським Учредительнім Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з поміж себе нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам бути на чолі нашого народу,

стояти за його права й творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя й приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на Автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісаря по українських справах.

Щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, се-б-то вибраним нами комісаром на Україні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло. Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на Автономію, та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого комісаря, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло признати комісаря на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: од нині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города од нині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожна село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дужу організацію та освідомлення народу, й тоді перевернути адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не-українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашім краю й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організацій автономії України.

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української й виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою стоїть велика й висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам 31-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу й точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів,

можеш гордо й достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: Київ, Року 1917, місяця червня (іюня) числа 10.

Другий Універсал

Громадяне української землі! Представники Тимчасового Правительства повідомили нас про ті конкретні заходи, які задумує перевести Тимчасове Правительство в справі управи Україною до Установчих Зборів. Тимчасове Правительство, стоячи на сторожі завойованих революційним народом свобод, признаючи за кожним народом право на самоозначення та полишаючи остаточне усталення його форми Установчим Зборам, простягає руку представникам української демократії й Центральній Українській Раді та закликає в порозумінню з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності й сповіщаємо всіх громадян України, що вибрана українським народом через його революційні організації Центральна Українська Рада незабаром буде доповнена на справедливих основах представниками інших народностей, які живуть на Україні, через їхні революційні організації, і тоді буде тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, що заступатиме інтереси цілого населення нашого краю.

Доповнена Центральна Українська Рада виділить на ново споміж себе окремих відповідальних перед нею Генеральний Секретаріат, який буде предложений до затвердження тимчасовому правительству в характері представника найвищої краєвої влади тимчасового правительства на Україні. В сім органі будуть зосереджені всі права й засоби, щоб він яко представник демократії на цілій Україні й рівночасно яко найвищий краєвий орган управи міг виповнити складну роботу організації й будування життя всього краю в згоді з цілою революційною Росією.

У згоді з іншими національностями України й діючи на полі державної управи, яко орган тимчасового правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом закріплення нового ладу, витвореного революцією.

Змагаючи до автономного устрою України, Центральна Українська Рада в порозумінню з національними меншостями України приготуватиме проекти законів про автоном-

ний лад України для предложень їх на затвердження Установчим Зборам.

Зважаючи, що утворення краевого органу тимчасового правительства на Україні забезпечує бажане наближення управи краєм до потреб місцевого населення в межах, можливих до Установчих Зборів, і думаючи, що доля всіх народів Росії тісно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче відкидаємо проби самочинного здійснювання автономії України до всеросійських Установчих Зборів.

Що-ж торкається комплектування українських військових частей, Центральна Українська Рада матиме своїх представників при кабінеті міністра війни, в генеральнім штабі й при верховнім головно-командуючим для участі при комплектуванні окремих частей виключно українцями, оскільки заходи в сім напрямі, на думку міністра війни, будуть можливі з технічного боку без порушення бойової здатности армії.

Сповідуючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка наділила нас своєю волею, разом з революційним правительством доложить усіх своїх сил, щоб довести край і зокрема Україну до остаточної побіди революції. Українська Центральна Рада.

У Києві 1917 року, 3 липня.

Третій Універсал

Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народної Україна також може власти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, й нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й усеї Росії.

Ото ж оповіщаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернигівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованної волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Віднини на території Української Народньої Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі й інші землі нетрудових хазяйств сілськогосподарського значіння, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі — касується.

Признаюч, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада дорукає генеральному секретареві земельних справ негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України від сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею й наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розділення продуктів споживання й кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею й іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир встановлено як найшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Пра-

вительство примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права українського народу в Росії й поза Росією в замиренню не порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції затемнено відновленою карою на смерть. Оповідімо:

Віднині на землі Української Республіки смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде видано закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству судових справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво й привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці мають бути забезпечені всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканости особи й мешкання, право й можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, сам довгі літа боровшися за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суціль, тому оповідаємо: що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству національних справ подати нам у найближчій часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа харчова є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили й рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоровля, силу й нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня 1917 (9 січня н. ст. 1918) року, а днем скликання їх—9 (22 н. ст.) січня 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно видано буде закон.

У Києві 7 (20) листопада 1917 р.

Четвертий Універсал

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Скількість хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убийників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченці й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну власть над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці й zorganizувати нове Правительство.

А тим часом петроградське Правительство Народніх Комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу, і посилає на наші землі свої війська—червону гвардію, большевиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не зоставляючи навіть зерна, приготовленого на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію, убийство й злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбийчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далше криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того те ж саме петроградське Правительство Народніх

Комісарів починає проволікати заключення мира й закликає до нової війни, називаючи її «святою». Знов полетіть кров, знов нещасний робочий люд буде мусіти приносити в жертву своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає мира й мир повинен прийти можливо як найскорше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного мира, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України:

Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу — селян, робітників і салдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народніх Міністрів.

І отсе, перш усього, поручаємо Правительству нашої Республіки, Раді Народніх Міністрів, від сього дня вести початі вже мирові переговори з осередніми державами вповні самостійно й довести їх до кінця, не звертаючи уваги на ніякі перешкоди з боку яких небудь інших частей бувшої російської імперії, та встановити згоду, щоб наш край почав своє життя в спокою й мирі.

Щодо так званих большевиків і інших напасників, які розграбують і руйнують наш край, то поручаємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, щоб вони, не жаліючи свого життя, обороняли добробут і волю нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути очищена від насланих з Петрограду наємних наїзників, які нарушують права Української Республіки.

Безмірно тяжка війна, почата буржуазними правительствами, вимучила наш народ, винищила наш край, знівечила добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, поручаємо розпустити салдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народню

міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені вільною й демобілізацією місцевости мають бути відбудовані при помочи державного скарбу.

Коли наші вояки вернуться додому, народні ради — громадські й повітові й городські думи мають бути перевибрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Між тим, щоб установити таку владу, до якої мали-б довірря й яка спіралася-б на всі революційно-демократичні верстви народа, має Правительство додати до помочи місцевим самоврядуванням ради робітничо-селянських і салдатських депутатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сеї закон буде розглянено за кілька днів на повній сесії Центральної Ради й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася ще з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народньої Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народніх Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів. В самостійній Народній Республіці Україні не повинен страждати ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисел держави, має зачати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли-б найти працю й приложити свої сили, й прийняти всі міри для забезпечення покаліченим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торговець й всілякі посередники наживали на бідних, пригноблених клясах надмірні капітали.

Відтепер Українська Народня Республіка бере в свої руки найважливіші області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торговлю товарами, які мається привозити з-за границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбільшійші верстви.

Для виконання сього поручаємо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, а також про

монополі заліза, вугля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі класи в користь нетрудових.

Так само поручаємо установити державно-народню контролю над усіма банками, що через кредити нетрудовим класам помагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передовсім на піддержку трудовому населенню й на розвиток народного господарства Української Народньої Республіки, а не для спекуляції й ріжнородної банкової експлуатації.

На ґрунті анархії, неспокоїв у життю й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків. Сі темні протиреволуційні сили бажають знову піддати всі вольні народи під одно царське ярмо — Росії. Рада Народніх Міністрів повинна безпощадно боротися з усіма контрреволуційними силами й кожного, хто призиває до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки й до повороту старого ладу, — карати яко за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22 січня. Все перечислене в Універсалі, чого не встиємо виконати ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найблищій тижні виконають, справдять і до окончного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаємо всім нашим громадянам перевести вибори як найбільш енергічно, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений як найскорше, щоб за пару тижнів зібралися наші Установчі Збори, — найвищий господарь і управитель нашої землі, й Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки закріпили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її на тепер і на будучі часи. Сей найвищий наш орган має рішити про федеративну зв'язь з народними республіками колишньої російської імперії. До того ж часу всіх горожан самостійної Української Народньої Республіки зазиваємо стояти непохитно на сторожі добутої свободи й прав нашого народу й усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки. Українська Центральна Рада.

У Києві. 9 (22) січня 1918 р.

Винниченко В. К. *Відродження нації.* — Київ; Відень, 1920. — Ч. I. — С. 219—224, 279—282; Ч. II. — С. 74—80, 244—252.

**178. Прохання селянина Іларіона Снігура,
жителя с. Чебакли Юдинської волості
Каїнського повіту Томської губернії
до Центральної Ради про переселення на Україну**

У Київ, Центральній Українській Раді.

Українець Іларіон Снігур, громадянин дерев. Чебакли, Юдинської вол., Каїнського уезду, Томської губ.

Прошеніє

Всяка людина мусить знати свій рід, так і я, як тільки став знати себе, то став тямити про Україну. Проживаючи в Сибірі, рідна наша мова і нація перемагається більшою силою москалів; так я душою українець, то щоб не втратить золотого времени, прохаю Раду, не знайдеться можливим мені переїхати на жительство на свою рідну Україну і получить де небудь землю, так як я хлібороб, та в найбільшим, щоб через це злучитися зі своїм народом і принести хоч яку-небудь пользу матері-Україні задля її відродження. І ще прохаю, не знайдете можливості отвітить мені на це.

*ЦДАВО України.— Ф. 1115.—
Оп. 1.— Спр. 60.— Арк. 8.*

**179. Заява правління селянської спілки
хутора Велика Хом'яківка Свинухинської волості
Мокшанського повіту Пензенської губернії
до Центрального Комітету Української селянської спілки
про переселення на Україну**

Заява

По обміркуванні на Сільськiм зiбраннi селян хутора Велика Хом'яківка порішили просити Центральну Українську Спілку ввійти з нами в сношеніє і переселити нас на свою рідну Україну і клопотати, де найбільше треба, щоб нам в Росії сплатили постройкі і все імущество, так як ми це все сами поробили за свої гроші. <...>

*ЦДАВО України.— Ф. 1115.—
Оп. 1.— Спр. 60.— Арк. 12.*

180. Програмові засади Української демократично-хліборобської партії

<...> Перший повний нарис програму «Української Демократично-хліборобської Партії» був написаний Вячеславом Липинським і видатний в Лубнях в жовтні 1917 року. Політичний і соціальний світогляд партії окреслює цей нарис такими словами:

«Стоючи твердо і непохитно на ґрунті повної власновільності і суверенності українського народу, ми спіраємось на многовічній традиції невинної боротьби України за свою волю, за своє право на вільне життя... Ми віримо, що не пропала марно та неізмірима маса енергії, яку добув з себе в боротьбі за своє визволення народ наш в Хмельниччині, сколихнувши тоді своїми потугами увесь схід Європи; не може не здійснитися ідея вільної України, за котру клали голови найкращі сини народу, котра була провідною зорею всім велетням нашого невмирущого духа од часів Великого Богдана і до сьогоднішнього дня. І ми віримо, що наближається час, коли взищеться кров нашого народу, пролита великими потоками за те тільки, що шукав він волі на власній землі і мав в тім замисли, всій людскости природні (слова автора «Історія Русов» з приводу повстання Мазепи). В тій нашій вічній, невмирущій волі до життя, а не в часто змінливих, партійних чи книжних теоріях, знаходимо ми силу і оправдання для своєї боротьби за кращу долю України».

«Історія наша вчить нас, що повним національним життям жив наш народ тільки тоді, коли він користувався на своїй землі повнотою своїх суверенних прав (Київська Держава)... Українська національна ідея тільки тоді в силі оживити собою українську етнографічну масу, коли вона йде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і на місто рабської служби чужим державним організаціям ставить змагання до сотворення власної держави...

Без ясної, отвертої боротьби за здійснення свого суверенітету на своїй землі, народ наш стане народом ілотів, що будуть винишувать себе взаємно во ім'я чужих національно-державних ідей і при помочи чужих національно-державних організмів. І тому боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні, ми ставимо найважливішою і вихідною точкою нашої політичної програми...»

«Власна державна організація важна для нас, як представників української хліборобської демократії, не тільки з мотивів національного, але й економічного характеру...»

«Коли хліборобська Україна служила предметом експлуатації для російської та австрійської держави перед війною, то по війні ця експлуатація безмірно зросте під впливом викликаного світо-

вою війною процесу поширення економічних функцій держави і демократизації державного життя. Коли для України був страшний той приватно-хозяйственный капіталізм, який прикривався російським і австрійським імперіялізмом, то ще небезпечною стане державна трестифікація народного хозяйства, з якою придуть на Україну по війні чужі державні народи, спираючись в своїй експанзії не тільки, як досі, на своїх пануючих клясах; а на силі своїх демократій.

І як що ми задихались під тягарем слабо розвиненої економічно, поліцейсько-самодержавної Росії, то чи не задавить нас зовсім — коли останемось і на далі нацією недержавною — Росія республікансько-демократична...»

«Як же російська держава до нових форм існування пристосуватись не зуміє, то чи не прийдеться нам зустрітись на нашій землі з иншим сильнішим од Росії національно-державним організмом і чи зуміємо дати йому одсіч, не наладивши міцної національно-хозяйственной державної організації. В цей переломовий час до невисипущої праці над підготовленням такої організації, кличемо всіх в Україні, кому дороге її існування...»

Далі рядом прикладів з української минувшини і покликаючись на приклад сучасних молодих держав «Нарис програму» підкреслює необхідність підтримувати міжнародний характер української справи.

Що до внутрішніх відносин, то «Нарис програму», зазначає їх так:

«Україна, край хліборобів, і українська держава мусить стати державою хліборобів... За горожанами України неукраїнської національності визнаються всі їх культурно-національні права, але всякі спроби деяких представників цих меншостей зайняти при помочи чужесторонніх державно-національних впливів у привілейоване становище на Україні — ми будемо поборювати всіма силами».

В економічних справах «Нарис програму» обстоює «якнайширший державний контроль над національним хозяйством» і участь держави в організації тих сфер народного хозяйства, в котрих найбільше заінтересована вся нація.

В сфері робітничого законодавства пропонується підтримувати домагання українських робітничих партій.

Майбутня вільна Україна уявляється як «край високо розвинутого інтензивного фермерського сільського хозяйства».

«Місце величезних лятифундій і — витворених панщиною — великих, скупчених та бідних українських сел, повинні заняті розкинуті ясно по всій українській землі хуторі трудового українського селянства, на яких український хлібороб, обеднаний в могутні кооперативні товариства, добуває з нашої родючої землі

трудом своїм і своєї сім'ї максимум того, що вона може дати...»

Для здійснення цього має утворитися «український державний земельний фонд, в який увійдуть казенні, кабінетські, удільні, монастирські і т. п. землі, а також землі приватних власників, котрі законодавчим порядком, в міру потреби переходитимуть за викуп по справедливій оцінці у власність держави, поверх певної установленної законом норми».

«Фонд цей має різатися на хуторі такої величини, котра відповідає якості землі і котра даної місцевості являється найбільш продуктивним типом трудового селянського господарства. Ці хутори здаються в довічну і наслідственну — але без права поділу (майорат або мінорат) — аренду з правом фактичної переуступки в цілості — тим безземельним або малоземельним українським хліборобам, які самі власними руками обробляють землю».

«Вся решта приватно-власницьких земель, до часу їх викупу в державну власність, не виключається з товарообміну».

Однак «обмежується право скуповувати землю в одні руки поверх установленної законом норми та забороняється торг землею для спекуляції».

Тактика партії в «Нарисі програму» окреслюється так:

«Всякий Українець, котрий бореться за вільну Україну, і всякий чужинець, котрий наше право до повної незалежності фактично визнає — наш союзник, хочби його погляди в інших справах не відповідали поглядам нашої партії. Всякий український робітник, котрий вирікається ідеї вільної України і тим самим служить чимсь чужим державним чи національним інтересам в Україні, і всякий чужинець, котрий во ім'я чужих інтересів на нашій землі виступає проти визвольних змагань українського народу — наш ворог, хочби по своїм поглядам в інших справах він стояв дуже близько до поглядів нашої партії».

«Одкидаючи без застережень право інших народів чи держав панувати над нами, ми будемо найбільше рішучо поборювати всяке русофільство, австрофільство, чи польонофільство і взагалі всяку політичну ідею, яка буде обмежувати наші суверенні права і зтягати наш народ в старе ярмо політичної немочи, та національної неволи».

«Од кожної своєї політичної партії народ український має право вимагати, щоб вона задля своїх партійних, чи класових інтересів не поступалась ні на крок принципом вільного існування нації і щоб силу свою кожна українська партія черпала з внутрішніх сил свого народу, а не з «сторонніх протекцій...»».

«І памятаючи, як за часів національної руйни, що привела Україну до двухсотлітньої неволи, наші тодішні політичні партії «дуків» та «голотів» в завзятій боротьбі між собою, кликали на поміч

чужі народи, держави і, поступаючись перед Росією та Польщею зразу національним ідеалом, згодом стали задля своїх партійних інтересів на випередки продавати себе і свій народ цим державам, ми в теперішній грізний для України час звертаємось до всіх українських партій з горячим закликком: «Боронім всі, кожний по своєму, нашу спільну волю і честь!»»

Так виглядає перша спроба окреслити ідеологію і головні точки програму Української Демократично-хліборобської Партії. <...>

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 304—307.

181. З програми Української партії соціалістів-федералістів

Партія соціалістів-федералістів — партія українська і соціалістична. Перше визначає місце її роботи, друге — шляхи і методи.

Як українська партія, вона з ідейного боку свій початок бере з тієї криниці українського національного відродження, що на прапорі своєму поставило розкріпачення людини на Україні, працю для українського народу, тобто трудящих його елементів, і надання йому всіх прав у сфері національного життя. Перші гуманітарно-демократичні виступи українського письменства, федералістичні ідеали Кирило-Мефодієвських братчиків, а надто Шевченка, широка політична діяльність Драгоманова та його наступників до останнього часу, нарешті Радикально-демократична партія, з лона якої вийшла наша Партія — оце та проста лінія, що нас єднає з нашими попередниками на місці нашої роботи, на Україні й серед українського народу. Працюючи серед його і для його, ми опріч прав національних мусимо дбати і про всі інші потреби трудящих людей, з яких головним способом складається наш народ. Вже цим самим мають бути визначені шляхи й методи нашої роботи. <...>

Величезна більшість українського народу зв'язана з Російською Державою, що перетворюється нині на державу народоправну, вільну демократичну республіку. Проте хоч би яка була конституція демократична, тільки тоді вона дасть людности спромогу мирно розвиватись, коли не буде централістична. Як права людини, одиниці — громадянина становлять угловий камінь громадського життя, так другим угловим камінем, підвалиною всякого справедливого ладу суть права нації — одиниці колективної. На цих двох підвалинах — правах людини і нації — засновується все життя вільної держави. <...>

Через те децентралізація повинна бути доведена до того, щоб кожна народність на своїй території мала автономію з правом місцевого краевого законодавства. Коли тепер не всі частини держави розуміють потребу такого ладу, то в усякому разі основні закони держави повинні забезпечити кожній народності, кожній країні змогу завести собі автономію тоді, коли вона цього забажає. Таким робом, Українська Партія соціалістів-федералістів, обстоюючи в справах політичних за глибоко демократичну державну конституцію, за лад республіканський, в той-же час розуміє її так, що реформована держава повинна стати федерацією рівноправних автономних національно-територіяльних одиниць. Такої автономії вимагає Партія для свого Українського Народу на всій тій території, на якій він фактично тепер живе суцільною масою. <...>

Загально-державні політичні справи

1. Новий лад повинен забезпечувати загально відомі людські права і найперше громадянські права й повинности мусять бути рівні для всіх, усі привілеї класів, станів, полу, віри, нації мусять бути скасовані. Але зважаючи на те, що жіноча стаття має спеціальні обов'язки доглядати й виховувати діти і через це теоретичне зрівняння її в правах не матиме реальних наслідків і не визволить од залежності, поки держава не прийде на допомогу в тих спеціальних обов'язках — треба забезпечити право материнства, даючи матері на кожну дитину установлену в законі пенсію, якої б вистачило на виховання й освіту дитини.

2. Російська держава повинна перетворитись на демократичну республіку федеративну, в якій Україна має займати місце окремого штату. <...>

5. Вседержавний парламент пильнує, щоб згадані права громадянина і нації були забезпечені скрізь по державі. <...>

6. Поруч з загально-державним парламентом стоїть федеральна Рада, яка складається з рівного числа представників од кожного штату. Вибори представників проводяться в кожному штаті відповідно до його конституції, штат має право завжди відкликати свого представника й замінити його іншим. Федеральна Рада функціонує постійно. <...>

8. Право міняти основні закони федерації належить до компетенції Вседержавного парламенту, за згодою $\frac{2}{3}$ штатів.

9. Право законодавчої ініціативи належить Вседержавному парламентові, кабінетові міністрів і кожному штатові.

10. Верховна виконавча власть та загальнодержавне представництво належить Високій Державній Раді, з п'ятох чоловік, яких обирає на п'ять років Вседержавний парламент за згодою Федеральної Ради з різних штатів. Функції голови (президента) феде-

рації виконують по черзі члени Високої Державної Ради протягом одного року кожний.

11. Висока Державна Рада а) доручає лідерові парламентської більшості скласти кабінет міністрів, який відповідає перед парламентом, і б) скликає й розпускає Вседержавний парламент відповідно до конституції федерації. <...>

Лад на Україні

<...> 15. Україна існує, як автономний штат держави Російської, і в своїх внутрішніх справах сама порядкує спеціальними установами на підставі своїх місцевих законів.

16. Для внутрішнього законодавства та урядування встановлюються: а) сойм (Українська Народна Рада), до якого на три роки вибирається певне число послів, віком не молодше 20 років, все одно якої віри, національності, полу, на основі вселюдного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням, б) референдум — всенародне голосування в справах, що торкаються найближче всіх громадян, в) законодавча ініціатива — право домагатися од уряду України завести новий або скасувати або переробити старий закон, зібравши під заявою про те певне число голосів. <...>

18. Всеросійська Федеральна Рада може накласти veto на постанови Українського Союму тільки тоді, коли вони суперечать основним законам, виробленим для всієї держави. <...>

29. Православна церква в межах України автокефальна. Всі церкви й обряди на Україні удержуються власним коштом.

30. Усе діловодство законодавчих, судових та адміністративних установ і казенних шкіл України, так само й наука по цих школах, одбувається українською мовою. Зносини всіх місцевих установ України з центральними властями й установами одбуваються українською й російською мовами.

31. Права мови і розвиток національної культури не української людности гарантовано: а) пропорціональним заступництвом у Соїмі, б) повною волею вживати своєї мови у всіх приватних товариствах і школах, в) повною волею заснувати товариства культурні й об'єднуватися в національно-культурні спілки, г) правом неукраїнської людности по тих районах, де вона числить не менше, як на одну п'яту частину всієї людности, обертатися до урядових осіб і властей та одбирати од них відповідь на своїй рідній мові, д) заснуванням казенних шкіл з наукою на рідній мові для неукраїнської людности в такому числі, на яке вистачить коштів, що одходять на цю потребу, пропорціонально до числового відношення людности, з загальних коштів України, призначених на удержування шкіл, е) тратами засобів на інші, окрім шкільних, національно-культурні завдання неукраїнської людности, знов

у тій же таки самій пропорції з коштів, призначених на культурні потреби України взагалі. <...>

Програма Української партії соціалістів - федералістів.— К., 1917.— С. 1—24.

182. З програми Української партії соціалістів-революціонерів

Українська партія соціалістів-революціонерів в своїй боротьбі за соціальне визволення працюючого люду, вважає себе складовою частиною армії міжнародного революційного соціалізму. Приєднуючись до всіх постанов Інтернаціоналу і до домагань соціалістичних партій всього світу, вона пристосовує їх до конкретних форм життя української демократії.

З тою метою Партія організує українську демократію — робітництво та трудове селянство. Її практичним завданням являється... шляхом плянорної організованої боротьби дійти до соціального перевороту, який тільки забезпечить їм всебічний гармонійний розвиток духовних і фізичних сил та поведе людство на вищі щаблі поступу.

В цій боротьбі виступає Партія, як революційна організована меншість, прямує весь час до злиття з усім працюючим людом, до захоплення його цілком в свої ряди.

Неминучою умовою соціальної революції являється диктатура революційної демократії, себто захват такої політичної влади, яка б дала змогу побороти всякі протилежні заходи буржуазії.

Згідно з усім сказаним, партія виставляє як програму мінімум слідуючі вимоги, яких здійснення буде негайно домагатися:

а) В національній справі:

I. Українська партія соціалістів-революціонерів вважає, що до загально-людських ідеалів ведуть національні шляхи і свідомо стоїть в обороні національних цінностей усіх народів.

II. Цілковите розв'язання національного питання можливе тільки в соціалістичному ладі, коли буде знищений соціальний гніт.

III. Найкращим способом полагодження національних стосунків в межах буржуазного ладу У.П.С.-Р. визнає національно-персональну (екстериторіальну) автономію. Обсяг суверенности і форма федеративної сполуки повинні бути установлені лише шляхом добровільної умови між суверенними націями, які складають федерацію, згідно з інтересами працюючих мас кожної нації.

IV. Виходячи з усього вище сказаного, У.П.С.-Р. вважає необхідним під теперішню хвилю вимагати перебудови російської держави на федерацію рівноправних, національно-територіальних рес-

публік, з забезпеченням в їх межах прав національних меншостей.

V. Що ж до України, то Партія буде боротися за те, щоб Україна приступила до федерації з іншими народами, як демократична республіка, в своїх етнографічних межах, незалежно від сучасної державної приналежності українських земель.

б) В політичних справах партія домагається:

I. Республікансько-демократичної форми правління для України, без президента. Зосередження законодавчої влади в однопалатній Раді народніх представників, українському Сеймі, а виконавчої влади в руках Ради міністрів, вибраних українським Сеймом і відповідальних в особі Сейму перед усім народом. Прямого народнього законодавства (ініціатива і референдум).

II. Вселюдного, таємного, рівного і прямого голосування до Сейму і всіх законодавчих органів місцевого самоврядування. Пропорціональної системи виборів. Пасивного і активного виборчого права для всіх громадян, не молодших 20-ти літ, без різниці полу, віри і народності. Дволітнього виборчого періоду для всіх законодавчих органів.

III. Повної рівноправності всіх громадян України без різниці стану, полу, народности і релігії. <...>

V. Повного забезпечення національних прав національним меншостям на Україні (великоросам, євреям, полякам, німцям і іншим меншим народностям). Установлення для них: пропорціонального представництва в Сеймі і всіх органах місцевого самоврядування; забезпечення їх мові державного характеру в місцях, де вони творять значний відсоток.

VI. Як найширшої самоуправи і повного самоврядування для громад, міст, повітів і окремих українських земель (провінцій). Як найширшої децентралізації адміністрації. <...>

X. Відділення церкви від держави і школи від церкви. Признання релігії приватною справою сумління кожної людини, а церкви приватним союзом вірних.

XI. Безплатної нищої, середньої і вищої освіти. <...> Загально-обов'язкової нищої освіти для всіх людей до 16-го року. Повного права закладати приватні школи всіх можливих типів. Незалежності обучування від державної контролі і цілковитої автономії в справах педагогічних для шкіл і освітніх товариств. <...>

Програма і Статут Української партії соціалістів-революціонерів.— К., 1917.— С. 1—21.

183. З протоколу з'їзду представників народів та областей, скликаного Українською Центральною Радою 8 вересня 1917 року

1. О федеративном строе Российской Республики

Съезд народов, созванный в г. Киеве Украинской Центральной Радой, в заседаниях 6—15 сентября 1917 года обсуждал вопрос о будущем строе Российского Государства. Как в специальных докладах, так и в прениях по ним были развиты следующие соображения:

1. Основным дефектом государственного строя России, как при старом режиме, так и после революции, является чрезмерная централизация законодательной и исполнительной власти.

2. Покоившийся на этом принципе государственный механизм не может морально работать и тормозит развитие государства. <...>

7. Для спасения государства от грозящей ему катастрофы необходимо немедленно же перестроить его на совершенно новых основаниях, исключающих возможность существования централизации. <...>

9. Осново-положение современной демократии — широкое участие граждан в государственной жизни и тенденции регулирования ее законодательным путем, а не административным (напр. бюджет), возможно только при федеративном устройстве государства. <...>

12. Так как в состав России входит множество народов, с более или менее ярко выраженным национальным самосознанием, с разнообразной национальной культурой, историческим прошлым, и в экономическом отношении оно образует своеобразные самодовлеющие экономические круги, то единственно приемлемой формой федерации является федерация, построенная на национальном принципе.

13. Большие области, заселенные одной национальностью, могут, по желанию, или образовать несколько федеративных единиц, или, представляя одно федеративное целое, внутри его предоставить автономию отдельным областям.

14. Те национальности, которые, как например еврейская, рассеяны по всему государству, и нигде не имеют своей территории, пользуются правом иметь экстерриториально-персональную автономию.

В виду указанных соображений Съезд Народов единогласно постановил: Россия должна быть Федеративной Демократической Республикой.

II. О национально-персональной автономии

Исходя из того:

1. Что полное территориальное разграничение населяющих Россию национальностей не в о з м о ж н о.

2. Что среди них есть национальности, не составляющие ни в какой области большинства населения.

3. Что национально-территориальная автономия не даст полного разрешения проблемы национальных меньшинств и малых наций.

Съезд Народов единогласно п о с т а н о в и л:

I. Каждая из населяющих Россию национальностей имеет право на национально-персональную автономию, т. е. на конструирование нации в публично-правовой союз, охватывающий ее членом на всем протяжении государства.

II. Сфера компетенции, а равно и конкретные формы внутренней организации национально-автономного института устанавливаются Национальным Учредительным Собранием данного народа, созванном на основе всеобщего, равного, прямого, тайного, пропорционального и без различия пола избирательного права.

III. Государственный закон гарантирует за национальными меньшинствами, достигающими в данном месте установленного законом минимума, право пользоваться своим языком как в местных государственных или областных учреждениях, так и в органах местного самоуправления.

VII. Об обще-федеративном языке и языках краевых

П р и з н а в а я:

1. Что незакономерные действия свергнутого царского правительства, направленные к полной русификации народов, породили в этой области множество аномалий, крайне вредно отразившихся на культурной жизни Республики.

2. Что справедливое определение права народов населяющих Российскую Республику, на употребление родного языка, обеспечивающего прямой путь к широкому развитию национальных, самобытных культур является неотложной потребностью и должно быть сделано немедленно до Учредительного Собрания.

3. Что полноправные в этом отношении граждане должны однако же принять на себя и ряд обязательств, ограничивающих свободу их языков, но диктуемых соображениями государственного благоустройства.

Съезд Народов единогласно п о с т а н о в л я е т:

I. С момента революции все языки республики стали вполне

равноправными. Поэтому в будущей Российской Федеративной Демократической Республике навсегда должна быть обеспечена полная свобода всех языков в частных и частно-правных сношениях.

II. Руководящие революционные органы будущих отдельных штатов федерации должны признать один или несколько языков данной области языками краевыми для сношений административных органов с гражданами, центральными органами федеративной единицы и между собой. Такими краевыми языками являются языки всех народностей, достигающих в данной местности установленного законом минимума.

III. Свободные граждане Российской Федеративной Республики должны признать язык Русский, наиболее понятный большинству населения — языком обще-федеративным для сношений центральных органов федеративных единиц с центральными органами Федерации и между собой.

IV. Школа, церковь и суд должны в отношении языка руководиться только желаниями заинтересованных сторон, поэтому признание языка обще-федеративным не дает ему никаких преимуществ в указанных сферах общественной жизни перед остальными языками Республики.

VIII. О текущем моменте

Заслушав сообщение о грозящих республике роковых событиях и полагая, что надвигающиеся катастрофические события требуют немедленного применения конкретных мер, ведущих к поднятию боеспособности армии, Съезд Народов единогласно постановил: <...>

II. Только национализация Российской Армии под руководством революционно-демократических национальных организаций и соответственное переустройство тыла при участии тех-же организаций может поднять способность самообороны страны и приблизить к достижению почетного мира. <...>

IX. О мирной конференции

Исходя из тех положений:

1. Что будущая конференция должна протекать под знаком полного права всех наций на самоопределение.

2. Что при определении будущих государственных границ и установлении международных гарантий будут решаться жизненные интересы всех национальностей, в том числе лишенных своего государства, а поэтому и своего международного представительства.

3. Что при установлении новых государственных границ заинтересованные народы не должны быть разделяемы или переуступаемы без воли одним государством другому.

4. Что представители России на мирной конференции должны

добиваться отмены всякого рода гражданских, политических, национальных и вероисповедных ограничений во всех государствах международного общения, а также международной гарантии прав национальных меньшинств.

Съезд Народов единогласно постановил:

I. При Министерстве Иностранных Дел немедленно должно быть организовано особое совещание по национальным делам из представителей заинтересованных национальностей и сведущих лиц.

II. В делегацию России на мирную конференцию должны быть включены и представители заинтересованных государственных национальностей.

XI. Об учредительном собрании

Съезд Народов единогласно постановил, что независимо от созыва Всероссийского Учредительного Собрания должны быть созваны Поместные Учредительные Собрания, созванные на демократических началах, устанавливающие как нормы своих отношений к центральным органам федерации, так и конкретные формы внутренней организации автономных институтов данного народа или области.

XII. Совет Народов

Исходя из положений, развитых в резолюции о будущем федеративном строе Российской Республики, и о путях, ведущих к его осуществлению, Съезд Народов единогласно постановил: для разработки и проведения в жизнь всех тех мероприятий, которые окажутся необходимыми при осуществлении основных задач национального и областного автономно-федеративного строительства и для организации Союза Народов, создать составленный на основании нижеследующих положений особый полномочный орган — Совет Народов.

1) В состав Совета Народов входит от каждой принимающей участие в Съезде Народов народности по четыре члена.

2) При голосовании каждый народ имеет два голоса независимо от числа присутствующих на этом заседании полноправных членов Совета Народов от этого народа.

3) Совету принадлежит право принимать в свой состав представителей от тех народов, которые в настоящем съезде участия не принимали. Члены пользуются всеми правами, признанными за остальными действительными членами Совета.

4) Совету представляется право кооптировать по своему усмотрению необходимых для работы лиц с правом совещательного голоса.

5) Совету представляется право организовать при нем все те

учреждения, которые окажутся необходимыми в его работе (в том числе и Центральный Войсковой Комитет), и производить для этого необходимые расходы.

6) Относительно внутренней своей организации Совету самому надлежит выработать постоянный наказ.

7) Местопребыванием Совета является Киев, но в случае необходимости Совет может заседать и в другом месте. <...>

Протокол Съезда представителей народов и областей, созванного Украинской Центральной Радой 8 сентября 1917 г.— Фастов, 1918.— С. 1—15.

184. З резолюцій IV з'їзду Української соціал-демократичної робітничої партії

Про сучасний момент

<...> 3. Перед російською революцією стоять грандіозні соціально-економічні завдання, які вимагають свого розв'язання в процесі розвитку революційного руху, за якими стоять основні соціальні сили революції — пролетаріат, селянство і армія: революція земельних відносин, робітнича справа, національне питання, перетворення унітарної централізованої держави в державу федеративну, цілковита децентралізація і демократизація урядування, державне впорядкування господарчого життя в усіх його галузях, в першу чергу продукції і поділу харчових продуктів і річей першої потреби, активна політика демократичного миру і т. д. <...>

6. Сучасна російська революція, тягнучи за собою нечуваній в історії всіх дотеперішніх революцій переворот в соціально-економічних відносинах, викликаючи широкий відгомін в величезних робітничих масах Західної Європи, збуджуючи в них потяг до скинення тут капіталізму, до соціальної революції, а рівно і спинення імперіялістичної війни, котре може повести за собою повстання пролетаріату в Західній Європі, стає прологом і початком всесвітньої соціальної революції.

Тому IV конгрес У.С.-Д.Р.П. проголошує:

1. Що так в цілій державі, як і в окремих краях її мусить бути негайно утворена однородна революційна демократична влада, влада організованого пролетаріату, селянства і війська.

2. Що ся влада мусить в основу своєї діяльності покласти:

а) активну політику до спинення імперіялістичної війни, під-

тримуючи потяг пролетаріату і цілої революційної демократії, як в Росії, так і серединних воюючих держав до демократичного миру, без анексій і контрибуцій, на основі самовизначення націй, роблячи саме енергійне давління на всі правительства держав, втягнених в війну, і дбаючи про забезпечення права заінтересованих націй і про участь їх у міжнародній конференції миру. <...>

д) перетворення російської держави в федеративну російську республіку.

е) широку децентралізацію і демократизацію влади в державі утворенням перш за все краю-національних автономних органів революційної влади з широкою компетенцією, в усіх галузях краю-вого життя, в тім числі поширення територіальної (на всю Україну) і предметної компетенції Генерального Секретаріату Укр. Центр. Ради, який, являючись найвищою краювою владою на Україні, має спиратися на організовану революційну демократію України і творити її волю. <...>

Про державний Устрій України

1. Напрямок економічного розвитку України вимагає відповідних державних форм для найповнішого національно-політичного та соціально-економічного самоозначення населення країни.

2. Економічний розпад Росії, що стався через сучасну війну, надзвичайно прискорює сей процес самоозначення України та ще більше загострює потребу утворення відповідних політичних форм існування України

3. Через це справа самоозначення України стає справою актуально-пекучою і тому вимагає негайного створення сильної влади на Україні для керування економічним життям нашого краю.

4. Існуючі суперечности економічних інтересів між Україною та Росією, при політичній пануванні революційної демократії в обох країнах, не викликають необхідности політичного відокремлення України від Росії, а навпаки тісні політико-економічні зв'язки сил країн, не вповні зруйновані господарчим розпадом Російської держави, можливо зберегти в відповідних політичних формах в інтересах пролетаріату обох країн при умові, коли буде усунено централістичні та імперіялістичні змагання великоросійської буржуазії.

5. Утворення політико-економічного зв'язку між Росією та Україною в відповідних державних формах відповідає тому напрямові політичного розвитку Європи, котрий простує до перетворення Європи у всеєвропейську Федерацію на основі самовизначення націй.

Тому IV конгрес У.С.-Д.Р.П. гадає, що за сучасної доби взаємні інтереси України та Росії вимагають встановлення федеративного зв'язку між ними, разом з тим конгрес, основуючися на вка-

заних потребах економічного розвитку України та виходячи з інтересів пролетаріату, стану Російської Революції та міжнародного становища, визнає за необхідне поставити на порядок денний партійної діяльності будування Української Демократичної Республіки, котра має стояти в федеративному зв'язку з Російською Республікою, а, коли би се було можливо, і з іншими європейськими республіканськими державами.

Се завдання Партії Конгрес доручає Центральному Комітетові внести в програму Партії.

Про Всеросійські Установчі Збори

Визнаючи необхідність скликання Установчих Зборів в призначений Тимчасовим Урядом строк і закликаючи товаришів до енергійної підготовки виборів до Установчих Зборів,

IV Конгрес У.С.-Д.Р.П. вважає, що завданням Всеросійських Установчих Зборів являється:

- 1) встановлення в Росії федеративно-демократичної республіки;
- 2) вирібка і встановлення основного закону Російської Федерації.

Конгрес вважає, що ніяким чином Всеросійські Установчі Збори не повинні порушувати права на повне самоозначення, аж до одділення окремих націй Росії.

Про Українські Установчі Збори

Уважаючи, що реалізація всіх здобутків революції на Україні може бути забезпеченою тільки тоді, коли підстави нового ладу будуть вироблені самою людністю України, конгрес визнає необхідним скликання Суверенних Українських Установчих Зборів і поручає партійним організаціям розвинути широку агітацію в масах за конечність негайного скликання Українських Установчих Зборів, а партійній фракції Центральної Ради виготовити і внести до Центральної Ради відповідний законопроект про Українські Установчі Збори. <...>

Про блоки під час виборів до Всеросійських і Українських Установчих Зборів

Уважаючи:

1) що завданням Всеросійських Установчих Зборів являється лише встановлення основ федеративного ладу;

2) що всі інші справи, які необхідно розв'язати в інтересах закріплення революції, будуть належати Українським Установчим Зборам;

3) що відносно тих завдань, які стоятимуть перед Всеросійськими Установчими Зборами, серед цілої української революційної демократії панує спільність,

Конгрес визнає можливим і бажаним виборчі порозуміння, як

з українськими с.-р., так і з Селянською Спілкою і Радами Робітничих і Салдатських Депутатів.

Зважаючи разом з тим, що завдання, які ставитимуть ріжні українські партії на Українських Установчих Зборах, будуть ріжні, залежно від їх програми і класового складу.

Конгрес визнає бажаним самостійні виступи У.С.-Д.Р.П. під час виборів до Українських Установчих Зборів.

Тими самими принципами мають також опреділятися виборчі порозуміння з неукраїнськими революційно-демократичними партіями. <...>

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 331—338.

185. Відозва Генерального Секретаріату Центральної Ради

В наслідок жовтневого перевороту в Петрограді Генеральний Секретаріат оголосив 3(16) листопада відозву, поширюючи свої компетенції на ті землі, які за Тимчасовою інструкцією лишилися поза межами України. Чотири дні пізніше Мала Рада ухвалила Третій Універсал, який проголосив Українську Народну Республіку (УНР).

Від Генерального Секретаріату України

Генеральний Секретаріат повідомляє всіх горожан, всі правительственні уряди, політичні й правительственні органи на Україні:

Центральне правительство всієї Росії не має змоги управляти державним життєм. Цілі краї zostали ся без правлячих центрів. Тому зростає замішання політичне, господарське й суспільне. З огляду на те Секретаріат доповняє ся тимчасово генеральними секретарями для справ: харчових, військових, судових, поштових, телеграфічних і комунікаційних. Компетенція Генерального Секретаріату поширяє ся на всі ті губернії, де більшість населення складаєть ся з Українців. Тому губернії херсонська, харківська, катеринославська й таврійська (без Криму) включають ся в територію України.

Всі органи тих губерній, а також горожане єдиної України всіх народностей мають звертати ся з усіма справами до відповідних секретарів Генерального Секретаріату.

Всі чутки й розмови про сепаратизм, про відокремлення України від Росії — се тільки контрреволюційна пропаганда або просто невідомість. Центральна Рада й Генеральний Секретаріат твердо та ясно заявили, що *Україна повинна zostати в складі федератив-*

ної російської республіки як рівноправне державне тіло. Теперішнє політичне положення тої постанови не змінє в нічім.

Доки не заключений мир між воюючими державами, робота на фронті не сміє спинятися. Армія мусить бути одіта, накармлена й озброєна. Генеральний Секретаріят в порозумінню з компетентною центральною військовою властю уживе всіх способів, аби заспокоїти всі потреби армії.

Вибори до всеросійських Установчих Зборів повинні відбуватися, як назначено, 12 (25 н. ст.) листопада, коли до того часу не будуть змінені для всієї Росії.

Горожане й органи мають се прийняти до відома й подбати з ціллю енергією, щоб вибори переведено точно, активно й багатородно.

В короткім часі Центральна Рада затвердить і Генеральний Секретаріят і проголосить закон про Українську Установчу Раду. Виборчим органам подається до відома, щоб після виборів до російських Установчих Зборів не розв'язувати виборчих апаратів.

Виробляєть ся плян військової охорони всієї України від погромів, грабіжів і всякого безчинства. Губернським і повітовим комісарам дається до помочи військової відділи. Комісари мають вести рішучу й енергічну боротьбу з анархією і переступствами несовісних осіб. В справі боротьби з анархією і в цілі установлення доброго порядку Генеральний Секретаріят буде опиратися на місцевих органах самоуправи, які являють ся органами місцевої влади, коло яких повинна зеднатися з ціллю їх піддержки вся місцева демократія.

Кінчать ся праці над законопроектом про упорядкування земельних відносин і передачу «нетрудових» земель в розрядження земельних комітетів. Закон видається в короткім часі. До того ж часу мусить ся спинити всякі самовільні захвати.

Всім місцевостям, органам і відповідальним особам поручається всі накази й порушення Генерального Секретаріату виповняти точно та скоро.

Горожанам України поручається бути дійсно свободними горожанами й активно та радо стати до помочи всім органам у важній і загальній справі установлення порядку на Україні й охорони всіх великих завойовань всеросійської революції.

Генеральний Секретаріят України
Город Київ

3 листопада 1917 року

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Т. 1.— С. 339—340.

186. 3 Програми Всезагального єврейського робітничого союзу (Бунду)

Всеобщий Еврейский рабочий Союз (Бунд) входит составной частью в Российскую Социал-Демократическую Рабочую Партию, а программа этой партии является вместе с тем программой Бунда. Пункт программы Р. С. Д. Р. П., касающийся национального вопроса (право наций на самоопределение), конкретизировать Бундом в резолюциях его съездов и конференций. <...>

Российская социал-демократическая партия ставит своей ближайшей политической задачей низвержение царского самодержавия и замену его демократической республикой, конституция которой обеспечивала бы:

1. Самодержавие народа, т. е. сосредоточение всей верховной государственной власти в руках законодательного собрания, составленного из представителей народа и образующего одну палату.

2. Всеобщее, равное и прямое избирательное право при всех выборах как в законодательное собрание, так и во все местные органы самоуправления для граждан и гражданок, достигших двадцати лет; тайное голосование при выборах; право каждого избирателя быть избранным во все представительные учреждения; двухгодичные парламенты; жалование народным представителям.

3. Широкое местное самоуправление; областное самоуправление для тех местностей, которые отличаются особыми бытовыми условиями и составом населения. <...>

7. Уничтожение сословий и полную равноправность всех граждан независимо от пола, религии, расы и национальности.

8. Право населения получать образование на народном языке, обеспечиваемое созданием за счет государства и органов самоуправления необходимых для этого школ; право каждого гражданина объясняться на родном языке на собраниях; введение родного языка наравне с государственным во всех местных, общественных и государственных учреждениях.

9. Право на самоопределение за всеми нациями, входящими в состав государства. <...>

13. Отделение церкви от государства и школы от церкви. <...>

*Программа Бунда.— К.,
1917.— С. 1—15.*

187. Політика більшовицької партії щодо України та Центральної Ради

Постановление Народного Комиссариата по Делах Национальностей

140. О национальных реликвиях Украины

Украинский Военно-Революционный Штаб в Петрограде обратился к нам с просьбой дать ему возможность выбрать из Эрмитажа и Преображенского Гвардейского Собора хранящиеся там украшения, национальные реликвии (знамена, бунчуки, грамоты и пр.) и вернуть их Украине.

Реликвии эти были отобраны у украинцев еще в эпоху Екатерины Второй. Отобраны они были и привезены в Петроград в наказание за свободолюбивые стремления Украины. Оставление их в Петрограде, очевидно, является 'символом старой, ненавистой всем нам зависимости Украины.

Оставление этих реликвий в Петрограде можно было еще кое-как оправдать в эпоху господства буржуазии, в эпоху аннексионистской коалиции. Но теперь, после октябрьской революции, когда оковы порваны, когда у власти стали рабочие и крестьяне, когда право самоопределения народов России провозглашено перед лицом всего мира, удержание национальных реликвий украинцев теряет всякий смысл.

Больше того, такое удержание является грубым нарушением неотъемлемых прав самоопределяющейся Украины.

В виду этого я, в согласии с тов. Луначарским, в ведении которого находится Эрмитаж и Преображенский Гвардейский Собор, счел своим долгом удовлетворить просьбу Украинского Военно-Революционного Штаба в Петрограде.

Революционное Правительство Республики Российской торжественно возвращает Украине ее национальные реликвии, несправедливо отобранные у нее грубой рукой Екатерины II.

Народный Комиссар по Национальным делам

Джугашвили-Сталин

Постановление Всеросс. Центр. Исп. Комитета.

141. О передаче трофеев Украинскому народу

Центральный Исполнительный Комитет, заслушав доклад Комиссара по Просвещению тов. Луначарского, постановляет:

- 1) Передачу реликвий сделать в торжественной форме народ-

ного праздника перед Преображенским Собором, с участием войсковых частей.

2) Вместе с историческими реликвиями передать украинцам особо изготовленную грамоту следующего содержания:

«Братья украинцы!

В хранилищах Петербурга ваши знамена, пушки и булава свидетельствуют о вашем угнетении — именем великорусского — угнетателями этого народа. Ныне нет больше угнетенных народов в свободной России.

Центральный Исполнительный Комитет Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов возвращает Вам трофеи, как память о вашей славной борьбе за свободу.

Народ великорусский и революционный Петербург с приветом посылает вольному Киеву священный дар в знак братства народов. Да славится и крепнет братский союз свободных народов России и всего мира, да исчезнет вражда и даже тень угнетения одной нации другою».

Эта грамота будет подписана председателями Ц. И. К. и Совета Народных Комиссаров, Народными Комиссарами по Национальным Дела́м и Просвещению и секретарями Ц. И. К. и Совета Народных Комиссаров.

3) Для устройства праздника создается особая Комиссия из 3-х представителей Ц. И. К., в том числе — одного от Украинской секции, из представителей Комиссариатов по Просвещению, Национальным Дела́м, Заведыванию дворцами и музеями Республики и Военного и представителей местной Украинской Войсковой Рады.

4) Расходы по устройству праздника, которые не должны превысить сумму в 3.000 руб., покрыть из особой ассигновки декретом Совета Народных Комиссаров и отнести в бюджет Комиссариата по Национальным Дела́м.

Представители Всеукраинской Рады просили, чтобы передача была сделана в их руки, однако, в мандатах этих представителей не была предусмотрена самая передача и не было обращения к Совету Народных Комиссаров, как законной Верховной власти в России.

В виду этого, а также и резкой формы, в которой представители Рады вели дальнейшие переговоры с Народными Комиссарами, принята следующая резолюция.

«Председатель Совета Народных Комиссаров и Народные Комиссары по Иностранным Дела́м, по Просвещению и по Дела́м Национальностей, заслушав постановление особой комиссии по передаче Украинскому Народу его реликвий, а также протест Украинского Революционного Штаба, постановили:

Дальнейшие переговоры о сроке и порядке передачи реликвий вести с Украинской фракцией Ц. И. К. и официальную передачу совершить в руки доверенного лица этой фракции».

Постановление Совета Народных Комиссаров

142. О признании Народной Украинской Республики и о предъявленном Центральной Раде ультиматуме в виду ее контр-революционной деятельности

Исходя из интересов единства и братского союза рабочих и трудящихся эксплуатируемых масс в борьбе за социализм, исходя из признания этих принципов многочисленными решениями органов революционной демократии Советов, и в особенности 2-го Всероссийского Съезда Советов, Социалистическое Правительство России, Совет Народных Комиссаров, еще раз подтверждает право на самоопределение за всеми нациями, которые угнетались царизмом и великорусской буржуазией, вплоть до права этих наций отделиться от России.

Поэтому мы, Совет Народных Комиссаров, признаем Народную Украинскую Республику, ее право совершенно отделиться от России или вступить в переговоры с Российской Республикой о федеративных и тому подобных взаимоотношениях между ними.

Все, что касается национальных прав и национальной независимости украинского народа, признается нами, Советом Народных Комиссаров, тотчас же, без ограничений и безусловно.

Против Финляндской буржуазной республики, которая остается пока буржуазной, мы не сделали ни одного шага в смысле ограничений национальных прав и национальной независимости финского народа, и не сделаем никаких шагов, ограничивающих национальную независимость какой бы то ни было нации из числа входящих в состав Российской Республики.

Мы обвиняем Раду в том, что, прикрываясь национальными фразами, она ведет двусмысленную буржуазную политику, которая давно уже выражается в непризнании Радой Советов и Советской власти на Украине (между прочим, Рада отказывается созвать, по требованию Советов Украины, краевой съезд украинских Советов немедленно). Эта двусмысленная политика, лишаящая нас возможности признать Раду, как полномочного представителя трудящихся и эксплуатируемых масс Украинской республики, довела Раду в самое последнее время до шагов, означающих уничтожение всякой возможности соглашения.

Такими шагами явилась, во-первых, дезорганизация фронта.

Рада перемещает и отзывкает односторонними приказами украинские части с фронта, разрушая таким образом единый общий

фронт, до размежевания, осуществимого лишь путем организованного соглашения правительств обеих республик.

Во-вторых, Рада приступила к разоружению Советских войск, находящихся на Украине.

В-третьих, Рада оказывает поддержку кадетско-калединскому заговору в восстании против Советской власти. Ссылаясь заведомо ложно на автономные будто бы права «Дона и Кубани», прикрывая этим калединские, контр-революционные выступления, идущие в разрез с интересами и требованиями громадного большинства трудового казачества, Рада пропускает через свою территорию войска, отказываясь пропускать войска против Каледина.

Становясь на этот путь неслыханной измены революции, на путь поддержки злейших врагов как национальной независимости народов России, так и Советской власти, врагов трудящейся и эксплуатируемой массы — кадетов и калединцев, Рада вынудила бы нас объявить без всяких колебаний войну ей, даже если бы она была уже вполне формально признанным и бесспорным органом высшей государственной власти, независимой буржуазной республикой Украинской.

В настоящее же время, в виду всех вышеизложенных обстоятельств, Совет Народных Комиссаров ставит Раде перед лицом народов Украинской и Российской Республик следующие вопросы:

1. Обязуется ли Рада отказаться от попыток дезорганизации общего фронта.

2. Обязуется ли Рада не пропускать впредь без согласия Верховного Главнокомандующего никаких войсковых частей, направляющихся на Дон, на Урал или в другие места.

3. Обязуется ли Рада оказывать содействие революционным войскам в деле их борьбы с контр-революционным кадетско-калединским восстанием.

4. Обязуется ли Рада прекратить все свои попытки разоружения Советских полков и рабочей красной гвардии на Украине и возвратить немедленно оружие тем, у кого оно было отнято.

В случае неполучения удовлетворительного ответа на эти вопросы в течение сорока восьми часов, Совет Народных Комиссаров будет считать Раду в состоянии открытой войны против Советской власти в России и Украине.

Совет Народных Комиссаров

4 декабря 1917 г.

Приказ по армиям

143. О контр-революционной деятельности буржуазно-кадетской Рады и о прекращении украинизации частей

Товарищи солдаты! Совет Народных Комиссаров, избранный рабочими, солдатами и крестьянами всех национальностей России, с первых дней после того, как взял в свои руки власть, поставил перед собой одну задачу: дать истомленному народу мир, голодным хлеб, угнетенным свободу через сотни препятствий, не останавливаясь перед применением силы, не боясь угрозы англо-французских империалистов, через трупы непокорных генералов. Правительство Народных Комиссаров остановило войну, начало переговоры о мире. Чтобы дать народу хлеб, Народное Правительство дало крестьянину землю. Спекулянты и грабители, прятавшие хлеб, банкиры и капиталисты должны были почувствовать силу народной власти. В Петрограде удалось добиться увеличения хлебного пайка; наконец, всем народам новое Советское Правительство гарантирует полную свободу. Тогда разбитая в Петрограде буржуазия бросилась искать спасения на Дону: офицеры, с которых сняли погоны, купцы, на жирные барыши которых наложили руку помещики, чью землю отдали народу, все стали искать себе вооруженной силы и нашли ее у Каледина. Часть обманутых ими казаков пошла за ними, и на юге полилась братская кровь. Среди оренбургского казачества такое же восстание и мятеж поднял генерал Дутов. В то время в самом Петрограде помещики и капиталисты через четырех своих соратников, выбранных в Учредительное Собрание, старались поднять бунт, и, наконец, на их сторону перешла и Украинская Центральная Рада, пытаясь обмануть рабочих и крестьян Украины, натравив их на рабочих и крестьян всей России.

Товарищи солдаты всех национальностей России и вы, братья, украинцы! В особом обращении к Центральной Раде Совет Народных Комиссаров заявил, что признает права украинского народа на самостоятельную государственную жизнь и образование своей Республики, но Правительство Народных Комиссаров требовало от правительства Украины одного: в борьбе с буржуазно-калединским бунтом правительство Украины не должно было помогать врагам свободы, врагам рабочих и крестьян всей России, но Центральная Рада встала на сторону Каледина, Центральная Украинская Рада пропустила на Дон казачьи войска и не пропустила наших революционных войск. Этого мало — Центральная Украинская Рада напала ночью на наши революционные войска, стоявшие в Киеве, разоружила насильственно, отняв больше 300 пушек, и, как арестантов, как грабителей с большой дороги,

отправила их под конвоем на вокзал, выслала из Украины. Братья Украинцы! Мы отправляли украинцев петроградского гарнизона на Украину с музыкой и оружием. Мы торжественно передали украинцам хранившиеся украинские святыни, отобранные когда-то у Украины царями, мы братски делились с ними оружием, которым вместе три года сражались. Рада с нашими товарищами в Киеве поступила так, как поступают немцы с военнопленными, если не хуже: голых и босых под конвоем она их выгнала из Киева. Это не все. Рада при содействии контр-революционных штабов пытается захватить юго-западный и румынский фронты, она объявила их своими, она не передает наших телеграмм, она не дает возможности мне сноситься с фронтом и этим она срывает дело мира, а за ее спиной работают опять генералы. Рада не признает вводимых мною порядков по демократизации армии. <...>

Политика Советской власти по национальным делам за три года. 1917—1920 гг.— М., 1920.— С. 105, 107.

188. Резолюція I Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів «Про самовизначення України»

<...> Принцип права націй на самовизначення, проголошений Лютневою революцією, міг бути перетворений в життя лише завдяки Жовтневій революції, що привела до утворення робітничо-селянського уряду — Ради народніх комісарів. В умовах сучасного буржуазно-капіталістичного суспільства, побудованого на існуванні клас з протилежними інтересами та з загостреною боротьбою між буржуазією і пролетаріатом, принцип права націй на самовизначення набуває суперечливого характеру, залежно від того, хто визначає цей принцип — буржуазія чи пролетаріат. Перемога робітничо-селянської революції та декрет Ради народніх комісарів знищує всякі форми національного гніту й нерівності в Росії. На Україні ж перетворення в життя цього принципу потрапило до рук української буржуазії та дрібнобуржуазних соціалістів, які, проголосивши Українську республіку, провадять дрібнобуржуазну політику в інтересах буржуазії не лише української, але й неукраїнської. Ця політика веде до загострення національних суперечок та до розпалювання національної ворожнечі, яка неминуче приведе до нових форм національного гніту та нерівності. Така загибельна для робітничих та селянських мас політика вже дала свої наслідки в роззброєнні неукраїнських (але неkozачих) частин, у виступі проти Рад робітничих та салдатських

депутатів, як мов би то неукраїнських, в угоді з військовим Донським урядом Каледіна, який пригнічує в себе робітників та селян, серед того і українських.

Так фатально дрібнобуржуазні українські соціалісти, що стоять на чолі Центральної ради, пішли шляхом російських правих с.-р. та меншовиків, шляхом угодовства з буржуазно-поміщицькою клясою і зради робітничих та селянських мас. А тому І всеукраїнський з'їзд робітничих та солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку як федеративну частину Російської республіки, проголошує рішучу боротьбу проти згубної для робітничо-селянських мас політики Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер. З'їзд боротиметься за самовизначення України в інтересах робітників та селян, за їх панування, за усунення всяких національних обмежень, всякої національної ворожнечі та ненависти, за Українську робітничо-селянську республіку, засновану на міцній єдності трудящих мас України, незалежно від їхньої національності, з трудящими масами всієї Росії. <...>

Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів // Центрально архівна управа УРСР.— Харків, 1932.— С. 13.

189. З Маніфесту Центрального Виконавчого Комітету Рад України до всіх робітників, селян та солдатів України

<...> Капиталисты, помещики и прочие тунеядцы поднялись на отчаянную борьбу с рабочей и крестьянской революцией, избрав для себя опорой сначала некоторые части фронта, потом Дон и нашу Украину. От имени фронта заговорила Ставка, от имени Дона — Каледин, от имени Украины — Генеральный секретариат Центральной рады. Украинская Центральная рада, в выборах которой не принимали участия Советы рабочих и солдатских депутатов, руководителями которой являются такие же социалисты, каким был Керенский и его товарищи по Временному правительству. Центральная рада, на одну треть пополненная российскими меньшевиками, социалистами-революционерами (правыми), — эта Центральная рада задумала превратить Украину в буржуазную республику и под видом национального самоопределения отстаивать интересы капиталистов и чиновников — как украинских, так и российских, для которых рабоче-крестьянская революция несет окончательную гибель и уничтожение.

Центральная рада отказалась распространить на территории Украинской республики декрет о земле, который был издан Всероссийскими съездами Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов при участии представителей украинских от Советов украинских. Центральная рада вместо рабочего контроля над производством стремилась учредить государственный контроль, она вела борьбу с Советами и пыталась в противовес им всю власть на местах передать городским думам и земствам.

Генеральный секретариат, противодействуя распоряжениям Верховного командования всероссийской армии, разложил фронт и тем мешал успешному ведению мирных переговоров, желая, как это теперь выяснилось, злонамеренно затянуть войну до весны в интересах франко-английских капиталистов. Но буржуазные руководители Рады не только стремились охранить украинскую и неукраинскую буржуазию от натиска трудящихся классов, они совершили прямое преступление против рабочих и крестьян, вступив в союз с прислужниками буржуазии, с другом кадетов, с генералом Калединым, который разгоняет рабочие организации Харьковской и Екатеринославской губерний, войска которого, составленные из ударников, юнкеров и одураченных казаков, избивают рабочих и насилюют их жен и дочерей.

Для поддержки Каледина они запретили пропускать через Украину революционные советские войска, предательски разоружили их в Киеве и собирались вовлечь украинскую демократию в братоубийственную войну с остальной Россией, натравливая украинских рабочих, солдат и крестьян на российских лживыми уверениями, что Совет Народных Комиссаров угрожает свободе Украины.

При таких обстоятельствах 3 декабря в Киеве должен был открыться I Всеукраинский съезд Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, который созывался Юго-Западным областным комитетом Советов. Руководители буржуазной Центральной рады при помощи прямого насилия и обмана помешали работам этого съезда. Тогда большинство делегатов от Советов рабочих и солдатских депутатов, а также часть крестьянских делегатов переехали в Харьков, где соединились с делегатами от Советов Донецкого и Криворожского бассейнов и довели свои работы до конца.

Дабы в корне пресечь преступную политику украинской Центральной рады, которая имела смелость действовать от имени трудящихся масс Украины, съезд Советов рабочих считал необходимым взять на себя всю полноту государственной власти в Украинской народной республике. Избранному на съезде Центральному Исполнительному Комитету Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов поручено образовать новую власть — власть рабоче-

кресьянскую. Постановлением сьезда Центральная рада лишена тех прав, которые она себе захватила; одновременно с этим Генеральный секретариат украинской Центральной рады теряет свои полномочия. Отныне правительством Украины является Народный Секретариат, назначаемый Центральным Исполнительным Комитетом Всеукраинского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов.

С созданием Рабоче-Крестьянского правительства Украины исчез призрак той кровавой борьбы, которую хотел вызвать прежний Генеральный секретариат между демократией украинской и демократией остальной России. Ибо первое, что счел своим долгом сделать Центральный Исполнительный Комитет,— это обратиться к Совету Народных Комиссаров с заявлением, что войны между Украиной и всей Россией быть не может, что этой войны желала только буржуазная Центральная рада, а не украинские трудящиеся массы. <...>

Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР.— К., 1962.— С. 36—39.

190. Акти української державності на західноукраїнських землях

Стоячи на становищі самовизначення народів, *Українська Національна Рада* як конституанта постановляє:

I. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині,— зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творить одноцілну українську територію.

II. Ся українська національна територія уконституується отсим як українська держава. Постановляється поробити приготвні заходи, щоби се рішенне перевести в житте.

III. Взивається всі національні меншости на сій українській області,— при сім Жидів признається за окрему національність,— щоби уконститувалися і негайно вислали своїх представників до *Української Національної Ради* в скількості, відповідаючій їх числу населення.

IV. *Українська Національна Рада* вготовить конституцію для утвореної сим способом держави на основах загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом і правом національно-культурної автономії та з

правом заступництва при правительстві для національних меншостей.

V. *Українська Національна Рада* жадає, щоби зорганізована отсе в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

VI. Теперішньому австро-угорському міністрови заграничних справ бар. Бурянови відмовляється права переговорувати іменем сеї української території.

Лозинський М. *Галичина в рр. 1918—1920.*— Відень, 1922.— С. 29—30.

**191. Тимчасовий Основний закон
про державну самостійність українських земель
бувшої Австро-угорської монархії, ухвалений
Українською Національною Радою
на засіданню 13 падолиста 1918 року**

Артикул I.— *Назва*

Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19. жовтня 1918 року, обнимаючи весь простір бувшої Австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву Західно-Українська Народня Республіка.

Артикул II.— *Границі*

Простір Західно-Української Народньої Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частями бувших угорських столиць (комітетів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг. Берег, Угоча і Марморощ,— як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга

Артикул III.— *Державна суверенність*

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народню Республіку.

Артикул IV.— *Державне заступництво*

Права влади іменем Західно-Української Народньої Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорційного права голосування без ріжниць пола. На сій основі

мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народньої Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріят.

Артикул V.— Герб і прапор

Гербом Західно-Української Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печатка має довкола гербу напис: «Західно-Українська Народня Республіка».

Лозинський М. Галичина
в рр. 1918—1920.— С. 45—46.

192. З програми Української Народньої Громади

1. Громада має завданням своїм: утворення твердих підвалин до осягнення самобитности, росвітту, єдиности і самостійности знов відбудованої України.

2. Розвой ідеї національної єдности усіх українців.

3. В усіх урядових установах діловодство повинно проводитися на українській народній мові яко державній.

У в а г а. На підставі історичних умов приватнім особам поруч з українським дозволяється і російське на правобережній Україні то і польська мова.

4. Всі українськи громадяне без ріжниць полу, віри, національности рівні перед законом.

<...> 11. Піднести релігію на належну височинь, підвисити авторитет церкви та полипшити матеріальне становище духовенства. Віра православна визначається державною.

12. У теперішній момент, в зв'язку з політичними обставинами, Громада, визначаючи Українську Народню республіку, не вирішує остаточно цім надалі державного устрою України, який має бути зконструйован на підставах політичного і національно-історичного минулого незалежно виявленною волею народа. У всякім разі, Громада личить для себе неприємним: як самодержавний уряд, нездатний задоволити ріжноманітні потреби народа, який з'ясовується при парламентарному устрою, так і абстрактні теорії максимілістів, які ни знаходять опору у сучасному життю і на спробі російської революції виявили себе цілком никчемними. Громада личить своїм прямим завданням пригорнути до державного будовання осіб, щиро любящих свою Україну, некористних, державно-думаючих, які мають ініціативу.

13. Для захисту від зовнішніх небезпек своєї політичної та економічної самостійности необхідно опіратися на регулярну, утворенну на началах загальної військової повинности та спаянної

суворою дисципліною армію, яка була б аполитична, міцна національним почуттям і технічним знаряддям. <...>

15. Право власності являється підваленою людської культури.

<...> 35. У низші школі навчання повинно проводитися на українській мові; у середні — питання про мову вирішується бажанням більшості батьків; у висші питання про мову на підставі принципу самоврядування вирішується Коллегією учасніх. Но у середні і висші школи з другою мовою обов'язкове навчання українською яко державньою.

36. Низші школі повинні давати загальну обов'язкову для усіх начальну освіту, міцно зв'язану з вихованням і навчанням професіональним.

37. Кожна школа, починаючи з нізшої, повинна мати цілком скінчений тип, при захороні преємственног зв'язку, а виховання повинно вестись у дусі української народности та історичних заповітів минулого.

38. Для учасніх повинні бути утворені таки умови, щоб до цієї професії стежили і допускалися талановиті і способні люди. <...>

Програма Української Народньої Громади.— К., 1918.— С. 1—8.

193. З програми Української партії самостійників-соціалістів

Українська партія Самостійників-Соціалістів єсть партія працюючої маси Українського народу. <...>

Українська партія С.-С. визнає соціалістичний ідеал, яко єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і інші народи, знищити визиск, безправ'є у всіх формах, знищити сучасний капіталістичний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і пануванні.

Цей ідеал такий: взагалі знаряддя виробу — фабрики і заводи й т. п. на землі, оселеній українським народом, мусять належати українцям-робітникам, а земля (рілля) — українцям-хліборобам.

Головні завдання української партії С.-С.— просвітити, освідомити українців-робітників і хліборобів з боку розуміння їх національних і класових інтересів; <...>

Необорна спільна сила з'єданого освіченого працюючого люду українського забере до своїх рук політичну владу на Україні, знищить визиск, насилле, панованне, нерівність і утворить непідлежну Україну — Республіку вільних людей, вільної праці. <...>

Державний лад

1. В справі державній партія стоїть на ґрунті повної незалежності Укр. Нар. Республіки.

2. Головною законодавчою владою на Україні являється Парламент (Центральна Українська Рада) з членів, обираємих на певний строк (од 3 до 5 літ) на основі пятичленноі демократичної формули і утримованих на державний кошт.

3. Головною виконавчою владою являється Президент Республіки і Рада Міністрів.

4. Президент обирається Парламентом і остається незмінним Головою Республіки до зміни Парламенту і вибору нового Президента. Права Президента і його взаємовідносини з Парламентом повинні бути точно зазначені в основних законах Республіки.

<...>

5. Організація Ради Міністрів доручається Президентом одному з представників парламентської більшості, як Голові Ради Міністрів. Вираз недовіря до Ради Міністрів з боку парламенту веде обов'язково до зміни даного складу Міністерства. Коли б представник парламентської більшості не зміг утворити віригідного міністерства, то Президент доручає організацію міністерства іншому представнику парламентських груп, чи політичних течій в державі, доручаючи йому скласти міністерство коаліційне. <...>

Просвіта

Українська мова є мовою державною в Укр. Нар. Республіці. Нарід, що не має власної школи, натурально мусить бути темний, некультурний; він складає низчі класи, класи пролетаріата сільського і мійського і таким чином сходить на служебну ролю іншим народам, більш культурним, виконує рабські обов'язки до останніх.

Таке становище українського народу було в Росії до революції, єсть воно і тепер в Австрії і Венгрії.

Українська вільна школа буде для українського народу тим світлом, що розжене густу темряву, якою його окутали різні непрохані просвітники: москалізатори, мад'ярізатори; українська вільна школа буде тим світлом, що освітить шлях до свободи, буде тим огнем, де гартуватиметься вільний дух. Українська вільна школа дасть народу українському інтеллігенцію, дасть йому організаторів, розвіє національну і клясову свідомість робітника і хлібороба, з'організує їх.

Рідна національна школа буде тим широким вікном, звідки широкою річкою розільються по Україні культура і свобода.

В просвітній справі партія вимагає:

1. Одділити школу од держави, од державної власти.

Треба одірвати школу від державної власти, від Уряду, і віддати до розпорядження громад. <...>

3. Просвітну справу на Україні відає Шкільна Рада, вибрана таємним, рівним, безпосереднім і вселюдним голосуванням і незалежна від уряду.

Окрім Головної Шкільної Ради, існують місцеві Шкільні Ради. Вибори в місцеві Ради такі самі, як і в головну. <...>

5. Вищі школи, а тим більш Академія Наук, мусять бути автономні, незалежні що до свого внутрішнього устрою і життя від уряду. <...>

6. Право мати свою національну школу в рідній мові є святе право кожної нації, кожного народу. <...>

Поки є нації пануючі і зневолені, поки є вищі і низчі класи, ми стоїмо проти примусової загальної освіти. <...>

10. Кожна нація, незалежно од числа її членів, має свої школи і просвітні інституції. <...>

В Справі що до Релігії

1) Церква українська мусить бути незалежною і українською по своїм історичним традиціям.

2) Служба Божа повинна відправлятися українською мовою.

3) Релігійна справа кожної нації є річчю незайманою, позаяк воля віри і переконань є підвалиною дійсної народної свободи. <...>

Програма і Статут Української партії Самостійників-Соціалістів.— К., 1917—1918.— С. 1—32.

194. Наказ Народного секретаря освіти Української Радянської Республіки про відкриття на Україні шкіл всіх національностей

<...> Після усунення Центральної Ради та її Генерального Секретаріату по Києву та взагалі по Україні стали розповсюджуватися чутки, ніби тепер на Україні українська мова забороняється, українські школи закриваються. Заявляю, що такі чутки розповсюджують або зовсім безглузді люди, або вороги народу, які сіють заколот, нацьковують одну національність на другу. В Українській республіці, яка тепер стала дійсною народною, всі національності мають однакові права. Державна мова касується, кожен має право користуватися тією мовою, яка йому миліша.

Усі школи, чи українські, чи російські, чи єврейські, повинні одкриватися і продовжувати своє святе діло народної освіти під контролем та керівництвом місцевих Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів.

Народний секретар освіти

В. Затонський

Культурне будівництво в Українській РСР 1917—1925 рр.: Зб. документів і матеріалів.— К., 1979.— С. 63.

195. Мирний договір між Українською Народною Республікою з одної і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони

Тому, що Український Народ в протягу сучасній світовій війні проголосив себе незалежним і виразив бажання повернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться в війні з Росією, поставили правительством Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини заключити мирний договір з правительством Української Народної Республіки: вони хочуть самі вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового мира, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до повертання дружніх відносин між народами на полі політичному, господарському і умовому. В тій цілі до нав'язання мирних переговорів в Брестю Литовським зібралися повновласники вище означених правительств, а саме:

За Правительство Української Народної Республіки

Члени Української Центральної Ради:

Пан Олександр Севрюк

Пан Микола Любинський і

Пан Микола Левитський

Стаття I

Українська Народна Республіка з одної і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з другої сторони заявляють, що военний стан між ними покінчений. Сторони, заключаючи договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі і дружбі.

Стаття II

1) Між Українською Народньою Республікою з одної і Австро-Угорщиною з другої сторони, о скільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, які існували між Австро-Угорською Монархією і Росією перед вибухом війни. <...>

Стаття VII

§ 1

Сторони, які заключають договір, зобов'язуються взаємно на-в'язати негайно господарські зносини і устроїти обмін товарів на підставі слідуючих постанов: До 31 липня б. р. треба буде перевозити взаємну обміну лишків найважливіших сільськогосподарських і промислових виробів для прикриття біжучих потреб. <...>

Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки.— 1918.— 15 берез.

196. Тайний договір між Австро-Угорщиною й Українською Народньою Республікою в справі Східної Галичини та Буковини

При підписанні заключеного миру між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної сторони і Українською Народньою Республікою з другої, ц. і к. міністр закордонних справ граф Чернін, як уповажений Австро-Угорщини з одного боку і... як уповноважений Української Народньої Республіки з другого боку кладуть вагу на те, щоби встановити, що слідує:

З перебігу ведених переговорів представники Австро-Угорщини й Української Народньої Республіки набрали переконання, що обидві великодержави є керовані волею жити між собою в тісній дружбі і оживлених зносинах.

Признаючи, що ті зносини будуть скріплені, якщо меншости, що живуть в обох тих державах, відносно яких друга сторона є заінтересована, будуть мати цілковите забезпечення для свого свobodного національного і культурного розвитку, ц. і к. міністр закордонних справ із вдовolenням приймає до відомости, що Українська Народня Республіка вже утворила закони, які забезпечують права живучих на Україні частин польського і німецького народу, а також права жидівського населення.

І навпаки, уповажені Української Народньої Республіки приймають до відома, що австрійський уряд рiшився на основі намірів, проголошених Його Цісарською і Королівською Апостольською Величністю при Його вступі до правління і в Його престольній промо-

ві, поробити заходи, які, розбудовуючи далі існуючі інституції, мають дати тій частині українського народу, яка мешкає в Австрії, даліше забезпечення для її національного і культурного розвитку.

Для досягнення тієї цілі австрійський уряд пропонує обом палатам Державної Ради проект закону, силою якого ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край. Цей замір австрійський уряд має здійснити найпізніше до 31 липня б. р. Австрійський уряд буде всіма засобами, які дає йому конституція, змагати до того, щоби цей законопроект одержав силу закону.

При цьому існує порозуміння про те, що ця заява творить з мировим договором неподільну цілість, і що важність цієї заяви згасає, якщо не буде виповнена яканебудь постанова мирового договору.

Цей документ і його зміст мають лишитися тайними.

*Розбудова держави.— 1993.—
№ 7.— С. 40.*

197. Оповіднення від Української Центральної Ради до громадян Української Народної Республіки

Україна пережила тяжкі часи, яких давно не переживала. Саме в той час, як Центральна Рада доводила до кінця своє діло — мир з західними сусідами і розпущення додому втомленого, змученого війська, задоволення нашого селянства і робітництва земельним і робітничим законодавством, і як готувалась передати даліше порядкування нашою визволеною Україною Установчим Зборам, вийшли на нас російські большевики.

Пішов огонь і руїна по землі нашій. Горіли городи й села. Лілася кров, нищилось все багатство нашої землі.

Большевики збаламутили багато наших людей, особливо салдатів, фальшивими чутками і порожніми обіцянками, котрих не могли здійснити, та захитали оборону нашої країни. Їх підтримували також ті прихильники старої влади, нищителі трудящого народу, що не хотіли допустити, щоб Україна була вільною і незалежною, щоб зістались в силі свободи, проголошені III і IV Універсалами.

Російське правительтво большевиків — Народні Комісари — завзялося знищити Українську Центральну Раду і поставлене нею Правительтво Народніх Міністрів, щоб не дати їм довести до кінця миру. Всіма силами повело воно наступ на Київ і стало його безжалісно руйнувати з гармат і палити. Тоді Центральна Рада і Рада Народніх Міністрів, щоб заховати від знищення столицю України, вийшла з Києва та перенесли свою діяльність на якийсь час на Волинь. Але весь час — і під обстрілом Києва і під час

виходу свого — не переривали вони своєї роботи коло забезпечення волі України та її трудящого люду. Центральна Рада прийняла земельний закон, що всю землю передає трудовому народові, ухвалила закон про восьми годинний робітничий день. Постановила zorganizувати громадські роботи для безробітних і призначила на це 100 мільонів карбованців. Довела до кінця і діло миру, і в самий час, коли большевики входили до Києва, в Берестю делегати України підписали мир з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною — мир почесний і гідний, який вертав Україні всі землі і всіх полонених без усяких оплат.

Українське військо, яке вірно зосталось при Центральній Раді, за той час завзято билось з большевиками.

Проте, бачучи, що ця боротьба затягнеться і що своїми силами не можна буде скоро вигнати з України ворогів і завести ладу, а весна надходить і для роботи мусить бути лад і порядок, Рада Народніх Міністрів постановила прийняти допомогу нових, замирених сусідів — Німеччини й Австрії, щоб за поміччю їх війська яко мога скоріше очистити край наш.

Вороги нашої волі з цього приводу почали лякати людей, що тепер, як німці йдуть на Україну, то це кінець українській волі, кінець свободам, знов будуть панувати пани, а селянам землі не буде.

А це неправда.

Українська Центральна Рада, яка проголосила своїм четвертим Універсалом незалежність і самостійність Української Республіки, так при тій самостійности і незалежности стоїть і буде їх боронити від усякого замаху. Як віддала вона всю землю робочому народові земельним законом, так на тім вона і стоїть. Закони, видані на користь робітників, також будуть і далі в силі. Всі свободи, установлені III і IV Універсалом, і далі застаються. Професійні спілки, ради селянські і робітничі мають далі вести свою роботу для охорони своїх клясових професійних інтересів. Тільки на владсть не можуть вони претендувати, бо владсть на Україні мусить бути одна — Української Центральної Ради й міністрів. Всі народности України мають користуватися всіма громадянськими і національними правами та вольностями, які проголошено IV Універсалом.

У все це німці не мішаються і ніякої зміни в тім не мають робити. Вони приходять, як наші приятелі і помішники, на короткий час, щоб допомогти нам в скрутну хвилину нашого життя, і не мають заміру в чім-небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки.

I Українська Центральна Рада не має наміру задержувати в своїх руках власти довше, ніж можуть зібратись Всенародні Українські Збори. Установчі Збори, призначені на день 2 лютого, не

могли зібратись через большевицький наступ. В цій хвилі ще невідомо, де встигли відбутись вибори і чи не знищено результатів цих виборів. Але в кожному разі Центральна Рада як тільки можна скорше постарається скликати вибранців народніх, вибраних загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням, і передасть їм владу, а тепер всіх громадян Української Землі закликає:

Непевним поголоскам, котрі пускають вороги ладу та свободи, не вірити і братись до громадської роботи. Помогати правительству у боротьбі з безладдям і всіма, хто його сіє. Роботою пильною, твердою, зорганізованою спішити залічити рани, задані нашій країні тяжкою війною і усобицями. Подбати особливо про те, щоб земля, яка перейшла до рук трудящого народу, була вся засіяна, бо в хлібі наше багатство.

Аби жила і цвіла наша відроджена, вільна і незалежна Українська Народня Республіка.

Дано в Київ, року 1918, дня 1 березня, в свято народження Тараса Шевченка.

Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.: У 4 т.— Відень, 1921.— Т. 1.— С. 145—146.*

198. З Програми Української федеративно-демократичної партії

Політична програма

Українська федеративно-демократична партія визнає територією своєї діяльності Україну, себто ту частину південної Росії, що залюднена переважно українським чи «малоруським» народом. Що до її ідейних змагань, вважає вона себе спадкоємницею тих культурно-політичних напрямів та партій, які давніше були на Україні, а саме Кирило-Мефодієвського братства, тих українських діячів, речником яких був М. П. Драгоманов, та української радикальної партії. Її культурно-політичні завдання ускладнюються через те, що за старого ладу духовний розвиток українського (або малоруського) народу було штучно запилено поліцейськими та цензурними утисками та заборонами, які тяжили над українським словом і письменством та перешкоджали зросту української національної культури. Супроти цієї системи примусового «Обрусенія», дуже некорисної для культурного розвитку українських народних мас, а через те і для державних інтересів Росії, представники тих українських напрямів, яких українська федеративно-де-

мократична партія вважає своїми ідейними батьками, поставили загально-людські домагання волі і рівності всіх громадян на всіх ділянках політичної, соціалістичної та духовної культури, себто і в справі національного самоозначення. Українська федеративно-демократична партія визнає ці гуманітарні ідеї своїм непохитним ґрунтом і буде твердо обстоювати їх в своїй діяльності.

Отже, першою політичною вимогою української федеративно-демократичної партії є, що найширша воля особи та рівність прав усіх громадян. <...>

Коли демократичний лад надасть українському народу, який має більшість на українській землі, політичну перевагу, це не повинно витворити протилежної системи примусової українізації. Український нарід на шляху здійснення своїх національних прав не повинен заплямувати себе ніяким насильством, на зразок тих, які уживала самодержавна російська монархія на протязі останніх двох років. Що до справи державного устрою, Українська фед.-демокр. партія, тримаючись послідовно демократичних принципів і прямує до послідовного народоправства, вважає своєю метою перетворення Росії з держави, якою порядкує уряд, в державу, де народ сам порядкує. Тому програма Української фед.-демокр. партії обстоє за скасування в Росії централізму, як державного, так і адміністративного. <...>

Стоючи на ґрунті інтересів українського народу та визначаючи, що однією з вищих форм солідарності між людьми є солідарність національна, Українська фед.-демокр. партія прямує до національно-територіальної автономії України. <...>

Разом з тим, не мислячи політичного існування України нарізно від Російської держави, Українська федеративно-демократична партія вважає потрібним погодити національно-територіальну автономію України з суцільністю Російської держави. Зокрема автономії України повинно надати такі риси, з якими зв'язок між Україною і рештою частин Російської держави заховав-би державно-правову вдачу, а не перетворився-б в міжнародно-правові відносини, хоч би вони були проголошені постійними та непорушними, себ-то зв'язок цей повинен бути такий, щоб Росія дійсно перетворилася в федерацію, або союзн державу, а не конфедерацію, або союз держав. <...>

Суверенітет в Росії має належати тільки федеративній цілості або цілій державі, а в ніякім разі автономним частинам. Відповідно цьому Українська федеративно-демократична партія обстоюватиме, щоби натомість державного суверенітету не прикинута Росії суверенітету великоруської нації, та щоб з державного устрою Росії були усунені риси, що надають суверенність великоруській нації. Одночасно Українська федеративно-демократична партія вважає цілком нелогічним обороняти суверенні права

України та її народу, бо цьому суперечила б підлеглість України, як разом і Великої Росії, постановам федеративних органів в справах, що обходять цілу Росію, як федеративну державу. <...>

Отже і великоруська нація не має бути державною не тільки на цілій руській державі, а й на тій території, яку вона посідає та де вона є більшістю. Без того ніколи не можна було-б додержати рівності народів, як би ні оберегалися права національних меншостей. Єдине виключення з пильного переведення цього принципу треба зробити щодо російської літературної мови. Вважаючи на культурну вагу російської мови, та за для вигоди при зносинах поміж собою окремих національностей та країв, російську мову треба і надалі визнати загально-державною мовою на цілім обширі Росії. Проте це визнання її загально-державною мовою має виявлятися тільки в тому, що російська мова в інституціях центральних буде єдиною мовою діловодства, а в інституціях місцевих уживання її обов'язково дозволитиметься поруч з місцевими мовами, та в тім, що виучення російської мови буде обов'язковим курсом по всіх школах на цілім обширі Росії. <...>

Як що ґрунтом для складання автономних країв буде виключно національний принцип, переведений без жодних обмежень, інші краї будуть занадто великі, другі-ж невідповідні малі. Така велика нерівність країн заважатиме сильно утворюванню державних інституцій, єдиних для цілої Росії, як федеративної цілості. <...>

Через те українська федеративно-демократична партія, додержуючись в принципі національно-територіяльної автономної України, не вважає про те можливим занадто ортодоксально стояти на йому, і тому, як би життя того вимагало, погодитися на деякі тимчасові форми федеративної реорганізації Росії. Як таку тимчасову федеративну систему, Українська федеративно-демократична партія вважає можливим витворення в Росії більш одномірних та дрібніших автономно-краєвих одиниць, але при тій тільки умові, як би такий спосіб поділення на краї був ухвалений по всьому обширу Росії, себ-то був державний в відношенні усіх численніших національностей Російської держави. З національностей української та великоруської може бути складено по де-кілька автономних країв, з яких кожен об'єднуватиме неодмінно єдину, що до національності, людність. Ці краї на рівних правах будуть заступлені в центральних органах, що порядкуватимуть справами, належними до цілої Росії, як федеративної держави. Пюзаяк цим автономним краям повинно бути наддане право складати союзи для вирішення справ, які сягають за межі окремих країв, займаючи інтереси кількох з їх, то цим шляхом численнішим національностями, себ то українській та великоруській, буде надано можливість задовольняти свої загально-національні потреби. Разом з

тим, ці союзи будуть першим кроком до витворення виданішої форми федеративного державного устрою, якою краї, що складатимуть федерацію, об'єднують в собі окремі нації в цілості. <...>

*Державний устрій Російської
федеративної держави*

<...> 14. Російська держава з унітарної має перетворитися в державу федеративну.

15. Український народ, як і кожна з націй, що складають Російську федеративну державу, а разом з тим посідають певну територію, одержує автономію.

16. Таким чином, вся Росія поділяється на автономні краї на основі національно-територіального принципу. На Україні, як і в кожному автономному краю, установлюється однопалатне народне представництво (сойм), яке обиратиметься вселюдним, безпосереднім, рівним та таємним голосуванням. Уповноваження його виявляються в виданні краєвих законів, в установленні краєвого обрахунку прибутків та видатків і в догляді за законністю та доцільністю діяльності як вищої, так і нижчої краєвої адміністрації.

17. Народне представництво Російської федеративної держави, для забезпечення федеративного устрою та автономних прав кожного краю, складається з двох палат. Нижча палата має бути представництвом цілої людности Росії, незалежно од поділу людности на національности та од відповідного йому поділу Росії на автономні краї; навпаки, вища палата має бути представництвом автономних країв, тобто їхніх представництв.

18. Нижча палата Російської держави складається з представників, обраних безпосередньо людністю цілої Росії обох полів, шляхом вселюдного, безпосереднього, рівного та таємного голосування. Виборчі округи складаються так, щоб на всьому просторі Росії депутати завше заступали однакову кількість люду, тобто щоб кількість депутатів, посланих з того чи іншого краю, відповідала кількості його людности.

19. Вища палата всеросійського народного представництва складається з представників, обраних краєвими народними представництвами (соймами). Число послів од кожного автономного краю установлюється незалежно від кількості його людности, а з метою надати певну вагу кожному автономному краю у федеративній цілості. Через це дрібнішим та з невеликою людністю автономним краям має бути надане, де скільки збільшене представництво у вищій палаті. <...>

Народна освіта на Україні

Крім цих загальних тезисів, українська фед.-демокр. партія в

програму свою вводить де-кілька спеціальних пунктів, які мають определити погляди партії на постанову шкільного питання в межах України.

1. Приймаючи до уваги тільки загально-педагогічні вимоги, партія признає, що нормальна постановка питання про устрій шкіл на Україні вимагає наближення їх до національної української основи, включаючи сюди і викладання наук на українській мові.

2. Одначе, рахуючись з фактом ненормального національного життя на Україні, яке тягнулось багато віків, партія, бажаючи додержуватись реальної політики, визнає необхідним на перший час бути особливо обережною в практиці пристосування засобів націоналізації шкіл на Україні, щоб досягнути визнання населенням потреби в своїй національній школі не дорогою примусових засобів, а методом підвищення загальної культурності населення та свідомого розуміння свого національного «я». Ось через що партія визнає, що викладання наук в школі на українській мові тільки і може бути при головній умові — присутності в школі дітей української національності, в процентнім відношенню далеко вищим, ніж останні.

3. В першу чергу повинні бути приведеними до національної основи школи початкові по селах, містечках, повітових городах, але є обов'язком скрізь рахуватись з бажаннями дорослого населення та гарантувати права меншостям не тільки наданням їм права засновувати школи на свій кошт, але ж і асигнуванням на ці школи коштів з державної або краєвої казни.

4. Що до останніх типів шкіл, то в них українська національна течія може йти в двох напрямках:

а) викладання наук на українській мові;

б) навчання українським дисциплінам (мова, література, історія, географія). Що до першого, то це мусить залежати од показаних вже вище умов — процентне відношення учеників українців в школі, а також виявлене бажання батьків. Друге, себто навчання українським дисциплінам в школах на Україні, повинно входити в круг обов'язкових наук.

5. По всіх школах на Україні повинно навчати на російській мові, і не тільки через те, що це мова державна, але й через те, що це мова близького родича, з яким Україна прожила разом декілька віків і культура якого вибудовувалась спільними силами обох народів. <...>

*Програма Української федеративно-демократичної партії.—
К., 1918.— С. 1—27.*

199. Отто Ейхельман. Проект Конституції — основ державних законів УНР. Вступ

<...> Попередня неправда, що так часто панувала в державах — примус для цілої нації жити в чужій для неї по національності державі,— де вона не одержує повного задоволення своїх національних потреб та ідеалів, а, навпаки, часто терпить гніт і навіть пониження,— ця неправда, яка містить в собі таку масу образ і пониження для національного почуття й свідомости, і яка вимагає, до всього цього, ще обов'язкової лояльності й патріотизму відносно гнобителів, пануючих в державі правом дужого — ця неправда повинна зараз шезнути на землі.

Принципи, висунуті в цім розумінні в 1918 році, чотирекратними виступами президента Північних Американських Сполучених Держав В. Вільсона, і безпосередньо ствержені виразною згодою всіх цивілізованих націй та їхніх державних Правительств, зараз вже не являється простим, насміливим, теоретичним вигадом і побажанням мужів в гуманітарній, раціоналістичній, політичній і філософській науці. Вони стали принципами дійсної реальної політичної практики. Вони стали принципами, що їх обов'язкового застосування мають повне право сміло і твердо домагатися ті національні групи, котрі мають достаточні і відповідні територіяльні, етнографічні та громадсько-політичні й культурні умовини, щоби творити свою власну національну самостійну державу.

Таке головне виправдання національної, самостійної української держави — Української Народньої Республіки — на півміліоні квадратних кілометрів суцільної території, на якій мешкає до 40.000.000 населення, з яких до 80 % складають Українці. <...>

Основною засадою будівництва національної самостійної держави, після усталення відповідних етнографічних кордонів,— є певне і послідовне проведення демократично-республіканського принципу. А саме — весь нарід, в міру здібности кожної одиниці, що входить в його склад, повинен бути допущений до громадсько-державної роботи. <...>

Панування в державі мусить належати організованому демократичному розумові,— серйозній політичній дієздатності, бо тільки вони суть міцною державною підвалиною для здійснення соціальної справедливости в людськім суспільстві і в кожній окремій нації.

III.

Виходячи з такого погляду на будівництво демократично-республіканської, національно-самостійної держави, ми кажемо, що це будівництво мусить розпочатись від самого фундаменту. Дер-

жава для народу. Народ — початок фундаменту; Держава — завершення для нього.

Цим фундаментом є громада сільська і мійська. А саме, все те, що для громадського ладу та його цілковитого задоволення може виконати сама громада, або вільний союз, розуміється переважно сусідніх громад,— все це і повинно передати первісній одиниці до її цілком самостійного порядкування. Контроль над цією діяльністю з боку вищих одиниць: відповідної земської одиниці та об'єднуючої державної влади, повинен обмежуватись лише тим, що справді є необхідним для заспокоєння інтересів цих більших розмірами територіяльних політичних одиниць, котрі доповняють в більше загальному масштабі, непосильну для менших одиниць і їх союзів загально державну роботу.

В такому самому розумінню і напрямкові повинна провадитись і дальша будова в організації інших земських одиниць. Тут виникає питання про ступені земських одиниць, про число цих ступенів (напр. про повітове і губерніяльне земство, про дрібну і волосну земські одиниці, про характер їх взаємовідносин і т. и.). Виникає також питання про те, а) — чи надати цим ступневим земським одиницям також політичний характер місцевих дрібних державних одиниць, вроді піддержав,— «Земель» в так званій «союзній державі» чи «державній реальній унії», чи б) — залишити їх просто в звичайній до цього часу положенню звичайних адміністративних поділень.

В першій випадку — вищій земській ступіні надаються в принципі державна влада зо всіма її функціями, але за винятком тих державних справ, котрі по конституції країни належать вищому, так званому союзному,— «Федеративно-Державному» сполученню.

В другій випадку — звичайного адміністративного поділу так званій вищій земській одиниці (раньше губернія, область, провінція) надається тільки певна, як говориться, по пунктах визначена (державною владою) компетенція.

Правда при переведенні в життя одної або другої з названих систем, сфера діяльності таких державних Земель, як зазначено під літ. «А», моглаби бути вужче, ніж в звичайному адміністративному поділові, як це зазначено під літ. «Б». Але в першій випадку політичний принцип ширший і внутрішня самостійність частини, себто державної Землі, в своїх засадах суверенна, чого немає в другій випадку.

Але в другій випадку і практично, і принципіально можливі і допустимі значні диференціяції в більшій ріжноманітності. Наприклад: запорука неподільності і взагалі незмінності території земської одиниці без згоди її громадських установ, або навіть і плебісциту;

Осібне представництво земських громадських одиниць в складі Верховної Влади загально-державної організації;

Незмінність декотрих законів в державі без згоди даної земської адміністративної одиниці, коли справа торкається певних інтересів цієї ж земської одиниці;

Протести проти антиконституційности законодавчих актів, які торкаються земської одиниці і т. и.

Дальше, при федеративно-державній організації вищого ступня державного устрою, завше твориться,— і це є принципіальне домагання:— дві законодавчі палати: земсько-державна палата і федерально-державна рада. При адміністративно-федеративнім устроєві земських одиниць двопалатна система може бути визнана доцільною лише при даних конкретних умовах і принципіально вона не вимагається.— Тільки в першій випадку функції так званої верхньої палати треба з принципіальних причин відповідно поширити.— В другім же випадку ті функції можуть бути значно вужчі: це — питання так мовити доцільности, але безпомилково можна сказати, що досить широкий простір і, в данім випадку цілком доцільний, для вдоволення вимог з боку психології громадянина. <...>

Але зрозуміло, що цей політично-об'єднаний устрій, різко і принципіально відрізняється від феодальної розрізненности, а також принципіально і різко протиставляється тій системі централізованих держав, з їх бюрократичними привичками, котра становила, так мовити, ідеал нашої недавньої минувшини і в більшості випадків ще й досі придушує повний розвиток державного життя. В цьому, здається полягає і головна причина зла політичної кризи, зо всіма її важними наслідками, що ми їх переживаємо зараз.

Національний принцип примушує льогично та послідовно по можливости ширше здійснювати демократично-республіканські основи в організації держави. А ці основи в свою чергу приводять до поширення досить вже розвиненого в 19 ст. принципа місцевого самоврядування,— в основу федеративну з її, залежними від місця і часу, переходовими стадіями, від більш вузького адміністративно-федеративного до найширшого політично-федеративного устрою.

Це цілком правильна органічна еволюція, і її не слід припиняти, як це намагались зробити майже всі авторитетні догматики в науці державного права. <...>

Ейхельман Отто. *Проект Конституції — основ державних законів УНР.*— Київ; Тарнів, 1920.— 21 с.

200. З конституційного проекту М. С. Грушевського

<...> Справу відносин парламенту до державної влади можемо лишити на боці: вона поставлена добре й російська поступова суспільність поведе її добре й сама. Але що до організації парламенту, то передовсім уже двопалатний устрій його не може бути признаний раціональним; його можна допустити що найбільше як компроміс із домаганнями консервативних партій, але не ставити як постулат поступовців. В конституційнім життю верхня палата давно показала себе як інститут негативний, гальмо, і нема чого її на ново заводити. Коли ж тим хочуть дати в парламентарнім життю елементам, які при виборах загальних і рівних не можуть мати відповідного голосу, то на се є иньша дорога — про неї низше. <...>

Зрештою одинокою репрезентацією всеросійський парламент однаково не лишить ся; деякі території дістануть свої областні представительства. Отже питання буде тільки, чи се будуть лише виїмки, чи ціла Росія буде організована по системі областної самоуправи? З тих причин, на які я вказував у попередній статі, й які за сей час не раз підносили ся й роз'яснили ся, Українці й всі иньші недержавні народности повинні змагати до того, щоб ся областна самоуправа не була привілеگیєю лише декотрих національностей, але щоб на основі самоуправи національних територій була організована ціла Росія, бо тільки децентралізація може забезпечити успішний економічний і культурний розвій провінцій, і тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних, може неутралізувати, звести до найменших розмірів національну боротьбу, зробивши національність тим, чим вона повинна бути — підставою, ґрунтом економічного, культурного й політичного розвою. <...>

Загальний закон повинен уставити мінімум своєї самоуправної території. Дуже високо нема причин ставити такої границі: в Европі є чимало автономних провінцій з людністю низше міліона й не чути, щоб се би робило невігоди — думаю, що вище міліона нема що й піднімати такого мінімум-а. Одноцільна територія з людністю вище одного міліона, в котрім певна народність творить основу, становлячи сильно виражену більшість, ео ірсо, повинна бути вилучена в осібну провінцію, з осібним соймом і самоуправою. Ставити вилученне такої провінції й наданне їй самоуправи в залежність від дозволу центрального парламенту чи — що те саме — від осібного закону, ухваленого сим парламентом, — значить непотрібно утрудняти сю справу.

Так само загальний закон повинен означити відносини таких областних соймів до центрального парламенту і до органів місцевої самоуправи, і мінімум їх компетенцій. <...>

Соймове представительство областей мало б бути організоване на підставі загального рівного, безпосереднього і тайного голосування. Ся норма, розуміть ся, не ідеальна, але як математично проста, вона, при певних хибах, має й свої добрі сторони, й повинна бути прийнята, тим більше що ідеальнішу й не можемо на разі вказати. <...>

До останнього часу невиясненою точкою лишало ся, чи жінки також мають мати право активного й пасивного вибору (вибирати й бути вибраними). Тепер більшість прихиляеть ся за сим правом. Розуміть ся, на тім не повинно бути навіть спору й мови. Голосячи рівне й загальне право голосування, ніяк не можна виключити з сього права жінок. <...>

Одна з хиб репрезентації, опертої на загальнім і рівнім голосуванню, та що при нїм зістають ся в незначній меншості ріжні елементи суспільности, яких погляди й інтереси з становища культурного розвою краю повинні знайти свій вираз в його репрезентації. Давнійші конституції аж занадто багато давали голосу певним привілейованим кругам, і се збудило, як опозицію, постулят загального й рівного голосування; але в противну крайність не треба впадати: певні елементи, хоч і не ті, якими опікують ся давнійші конституції, не повинні бути позбавлені голосу при рівнім загальнім голосуванню. Розумію передовсім інтелігенцію, то значить круги людей з вищим науковим, чи культурним цензом, які в значній мірі стоять по за чисто клясовими чи становими інтересами: такі круги, не звязані чисто клясовими інтересами, в Росії безперечно існують, і своєю участію в парламентарнім житю можуть бути корисним, неутральним, об'єктивним елементом супроти боротьби матеріяльних і клясових інтересів, котра сама по собі не може гарантувати справедливого і розумного розв'язання справ. Далі, не можна відмовити певним професіям права мати голос у парламентарнім житю: репрезентанти ліберальних професій, як лікарі, учителі, духовенство, і такі групи, як купці, ремісники, промисловці, земельні властителі, повинні мати своїх відпоручників, вибраних їх організаціями, палатами, товариствами, незалежно від того, що певні члени сих груп і професій можуть пройти (а можуть і не пройти) як вибранці певних територіяльних округів загальнім голосуванням, як репрезентанти загалу і властиво морально з'обовязані до оборони інтересів загалу, а не своєї професії. Тільки ся репрезентація інтелігенції й професій повинна зістати ся в певній меншості супроти репрезентантів із загального вибору (нпр. не більше 25 % загального числа — таку границю мав би установити загальний закон). <...>

Другою пожаданою поправкою уважаю репрезентацію меншостей. Теперішня система виборів репрезентує лише більшості.

Меньшости, навіть дуже значні — хоч би їм забрак один голос, зістають ся без репрезентанта. <...>

(В подібній ситуації були за давніх часів нпр. наші галицькі радикали, що самі своїми силами ні в однім повіті не годні бували досягнути більшости, але в загальній сумі мали дуже поважне число голосів). Ся хиба репрезентації більшостий відчувається, і давно уже являєть ся дезідератом репрезентації меньшостий, то значить право попри більшість вислати відпоручника також партії, котра хоч не мала більшости, але здобула значне число голосів при виборах, хоч се й не переведене досі на практиці. <...>

Річ очевидна, що така репрезентація далеко докладнійше б віддавала настрої і течії в суспільности, а окрім того ослабляла б і напруженне виборчої боротьби, що мусить хапати ся всіх способів, аби конче досягнути більшість.

Такі поправки можливі лише при організації представительства в меньших областях, бо дуже збільшають число відпоручників. Нпр. для України, приймаючи її територію з людністю 30 міл., а виборчий округ на 150 тис., мали б ми при двох репрезентантах з округа (одного більшости і одного меньшости) 400 депутатів, до них коло ста депутатів товариств і професій — разом коло 500, число вповні можливе. Тим часом як при всеросійським парламентам, тим способом організованім, вийшло б яких 2500 депутатів. До центрального парламенту, прийнявши норму, що чотири депутати сойму висилають до парламенту одного, всеросійський парламент мав би коло 600 депутатів — так як проектували російські пляни конституції.

Зі сформованнем таких автономних областей тратять всяку причину істновання губернії, як райони адміністраційні і самоуправні. (В загалі теперішні губернії, являючи ся цілком припадковими бюрократичними комбінаціями, не відповідаючи ані національному, ані економічному, ані навіть історичному поділові, не мають ніяких причин бути консервовані). На національнім принципі, то значить лучачи громади на підставі національности людности, повинні бути організовані дрібніші округи самоуправи й адміністрації (в тім дусі як «меншая земская единица, всесловная волость»), і на тім же принципі сі дрібніші округи мають лучити ся в виборчі округи, а виборчі округи, коли вони будуть не великі, в ширші території (в тім роді як теперішні повіти, чи більші), що служили б адміністраційними округами, з самоуправою, що лучила б у собі самоуправу дрібніших самоуправних округів. Місцевим громадам самоуправа мусить бути забезпечена загальним законом, так само і тим дрібнішим округам. На чім мала бути положена вага самоуправи — чи тих дрібніших (волостях), чи на тих ширших округах (повітах), се залежить від великости тих округів і їх відносин між собою; в кождім разі, ду-

маю, їх можна б поставити в тісну зв'язь між собою, допустивши нпр. обсиланне автономних тіл ширших округів (повітів) із автономних зарядів менших (волостей), аби не множити безпосередніх виборів. Таким чином було б три ступні самоуправи й представительства: самоуправа громади; виборні управи менших округів (волостей) і обсилані ними управи ширших округів (повітів); обласні сойми й обсиланий ними центральний парламент.

Так представляють ся мені питання дня в загалі, й спеціально що до Українців у Росії. Сі замітки послужать відповідею на запитання і бажання, аби висловити свої гадки що до теперішніх конституційних постулятів у Росії, з огляду на інтереси української людности.

Грушевський М. С. Конституційне питання і українство в Росії // Літ.-наук. вісн.— Львів, 1905.— Т. 30.— С. 252—258.

201. З Конституції Української Народної Республіки

І. Загальні постанови

1. Відновивши своє державне право, як Українська Народна Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною.

2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цеб-то громадянам УНР всім разом.

3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України.

4. Територія УНР неподільна, і без згоди Всенародніх Зборів в $\frac{2}{3}$ голосів присутніх членів не може відбутись ніяка зміна в границях Республіки або в правнодержавних відносинах якоїсь території до Республіки.

5. Не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принцип децентралізації.

6. Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах. <...>

ІІІ. Органи влади Української Народньої Республіки

22. Вся власть в УНР походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім цим статутом.

23. Верховним органом УНР являються Всенародні Збори, які

безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в УНР і формують вищі органи виконавчої і судової влади УНР.

24. Вища власть виконавча в УНР належить Раді Народніх Міністрів.

25. Вищим органом судовим є Генеральний Суд УНР.

26. Всякого рода справи місцеві впорядковують виборчі Ради і Управи громад, волостей і земель. Їм належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (§ 50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народньої Республіки (§ 60 і 68). <...>

VII. Національні союзи

69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цеб-то право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімане право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

70. Населяючим територію УНР націям — великоруській, єврейській і польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, як що до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10 000 громадян УНР без ріжниць полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву в публичному засіданні в строк не пізніше, як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщує про свою постанову Раду Народніх Міністрів і оголошує її до загальної відомости. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд Всенародніх Зборів УНР.

71. Для здійснення зазначеного в § 69 права громадяне УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членам кожного Національного Союзу ведуться іменні списки, які в сукупности складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомости: кожен громадянин має право вимагати, як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з нього, з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

72. Національний Союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно встановлюється в

порядкові, зазначеному в § 75 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються Національними Зборами в межах компетенції Національного Союзу (§ 75), належать до оголошення в загально-установленому порядку. <...>

75. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як рівно і устрій установ, определяється постановою Установчих Зборів даної нації, котрі разом з цим определяють і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародніми Зборами УНР.

Примітка. Незгідности, які можуть виникати з цього приводу між національними Установчими Зборами і Всенародніми Зборами УНР, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Всенародніх Зборів УНР.

76. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, котрим вийшло 20 років, на основі загального, без ріжниць полу і віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з приложенням принципу пропорціонального представництва.

77. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами Союзу на основах, зазначених в § 76. Вищим виконавчим органом Союзу є національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

78. Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного Союзу з одного боку та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших національних союзів з другого боку, розв'язуються адміністративним судом. <...>

Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.: У 4 т.*— Відень, 1921.— Т. 2.— С. 175—180.

202. Закон про національно-персональну автономію

*Українська Центральна Рада, згідно з Універсалом
7-го листопада 1917 року, дня 9 січня 1918 року,
ухвалила закон про національно-персональну автономію*

1. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію, цеб-то право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімане право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

2. Населяючим УНР націям — великоруській, єврейській і польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, як що до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менше як 10 000 громадян УНР без ріжниць полу і віри, не обмежених по суду в своїх політичних правах, що заявлять про незалежність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву в публичному засіданні в строк не пізніше, як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщує про свою постанову Раду Народних Міністрів і оголошує її до загальної відомості. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд Всенародних Зборів УНР.

3. Для здійснення зазначеного в § 1 права громадяне УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членам кожного Національного Союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомості; кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з його, з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

4. Національний Союз користується правом законодавства і урядування в межах компетенції, котра точно встановлюється в порядкуві, зазначеному в § 7 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються Національними Зборами в межах компетенції Національного Союзу ст. 9, належать до оголошення в загальноустановленому порядку.

5. З загальних засобів УНР та органів місцевого самовряду-

вання одчислюється в розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, якими він завідує, певні частини, пропорціональні кількості членів даного Національного Союзу.

6. Національний Союз устанавлює свій щорічний бюджет і має право: а) оподаткування своїх членів на підставах, устанавлених для загальнодержавного оподаткування; б) за своєю відповідальністю робити позики й приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

7. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як рівно і устрій установ, определяється постановою Установчих Зборів даної нації, котрі разом з цим определяють і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародніми Зборами УНР.

Примітка. Незгідності, які можуть виникати з цього приводу між національними Установчими Зборами і Всенародніми Зборами УНР, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Всенародніх Зборів УНР.

8. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, котрим вийшло 20 років, на основі загального, без ріжниць полу й віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування з приложенням принципу пропорціонального представництва.

9. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами Союзу на основах, зазначених в § 8. Вищим виконавчим органом Союзу є Національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

10. Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного Союзу з одного боку та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших національних союзів з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

Голова Української Центральної Ради М. ГРУШЕВСЬКИЙ
Секретар Української Центральної Ради ОНАЦЬКИЙ
Затвердив: В. об. Генерального Писаря МІРНИЙ

Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки.— 1918.— № 14.— 2 квіт.

203. Закон про державний герб України

*Вимітка з протоколу засідання Малої Ради
12-го лютого 1918 року
в м. Коростеню*

В справі державного герба України Мала Рада ухвалила:
Гербом Української Народної Республіки приймається знак
Київської держави часів Володимира Святого.
З первотвором протоколу згідно:

Тов. голови Української Центральної Ради
М. Шраг

Секретар Української Центральної Ради Я. Левченко
Ствердив: Виконуючий обов'язки Генерального писаря Мірний

*Вісник Ради Народних Міні-
стрів Української Народної
Республіки.— 1918.— № 15.—
5 квіт.*

204. Закон Центральної Ради про державну мову

Центральна Рада ухвалила:

1. Всякого роду написи, вивіски то-що на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинно писатися державною українською мовою, окрім інших мов... при тім написи українською мовою мають бути на основній частині всього напису, на чільнім місці.

2. Ця постанова має силу і до всякого роду виробів... виготовлених на території Республіки, які мають етикетки, написи.

3. По всіх торгово-промислових, банкових і т. п. закладах, конторах, які зобов'язані давати публічні справоздання, мовою в діловодстві має бути державна українська.

4. Губерніальні, повітові і міські комісари чи заміняючі їх установи та особи мають видати обов'язкові, на підставі цього закону, постанови, даючи на виконання означеного в § 1 термін від 2—3 тижнів, на виконання означеного в § 2, 3 до 3 місяців.

*Нова рада.— 1918.— 24 (11)
берез.*

205. Закон про громадянство Української Народної Республіки

Центральна Рада 2 і 4 березня 1918 року ухвалила:

§ 1. Громадянином Української Народної Республіки уважати кожного, хто народився на території України і зв'язаний з нею постійним перебуттем та на сій підставі відбере собі свідоцтво приналежності своєї до громадян Української Народної Республіки.

§ 2. Громадяне Республіки обов'язані підтримувати державу усіма силами і засобами, коритись її законам, боронити від ворогів і піддержувати добрий лад, порядок, свободу, рівність і справедливість.

§ 3. Тільки громадяни Республіки користають з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудованні державним і місцевим життям через пасивну і активну участь в виборах до законодапних установ і органів місцевого самоврядування і мають права служби по державно-громадських установах.

§ 4. Для відібрання свідоцтва про приналежність до громадян Української Народної Республіки, які відповідають умовам § 1, мають на протязі 3 (трьох) місяців від дня опублікування сього закону зложити урочище приреченне (торжественне обіщання) на вірність Українській Народній Республіці в порядку, указанім осібнім законом.

§ 5. Хто з позначених в § 1 сього закону осіб не схоче бути громадянином Української Народної Республіки, повинен на протязі 3 (трьох) місяців від дня опублікування сього закону подати про се заяву по місцю пробуття місцевому комісарові з означенням, до громадян якої Держави він належатиме, і комісар видає тимчасове посвідчення на перебуття на території Республіки, коли б признав се можливим, на термін не звиш 3 (трьох) місяців.

§ 6. Просьби про прийняття до громадянства Республіки осіб, які не відповідають умовам § 1, подаються по місцю пробуття просителя місцевої власті, а за кордоном Української Народної Республіки її представникові, а ті з своїм заключенням передають просьбу Народньому Міністрові Внутрішніх Справ, який остаточно вирішає справу про прийняття просителя в громадянство Республіки.

§ 7. Подавати просьби про прийняття в громадянство Республіки згідно з § 6 можуть особи, що постійно прожили 3 (три) роки на території Республіки, не помічені ніколи були в діяльності, зверненій проти Української Держави, і до того тісно пов'язані з її територією промислом чи заняттем.

Примітка. Сей § не мав сили що до тих, хто до 1 серпня 1914 р. перебував поза межами Української Народної Республіки і лише під час війни прожив три роки на території Республіки, яко військовий, воєнно об'язаний, або біженець.

§ 8. Особи, які не прожили останніх 3 (трьох) років на території України, але можуть документально довести тісну зв'язь з Україною, мають право подавати просьбу про прийняття в громадянство Української Народної Республіки на протязі 6 (шести) місяців від дня опублікування сього закону для країн європейських і 12 (дванадцяти) місяців для країн по-за Європою, а після цього вони підпадають вимогам § 7.

§ 9. Жінки слідуєть громадянству чоловіків, оскільки не заявили противного протягом термінів, вказаних сим законом у відповідних випадках. Діти до повноліття слідуєть громадянству батька, але від 14 (чотирнадцяти) літ можуть заявити про своє громадянство самостійно.

§ 10. Громадянин Української Народної Республіки не може бути громадянином іншої Держави.

§ 11. Громадяне інших Держав для тимчасового перебуття на території Республіки повинні одержати від місцевої влади посвідчення, але на термін не звиш 6 (шести) місяців.

§ 12. Громадянин УНР має право зріктися громадянства УНР і через рік після того, як подасть про се заяву місцевій власті по приналежности вказавши при тім, в громадянство якої держави він переходить, позбавляється прав, і увільняється від обов'язків українського громадянства.

З оригіналом протоколу згідно:

Заступник Голови Української Центральної Ради
АРК. СТЕПАНЕНКО
Секретар Української Центральної Ради
МИК. ЧЕЧЕЛЬ
Ствердив В. О. Генерального Писаря МІРНИЙ

*Вісник Ради Народних Міністрів
Української Народної Республіки.— 1918.— № 9.—
15 берез.*

206. Меморандум Українського наукового товариства у Києві за права української мови

Новий похід проти української мови, піднятий елементами чужонаціональними та московсько-державними, викликав справедливе обурення й протести в усіх українських колах, партіях і гуртках.

Українське Наукове Товариство, цей осередок української наукової мислі, не може мовчати, не може не одгукнутися на тую справу, що так непокоїть наше громадянство й загрожує лихом нашому народові.

Мовою виявляється й душа народа, і його обличчя. Політичні права народа в великій мірі означаються політичними правами його мови. Справжні державні права має народ тільки доти, доки його мова є державна. І навіть культурно розвиватися може український народ без перепон тільки тоді, коли забезпечені будуть політичні права для української мови, бо суспільне будівництво нерозривно зв'язано з будівництвом державним.

Тепер ті люде, що густою хмарою насунули сюди з Московщини, та всякі інші люде московської орієнтації, зважилися рушити походом проти української мови. Отож вони сами ставлять перед нами на вибір одно з двох: або українська мова, українська культура, українська державність, або московська мова, московська культура, московська державність. Третього виходу немає. Правда, вони намагаються, щоб на Україні було аж дві державні мови: й наша українська, й їхня московська, начеб рівноправні. Та всім відомо, що відповідальні посади в українській державі позаймали як раз вони, чужі люде; всім відомо, що вони позабирали в свої руки державний апарат. Коли-б узаконити московську мову поруч української, це визначало-б узаконити право на нерівну боротьбу пануючого московства проти пригнобленого українства в Українській таки державі.

Коли ж наші вороги вважаються ще й заявляти, ніби наша мова навіть нездатна бути органом державного апарату, вищої культури, то Українське Наукове Товариство краще, ніж хто, може відтерти такі безпідставні заяви.

Не одтепер, а з давніх часів була в нашій мові державна сила. Наша мова за часів гетьманщини в тодішній літературній українській формі вживалася державно. І ми маємо безліч пам'яток тодішньої юридичної української мови, в актах трохи не до кінця XVIII віку.

Коли наші православні предки в XVII віці літературно боролися проти католицтва, вони в своїй високій богословсько-філософській полемичній літературі, не вважаючи на всю традиційну силу церковнослов'янщини, вдавалися до живого запасу мови української.

В хронографах, в літописах та мемуарах XVII і XVIII віків, де широко малюється перед нами громадський і військовий побут того часу,— ми бачимо панування нашої рідної української мови.

Все це показує, що наша мова ще й перед XIX віком могла задовольняти чисто всі потреби державного життя. Нічим не могли її придушити і в XIX столітті. І от ми бачимо, що на порозі

XX віку українська мова досягла високого літературного вивершення — і через поезію, і через белетристику і через історіографію, а за останні десятиліття вона процвітає й по всіх областях наукової літератури.

Доволі буде нагадати про діяльність тутешнього Київського українського наукового товариства, де багато є наукових відділів і велике число членів, відомих широкому вченому світові, що в своєму дуже спеціальному працьованню та в повсякчасних зносинах не держаться жаднісінької инакшої мови, як української, бо всі наукові потреби дуже добре задовольняються українською мовою. Нагадаємо, що більш як 25 літ працює Наукове товариство імені Шевченка у Львові при переважній участі Наддніпрянської України, що воно розгорнулося в величену наукову інституцію, зовсім близьку до Академії Наук. Нагадаймо знов, що українська мова вживається в українських середніх школах Галичини, Буковини, Америки, що давно вже заведено українські катедри на Львівському та Черновецькому університетах, що є тепер і на Україні державний український університет та інші українські вищі школи і наукові та педагогічні інституції, і що там скрізь, для всіх вищих потреб — мова українська.

Нарешті пам'ятаймо, що півторарічна практика в державному житті України не менш наочно доводить усю легковажність аргументів проти поваги українського слова.

Варто нарівні з цим пригадати початок нового державного життя в Сербії, Болгарії й Румунії. В тих сторонах культурні засоби були далеко менші, як їх тепер маємо ми. Там не було вищої школи, і можна сказати не було і школи середньої, не було преси і навіть красного письменства і жаднісінької науки. Та була в сербів, болгарів і румунів конечна потреба зорганізувати свою суспільність, була гаряча любов до рідного краю, і отож, гаряче віддавшись своїй національній справі та невпинно працюючи, ті народи за недовгий час перемогли незмірно більше труднощів, ніж є в нас. І всім філологам відомо, що між іншим, бюрократично-канцелярська термінологія у балканських слов'ян багато краща од російської спорохнявілої незграбної канцелярщини.

Кожна мова гармонійно розвивається тільки в самім процесі свого суспільного життя і, як її поставити по за той процес, то вона й розвиватися не зможе нормально й широко. Через те ніяк не можна, даючи силу мові російській, тим самим усувати українську мову з органів державного апарату. Бо таким способом підризується в самім корні державний розвиток української мови та й одбірається в неї спромога бути органом психичного формування нових поколінь.

В цей складний історичний момент життя свого народу Українське Наукове Товариство перед усім українським громадянством

констатує повну безпідставність тих тез, які висунули на порядок дня широкоорганізований замах на українську державну мову, а разом з тим і на права українського народу.

Наукове товариство твердо, рішуче й непохитно заявляє, що єдиною державною мовою України повинна являтися тільки українська.

16 жовтня 1918 р.
м. Київ.

ПІДПИСАЛИ:

За голову Наукового Товариства його товариш
Орест ЛЕВИЦЬКИЙ
Секретар О. ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ
Голова філологічної секції проф. А. КРИМСЬКИЙ
За голову історичної секції проф. Ол. ГРУШЕВСЬКИЙ
Голова природничої секції проф. П. ТУТКОВСЬКИЙ
Голова медичної секції д-р М. ГАЛІН
Голова технічної секції Ів. ЧОПІВСЬКИЙ
Голова секції історії мистецтва Д. АНТОНОВИЧ

*Віче.— 1993.— № 4.— С. 125—
127.*

207. М. С. Грушевський. Кінець московської орієнтації

Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «що згоріло в моїм кабінеті»,— се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць, і кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства.

Вона була підірвана російською революцією, що ослабила той московський примус, який тяжив за старого режиму над Україною. Але тільки ослабила, а не знищила. Навіть для лівих груп нашого громадянства те, що було страчене в примусовості свого зв'язку, було до певної міри зрівноважене ідеями «спільного революційного фронту» українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії. Провідники українського життя довго стояли під властю сих гасел і я сам не відрікаюсь її. Тільки коли російська керма, після угоди з Україною, перейшла до революційних соціалістичних кругів і вони в відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об'єдинителями, нездібними чого небудь навчитися від революції, се сильно захитало такий пієтизм для спільної революції. Ну, а війна большевиків з Україною рішуче поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чиїх небудь очах зв'язувати українця з московським

громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права «особо благоприємтвуемой» нації й дала почуття права кермуватися в своїх відносинах до неї єдино добром українського народу, а не якимсь інтересам спільної революції, спільної культури, спільної отчини, чи що.

Я вважаю таке визволення від «песього обов'язку» супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над сим моментом, я думаю, що недаремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелегентів і молодіжі, коли вона принесла, чи закріпила духове визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духового чи морального закріпощення. Я скажу різко, але справжніми словами: се духове холопство, холуйство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом. Російські белетристи закріпили в художній формі тип такого холопа, і я ще раз вибачаюсь за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку і непобориму, поколінням виховану, яку українське громадянство виявляло в одних частях менше, в інших більше — супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу.

Початки її лежали в мотивах самих не ідеальних: користи й страху. Заходи коло московської милостині для церков і монастирів, царського «жалування» для козацького війська були першим початком. За сим, по з'єднанню України з Москвою, пішли вислужування перед московським правительством для своєї приватної користи — для маєткових надань, для жалування. Ще далі — забігання коло урядів у козацькім війську, яким фактично стало розпоряджатись московське правительство, а потім, з заведенням московського урядування, вся та неутолима «охота до урядів, а особливо до жалування», яка всю українську інтелігенцію перетворила в одну масу кандидатів на царські посади, затопила Петербург хмарою землячків-поганців, описаних Шевченком у його «Сні», і покоління українського громадянства стала виховувати в переконанні, що зміст і завдання життя се «служба», «царська служба», щастя чоловіка — се вислужитися, найгірше нещастя — необачним учинком, нельояльністю «хахломанством», чи «українофільством» загородити собі дорогу до сього, зіпсувати свою службу кар'єру.

В тім же напрямі впливав інший невисокої моральної якості мотив — страх. Від перших своїх стріч з українською людністю московське правительство тероризувало її незвичайно. Карна система на Україні від початків історичного життя у всі часи не визначалась суворістю. Чужоземні карні кодекси, які містили в собі

суворі кари на тілі, калічення, кару смерти в різних нелюдських формах,— візантійські, середньовічні німецькі — не приймалися українським життям. Кара смерти практикувалась рідко, звичайно заступалась в'язницею або вигнанням, і такі кари московські, як «нешадне биття» батогами або палицями за найрізніші, зовсім несерйозні провини, калічення, засилання в Сибір з відібранням маєтку «на государя» — для української людности були чимсь жахливим невимовно. Можливість впасти в руки московської адміністрації й підпасти таким карам лякала українців незвичайно. А такі факти московської кари «за зраду» почались вживатись незвичайно широко і робили на українську людність враження незвичайно гнітюче.

Спомини «Історії Русів» про сі московські кари й екекуції на Україні в першій половині XVIII в. віддають сі почуття страху й огиди перед московським «таинством», яким було перейняте українське громадянство. З покоління в покоління виховуючися в панічних страху перед сим терором, психологічно незрозумілим і органічно противним українській природі, українська людність тратила кінець кінцем усяку психічну відпорність перед ним і виявляла незвичайну податливість на вимоги московської політики, за котрими стояла ся система кар. І от поставлене перед вибором між московським катуванням і московським жалуванням, українське громадянство й виробляє у себе сей ганебний тип «самовідреченого» служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під се ідеологічні підстави.

Виступають українські ідеологи монархізму, від різних Шельменків до геніяльного Гоголя, одного з найяскравіших покажчиків — при всій геніяльній інтуїції — сеї громадсько-політичної деморалізації українського громадянства, «роздвоєння» його душі. У Гоголя воно веде свій початок ще з дитячих літ (як показує його листування) — з виховання в поняттях тодішньої служальської української старшини. Він і вмирає жертвою сього психологічного надлому. Але менш тонкі духові організми живуть, процвітають, плодяться і множаться, заповняють українську землю і володіють нею.

Інші розпинаються за єдинство руского народу і Російської держави, доводять, що всякі традиції української політичної окремішности давно пережились, і трудно відроджувати їх — се робота реакційна, не демократична, бо розвій демократизму і освіти, поступу взагалі веде Україну до європеїзму через російську культуру, тільки через неї, і всяке ухилення від неї є гріхом проти культури взагалі. Доказують, що російська культура так глибоко ввійшла в українське життя, в українську плоть і кров, що Тур-

генев і Пушкін для українця є такими ж близькими, національними письменниками, як Шевченко, і російська літературна мова українцям ближча, ніж «видумана» українська, і т. д.

Всіми сими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете межу, яка від віків розділяла Україну від Московщини, український нарід від московського. Не добачати її могли тільки люди в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами. Реальні факти на кожному кроці говорили про глибоку синтезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і мабуть аж нинішнє «велике потрясення», сей кривавий напад большевиків на «хохлів» і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватися в реальних фактах.

Грушевський М. С. *Кінець московської орієнтації // Вивід прав України.*— Львів, 1991.— С. 110—112.

208. М. С. Грушевський. Чи Україна тільки для українців

З різних сторін до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються по різних містах такі слова, що Україна тільки для українців, а «кацапам» звідси треба вибиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям робити тут нічого. Сі розмови дуже неприємно вражають навіть дуже прихильних для українства людей, а деякі люди поступові, ідейні з неукраїнців, які по своєму старалися для краю, беруть собі такі розмови до серця і справді збираються з України перебиратися до інших сторін. Не маючи змоги окремо відповідати на такі запитання і заспокоювати затривожених, я ще раз беруся за перо, щоб сією дорогою відповісти з усією рішучістю — Ні!

Ні я, ні мої товариші, організовані українці, не згоджувались з такими поглядами, не мали ніяких таких гадок, навпаки,— завсіди проти них виступали і виступатимуть, бо вони незгідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України.

Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людности, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе.

Всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгромажанин для нас, незалежно від того, хто б він не був — великорос,

жид, поляк, чех. А хто хоче тільки житися з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків,— той нам непотрібен, без різниці, чи він не-українець чи українець.

Виклики про Україну для українців відзивалися не від нинішнього дня. Але вони походили від окремих людей, або від дрібних гуртків, які зіставалися поза межами організованого поступового українства. А організоване українське громадянство заявлялося проти них.

Десять літ тому наш визначніший письменник В. Винниченко їдко висміяв тих людей, котрі навіть в українських тюрмах не хотіли терпіти кацапів і веліли їм забиратися до Московщини. В сій іронії був глибокий зміст. Поки Росія була в'язницею народів, Україна зробилася тісною камерою сієї в'язниці, й її арестанти, збиті силоміць до купи, позбавлені свободи й ініціативи, не маючи виходу з свого неможливого становища, зривали серце на своїх товаришах, шукаючи між ними ще слабших, ще більш обділених злою долею. На сім ґрунті виростав шовінізм, антисемітизм і всякі інші викривлення громадської думки. Але в просторій хаті широкої автономії України, котру будемо на міцних підвалинах російської революції, повинно знайти місце всім корисним, активним робітникам, перейнятим бажанням добра громадянству, без різниці їх національності, партійних поглядів й іделогії.

Різні вихватки, незгідні з сими нашими принципами, походять часом від людей, рознервованих пережитим українським лихоліттям, нагінками правительства і неприхильністю російського і зросійщеного громадянства. Не хочу тим оправдувати їх, але все таки добаваю в тім деякі «лагодячі обставини», коли маємо тут діло з людьми, які давніше справді терпіли за своє українство. Але се, мабуть, буває дуже, дуже рідко. Скільки можу судити, далеко частіше вихвачуються з такими шовіністичними гаслами люди, які дуже тихо сиділи під час попередніх нагінок на українство і стали виявляти незвичайну прудкість, тільки коли запахло в повітрі печеним.

Вони дійсно виявляють велику готовість спихати «кацапів» і займати їх місця з «присвоєним содержанием, отоплением, освещением» й всіма іншими онерами. Але ся готовність їх не викликає ніякого співчуття в кругах організованого українства.

Ми, навпаки, хочемо задержувати на місцях всіх старих корисних, ідейних робітників, щирих прихильників свободи і демократизму, готових принорувитися до потреб нового життя українського народу і цілої України. Коли ми виводимо свідомих українців на провідні місця, то тільки для того власне, щоб дати новий напрям, нову орієнтацію діяльності сих установ і організацій в умовах визволеного українського життя. Без усякої радості віддаємо ми на се діло наших товаришів, відриваючи від нашої орга-

нізаційної роботи, і вони приймають сі доручення не як добрий кусок, а як мало прийнятний обов'язок перед даною хвилиною.

Потреби української національної роботи — організаційної, літературної й політичної — такі великі тепер, що стараємося відставляти від неї як найменше сил, і тому завсіди готові залишити кожне місце в руках людини нам созвучної, суголосної, що стоїть на ґрунті інтересів краю й його людности, признання прав і потреб української більшости, при забезпеченні прав меншостей. Чим більше буде таких певних і суголосних, солідарних з нами людей з неукраїнців, тим легша буде робота українців і тому вони можуть їх тільки вітати тут на Україні.

Вивід прав України.— Львів, 1991.— С. 115—116.

209. Постанови першого Українського з'їзду вільного козацтва

В перших числах жовтня (ст. ст.) відбувся в Чигирині на Київщині Перший Український З'їзд Вільного Козацтва, який розглянув справу поширення і внутрішнього устрою «козаччини» на Україні і виніс слідуючі постанови:

«1. Закладаючи, по стародавньому звичаю предків-запорозжів, перші підвалини організованої збройної сили української демократії, поставити собі найпершим завданням, щоб вільне козацтво стало військом народу і щоб єдиною метою його існування була охорона інтересів і прав народу, а не пануючих клясів, до якої б нації ці кляси не належали.

2. Утворити Генеральну Козацьку Раду з Наказним Отаманом на чолі. Генеральна Рада має в найближчій часі скликати губерніяльні з'їзди, щоб обрати кошових отаманів з старшиною, що надасть організованості і сили козацькому рухові.

3. З огляду на те, що Генеральна Рада робитиме велике діло по охороні здобутків революції та прав народу, а також бере на себе захист краю від руїни в час демобілізації, з'їзд домагається, щоб на утримання Генеральної Ради та всієї старшини було призначено державні кошти. Генеральна Рада Вільного Козацтва має перебувати стало в м. Білій Церкві на Київщині». <...>

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.: У 4 т.— Відень, 1921.— Т. 1.— С. 187.

210. Універсал гетьмана Павла Скоропадського

Грамота до всього Українського Народу

Громадяне України!

Всім вам, козаки та громадяне України, відомі події останнього часу, коли джерелом лила ся кров кращих синів України й знову відроджена Українська Держава стояла на краю загибелі.

Врятувала ся Вона завдяки могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своему слову, продовжують і по сей час боротися за вільність і спокій України.

При такій піддержці у всіх зродила ся надія, що почнеть ся відбудованне порядку в Державі й економічне житте України увійде врешті в нормальне річище.

Але сі надії не справили ся.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, бо було зовсім нездатне до сього.

Бешкети й анархія продовжують ся на Україні, економічна руїна й безробітте збільшують ся і розповсюджують ся з кожним днем і врешті перед найбагатшою колись Україною стає грізна мара голоду.

При такім становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганнем негайно збудувати таку Державну Владу, яка здатна була-б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Яко вірний син України я постановив відкликнути ся на сей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Отсею грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управа Україною буде провадити ся через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтованню приложених при сім законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна й Мала Рада, а також всі земельні комітети від нинішнього дня розпускають ся. Всі міністри й товариші звільняють ся. Всі інші урядовці, що працюють в державних інституціях, зістають ся на своїх посадах і повинні продовжувати виконанне своїх обовязків.

В найблизший час буде виданий закон, устанавляючий порядок виборів до *Українського Союму*.

До нього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законности в Українській Державі, буду домагати ся негайного виконання всіх державних розпорядків і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючи ся ні перед якими найкрайнішими мірами.

Права приватної власности як фундаменту культури й цивілі-

зації відбудовують ся в повній мірі й всі розпорядки бувшого Українського Уряду, а так само тимчасового російського уряду відмінюють ся і касують ся. Відбудовуєть ся повна свобода по розробленню купчих по куплі — продажі землі.

Поруч з сим будуть прийняті міри *по вивласненню земель по дійсній їх вартости від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.*

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничої класи. Особливу увагу звернеть ся на поліпшення правового становища й умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

На економічнім і фінансовім полі відбудовуєть ся повна свобода торгівлі й відкриваєть ся широкий простір приватного підприємства й ініціативи.

Передбачую всю трудність праці, що стоїть передо мною, і молю Бога дати мені силу, щоб достойно виконати те, що я вважаю своїм обовязком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі й чужі, які-б то не були, власні побудки й головною своєю метою я ставлю користь і добро народу всім дорогої нам України.

В сій свідомости кличу всіх вас, громадян і козаків України — без ріжницї національности й віроісповідання — допомгти мені й моїм працівникам і співробітникам в нашім загальнім великовідповідальнім ділі.

29 квітня 1918 р. Київ.

Гетьман всієї України
Павло Скоропадський

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Мюнхен, 1983. — Т. 1. — С. 384—385.

211. Із законів про тимчасовий державний устрій України гетьмана Павла Скоропадського

Про гетьманську владу

1) Влада управи належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2) Гетьман стверджує закони й без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3) Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його в повнім складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у

повнім його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в раді, коли для останніх не обгрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4) Гетьман є найвищий керовничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5) Гетьман є верховний воевода Української Армії та Фльоти.

6) Гетьман оголошує області на військовим, осадним або виключним стані.

7) Гетьманови належить помилування засуджених, полегчення кари й загальне прощання зроблених проступних подій з касуванням проти них переслідування і визволення їх від суду й кари, а також складання державних поборів і даровання милости в особистих випадках, коли сим не нарушають ся нічії охоронені законом інтереси та громадянські права.

8) Накази й розпорядки Гетьмана закріпляють ся Отаман-Міністром або відповідним йому Міністром.

Про віру

9) Передовою в Українській Державі вірою є християнська, православна.

10) Всі неприналежні до православної віри громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України користують ся кождий на кождім місці свобідним відправленням їх віри й богослуженням по її обряду.

Права й обовязки українських козаків і громадян

11) Умови придбання прав українського козацтва та громадянства, а так само їх утрачення означають ся законом.

12) Захист Рідного Краю се обовязок кожного козака та громадянина Української Держави.

13) Українські козаки та громадяни повинні платити установлені законом податки й мита, а також відбувати повинности згідно з постановою закону.

14) Ніхто не може підлягати переслідуванню за проступне діланне іншим способом, як тільки означеним законом.

15) Ніхто не може бути затриманий під сторожею инакше, як лише у випадках, означених законом.

16) Ніхто не може бути суджений і покараний инакше, як тільки за проступні ділання, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.

17) Оселя кожного непорушна. Робити обшукування й арешт в будинку без згоди його господаря можливо не инакше, як у випадках і в порядку, означених законом.

18) Кождий український козак і громадянин має право вільно

вибирати мешкання і працю, набувати й продавати майно та без заборони виїжджати за кордон Української Держави.

19) Власність непорушна. Примусове вивласнення нерухомого майна, коли се необхідно для якої небудь державної чи громадської користи, можливе не инакше, як за відповідну платню.

20) Українські козаки та громадяни мають право робити зібрання, в межах, нешкідливих законам, мирно й без зброї.

21) Кождий може в межах, установлених законом, висловлювати й писати свої думки, а так само розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами.

22) Українські козаки та громадяни мають право гуртувати громади й спілки в межах, непротивних законам. <...>

Гетьман всієї України
Отаман Ради Міністрів
29 квітня 1918 р. Київ

Павло Скоропадський.
Микола Устимович.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— С. 386—389.

212. Статут тимчасових земельно-ліквідаційних комісій

(Затверджений П. Скоропадським

15 липня 1918 р. м. Київ)

2. ...На зазначені комісії накладається розгляд справ по нижеслідуючим проханням власників, володарів та арендаторів землі та промислових підприємств, які знаходяться поза містами і містечками, коли прохання ці спираються на порушення права, яке мало місце після першого березня 1917 року через вчинки окремих осіб, сільських громадян та товариств, хоч би ці вчинки спиралися на розпорядження Земельних Комітетів, Рад Робочих, Військових та Селянських Депутатів, Військово-Революційних Комітетів і їм подібних організацій та інституцій, що виникли після 1 березня 1917 р., а також і розпорядження інституцій губернiального, повітового та волосного самоврядування, продовольчих Комітетів та Управ <...>

4. Повітову комісію складають: а) Повітовий Староста, котрий є головою комісії; б) Представник Міністерства Земельних Справ; в) Представник Міністерства Судових Справ; г) Представник Міністерства Внутрішніх Справ... з) Два представники місцевих земельних власників по обранню Місцевого Союзу зе-

мельних власників..., два представники від земельних власників, котрі володіють у повіті не більше як п'ятьма десятинами землі.

Голова Ради Міністрів
Ф. ЛИЗОГУБ
Міністр Земельних Справ
В. КОЛОКОЛЬЦОВ

ЦДАВО України.— Ф. 1064.—
Оп. 1.— Спр. 244.— Арк. 1, 7, 21.

213. З телеграми німецького посла у Києві Мумма міністру закордонних справ Німеччини про ставлення до уряду гетьмана Павла Скоропадського

Я вважаю за необхідне підтримувати на Україні фікцію самостійної дружньої нам держави лише в такій мірі, як це відповідає нашим інтересам. Необхідно зважити на авторитет українського уряду серед населення, який ми підірвемо, якщо надто різко покажемо, що він (уряд) є лише лялькою в наших руках, а урядові розпорядження обслуговують виключно наші інтереси.

Хрестоматія з історії Української РСР для 9—10 кл.— К., 1971.— С. 91.

214. Резолюція в справах самостійності України, ухвалена V Конгресом Української соціал-демократичної робітничої партії

<...> Зважаючи на те, що: 1) інтереси розвитку продукційних сил на Україні і зв'язаного з цим розвитку класової боротьби пролетаріату перебувають в непримиримому протинворіччі з імперіалістичними тенденціями російської буржуазії; 2) боротьба російських большевиків з українською демократією показала, що й російський пролетаріат не зміг ще й досі увільнитися від впливів імперіалізму російської буржуазії і в своєму поході на Україну був лише сліпим знаряддям в її руках; 3) таким чином в сучасній Росії не має жадної класи, на допомогу котрої в боротьбі за національно-політичну волю міг би сподіватися український пролетаріат і ціла українська демократія; 4) при данних умовинах гасло федерації підноситься передусім як шлях реставрації «єдиної неділімої Росії» найбільше в тому заінтересованими поміщицькими і буржуазними колами.

У конгрес У.С.Д.Р.П. вважає, що при данних умовинах лише одстоювання цілковитої самостійності України може дати як

Україні в цілому, так і українському пролетаріатові зокрема максимальне забезпечення їх вільного національно-культурного і соціально-економічного розвитку.

Разом з тим V конгрес У.С.Д.Р.П. вважає необхідним при сучасних умовах, які склались на Україні і в Росії, провадити рішучу боротьбу з гаслом федерації з Росією, як з гаслом, направленим проти української революції і проти інтересів українського пролетаріату. <...>

Резолюції і постанови останніх конгресів Української Соціал-Демократичної Робітничої партії.— Львів; Київ, 1921.— С. 1—16.

215. Політичні засади Українського національного союзу

I

§ 1. Мета Союзу: а) утворення міцної самостійної української держави, б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом, в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи (по 5-ти член. формулі), г) оборона прав українського народу і української держави в міжнародній сфері.

§ 2. Для здійснення цієї мети Союз організує українську політично-громадську волю, і, репрезентуючи її, вживає всіх відповідних заходів для її виявлення і реалізації як в межах України, так і поза її межами.

§ 3. Склад Ради. Рада складається з представників усіх політичних українських партій і української селянської спілки на паритетних основах (по 8) і з українських громадських представників, наукових і професійних організацій також на паритетних основах (по 1).

§ 4. Філії. Філії Союзу закладають ся по губерніяльних і повітових містах та інших пунктах на таких-же основах, як і центральна організація (§ 3). Філії підлягають центрові, який може мати при них своїх уповноважених.

§ 5. Виконавчий орган. Для виконання постанов Ради і для репрезентації Союзу Рада вибирає президно. В склад президії входять представники всіх партій по одному, і по 2 представника від усіх інших організацій, які входять в склад Союзу.

§ 6. Кошти. Кошти Союзу складають ся з внесків партій і організацій, які входять в Союз, їх форма і розміри встановляють ся Радою.

§ 7. В своїй діяльності президія, філії, комісії й інші органи Союзу керують ся відповідними інструкціями Ради.

§ 8. Керуючий орган Союзу — загальні збори Ради, які вважають ся правомочними, коли на них представлено не менш $\frac{1}{2}$ партій і організацій, записаних до Союзу, і скликають ся в міру потреби.

§ 9. Постанови Ради обов'язкові для членів усіх вступивших до Союзу партій і організацій, коли сі постанови прийнято одногосно.

§ 10. Постанови Ради приймають ся простою більшістю голосів.

Примітка. Партія чи організація, не згодна з постановою зборів, може заявити, що се питанне для неї принципіально: тоді питанне здійсмаєть ся з черги та переносить ся на найближче засідання, і коли більшість не прийде до порозуміння з меншістю, то питанне голосуєть ся вдруге і постанова ся стає обов'язковою, коли за неї висловить ся $\frac{2}{3}$ присутних членів Ради.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 400—401.

216. Із звернення Українського національно-державного союзу до німецького народу

У стражданнях і пониженню пробував український нарід під московським пануванням більш ніж два з половиною століття. Зачинена була книга життя його. Але в глибинах народного духа невпинно горіла ідея вільної самостійної України. І коли велика революція струснула іржавий трухливий організм Росії, зпід попелу та руїни заявив ся молодий нарід, щоб покvapно утворити свою самостійну державу.

Але ледве була оголошена перед цілим світом відроджена Українська Держава, ледви український нарід зробив мирову згоду з центральними державами, як колишній поневольник України — московська нація оголосила криваву війну українському народови і в формі так званого большевизму московський нарід залив своїми варварськими ордами територію України; московські варвари мстили ся за відокремленне України. <...>

Тодішне Українське Правительство змушене було облишити столицю України, Київ, і незабаром побачило, що навіть існування самої Української Держави загрожене.

В сей грізний момент воно обернуло свої очі до великого й могутнього німецького народу, з яким українці ніколи не ворогу-

вали на всім протязі своєї історії, народу, до якого українці мають традиційну пошану. І від сього народу одержала Україна великодушну поміч. Німеччина, а потім Австро-Угорщина послали кожда своє військо на поміч Україні. Ті війська прийшли, щоб допомогти українському військови вигнати з України московські орди. До внутрішніх справ Української Держави допомогове військо не мало втручати ся. <...>

Але по мірі того, як німецько-австро-українські війська вигоняли з України московські орди, почала дуже зростати ненависть до українського народу у тих, хто був радий сим ордам, хто ненавидів ідею Української Держави, кому поневоленне українського народу йде на користь. *Москалі, Жиди та польська шляхта* побачили себе zagrożеними зростом української державности і, безсильні стати до одвертої боротьби, вони почали свої потайні інтриги. Се хатні вороги українського народу. <...>

Отже обєднані ненавистю до українського народу, *Москалі, Жиди і Поляки* добачають свій порятунок тільки в тім, щоб український нарід пересварити з німецьким. Гасло до сього подали представники московської та жидівської демократії, що на правах членів Центральної Ради засідали в Малій Раді і робили безконечні запити. Роздмухуючи деякі малозначні вчинки з діяльности німецького війська й надаючи тим вчинкам першорядне державне значінне, вони систематично й свідомо *провокували* українсько-німецькі відносини. А тимчасом і московсько-жидівська буржуазія почала нашіптувати проти українського народу, впевняючи німецьке командуванне, що зрілої інтелігенції української немає, що увесь нарід український складаєть ся з простонароддя, дикого та некультурного. Московсько-жидівська буржуазія, вказуючи на склад Центральної Ради, впевняла, що ніби інших культурних людей, як ті, що в Центральній Раді, український нарід зовсім не має. З другого боку *Москалі й Жиди* посередно й безпосередно впевняли українського селянина, що Центральна Рада продала Україну Німцям, що Німці прийшли з тим, щоб повернути землю панам, щоб не допустити ніяких політичних та соціальних реформ, щоб поневолити Україну або при нагоді заплатити Україною Англії, Франції та Московщині.

Українська інтелігенція — національно-свідомі верхи українського народу були саме тоді відіпхнуті українськими лівими соціалістами від усяких впливів і значіння і через те вони не мали змоги запобігти ворожим заходам московсько-жидівського компльоту, який мав тим більшу силу, що його підтримували й польські поміщики на Україні. Завдяки сим сварам помалу утворюлось між Німцями і Українцями обопільне непорозумінне. Коли-ж виникли непорозуміння ще й між Українським Правительством, яке вміло говорити тільки мовою соціалістів, і військовим німецьким

командуванням, яке говорило мовою воїнів, тоді надійшли зміни відносин, тоді первісні взаємні відносини й первісні цілі набрали зовсім нового характеру: принцип невтручання до внутрішніх українських справ був нарушений. <...>

Замість виждати й дати самому українському народові змогу подужати свою хоробу й знайти шлях до трансформації своєї революційної влади, німецьке військо командуваче взяло участь у перевороті. А творючи сей переворот, німецьке військо командуваче увійшло у згоду не з українськими, але з російськими провідниками. І треба рішуче зазначити, що московські поміщики ніколи не зважились би й не здолали-б зробити перевороту, колиб 29 квітня під час зїзду хліборобів — зїзду, що розколовся на дві половини, відповідно до духу й намірів своїх провідників: з одного боку Москалів, а з другого Українців,— колиб в сей момент не відбулися по загаду німецької військової влади публичні арешти Центральної Ради та Правительства в самім будинку парламенту.

Арешт був наче гаслом.

Поворот віддав усю владу на Україні в руки чужинців, ворогів українського народу. Міністерство Лизогуба зложене здебільшого з т. зв. Малоросів, себто індивідуїв української крові, але з московською душею. <...>

Опинивши ся при українській власті, сі пани під усякими вигідними претекстами, відбувають вакханалію вигонення Українців з державних посад, продовжуючи по суті річі з національного погляду чорне діло своїх одноплеміників-большевиків, надуживаючи довіре гетьмана й німецького військового командування. <...>

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Т. 1.— С. 394—397.

217. З меморіалу Українського національно-державного союзу

29 квітня сього року став ся державний переворот, наслідком якого Українська Центральна Рада та її Уряд припинили свою діяльність і вся влада управління перейшла до Гетьмана України і поставленого ним нового Уряду.

Україна нині управляється призначеним Гетьманом кабінетом міністрів на точній підставі указаних в грамоті законів про тимчасовий державний устрій України. <...>

Кабінет міністрів є неукраїнський по своему складу і по своїй політичній орієнтації. В кабінет міністрів не увійшли представни-

ки українських партій і українських громадських груп (українські діячі), які власне творили Українську Державу. В новий кабінет міністрів увійшли російські кадети, октябристи та взагалі представники тих громадських неукраїнських груп, які завжди вороже ставились до українського руху й до української державности, поборювали їх з усіх сил в ім'я «єдиної, невідомої Росії». Антинімецька орієнтація цих партій і груп, орієнтація в бік антанти, всім давно й загально відома.

Сі партії та групи вславились на Україні своєю обрусительною, антидемократичною діяльністю і тому прикликанне їх до влади, цілком справедливо, утворило повне недовірре в українським народі до Гетьманського Уряду в справі належного відношення з його боку до інтересів українського народу. Своєю політикою і діяльністю новий Уряд дає ґрунт і підстави для повного недовірря і навіть ворожого відношення до нього широких народніх мас. <...>

Заборона зїздів земств, міст, а особливо робітничого й селянського зїздів, розгін останнього навіть з допомогою збройної сили, в той час, як дозволяють ся зїзди представників капіталу, торговлі і великої земельної власности, тільки може переконати широкі працюючі маси в тім, що новий Уряд стоїть на варті не їх інтересів. <...>

Нова адміністрація відкрила скрізь похід проти українства й українського руху, припиняє діяльність «Просвіт»: українські діячі, а то і просто свідомі Українці на провінції переслідують ся і арештують ся. Нарід має всі підстави переконатись, що йде рішуча й безоглядна реставрація старого ладу в національним і соціальним розумінні. Уряд провадить таку політику, якби революції зовсім не було, і цілком ігнорує утворену революцією свідомість народніх мас.

Рішуча й послідовна заміна по всіх міністерствах українського елементу неукраїнським елементом, головним чином великоруським, витисненне з ужитку української мови по міністерствах — довірря новому Урядови не утворять.

В суді знову запанувала російська мова, яка поки-що обявлена рівноправною з українською. Суддями, навіть на вищі посади, призначають ся люди і не з громадян Української Держави. Міністер судових справ дбає не про утворенне українського суду, а про збереженне прав і привилеїв бюрократів бувшої самодержавної Росії.

В Міністерстві освіти, найважнішим для нашої молоді Держави в її будучім розвитку, ми маємо міністром хоч і Українця родом, але російського кадета, який ніяк не може відійти від тактики та практики своєї партії, найшкідливішої для нашої державности й завдяки його розпорядкам державна мова, що потре-

бує в школі найбільшої підтримки, залишаєть ся на власні сили в боротьбі з московською, яка досі єдина панувала в школі; увільненне новим міністром всіх директорів та інспекторів шкіл і заявлена ним автономія шкіл, при нових виборах на сі посади шкільними радами, що складають ся з зденаціоналізованих елементів, вихованих у ворожнечі до української ідеї, наперед забезпечує усунення українських педагогів від керівництва освітою.

Рядом з освітою треба звернути увагу на церкву, яка объявлена п. Гетьманом державною. А проте за час гетьманства войовничий настрій московської церкви набрав особливої сили: іде похід проти українського собору, заводять ся нові митрополії, нагінка на Українців-духовних збільшуєть ся до крайности, наша державність в церкві замовчуєть ся або проти неї роблять ся одверті виступи та взагалі робить ся все можливе, щоб за всяку ціну не допустити до утворення автокефальности нашої церкви. <...>

Таким чином вся політика нового Уряду тільки збільшила анархію і заколоти по селах: швидким темпом стихійно наростає озлобленне селянських мас, які почули себе непевними щодо одержання землі, про що селянство мріє по цілі віки. Большевизм знову почав набирати сили по селах. Почались ексцеси, узброєний опір, пожежі, спаш на поміщицькі землі, викошуванне сходів, жорстока розправа з тими, що на зїзді хліборобів тягли руку великоземельних власників, і т. ин. Зявив ся і почав ширити ся стихійний аграрний терор. При таких умовах ніяка збройна сила в справі запровадження спокою і ладу на Україні допомогти не зможе. При таких умовах Українська Держава не зможе виконати своїх обовязків по мировому договору з центральними державами.

Все доводить, що сучасний кабінет міністрів врятувати державу від анархії й безладдя, установити тверду владу, оперту на довіррю народу, та зміцнити самостійну Українську Державу не зможе, і тому низше підписані українські партії й організації висловлюють йому вотум недовірря.

Добрий державний лад може завести тільки національний демократичний діловий кабінет, складений в більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які мали б повне довірре широких українських мас.

Київ 21 травня 1918 року.

В імени українських партій і організацій підписали уповноважені:

Української Партії Самостійників-Соціалістів.

Української Трудової Партії.

Партії Демократів-Хліборобів.

Партії Соціалістів-Федералістів.

Об'єднаної Ради Залізниць України.
Головної Ради Всеукр. Почтово-телеграфної Спілки.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Т. 1.— С. 390—394

218. З рішення I з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України (5 — 12 липня 1918 р.)

Україна і Росія

Виходячи з того, що:

- 1) Україна економічно нерозривно зв'язана з Росією;
- 2) економічна єдність України і Росії за останнє 10-ліття створила міцний базис для єдності боротьби пролетаріату України і Росії;
- 3) відокремлення України від Росії, як в силу цього, так і в силу всієї міжнародної обстановки, має характер тимчасової окупації;
- 4) ідея «самостійності» України, під ширмою якої німецькі імперіялісти загарбували й поневолювали Україну під ярмо капіталістів та поміщиків, остаточно дискредитована в найширших трудових масах України;
- 5) повстання на Україні розгортається під лозунгом відновлення революційного возз'єднання України з Росією,—

I з'їзд Комуністичної партії України вважає, що завданням нашої партії на Україні є: рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуні.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Т. 1.— С. 399.

219. З програми Української народної республіканської партії

Ми констатуємо, що з перших днів революції і до цього часу на полі української громадськості існувало тільки дві національно-політичних коаліції: «лівих», які йшли шляхом соціальних експериментів, і «правих», що бажали і бажають влити в нові форми нашої державності старий імперіалістичний зміст, але не було і немає національного центру, який примиряв би ці крайності цих обох коаліцій. І нашим завданням являється створення саме такого центру.

Для нас є священними тільки дві ідеї: ідея нації та ідея демократії. <...>

Для нас важать, як цінності матеріальні, так і цінності духові,— і в цьому полягає різниця нашої партії з партіями лівого крила, які, проголошуючи диктатуру пролетаріата або селянства, становлять в рабське положення трудову інтелєгенцію. <...>

Друга різниця поміж Українською Народньою Республіканською партією й партіями лівого крила, які протягом кількох місяців пройшли величезну еволюцію від національно-культурної автономії до самостійної України, полягає в тому, що поняття суверенної української нації єсть для нас поняттям істотним, а не поняттям ad hoc. <...>

Третя різниця виявляється в тому, що ми, визнаючи в платформі ті самі соціальні ідеали, ідемо до їхнього досягнення не шляхом соціалістичних експериментів й невідповідальної демагогії, що грають на низьких інстинктах неосвіченої маси, а шляхом глибших і сталих соціальних реформ, піднесення культурного розвитку населення й повного перегляду не тільки цивільного або карного, але й робітничого та аграрного законодавства. <...>

Нарешті четверта різниця полягає в обсягові діяльності партії. Ми становимо собі за ціль стремління не одного якогонебудь класу, а всієї працюючої демократії, бо не можемо принести інтереси цілого народу в жертву інтересам тільки одного класу.

Тому Українська Народня Республіканська партія являється партією позакласовою і загально державною.

З другого боку, не дивлячись на те, що національний момент підкреслюється в сильній мірі партіями правого крила — разом з тим між останніми та нашою партією існує велика різниця, бо для них ідея державності являється засобом осягнення імперіалістичних цілей, а також цілей чисто класових.

Що-до федеративно-демократичної партії, то різниця з нею

полягає ще й в площині національній, бо це є партія москов-фільська.

Центральний Комітет Української Народної
Республіканської партії
20/X.18 року.
Київ

1. Державний лад

§ 1. Україна повинна бути незалежною народною республікою.

§ 2. Законодавча влада в ній повинна належати парламенту, обраному на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування, без різниці полу, віри і національної приналежності.

§ 3. Виконавча влада належить президенту, обраному на чотири роки Національним Конгресом, скликаним спеціально для цієї мети на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування, без різниці полу, віри і національної приналежності.

§ 4. Президент керує державою за допомогою ради міністрів, яка відповідальна перед парламентом.

§ 5. Парламент — однопалатовий, обраний на три роки.

§ 6. Права й обов'язки президента, ради міністрів і парламента повинні бути зазначені в Основних Законах (конституції). Основні Закони встановлює Національне Зібрання. <...>

§ 9. Державною мовою є мова українська. <...>

§ 29. Українізація нижчої, середньої й вищої школи на Україні. <...>

§ 32. Передача початкової освіти до рук органів місцевого самоврядування. <...>

§ 34. Автономія вищої школи. <...>

§ 36. Необмежена воля віри.

§ 37. Церква на Україні повинна бути автокефальною. <...>

*Програма Української Народ-
ної Республіканської партії.—
К., 1919.— С. 1—13.*

278. Декларація Директорії Української Народної Республіки

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лица Землі Української руйнуюче поміщицько-монархичне панування — гетьманщину.

Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів

та інших злочинних інституцій пануючих клас. Відновлено національно-персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя.

Цензові думи та земства, наставлені гетьманським урядом, скасовано і відновлено демократичні; вибрані всенароднім голосуванням органи місцевого самоврядування.

До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народньої Республіки оголосила, що всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з гетьманом. Верховне порядкування цією землею належить Директорії Української Народньої Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформи організовано Народні Земельні Управи.

По «Наказу № 1 — Директорії — селянам» робляться описи контрибуцій, взятих поміщиками з селян для повернення їх покривденим.

Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу тих зловживань і злочинств, які були учинено над селянством, поміщиками, гетьманським урядом.

Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьми-годинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також всю повноту прав робітничих фабричних комітетів.

У всіх інших галузях життя Директорія так само одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих клас і шкідливих для всього громадянства.

Уповноважена силою і волею трудящих клас України — Верховна Влада Української Народньої Республіки — Директорія цими заходами довершила перший акт соціального та національно-політичного визволення українського народу.

Слідуючим етапом нашої революції є творення нових, справедливих здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права — трудячого народу, Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим класам, які суть основою громадського життя, які творять матеріальні та духовні цінності,

які кровю й життям своїх членів вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише клясам працюючим — робітництву й селянству, тим клясам, що здобули цю владу своєю кровю.

Так звані «пануючі кляси», кляси земельної і промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для всього в управлінні державою. Маючи всі матеріальні, фізичні і духовні засоби, маючи повну волю для організації економічного і політичного життя, ці кляси внесли тільки дезорганізацію й руїну в край. Дбаючи тільки про свої вузько-клясові егоїстичні інтереси, ці кляси вели воістину грабіжницьку політику в краю. Ними розграбовано, розкрадено й роздано в чужі імперіялістичні руки значну частину державно-народного майна. Дбаючи тільки про накоплювання капіталів у приватних руках, ці люде довели промисловість до повного занепаду, а господарство краю до злиденного стану. Розцвіт спекуляції за панування цих правителів дійшов до нечуваних розмірів. Поводячись як у завойованій країні, великовласники правили методом безоглядного терору насильства. Закопування живцем у землю, вірізування шматків живої шкіри, випікання очей так званими «поміщицькими карателями» були цілком нормальними способами управління народом. Будучи чужинцями в краю, великовласники брутально топтали національні права і здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державности, продавали й зраджували з такими жертвами й такою працею збудовані державні форми.

З боку революційного правительства, постановленого народом, що в гніві й муках повстав проти цих гнобителів, було би злочинством супроти всього краю після всього цього допустити ці кляси до участі в правлінні країною.

Отже Директорія заявляє:

Кляси не трудові, експлоататорські, які живляться й розкошують з праці кляс трудових, кляси, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою. Директорія передасть свої права й уповноваження лише трудовому народові самостійної Української Народньої Республіки.

Директорія пропонує:

1. Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик Директорії та встало зі зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні з'їхатись у губернії і вибрати своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. *Ті делегати будуть представляти там волю як того озброєного селянства, що тепер тимчасово є у вій-*

ську, так і тих, що мирною працею дома допомагають творити народний державний лад та порядок.

2. Миському робітництву вибрати від фабрик, майстерень, заводів, контор та інших установ людської праці своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Частина робітництва не-української національності підчас боротьби українського народу з бущим гетьманом ставилась до цієї боротьби не з повною активністю, а частина нейтрально. Директор гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих не-українське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього трудового народу України.

3. Трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, себ-то: робітникам на полі народньої освіти, лікарським поміщикам, народнім кооперативам, служачим у конторах та інших установах так само вибрати своїх представників на Конгрес Трудового Народу України.

<...> До Конгресу Директорія верховною властю своєю на-самперед поверне селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками.

Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового занепаду, розграбовання та безоглядної експльоатації робітництва і всього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах, та інших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набрала здорового, користного для народу життя.

Всі зусілля свої Директорія направить на таку організацію народного господарства, яка відповідала б сучасному переходовому моментові, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту і визиску. Директорія вважає своїм обов'язком взяти під керування Української Народньої Республіки головні галузі української промисловости й направити господарство в них в інтересах працюючих кляс і всього громадянства, а не малої групи кляси великовласників. Всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу. Для цього по всій Україні будуть організовані «комісії боротьби з спекуляцією». Так само Директорія пильно дбатиме, щоб негайно трудові маси були задоволені предметами першої необхідности (шкури, мануфактури, залізних виробів та иншого краму, а також продуктів споживи).

Стаючи твердо і непохитно на шлях соціальних основних реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархічних, неорганізованих і несистематичних форм цієї перебудови. *Директорія вважатиме своїм обов'язком погоджувати ці великі завдання з соціально-історичними*

і міжнародними умовами, в яких у даний момент перебуває Україна, а також з тими кращими формами соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західно-європейська трудова демократія.

...Директорія щиро вірить, що спільними силами всіх працюючих трудовий народ України без жорстоких, кривавих і непотрібних форм боротьби досягне своєї мети. Отже клясам нетрудовим треба розумно і чесно признати всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування і раз на все примиритися з тим, що право рішати долю більшости народу повинно належати тій самій більшости, себ-то клясам трудовим. Трудову інтелігенцію Директорія закликає рішуче стати на бік працюючих клясів і в інтересах творення нового справедливого життя для всього народу, прикласти своїх сил, знаття і науки для найкращого направлення будівничого соціального процесу. Соціалістичні партії та групи всіх соціалістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важности моменту і всі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки.

Доручаючи негайне переведення в життя цих великих задач Правительству Української Народної Республіки — Раді Народних Міністрів, Директорія вірить, що весь трудовий народ України щиро допоможе своєму Правительству в цій важній, відповідальній роботі.

Голова Директорії УНР В. Винниченко; члени Директорії: Петлюра, Швець, Андрієвський, Макаренко.

Винниченко В. *Відродження націй.*— Ч. 3.— К., 1990.— С. 168—176.

221. Ухвала Директорії УНР про національно-персональну автономію

Директорія Української Народної Республіки ухвалила:

1. Відновити чинність закону Центральної Ради від 9-го січня 1918 р. про національно-персональну автономію.

2. Тимчасово, до відновлення відповідних міністерств, заснувати при Директорії відділ по справах національних меншостей.

3. Тимчасово виконання обов'язків завідуючого цим відділом доручити завідуючому відділом праці, бувшому члену Централь-

ної Ради, депутату єврейського національного зібрання Соломону Гольдельману.

Голова Директорії Винниченко

Члени: А. Макаренко, Андрієвський, Швець, Петлюра

м. Вінниця 16-го грудня 1918 р.

Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.: У 4 т.— Відень, 1921.— Т. 1.— С. 135.*

222. 3 Універсалу Трудового Конгресу

<...> Переживши тяжкі муки й катування за час семимісячної гетьманської неволі, Український Народ ще й тепер, скинувши ненависне панське ярмо, повинен знати, що його кровю здобута свобода знаходиться в небезпеці.

З усіх боків цілості і незалежності Української Народньої Республіки загрожують сильні держави.

Для того, щоб не повторилося наше давнє лихо-неволя під властю чужих народів, Конгрес Трудового Народу України кличе всіх синів трудового селянства і робітництва на боротьбу за землю і волю.

Нехай узнають всі сили, які на нас нападають, що Український Народ уміє не тільки скидати катів та тиранів, але вміє й будувати свою республіку і може всією силою, непохитно й неухильно обороняти своє право порядкувати самим собою.

Народе Український! Будь на сторожі свого права!

Проти тебе воюють не тільки імперялістичні контр-революційні вороги, але ти бачиш, як Совітська Росія, яка не по правді називає себе соціялістичною, теж посилає своїх наймитів — китайців та латишів проти твоєї незалежності.

Конгрес Трудового Народу України заявляє перед усім світом, що Український Народ бажає мира з усіма народами і не має думки забирати під свою владу чужі землі, але він не допустить ніяких замахів від якої б не було держави на свою цілість, самостійність і незалежність.

Не тільки протестами, але й оружною силою трудове селянство й робітництво покаже, що Український Народ не потерпить над собою ніякого насильства і кривди.

Конгрес Трудового Народу України, стоячи за самостійну Українську Народню Республіку, для рятування землі й волі закли-

кає щирих синів землі Української стати кріпко до зброї під стяги славного війська Директорії Української Народньої Республіки.

Ухвалено Конгресом Трудового Народу України
у м. Києві січня 28 дня року 1919.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 425—426.

223. Закон Директорії УНР про державну мову в Українській Народній Республіці

I. Державною мовою в Українській Народній Республіці вважається Українська мова. Через те вона обов'язкова для вжитку в армії, флоті й всіх урядових та загальних громадських публічно-правних установах.

II. Приватним особам дозволяється звертатись до цих установ на їх мовах.

Голова Ради Народних Міністрів В. Чеховський
В. Об. Державного Секретаря Сніжко.

Вісник Державних Законів.— 1919.— Вип. 1 (18 січ.).— Ч. 7.

224. Наказ від Мізовської волосної управи Дубенського повіту (Волинь), доручений делегатам на всеукраїнський селянський з'їзд у Києві

<...> *Селянство наказало:*

1) Требуємо повернення Української Центральної Ради і Ради Українських Народних Міністрів. Міністри мають бути із соціалістичних партій, котрі боролись за права трудового народу і до сьогодні стоять за його законні права на землю і волю і користуються довір'ям всего трудового люду.

2) Селянство непохитно стоїть за проведення в життя 3 і 4 Універсалу і земельного закону, виданного Українським Народнім Правительством, і за те, аби ніхто не смів втручатись в права Земельного Комітету.

3) Трудове селянство, як один чоловік, згоджується на формування Української демократизованої народньої армії і бажає як найскоршого переведення в життя цього проекту. Власть гетьмана селянство не визнає, як явившагося не по бажанню трудового народа і без волі всеукраїнських трудових мас.

4) Селянство категорично потребує відкриття Установчих Зборів в зазначений строк, які були вибрані по всім законним правилам. Щож торкається насильственного нав'язування власті ким би то ни було, ришуче не визнаєм і горяче протестуєм од старого до малого.

Далі ідуть підписи 100 чоловік.

Селянська грамота.— К., 1918.— С. 5.

225. «Запитання т. Леніну». **З книги С. Мазлаха і В. Шахрая**

«Запитання Леніну» — останній розділ книжки Сергія Мазлаха і Василя Шахрая п. н. *До хвилі. Що діється на Україні і з Україною* (Саратов, 1919), яка була написана в кінці 1918 — на початку 1919. «Відповідь» на них була та, що книжку сконфісковано і наклад знищено, а обох авторів у червні 1919 виключено з партії.

[...] Т. Леніне! Ми повинні «покаятися» і перед вами... От ся брошура написана головним чином для вас. Зовсім не випадковим є той факт, що ми часто посилалися на ваші статті і робили ми се не тільки для того, щоб послатися просто на авторитет. І не для того, щоб «прикритися» вашим іменем, що от, мовляв, «сам» Ленін так думає і не для того щоб бути просто «чесним з собою» і не видавати за «своє» те, що сказане другими. В окремих випадках були й сі мотиви. Але не в них сила.

А сила ось у чому. Ми не знаємо, хто має більше права сказати про себе: *L'état c'est moi!* (державка — се я), чи Людовік XIV французький, чи ви в Совітській Росії. У всякому разі в своїй партії більшовиків ви могли б сказати се ще заздалегідь, до революції в жовтні 1917 року. Під час революції ми не раз бачили, з яким хистом ви керували масовим рухом, як влучно ви вживали різні гасла, як правильно ви намащували пульс історичної хвилі. Ми не раз переконувалися в тому, що ви стоїте на своєму місці недурно. І ми пильно слідкували за кожним вашим кроком, жестом, словом і скрізь знаходили пропорціональність і відповідальність. Для нас майже всі ваші злами й повороти зливаються в одне ціле, одне одного доповнює, пояснює. І ім'я сьому цілому: Ленін, великий політичний тактик і стратег, великий пролетарський ватажок, себто фігура не тільки історично велика, а велика *морально-політично*.

Такий погляд склався у нас. Але ми також пильно слідкували не тільки за вами, т. Леніне, а ми слідкували і за характером і тенденціями історичної хвилі, історичних подій, історичних осіб і фігур меншого калібру, котрі чи так, чи інакше складають зміст

того історичного процесу, про який ви можете сказати: *Tout cela — c'est moi!* (Все це — це я!).

І от ось уже майже місяців з вісім ми починаємо спостерігати факти, котрі нам здаються не зовсім такими, як то про них свідчить вивіска. Ща за диво? Чи ми не добачаємо чого, чи ми засліплені чимнебудь «в нас для нас», чи то нам «кажеться»?

Нам довелося брати невелику участь у колах вашої (і нашої) партії на Україні. Досвід революції на Україні, на наш погляд, доводить, що ми понесли поразку не тільки тому, що прийшли німці, не тільки завдяки «окупації» і лише окупації. Навпаки, ми боїмося, що не будь сієї «окупації», нас яко партію все одно вигнали б з України і не скоро б ми тоді встали. В усякому разі уже в березні — квітні 1918 року в голові одного з нас, котрий був у «центрі», історичний досвід поставив питання: що нас побило, чи «щось сильніше за нас», чи те, що було «в нас для нас»? Розуміється, було те й друге. Але можна вважати те, що було «в нас для нас», лише «маленькою хобою механізму»?

Відповіді нам ніхто не міг дати. Та ми й не зверталися майже ні до кого, бо для одних «шкода і олово тупить», а другим ніколи, бо у них є важливіші справи. Ми ні на кого й не поклалися. А зібрали який тільки можна було матеріал з історії українського руху, порівняли його з досвідом інших історичних рухів, а також переглянули, а дещо й переклали українською мовою «од слова до слова, не минаючи ні титла, ніже тії коми». А тим часом події виникали, факти сипалися і ми «рахувалися» не тільки з минулими фактами, а й сучасними, «рахувалися» не тільки поодинці, а вставляли їх в спільну раму історичної доби, в загальноісторичний процес соціально-економічного, культурно-політичного і духовного розвитку людства. Так дійшли ми до самостійності України.

Ми, розуміється, не могли не помітити, що ми являємося білою вороною в колах нашої партії. Бо довго нас зустрічали в кращому випадкові напів-співчутливим похитуванням голови: сердешний, захворів «хворобливим питанням»! І довго нам доводилося на іронічне запитання, а скільки вас? — відповідати: раз! Тепер наше становище краще: нас уже більше, ніж то стоїть «навіть» на палітурці нашої брошури. І більше стало завдяки «фактам», що дає нам упевненість, що згодом нас стане й зовсім багато. Такими є «факти» «катеринославців» дипломатів Совітської Росії і т. д.

Нам довелося бачити, як один щирий прихильник об'єднання і ворог самостійності України, прочитавши ваш декрет про самостійність Латвії й Литви і тут же поруч постанову наркома закордонних справ про невизнання самостійності України й Грузії, ударив об полі й скрикнув: «Мене роблять самостійником!»

Спостерігаючи «катеринославські» і «дипломатичні» факти і порівнюючи їх з «писаннями й усними преданіями отців церкви», ми

не раз здивовано ляпали об поли (хоч ми вже й стали самостійниками) як же се можливе, щоб такі «факти» могла робити Совітська Росія, на чолі якої стоїть т. Ленін, котрого можна назвати Христом самовизначення в Росії (вибачте, що ми перейняли жаргон «католинославської» семінарії. «С кем поведешся, от того и наберешься!»)? Вигородити Леніна, сказати, що він «не знає», що то робиться помимо його волі,— не можна. Признати «католинославцем», «румунським інтернаціоналістом» — душа не лежить і «писання й ізустні преданія» перешкоджають. Що тут робити? Поїхати до самого Леніна та спитати? — нічого з сього не вийде: 1) йому ніколи, 2) він спитає, скільки вас? — і ми відповімо: раз! — А він скаже, що йому ніколи тягатися з «інтелігентами».

Але хохли народ хитрий. З «інтелігентами» не рахуються, а рахуються лише з фактами. Добре! І ми цілих вісім місяців возилися над тим, щоб поставити все таки т. Леніна перед «фактом», примусити сказати одверто свою думку, щоб уже не було ніякого сумніву.

Нарешті, ми спромоглися. От сією брошурою, т. Леніне, ми вас ставимо перед «фактом». Тепер ми вас не тільки *просимо*, а й *вимагаємо* прямої відповіді. Ви *мусите* відповісти. Бо тепер питання поставлене не «інтелігентами», а «фактами». Мало вам ще «фактів»? Вони ще будуть.

Du musst! du musst!
Und kostet es mein Leben! *

Т. Леніне! Ми мусимо «покаятися» ще ось у чому.

Ми не вільні від українських почувань. «В нас для нас» вони є (в одного з нас, може, навіть «підвищені»). Існують сі почуття принаймні настільки, ну, щоб, кажемо, зрозуміти як слід слова Т. Шевченка:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бога,
За неї душу погублю!

Так, ми любимо Україну, любимо яко живу історичну індивідуальність. Ми «каємося». В «нас для нас» Україна є не лише географічним терміном, «словом», «назвою», замість попереднього «Південна Росія».

Але не дивлячись на се, ми мусимо також «покаятися», що для нас ваша відповідь буде мати далеко більше значення. «В нас для нас» ваша відповідь з приводу України матиме значення перевірки інтернаціоналізму, проби святих слів міжнародної єдності і со-

* Ти мусиш! ти мусиш! Хоч страчу я життя» (Й. В. Гете. «Фауст»).

лідарности працюючих мас. За часи історичного життя людство так багато чуло дуже гарних слів і бачило так багато діла, котре не відповідає словам, що ми маємо право поставити під підозрілу увагу всяке хороше слово, коли воно веде... до якогось іншого діла. <...>

Покажіть на прикладі України, Грузії, Латвії, Литви, Білої Руси, Естляндії проведення принципу пролетарської політики: права націй на самовизначення. Бо ми не розуміємо вашої політики, і дивлячись на неї, ми здатні схопитися за голову і скрикнути:

За що ми голови складали, дурні козачі?

Або сісти вкупі з «недобитим запорожцем» Семеном Палієм, схилити голову й зідхати:

Для чого я на світ родився,
Свою Україну любив?

Т. Леніне! Ми мусимо «покаятися» ще в одному.

Якою для нас бажаною й можливою не є ваша відповідь, як би багато ми їй не надавали ваги, від неї не буде залежати світ, і ми не перестанемо вірити хорошим словам про міжнародну солідарність і солідарність працюючих мас. У гіршому випадкові ми лише скажемо те, що ми вже сказали в сій брошурі: багато легше зберегти свою жіночу чесноту п'ятилітній дівчині, ніж двадцятип'ятилітній дівці. А тому пильнуйте і т. д.

Т. Леніне! Ви можете сказати, що ми лицеміriamo, коли говоримо, що ваша відповідь має для нас таке велике значення. Бо якби се було так, то ми б «підождали» «розплоджувати» «націоналізм», «шовінізм» і т. д. Ми мусимо і тут «покаятися».

Ми гадаємо, що все має свою логіку. І тоді шлях, на який ступила Сівітська Росія, не є випадковим. І впливам «сього» шляху підлягають «і царята і старчата», бо вони всі «Адамові діти», в тому числі й ви, т. Леніне. Але ми ж не закриваємо очей і на те, що як хто й здатен ухилитися від впливів того «шляху», то тільки ви, т. Леніне. І ми говоримо все од щирого серця, що тільки накопичилося «в нас для нас» під час революції.

А, наприклад, пораду українському робітництву і селянству утворити Українську комуністичну партію (більшовиків) ми даємо з двох причин.

Поперше, ми не хочемо опинитися в стані осьього дуже хорошого чоловіка, про якого писав Г. Гейне:

Am Meer, am wüsten nächtlichen Meer
Steht ein Jüngling Mann,
Die Brust voll Wehmut, das Haupt voll Zweifel
Und mit düstern Lippen fragt er die Wogen:
O, löst mir das Rätsel des Lebens,

Das qualvoll uralte Rätsel,
 Worüber schon manche Häupter gegrübelt,
 Häupter in Hieroglyphenmützen,
 Häupter in Turban und schwarzem Barett,
 Perückenhäupter und tausend andre
 Arme, schwitzende Menschenhäupter,—
 Sagt mir, was bedeutet der Mensch?
 Woher ist er kommen? Wo geht er hin?
 Wer wohnt dort oben auf goldenen Sternen?
 Es murmeln die Wogen ihr ew'ges Gemurmel,
 Es wehet der Wind, es fliehen die Wolken,
 Es blinken die Sterne gleichgültig und kalt,
*Und ein Narr wartet aut Antwort.**

Подруге, наша пропозиція українському робітництву і селянству скласти Українську комуністичну партію (більшовиків) є логічним висновком нашої аналізи сучасного стану України. Ми гадаємо, що ми висловимо свою пошану і до України і до вас, т. Леніне, коли побажаємо щиро Україні свого Леніна.

У своїй промові на зібранні відповідальних робітників комуністів 27 листопада 1918 року про «революцію і дрібнобуржуазну демократію» ви, т. Леніне, між іншим сказали: «Вона (дрібна буржуазія) ішла проти нас зі злостою, що доходила до божевілля, тому що ми повинні були ламати всі її патріотичні почуття. А історія зробила так, що патріотизм зараз повертається у наш бік». Що доводилося ламати патріотичні почуття буржуазії — се правда. І се свідчить про те, як трудно людська думка пристосовується до волюції був такий, що партія більшовиків була і оказалась найпатріотичнішою партією в найкращому розумінні сього слова. На початку революції, на об'єднаних засіданнях «Державних Дум» кадетський лідер П. Мілюков намагався довести, що російська революція є революцією «національною», що в його устах означало, ніби Росія утворила революцію, щоб вести війну до побідоносного кінця, себто — без кінця. Треба було сказати, що революція в Росії була національною саме тому, що вона виникла з прагнення вийти будь-якою ціною з війни, щоб не бути зруйнованою і сплун-

* Коло моря, самотнього дикого моря, стоїть молодий чоловік, з тугою у грудях, безпорадністю в голові і скривленими губами запитує хвилі: О, скажіть мені таємницю життя, повну сраждання давню таємницю, над якою багатько голів мудрували, голови в шапочках з гієрогліфами, голови в тюрбані і в чорній ярмулі, голови в париках і тисячі інших бідних, спітнілих людських голів,— скажіть мені, що означає чоловік? Відкіля він прийшов? Куди він іде? І хто живе там, угорі, на золотих зірках? — Бурмотять хвилі своїм одвічним бурмотінням, дме вітер, плывуть хмарн, блимають зорі байдуже і холодно, а *дурень жде відповіди.*

дрованою дощенту. Почуття національного самозбереження штовхнуло до революції в лютому, як і до революції в жовтні. Якби не злочасний наступ 18 червня, якби не загрожували німці в серпні — жовтні 1917 року Петроградові,— ще невідомо, чи удалося б більшовикам стати на чолі Росії. Паризький пролетаріят взяв владу в свої руки в 1871 р. лише тоді, коли наочно виявилось зрадицтво французької буржуазії. Ради обеззброєння паризького пролетаріату ген. Трошю вів «оборону» так, аби скоріше Париж дістався прусакам. А хіба є випадковим аналогічне поводження російської буржуазії? Пригадайте поведінку ген. Корнілова на московській нараді, здачу Риги, слова Родзянка: «Петроград у небезпеці. Я думаю, Бог з ним, з Петроградом... Коли візьмуть Петроград, фльота все одно згине... Там є суда цілком розбещені, котрі не являють собою жодної бойової сили... Боятися, що в Петрограді загинуть центральні установи (тобто Совіти і т. д.). На це є відповідь, що дуже радий, коли всі ці установи загинуть через те, що опріч лиха, Росії вони нічого не дали» *. Тут багато є аналогічного й повчального. І лише нездатністю дрібної буржуазії яко кляси зрозуміли се тоді і можна пояснити її злість. Тепер вона переконалася в тому, що більшовики творячи інтернаціональне діло, творили одночасно й національне діло.

Але нам цікаве в сьому процесові ось що. Дрібна буржуазія переконалася в патріотизмі більшовиків, і вона посунула в партію і совітські установи. У сьому немає нічого шкідливого. Навпаки, давно пора кинути саботаж. Але дрібна буржуазія лишиться дрібною буржуазією. Вона підлягає впливам пролетаріату, як і з свого боку впливає на пролетаріат. І пригляньтесь ближче до того, як відгукується навіть у партійній пресі поширення совітської території. Чи не почувете ви, поруч з радістю поширення «революції», ще інші нотки: що Росія вертається в свої повоєнні межі? І коли говорять про Росію, якою вона повинна бути, прислухайтесь,— говорять про Росію, яка вона була на карті Ільїна до війни. Се «випадок»? Ой, ні! Інтернаціоналізм інтернаціоналізмом, а те, що ми відроджуємо Росію яко Росію — саме собою. Тут ще, розуміється, поганого нічого нема, взагалі кажучи. Та тільки ось що: а як же буде з «самовизначенням»? Чого наприклад, приєднується Україна: чи тому, що вона висловилася за об'єднання (факти свідчать противне), чи тому, що то є «Південна Росія»? І яка Україна приєднується? Чи буде приєднана Галичина, Україна по той бік Волочиського? І де треба спинитися, щоб сказати: годі, далі «не наше», далі «самовизначилися» не за нас?

І от коли поглянеш з сього боку на процес поширення Совітської Росії і практику самовизначення, то тут зовсім трудно визна-

* Цитуємо за «Робітничою Газетою», ч. 161, 17.X.1917.

чити, чим відрізняється ваше, т. Леніне, самовизначення від самовизначення Вудро Вілсона?

Т. Леніне! Ви на нас не ображайтеся! Ййбогу, ми більше вас поважаємо як пролетарського борця, ніж багато ваших хвалителів. І не для того, щоб образити, а щоб пояснити нашу думку, ми наведемо анекдоту. Ми звичайно «хитрі хохли», ми звичайно вживаємо «хохлацький юмор», але зараз нам не до сміху. А скажіть, будь ласка, чому й не посміятися нам, коли навіть моторошно у нас на душі? Чому б нам не додержувати поради В. Лібкнехта: «коротке, але веселе життя»?

Отже, послухайте анекдоту, т. Леніне!

Один піп у суботу ввечорі, добре повечерявши і смачно поцілувавши попадю, сів у своєму кабінеті і написав проповідь, яку він мусів сказати завтра після служби в церкві. Як звичайно, дома у себе він ходив у старенькій рясі і в старих штанях (люди іноді дуже довго думають, що попи ходять без штанів, у сьому й ми «каємося»). Написавши проповідь, він положив її в кишеню старих штанів і пішов спати до попаді. Як там він спав, нам до сього нема ніякого діла. А тільки вранці, коли задзвонили в церкві, він одяг нову рясу і нові штани, бо в празник і в церкві в старому бути не годиться. От кінчилася служба, батюшка виходить перед вівтарем і звертається до своєї пастви: «Братие во Христе!» — а сам шарить по кишенях. «Братие во Христе!» — сюди-туди лап, хап... нема проповіді «Братие во Христе! Робіть так, як у мене написано у старих штанях, амінь!»

Оце і все!

Товаришу Леніне! Ми гадаємо, що ви з нами погодитеся, коли ми скажемо, що паства того батюшки зосталася цілком «абстрагованою» від того, як же власне треба «робити». І нічого дивного не буде, як ми на цвинтарі почуємо про ту проповідь: чудний батюшка, говорить якимось «зовсім невиразно», дає «абстрактну формулу».

Т. Леніне! Ми гадаємо, сам батюшка не міг сказати промови тому, що він був зовсім «абстрагований» від того, що він же написав і положив у старі штани. А написав він так, як то полагається на підставі «писання й ізусного преданія отців церкви».

Хай так. Але при чому ся анекдота? Ось при чому. Та паства се не тільки дрібна буржуазія, а й ваші ж найближчі товариші. Почитайте статті офіційного органу «комуністів України» і пригадайте, що ви писали з приводу «хлоп'ят без штанців» у статтях: «Критические заметки по национальному вопросу» і «О праве наций на самоопределение» у суботу увечорі... вибачайте... напередодні війни і революції. «Хлоп'ята без штанців» зараз танцюють круг вас і не тільки не соромляться, а ще й з смаком і прищокуванням роблять безсоромні жести.

Т. Леніне! Ми і тут «каємося». Ми боїмся, що ви самі опинилися в становищі батюшки і трохи забули, що написано у ваших старих штанях. Та воно й дивного б тут нічого не було. Т. К. Радек у своїх спогадах на роковини революції в жовтні 1918 року розказує, як він уперше приїхав у Росію, і перше, що кинулося йому у вічі у вашому кабінеті, були ваші старі штани. Сі штани К. Радек сам купував вам у Стокгольмі, а тепер глянув і не пізнав: так усе порвалося та побилося, аж сором глянути, так світилося.

Еж, як би ми хотіли помилитися! Як би ми хотіли, щоб ви не забули того, що написано у старих штанях.

Т. Леніне! Ми дуже вас прохаємо пробачити нам сю анекдоту. Не тому, що ви предсідатель Совнаркому, цар і бог Совітської Росії, а тому, що ви Ленін, тому, що ми вважаємо вас за чесного політичного діяча, який може помилитися, а не стане робити поганого діла.

А, їйбогу, страшні не ми, ваші «вороги», значно страшніші для вас ваші приятелі «катеринославці», «дипломати» й ін. З нами вам можна коротко поквитатися: бий його, я його знаю! І від нас мого місця не задищитесь. Ні, ви спробуйте вирватися з того стану, в якому опинилися ви, опинилася Совітська Росія завдяки різним «катеринославцям», «дипломатам» і т. д.!

І коли ваші «хлоп'ята без штанців» оддирають такого гопака, справляють дикий шабаш на власній програмі, глузують з самовизначення, то що ж тоді мусить робити дрібна буржуазія?

І що зостанеться від вашої чудесної ноти Вілсону про його самовизначення, крім «клаптя папірця»? І той гострий і в'їдливий сарказм, яким пронизана ця нота, — чи не повернеться він проти вас, проти Совітської Росії? Запорожці, коли писали своє письмо султанові, прямо говорили, що «день у нас такий, як і у вас, поцілуйте за се ось куди нас». Прямо й одверто. Аджеж у вас, т. Леніне, повинно бути не так, як у Вілсона.

Поясніть нам, чим ваше «самовизначення» відрізняється від «самовизначення» Вудро Вілсона?

Т. Леніне! Погляньте круг себе: скільки політичного розбрату! Коли «хлоп'ята без штанців» справляють свій шабаш, коли «дипломати» ведуть переговори з «судейськими чиновниками, в роді Шелухіна», — т. Леніне, то се ж наслідки тої політики, яку веде в національному питанні Совітська Росія, ведете ви! А ця політика не має ні руля, ні вітрил і йде, як Бог на душу положить.

Ми помиляємося? — В чому? — покажіть!

Т. Леніне! Ми могли б ще багато дечого сказати. Але ми краще почекаємо вашої відповіді.

І якщо ми будемо мати фізичну і технічну можливість сказати все, що ми думаємо, — скажемо.

А відносно України, т. Леніне, ми скажемо: може бути зараз лише дві відповіді: 1) або самостійна Україна — тоді повинен бути і «свій» уряд і «своя» партія; 2) або Україна се «Південна Росія» — тоді треба прибрати до рук «хлоп'ят без штанців», щоб вони не псували справи.

Т. Леніне! Ми просимо вас відповісти ще нам на отсі питання, які мають для нас «особистий» інтерес.

Чи можна лишатися членом РКП і відстоювати самостійність України?

Якщо не можна, то чому: чи тому, що відстоювати самостійності України взагалі не можна, не помагається; чи тому, що не можна відстоювати самостійності України *так*, як ми відстоюємо?

Якщо не можна відстоювати самостійності України так, як ми відстоюємо, то скажіть: як треба відстоювати самостійність України, аби можна було лишатися членом РКП?

Т. Леніне! Ми ждемо відповіді! З фактами рахуються! І ваша відповідь, як і мовчання,— будуть фактами величезного значення!

Ми сказали, що знали, сказали, як уміли!

Хай хто може, скаже краще!

Слово належить т. Ленінові!

15—2 грудня 14—1 січня 1918—19 року.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 413—421.

226. Резолюція по сучасному моменту, ухвалена VI Конгресом Української соціал-демократичної робітничої партії

1. VI конгрес У.С.Д.Р.П. визнає, що капіталістичний світ вже стає на шлях соціалістичної революції, немінучої по всіх країнах, але відмінної в кожній окремій країні як по темпу, так і по формах і способам соціалістичної перебудови сучасного суспільства, відмінної як через різниці в степені розвитку капіталізму, класовій структурі громадянства і національного складу держав, так і в залежності від розмірів згубного впливу війни на всі боки господарчого і державного життя країни.

/ 2. Історією і сучасним станом своєї власної революції, рівно / к і розвитком революції на заході, Україна увиходить в обсяг могутнього впливу неминучої всесвітньої революції, котрий має позначитися на всьому економічному і соціально-політичному житті українського народу. Але Україна займає в капіталістичному світі особне становище, як з погляду економічного, так і з національно-політичного. Україна є країною дрібного селянства, котре в продовж цілої української революції було її могутньою підвалиною, для котрого українська революція означала перш за все і переважно революцію аграрну.

Роля індустріального пролетаріату в господарстві є дуже обмеженою, а його вплив політичний на революцію і її напрям був і є незначним; малий розвиток індустріального капіталізму і через це невелика кількість пролетаріату, панування в індустрії добуваючої і сільсько-господарської промисловости і через це мала свідомість і організованість пролетаріату, національна суперечність між містом і селом, отже й між пролетаріатом і селянством — такі головні причини цього явища.

Сучасна імперіялістична війна, яка економічно виснажила навіть найрозвиненіші країни, довела країни хліборобські, в тому числі й Україну, до господарчої катастрофи. Остаточна руїна кволої української індустрії (брак сировини і машинерії), руїна сільського господарства (живий і мертвий інвентарь), мільярди паперових грошей, нечувана руїна транспорту, шалена дорожнеча — такі гострі і катастрофічні наслідки світової війни на Україні. І в наслідок сього властива капіталістичному світові гостра суперечність між містом і селом пішла до найгостріших і найгрізніших для долі революції розмірів.

Український народ, розірваний на часті між ріжними країнами (в Галичині, Буковині, Угорщині, Бессарабщині, Кубані та Дону), простує серед найтяжчих фінансово-економічних і міжнародних обставин, оточений імперіялістичними і контрреволюційними ворогами (польські, румунські, донські, добровольчі, антантовські і совітські наступи на Україну), — простує до об'єднання в національно-суверенних формах державного життя.

3. Виходячи з сих внутрішніх і міжнародніх обставин, український пролетаріат нині не може і не має права, не ставлячи під погрозу небезпеки долі революції, не брати в свої руки народне господарство для рішучої і безоглядної соціалізації його в цілому шляхом робітничої диктатури. Його завданням в сучасну хвилю є, беручи участь в державній владі і будівництві, підтримуючи з усієї сили процес національно-державного об'єднання частин української нації, прокладати шлях до панування трудової демократії в Укр. Республіці, зміцняти і поширювати робітничі організації, переводити обережну і повільну соціалізацію дозрілих галузів на-

роднього господарства і втягувати селянство в процес всеї господарчої соціалізації.

Резолюції і постанови останніх конгресів Української Соціал-Демократичної Робітничої партії.— Львів; Київ, 1921.— С. 1 —16.

227. Акт Директорії про з'єдинення всіх українських земель

В імені Української Національної Республіки проголошує Директорія всьому українському народові велику подію в історії нашої української землі:

Дня 3 січня 1919 р. в місті Станиславові Українська Національна Рада Західньо-Української Національної Республіки, як представниця волі всіх українців бувшої Австро-Угорщини і як найвищий їх законодавчий орган, святочно проголосила з'єдинення Західньо-Української Національної Республіки з Придніпрянською Українською Народною Республікою в одну суверенну Українську Народну Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок наших західніх братів, Директорія Української Народної Республіки рішила прийняти до відома це з'єдинення і ввести його в життя згідно з умовами, які означено в Ухвалі Української Національної Ради з дня 3 січня 1919 року.

Віднині зливаються в одно віками відділені одна від одної частини України — Галичина, Буковина, Закарпаття і Придніпрянська Україна в Одну Велику Україну. Сповнилися відвічні мрії, для яких жили й за які вмирали найкращі сини України. Віднині є тільки одна незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, звільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднати всі зусилля своїх синів для створення незроздільної незалежної Української Держави на добро і щастя українського народу.

У Києві 22 січня 1919 р.

Вивід прав України: Зб. документів.— Львів, 1991.— С. 105.

228. Декларація Січових Стрільців

Супроти всяких поголосок, які кривдять й оскорбляють честь Січового Війська, особливо ж супроти закиду, немов би Січові Стрільці хотіли служити реакціонерам, заявляємо отсим прилюдно:

1. Січові Стрільці, які разом з масами українського народу

скинули гетьмана, зломали його реакційний режим, виступивши проти гетьмана по проголошенню його маніфесту з 14 листопада 1918 р., яким він хотів прилучити Україну до Москви — боролись, борються і будуть боротись за суверенність Українського Народу і за його самостійну Республіку.

2. Стоячи принципово на платформі самостійності Української Народньої Республіки і тим самим визнаючи суверенність Українського Народу в вирішуванню всіх справ політичних і господарських, уважають Січові Стрільці, що тільки Український Народ має право вирішувати по своїй волі і без усякого вмішування чужих сил, які б вони не були, також найважлишу з економічних справ, а саме справу земельну. Український народ має свої політичні й культурні сили, які без чужинців вирішать його життєві справи. Вся земля на Україні належить Українському Народові, і тільки Український Народ має право розпорядитись землею. Во ім'я цих справедливих засад проливали Січові Стрільці свою кров, і від них ніколи і ні перед ким не відступали і не відступлять.

3. Стоячи на цих засадах, заявляють Січові Стрільці, що все будуть карним і слухняним військом кожного українського народоправного правительства, яке стоятиме на платформі самостійності Української Народньої Республіки і признання Українському Народові всієї землі в його розпорядимство. Що до форми влади, то Січові Стрільці були тими, які охороняли Трудовий Конгрес Українського Народу в часи, коли він не виявив був свого обличчя, а тепер коли представники українського трудового народу знов підтвердили, що стоять на платформі самостійності Української Народньої Республіки, Січові Стрільці з тим більшим запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок.

Стомлені тяжкими боями, змучені недовір'ям народу, який несправедливо думав, що Січові Стрільці схочуть піддержати ті сили, які стремлять до поневолення українського трудового люду, Січові Стрільці відійшли, щоб переорганізуватись і з новими силами рішуче і твердо, як все, ударити на всіх, хто б посмів посягнути на здобутки революції Українського Народу.

З народом йшло, іде й буде йти. Січове Стрільцтво.

В березні 1919 р. За Січову Раду: Отаман Євген Коновалець, Отаман Андрій Мельник, Д-р Осип Назарчук.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.: У 4 т.— Відень, 1922.— Т. 4.— С. 117—118.

229. Декрет РНК УСРР «Про карність агітації, скерованої на підбурювання до національної ворожнечі»

Бажаючи припинити національне цькування, що збільшилось за останній час, Рада Народних Комісарів України постановляє:

1. Підлягають негайному арешту й віддачі під суд Революційного трибуналу як контрреволюціонери всі особи, що ведуть агітацію, скеровану на розпалювання почуття національної ворожнечі.

2. За зазначений в п. 1 злочин винні заарештовуються на термін, не менший за п'ять років.

3. За агітацію на фронті й у військових частинах винні караються не менше п'ятьма роками ув'язнення або, по постанові суду, розстрілом; тій же карі підпадає кожний, хто веде агітацію поміж особами, що по посаді перебувають в підлеглому йому стані.

4. За агітацію, поєднану з прямим закликком до гвалтових чинностей, коли останні сталися безпосередньо в наслідок такого заклику, винуватий розстрілюється.

За Голову Ради Народних Комісарів України — Артем Народний Комісар Юстиції — А. Хмельницький
Керуючий справами Раднаркому — М. Грановський

Культурне будівництво в Українській РСР 1917—1927 рр.: Зб. документів і матеріалів.— К., 1979.— С. 79.

230. 3 Програми Української народної партії

1. Ціль Української Народної Партії:

Українська Народня Партія визнає, що Український народ, який складається з селянства, може тільки тоді використовувати природні багатства своїх земель, стати багатим і сильним та зрівнятися з іншими культурними народами світу, коли забезпечить собі незалежне державно-національне життя.

Українська Народня Партія визнає, що будувати державу можна тільки за допомогою всіх здорових державних елементів нашого народу, опираючись на широкі маси дрібного і середнього селянства, на здорові елементи української інтелігенції, всіх шарів громадянства, здатних до державного будівництва. В основу держави партія покладає реальні інтереси Українського селянства і

робітництва, які суть основою нашого хліборобства і промисловости.

Бажаючи забезпечити інтереси Українського Народу, порятувати його від чужинецького панування та експлуатації, захистити від злиднів, забезпечити щасливу будучину, добробут, вільний політичний та економічний розвиток, Українська Народня Партія зазначає такі головні пункти свого програму:

А. В справі політичній і національній

1. Самостійність і суверенність Соборної України.

2. Забезпечення автономії (самоурядування) тим частинам України, які перебували в інших історичних і економічних умовах (Галичина, Кубанщина).

3. Українські Установчі Збори, зложені на підставі вселюдного (загального), рівного, прямого і тайного голосування по пропорціональній системі.

Українські Установчі Збори мають визначити державний устрій Соборної України і забезпечити правний порядок і законність.

4. Законодавча влада в усій повноті належить парламенту; виконавча влада — раді міністрів, політично відповідальній перед парламентом.

5. Виборчий закон до парламенту, земських та міських (городських) самоурядувань заснований на підставі вселюдного, рівного і тайного голосування по пропорціональній системі. <...>

8. Українська мова є мова державна. Народня освіта для всіх обовязкова.

Примітка. Права інших мов в школах і державних установах мають бути забезпечені особливими законами...

9. Самостійність і незалежність (автокефалія) Православної Церкви в межах України. <...>

В. В справі національно-культурній

Українська Народня Партія визнає, що добробут державний і народний залежить від ступіня народної освіти і свідомости, а також від поширення в широких народніх масах ріжного прикладного знання по ріжних галузях техніки, а через те буде домагатися:

1. Заснування ріжних технічних і ремісничних шкіл, а також шкіл загально-освітних, близьких до селянства, яке несе на собі весь державний тягар податків, таких шкіл, деб наші діти виховувалися на здорових та сильних людей і свідомих громадян Української Держави.

2. Організації дошкільної і позашкільної освіти.

3. Допомогатиме як найширшому розвитку всяких культурних товариств і товариств для фізичного виховання молоді.

4. Заложення по селах всяких зразкових майстерень, курсів по різних галузях знання і техніки, а також наукових музеїв та инш.

5. Державної допомоги земським і громадським установам в напрямі піднесення національної свідомости і культурного рівня широких народніх мас.

Програма і Статут Української Народньої партії.— Борщів, 1919.— 20 с.

231. Декларація Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів

Шлях соціальної революції, на який ступила Україна, ставить її в ряди радянських держав і вимагає повної солідарности і спільної акції з ними в ім'я світової революції.

Революційна активність України на інтернаціональному фронті може виявитись з найбільшою силою лише при її суверенному існуванні. Державної незалежности вимагає вся сучасна конюктура: особливости національні, економічні й соціальні, необхідність найскоршого залучення Галичини у вир соціальної революції.

Порушення суверенности України неодмінно викличе нове загострення національно-політичної боротьби, що загрожує соціальній революції на Україні і відбивається шкідливо на всьому світовому соціальному рухові.

Союз суверенних радянських держав для спільної боротьби проти світової контрреволюції — найліпша форма об'єднання в сучасний момент, яка гарантує максимум успіху.

Та ж сама вищезазначена конюктура вимагає відмовлення від переведення соціальної революції на Україні шляхом диктатури пролетаріату в чистому виді. Лише поширення соціальної бази і встановлення диктатури трудового селянства і робітництва забезпечить твердий хід соціальної революції і не допустить небажаних ускладнень, які може використати буржуазія та контрреволюція.

Вся система радянської влади на Україні, на підставі досвіду з практичного переведення її в Російській Соціалістичній Радянській Республіці, а також з огляду на необхідність пристосовання її до місцевих умов, мусить прийняти відмінні форми, які забезпечили б для неї найміцніший ґрунт. Ці форми перш над усе повинні будуватися з метою надання всій системі радянської влади характеру майбутнього устрою суспільства. Нівелювання людности до одного стану працюючих невідривно мусить сполучатися з відновленням сили демократичних принципів.

Нещадна зовнішня й внутрішня боротьба з буржуазією і контрреволюцією в цей час — головне завдання радянської влади, яке потребує величезної енергії і кількості борців, тому ця влада мусить мобілізувати й притягти до активної праці як найширші маси трудових клас, а також створити умови, які б сприяли співділанню всіх радянських партій.

Стоючи на цьому ґрунті, УПСР ц. т. буде боротися:

1. За Суверенну Українську Республіку і союз її з іншими радянськими державами.

2. За диктатуру трудового селянства і робітництва в формі об'єднаних рад селянських, робітничих і військових депутатів з відповідною пропорціональністю представництва.

3. За внутрішнє удосконалення рад шляхом демократизації їх, як то: забезпечення прав партійних меншостей в радах, прями й тайні вибори, фактична залежність виконавчих комітетів рад від пленумів і т. д.

4. За незалежне існування класових професійних організацій.

5. За соціалізацію всієї землі з запровадженням вільного переходу до колективної обробки землі.

6. За вжиття найрішучіх державних заходів до інтенсифікації сільського господарства, піднесення кустарної промисловости і кооперативно-артільних підприємств різних родів.

7. За соціалізацію фабрик, заводів, будинків та інших підприємств широкого суспільного значіння.

8. За націоналізацію залізниць, копалень, фінансових установ та інших підприємств, які мають загально-державне значіння.

9. За введення трудової повинности для всіх громадян України.

10. За утворення єдиної класової української армії по принципу загального призиву працюючих.

Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.: У 4 т.— Відень, 1922.— Т. 4.— С. 85.*

232. З Програми РКП(б), прийнятої VIII з'їздом партії

У галузі національних відносин

<...> 9. У національному питанні РКП керується такими положеннями:

1) За основу береться політика зближення пролетарів і напівпролетарів різних національностей для спільної революційної боротьби за повалення поміщиків і буржуазії.

2) З метою подолання недовір'я з боку трудящих мас пригноблених країн до пролетаріату держав, що гнобили ці країни, потрібно знищити всі і всілякі привілеї якої б то не було національної групи, повна рівноправність націй, визнання за колоніями і нерівноправними націями права на державне відокремлення.

3) З тією ж метою, як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності, партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом.

4) У питанні про те, хто є носієм волі нації до відокремлення, РКП стоїть на історично-класовій точці зору, зважаючи на те, на якому ступені історичного розвитку стоїть дана нація: на шляху від середньовіччя до буржуазної демократії, чи від буржуазної демократії до радянської або пролетарської демократії і т. ін.

У всякому разі, з боку пролетаріату тих націй, які були націями гноблячими, потрібна особлива обережність і особлива увага до пережитків національних почуттів у трудящих мас націй пригноблених або неповноправних. Тільки при такій політиці можливе створення умов для справді міцної, добровільної єдності національно різнорідних елементів міжнародного пролетаріату, як це показав досвід об'єднання ряду національних Радянських республік навколо Радянської Росії. <...>

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 14 т.— К., 1979.— Т. 2.— С. 44—45.

233. Із матеріалів I (V) з'їзду Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів) у Харкові

<...>

II. Доклад політичної комісії

(Елланський, Блакитний, Лашкевич, Полоз)

Від політичної комісії т. Полоз подав ґрунтовний доклад про нові шляхи і методи партійного поступовання, основні думки якого слідує: в сфері соціальних питань панують дві соціалістичні системи: система інтегрального соціалізму та система марксизму.

Основні принципи першої системи:

1) Основна мета — розвиток індивіда; звідсіль

2) Основне домагання — утворення колективу, сприяючого цілковитому та всебічному розвитку особи.

3) Розглядаючи цей колектив як державу, характеризує в ній позитивно, все що сприяє цьому розвитку особи, і негативно те, що йому перешкоджає. Разом, ця система прямує до соціалізму

шляхом утворення обставин для вільного розвитку індивіда, який має досягти такої висоти, що дала б можливість утворити соціалістичну громаду. Звідсіль негативне відношення до диктатури пролетаріату і висування гасла народоправства (Устан. Збори) у правах С.-Р. і всієї влади працюючим у лівих С.-Р.

Основні принципи другої системи:

1) Все залежить від економічного стану; позитивним система вважає все те, що сприяє розвиткові продукції, і негативним все те, що йому перешкоджає. Вступ до царства соціалізму ця система мислить через підвищення продукції та проведення більшості людей через гори колективної праці для виховання в них колективізму. Ця система ділиться на дві течії. Одня гадає, що найповніша дозрілість промислового розвитку створює умови, коли стає можливим соціальний переворот. Так дивляться С.-Р. меншовики.

Друга частина, комуністична, стає на ту точку зору, що і зараз пролетаріат може утворити перебудову соціального ладу, який направи всю продукцію в одну сконцентровану систему, взяв для того в свої руки управління державою і встановив свою диктатуру. Можливість соціального перевороту зараз цим напрямком вирішується в позитивному змислі.

Ми У.П.С.-Р. давно вже відійшли од шляху, який намічає перша система. Тепер ми маємо остаточно самоопреділитись і намітити свій шлях. Отже, перед з'їздом стоїть завдання вирішити, яку з цих основних точок зору прийме У.П.С.-Р. за провідну думку.

Це завдання було постановлено і перед політичною комісією.

I (V) з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів.

Доклади і резолюції.— К., 1919.— С. 1—19.

234. З Тез Політичної Комісії, прийнятих I(V) з'їздом Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів) у Харкові, як основи нової програми партії

<...> IV. Комуністичний характер сучасної революції ставить умови її успіху переведення диктатури пролетаріату, що найкраще здійснюється встановленням влади Рад, і координацію революційної акції пролетаріату окремих націй і держав, шляхом зосереджування її навколо одного комуністичного центру.

V. При перебудові сучасного громадського ладу на соціалістичний і утворенню міжнародного центру керування економічним життям народів — кордони сучасних держав замінятимуться адміністративно-хозяйничими межами, встановленими на основі економічної однородности.

В сучасний перехідний момент в основу державних об'єднань мусить бути покладений принцип національної однородности, як могутнього чинника єднання працюючих.

VI. При повному знищенні різниць правового стану національностей національне питання мусить бути розв'язане шляхом найшвидшого піднесення культури недорозвинених націй до рівня безпосередньої їх участі з властивими даній національності ознаками в процесі всесвітнього поступовання згідно завданням інтернаціоналізму.

*I (V) з'їзд Української партії
соціалістів-революціонерів.
Доклади і резолюції.—С. 1—19.*

**235. Постанова Центрального Виконавчого Комітету
Рад України про необхідність об'єднання військових
і матеріальних сил радянських республік**

18 травня 1919 р.

Общность врага требует от всех Советских республик общности борьбы и единства руководства ею. Необходимость самого бережного отношения к материальным силам республики требует общего планомерного распоряжения ими. Поэтому ЦИК Советов Украины вместе с Киевским Советом рабочих депутатов, Киевским уездным съездом Советов крестьянских депутатов и представителями Киевских профессиональных союзов и фабрично-заводских комитетов постановил:

1) Вся вооруженная борьба с врагами Советских республик должна быть объединена во всех существующих Советских республиках.

2) Все материальные средства, необходимые для ведения этой борьбы, должны быть сосредоточены вокруг общего для всех республик центра. Исходя из этого, ЦИК поручает своему президиуму обратиться в ЦИК всех Советских Республик с предложением выработать конкретные формы организации единого фронта революционной борьбы.

*Радянське будівництво на
Україні в роки громадянської війни.— К., 1962.— С. 122.*

**236. Декрет Всероссийского Центрального
Исполнительного Комитета про об'єднання
Радянських Соціалістичних Республік Росії,
України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму
для боротьби проти імперіалістів**

1 червня 1919 р.

Советские социалистические республики, созданные трудящимися массами на территории России, Украины, Латвии, Литвы и Белоруссии, неоднократно и во всеуслышание заявляли о своей готовности вступить в мирные переговоры с целью прекратить навязанную им войну. Охваченные безумной надеждой — покорить себе весь мир, стремящиеся к ничем не ограниченной эксплуатации богатств этих стран, сплотившиеся против мирового движения трудящихся, силы международного империализма прошли мимо мирных предложений трудящихся масс России, Украины, Латвии, Литвы и Белоруссии и напрягают ныне все свои усилия к подавлению Советской власти всюду, где она создана массовым революционным движением рабочих и крестьян. Мобилизовав против Советской власти все силы монархической и капиталистической контрреволюции, мировой капитал стремится общим наступлением на всех фронтах задушить власть рабочих и крестьян. Отпор этой попытке вновь ввергнуть в рабство десятки миллионов русских, украинских, латышских, литовских, белорусских и крымских рабочих и крестьян требует от них теснейшего объединения боевых сил, централизации руководства в тяжелой борьбе не на жизнь, а на смерть. Военный союз всех упомянутых советских социалистических республик должен быть первым ответом на наступление общих врагов. Поэтому, стоя вполне на почве признания независимости, свободы и самоопределения трудящихся масс Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии и Крыма и исходя как из резолюции Украинского Центрального Исполнительного Комитета, принятой на заседании 18 мая 1919 г., так и предложения советских правительств Латвии, Литвы и Белоруссии, Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет Советов признает необходимым провести тесное объединение:

1) военной организации и военного командования, 2) Советов народного хозяйства, 3) железнодорожного управления и хозяйства, 4) финансов и 5) комиссариатов труда советских социалистических республик России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии и Крыма с тем, чтобы руководство указанными отраслями народной жизни было сосредоточено в руках единых коллегий.

Объединение должно быть проведено путем соглашения с Центральным Исполнительным Комитетом и Советами Народных Комиссаров указанных Советских республик.

Для осуществления указанных шагов Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет избирает комиссию, которой поручает немедленно вступить в переговоры с представителями соответствующих Центральных Исполнительных Комитетов и совместно с ними выработать конкретные нормы объединения, а впредь, до момента выработки окончательного объединения, немедленно создать формы деятельности.

1 июня 1919 г.

Подписали: Председатель Все-
российского Центрального Ис-
полнительного Комитета
М. Калинин
Секретарь (підпис)

*Радянське будівництво на Ук-
раїні в роки громадянської вій-
ни.— К., 1962.— С. 136—137.*

237. Меморандум Української комуністичної партії (боротьбистів) Виконавчому Комітетові Комінтерну

До Виконавчого Комітету III-го Комуністичного Інтернаціоналу

Постановою Центральных Комітетів Української Соціально-Демократичної Робітничої Партії (незалежних лівих) і Української Партії Соціалістів-Революціонерів (комуністів) від 6-го серпня 1919 року обидві названі партії злилися в єдину Українську Комуністичну Партію (боротьбистів) з гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся».

Цей акт злиття в єдину Комуністичну Партію двох відділів українського комунізму, які в пролетарській революції на Україні брали досі розрізнену участь, являється ще й великим завершуючим моментом в розвитку українського комуністичного руху, що чутко відбиває на собі вимоги місцевої соціальної дійсності, а далі цей акт становить нову вихідну точку дальшого процесу організаційно-ідеологічної консолідації комуністичних сил міста й села України.

Глибокий розкол в лавах українських соціалістичних партій і процес виділення з них комуністичних сил, що органічно виростають зі всієї гущі суспільно-економічних умов України, почався зараз же по лютневій революції 1917 р. і до моменту першої облоги Києва військами Радянської Росії дійшов до такого загострення і міці, що представників лівого крила Українських Соціалістичних Партій праве крило, котре керувало тоді політичним життям України, заарештувало і засудило на розстріл.

Дальший хід революції допровадив той розкол до неминучого кінця, і ліве крило — це з'організоване зерно українського комунізму відійшло безповоротно до боротьби в ім'я влади Рад, як до одинокої організаційної форми диктатури пролетаріату.

Лави борців коло з'організованого центра, українського комунізму, збираються в глуху добу гетьманської реакції, гартуються в героїчній і безпощадній боротьбі як з нею, так і з Українським Національним Союзом, котрий своєю демократичною фразеологією прикривав свою контрреволюційну природу.

Дез'організація активними виступами апарату гетьманської влади, розкриття в очах українського пролетаріату і селянства контр-революційної природи Українського Національного Союзу допроваджують українські комуністичні сили до моменту повстання проти гетьманщини до активного керування цим повстанням до захоплення Полтави, Житомира, Жмеринки й інших місцевостей; а нарешті до рішучої боротьби з Директорією, що вийшла з рядів Національного Союзу, як на чолі повставців проти останньої, так і на зібранім Директорією «Трудовому Конгресі».

В горнілі цієї боротьби під величним прапором сучасності во ім'я влади Рад згорають останні нитки, затираються останні сліди колишнього зв'язку з угодовськими партіями, а внутрішня природа зміцнілого в боротьбі організаційно-ідеологічного центра українських комуністичних сил переростає старі партійні назви.

Боротьба з гетьманщиною і Директорією рука в руку, плече в плече з комуністами-більшовиками України, глибоке розуміння всієї небезпеки існування двох комуністичних осередків на Україні, примушують організаційно-ідеологічне ядро українських комуністичних сил — комуністів-боротьбистів, — закликати і до складання міжпартійного Радянського центру підчас повстання і до організаційного злиття з комуністами-більшовиками України в березні 1919 року.

Цієї надто настирливої необхідності, скласти єдиний комуністичний центр на Україні, комуністи-більшовики України не зрозуміли і не оцінили.

Досвід дальшого перебігу в розвитку пролетарської революції на Україні, практична участь в насаджуванні в ній радянської влади і її нещасний вислід, загострили в лавах українських комуністичних сил свідомість всієї як найглибшої необхідності єдиного комуністичного центру, що органічно впливає із всієї суми соціально-економічних умов і особливостей України.

Учот цього досвіду, достотне розуміння чергового і найголовнішого завдання розвитку революції на Україні і приводять до злиття двох відділів українських комуністичних сил в єдину українську комуністичну партію (боротьбистів), котра бере на себе керуван-

ня українським комуністичним рухом і його представництво в лавах третього Інтернаціоналу.

Стоючи перед кінцем другої пролетарської революції на Україні, вступаючи в полосу як найбільше жорстокої реакції, переводячи всю партію, а разом з нею і сам переходячи в підполля для нової боротьби, Центральний Комітет української комуністичної партії (боротьбистів), заявляючи про вступ партії в ряди III-го Інтернаціоналу, засилає гаряче привітання вождям пролетарської революції і запевняє, що близький час, коли спаяні коло єдиного комуністичного центру робітники й селяне України піднімуть нове повстання за владу Рад, і відроджена Українська Радянська Республіка вступить в одвертий бій з ворогами міжнародного комунізму.

Київ, 28 серпня 1919 року

Центральний Комітет Української Комуністич. Партії (боротьбистів)

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 427—429.

238. С. Петлюра. Проти погромів: звернення до армії УНР 27 серпня 1919 року

<...> Славні і ніколи незабутні хвилини переживаєте ви в цей час, а з вами і всі народи, які живуть на терені українському.

Свята боротьба за визволення поневолених, незглядно на належність їх до тої чи другої нації, за панування правди і волі, народоправства і за самостійність нашої Республіки,— ось ваші ідеали в цій боротьбі. <...>

Але вороги наші не сплять і уважно слідкують за кожним нашим кроком, аби тим чи іншим вчинком внести розлад серед нас і цим пошкодити скорішому здійсненню змагань нашого народу. <...>

Провокацією, на яку вони витрачають величезні суми, вони хочуть розкласти нас зсередини, підкуплюючи злочинний елемент, який підбурює наших козаків до різних бешкетів і до погромів над невинним єврейським населенням, і цим хочуть накласти тавро погромників на чоло лицарів, які несуть визволення всім народам на просторах України.

Цим способом наші вороги хочуть роз'єднати українські і єврейські працюючі маси, шляхи яких дійсно зв'язані і мають за собою 300 років знуцання і гніту російського царизму.

Наша Народня Армія мусить нести рівність, братерство і визволення українському і єврейському громадянствам, бо останнє активно підтримує Правительство У. Н. Р. Всі його партії, як-то: Бунд, Об'єднанці, Поалей-Ціон і Фолкс-Партей стали на ґрунті самостійности України і беруть участь у будівництві Республіки. <...>

Вороги нашої державности — большевики розстрілювали і розстрілюють не тільки українське населення, але й єврейське, часто із останнього забирали останні засоби для життя.

З великою пошаною я ставлюся до тих жертв єврейського населення, які воно понесло на вівтар нашої отчизни в цій боротьбі. <...>

Міністер Єврейських Справ цілим рядом заходів вплинув уже на большевицькі кола єврейства, і вони вже не підтримують большевиків, бо бачать в цьому свою загибель.

Разом з вами кличу єврейське громадянство йти з нами і всім допомогати нашому війську і правительству, і тоді можна сказати з певністю, що правительство УНР і ви, його армія, справитесь з тою великою і відповідальною роботою, яку ви провадите, одночасно руйнуючи силу большевиків і творячи нашу самостійну Республіку, в якій кожний нарід має право вільного, спокійного життя. <...>

Українські і єврейські працюючі маси дивляться на вас, як на визволителів, і грядучі покоління не забудуть ваших заслуг перед цими народами, а історія з гордістю впише на свої сторінки моменти з цієї боротьби. Уникайте провокацій, а з провокаторами, хто сам чинить погроми та підбиває слабших від нас, будьте безпощадними.

Кара на смерть мусить упасти на голову погромників і провокаторів.

Більше карности і дисципліно-карности я вимагаю від вас в цьому відношенні, щоб ні один волос не упав з голови невинного. <...>

Петлюра С. В. *Статті.*—
К., 1993.— С. 183—185.

239. Програма Української комуністичної партії

Національна справа

<...> 7. Українська революція спочатку виявилася як революція національна, і задачі національно-політичного визволення українського народу вирости на ґрунті потреб належного розвою продукційних сил українського економічного організму ще за капіталістичного ладу, бо той розвій спинявся експлуатацією України з боку імперіялістичної Росії і вів в дальшій розгортанні суспіль-

них взаємин до нечуваного поневолення і гніту українського народу.

Але в наслідок краху всесвітнього капіталізму, а через те і не вповні розвинених капіталізмів Росії і України, мусіла українська революція неминуче переходити в революцію комуністичну, в увільнення працюючих українських мас і національно і соціально, на ґрунті необхідності безупинного розвою продукційних сил українського економічного організму, заміною капіталістичних продукційних взаємин соціалістичними.

Се ставить перед У. К. П. задачу дати належне розв'язання національної проблеми на Україні, аби припинити національну боротьбу, задовольняючи й здійснюючи вимоги національної революції і двигаючи її на скріплення розвою революції комуністичної.

8. Виходячи з принципу самовизначення націй і вважаючи на властивості, потреби й вимоги розвою українського господарчого організму, для всестороннього і неустанного розвою його продукційних сил У. К. П. підтримує незалежність і самостійність економічного й політичного порядкування Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Одночасно з тим У. К. П. обстоює необхідність тісного союзу і співробітництва Української Радянської Республіки з іншими радянськими республіками як в цілях оборони й наступу насамперед супроти буржуазних держав, так і в цілях використання економічних сил кожного національно-економічного організму на допомогу внутрішній будові інших, виходячи тут з інтересів комуністичного будівництва цілої людськості.

Виходячи з необхідності для всестороннього розвою комуністичної революції на Україні втягати в процес комуністичної перебудови, в роботу порядкування державою, всю масу працюючого люду, підтримує партія необхідність українського національного характеру Української Республіки відповідно величезній більшості творчої революційної маси працюючих, себ-то урядової української мови по всіх радянських установах при забезпеченні прав національних меншостей: російської, жидівської і польської на основі принципу рівноправності.

9. З тих же принципіальних причин відкидає партія буржуазне пасивне поставлення до націй, до підняття національних культур. Втягаючи маси в будову соціалістичної держави, У. К. П. висовує принцип активної піддержки розвою кожної національної культури, в першу чергу культури основної маси працюючого люду України — української національності, далі культур національних меншостей: російської, жидівської, польської та інших; через те має бути усунене все, що веде до денационалізації, себ-то до спинення свідомості мас, їхньої культурної сили, а тим і до гострої націо-

нальної боротьби. В першу чергу має допомогти тому прийняте партією належне розв'язання справи мови по радянських установах.

10. Будучи в змаганнях комуністичної перебудови українського суспільства через Українську Соціалістичну Радянську Республіку виразником волі всього пролетаріату України, всього працюючого люду її, як нації основної і численнішої української, так і інших націй, У. К. П. ставить основним завданням, як необхідну умову належного переведення комуністичної революції об'єднання і зближення в спільній революційній боротьбі супроти капіталістів і поміщиків пролетарів і напів-пролетарів різних націй як в межах України, так і в міжнародному масштабі. Зважаючи на нерозвинену комуністичну і ще імперіялістичну волю російського пролетаріату в Росії і почасти на Україні, У. К. П. бореться з усякими контрреволюційними спробами використати се явище в інтересах імперіялістичної політики Росії відносно України, викликати тим національну боротьбу і нанести удар закономірному розвою української, а значить і світової комуністичної революції.

11. Загострене на Україні противенство між містом і селом в великій мірі є результатом імперіялістичної денационалізаторської політики Росії відносно України, яка привела до національно-культурного відірвання міста від основної маси населення України, а там і до національної боротьби; для знищення слідів цієї політики і для ліквідації культурного відокремлення міста від села У. К. П. ставить своїм завданням притягнення пролетаріату до культурної пролетарської творчості на українському народньому ґрунті...

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: — Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 438—440.

240. Политическая конвенция между Польшей и Украиной

<...> § 2. Граница между УНР и РПП устанавливается следующая: на север от Днестра вдоль р. Збруч, а дальше вдоль бывшей границы между Австро-Венгрией и Россией до Вышегрудни, а от Вышегрудни на север через Кременец, а далее по линии на восток от Здолбуново, потом вдоль границы Ровенского уезда... бывшей губернии Минской до пересечения ее р. Припятью, а потом Припятью до ее устья.

§ 3. Правительство Польское признает за Украиной территорию на восток от границы, указанной в § 2 этого договора, к границам Польши 1772 года (до разделов), которая Польша уже за-

нимает или приобретает от России путем вооруженным или дипломатическим. <...>

§ 6. Аграрное дело на Украине будет разрешено Конституантою (т. е. Учредительным собранием.— *Ред.*). Ко времени созыва Конституанты юридическое положение земледельцев польской национальности на Украине определяется соглашением между РПП и УНР.

§ 7. Заключается военная конвенция, что составляет интегральную часть договора.

§ 8. Договор остается секретным. Он не может быть передан третьей стороне или быть опубликованным... Подписано в Варшаве апреля 21 дня 1920 г.

*Гражданская война на Украине
1918—1920.— К., 1967.—
Т. 3.— С. 48—49.*

241. Военный договор Директории с правительством Польши

§ 1. Настоящая военная конвенция составляет интегральную часть политической конвенции с дня 21 апреля 1920 г., вступает одновременно с ней в жизнь и обязательна до заключения постоянной военной конвенции между Польским правительством и Украиной.

§ 2. Польские и украинские войска производят действия совместно как войска союзные. <...>

§ 6. С момента начала совместных действий против большевиков, Украинское правительство обязуется доставлять продукты для польской армии, оперирующей на этой территории, в количестве согласно оперативному плану главного артикуля: мяско, сало, муку, хлеб, крупу, овощи, сахар, овес, сено и т. п. В случае непредоставления Украинским правительством необходимой продукции, гражданский комиссар Украины по соглашению с интендатурой дивизии (армии) проводит реквизицию продуктов среди местного населения. <...>

§ 11. На польской территории продолжится организация украинских частей ... до того времени, пока эта организация будет возможна на собственной территории.

§ 12. Командование польских войск обязуется доставить украинским войскам оружие, амуницию, снаряжение и одежду в количестве необходимом для трех дивизий.

§ 16. Обе стороны обязуются держать эту конвенцию в тайне...

Руководитель министерства
иностраннх дел Украинской
Народной Республики
Андрей Левицкий

Руководитель министерства
иностраннх дел Речи Поль-
ской Посполитой

Ян Домбский

*Гражданская война на Украи-
не 1918—1920.— Т. 3.— С. 55—
58.*

242. Резолюція VIII Всеросійської конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні»

У питанні про ставлення до трудового народу України, який визволяється від тимчасового загарбання денкінськими бандами, ЦК РКП постановляє:

1. Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визначення самостійності УСРР.

2. Вважаючи безперечною для всякого комуніста і для всякого свідомого робітника необхідність якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік в їх боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму, РКП стоїть на цій позиції, що визначення форм цього союзу буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами.

3. А в даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВКУ від 18 травня 1919 року.

4. Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) протягом віків придушувалися царизмом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури. Оскільки на ґрунті багатвікового гноблення в середовищі відсталого частини українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени РКП повинні ставитися до них з найбільшою терпимістю і обережністю, протиставлячи їм слово товариського роз'яснення тотожності інтересів трудящих мас України і Росії. Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою.

5. Необхідно забезпечити якнайтісніший зв'язок радянських

установ з корінним селянським населенням країни; для чого треба взяти за правило, щоб уже на перших порах, при самому введенні ревкомів і Рад, до них була залучена більшість з представників трудового селянства при забезпеченні вирішального впливу за представниками селянської бідноти.

6. Зважаючи на те, що на Україні ще в більшій мірі, ніж у Росії, переважну масу населення становить селянство, завданням Радянської влади на Україні є завоювання до себе довір'я з боку не тільки селянської бідноти, а й широких верств середнього селянства, яке своїми справжніми інтересами якнайтісніше зв'язане з Радянською владою. Зокрема, зберігаючи основні принципи продовольчої політики (державна заготівля хліба по твердих цінах, примусова розверстка), необхідно способи їх проведення уважно пристосувати до умов українського села.

Найближчим завданням продовольчої політики на Україні повинно бути вилучення хлібних надлишків тільки в строго обмеженому розмірі, необхідному для постачання української бідноти, робітників і Червоної Армії. При вилученні надлишків особливу увагу треба звернути на інтереси середнього селянства, при строгому відокремленні його від куркульських елементів. Необхідно на ділі викривати перед українським селянством контрреволюційну демагогію, яка переконує його, нібито завданням Радянської Росії є викачування хлібних та інших продовольчих продуктів з України в Росію. Найширше залучення бідного і середнього селянства до справи управління в усіх галузях повинно бути поставлене в обов'язок агентам центральної влади, всім партійним працівникам, інструкторам тощо.

З тією ж метою встановлення справжньої влади трудящих треба негайно вжити заходів до того, щоб не допустити наводнення радянських установ елементами українського міського міщанства, яке не розуміє умов побуту широких селянських мас і яке нерідко прикривається прапором комунізму.

Умовою допущення таких елементів як в ряди партії, так і в радянські установи повинна бути попередня перевірка їх працездатності і підданості інтересам трудящих на ділі, і насамперед на фронті, в рядах діючої армії. Скрізь і за будь-яких умов такі елементи повинні бути поставлені під суворий класовий контроль пролетаріату.

Зважаючи на те, що велика кількість зброї, що є на Україні в руках сільського населення, як показав досвід, неминуче, при неорганізованості бідноти, зосереджується в руках куркульських і контрреволюційних елементів, що призводить замість диктатури трудящих до фактичного панування бандитського куркульства, найпершим завданням радянського будівництва на Україні є ви-

лучення всієї зброї і зосередження її в руках робітничо-селянської Червоної Армії.

7. Земельна політика повинна проводитися з особливою увагою до інтересів земельного господарства бідного і середнього селянства.

Завданням земельної політики на Україні повинно бути:

1) Повна ліквідація відновлюваного Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним.

2) Радянські господарства будувати тільки в строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього середовища.

3) У справі об'єднання селян у комуни, артїлі і т. ін. строго проводити політику партії, яка не допускає в цьому відношенні ніякого примусу, полишаючи це виключно на вільне вирішення самих селян і суворо караючи за всякі спроби внести в цю справу начало примусу. <...>

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 14 т.— К., 1979.— Т. 1.— С. 120—122.

243. В. Липинський про завдання творення Української держави

1. Всі дотеперішні спроби завести державний лад і порядок на Україні, ведені під ріжними прапорами, скінчилися невдачею. В Батьківщині нашої панує повна анархія: село воює з селом, брат воює з братом; взаїмна ненависть, деморалізація, насильство в ріжних формах, повний господарський розвал, пошести і темнота — одно слово — руїна моральна і фізична — ось загальна картина сучасного українського життя.

Наша велика нація, посідаючи найкращу на Сході Європи найбільше родючу землю — показала себе досі нездатною зорганізувати державне, законно упорядковане, життя на сій своїй землі. В державнім будівництві ми zostались далеко позаду всіх інших сусідніх націй. Великороси створили свою Совітську Республіку; Поляки, Чехи, Мадьяри, Литовці, Латиші, Естонці, Фінляндці, народи кавказькі — всі зорганізувались в держави національні, всі вже ступили на шлях дальшого нормального розвитку свого національного життя.

Тільки ми одні й досі нищимо самих себе та в своїй безпорадності кличемо то одного, то другого сусіда прийти і завести у нас порядок.

2. Складати вину за те, що сталося, на зовнішні, мовляв, тяж-

кі обставини ми не маємо права. Міжнародне становище всіх сусідніх націй було так само, а може ще й тяжче, як наше. В руїні нашої винні тільки ми самі, і причина тієї руїни лежить не поза нами, а в нас самих.

Пізнати ті причини можемо легко на підставі подій послідніх літ, котрі принаймні навчили нас одного, а саме того, як не можна збудувати на Україні держави.

3. Сей досвід вчить нас: 1. що не можна збудувати на Україні державного ладу, спираючись тільки на одній соціяльній групі; 2. що лад той не може бути заведений при допомозі чужинців, котрі б тій чи иншій соціяльній групі нашої нації допомогли захопити владу і запанувати над иншими класами і групами. Наше економічне життя, наш рільничий і промисловий розвиток на стільки відмінний від розвитку, скажім, Московщини, що збудувати державу у нас так, як там, при допомозі диктатури одного класу чи групи, неможливо. Так само okazались врешті безсилями і всі ті групи наші, котрі, не вірячи у власні сили своєї нації, шукали собі підмоги у сусідів, щоб при їх допомозі винищити своїх інакودумаючих і інаковіруючих земляків, та завести на Україні лад, відповідаючий тій чи иншій полунаціональній ідеї. Почин, даний в тому напрямку Центральною Радою, яка при допомозі «єдиного російського революційного фронту» й диктатури «свідомої» соціялістичної інтелігенції хотіла знищити українських самостійників і запанувати над иншими українськими класами — okazався для нашого державного будівництва дуже нещасливим на руку.

Він, після ріжних політичних митарств і ріжних, часто діаметрально собі протилежних орієнтацій на сусідів, привів до політичного краху нашу соціялістичну демократію. Так само, як єдиний російський реакційний фронт, з диктатурою москвофільських бюрократичних та промислово-фінансових груп і такими самими ріжними орієнтаціями на чужу поміч, спричинився до політичного розвалу отих москвофільських кругів, і так нарешті, як єдиний фронт польський погубить заангажовані в польську авантюру на Україні наші спольщені та польонофільствуючі кола.

Все це разом і дає в результаті сучасну велику українську руїну.

4. Отже кожний, кому для праці й життя потрібний лад і порядок і хто не прагне ловити рибу в каламутній воді анархії, той мусить після пережитого нами лиха прийти до таких висновків.

Тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує нас від економічного розвалу і від кривавої анархії, котра неминуче буде продовжуватись навіть тоді, коли б пощастило знову одній з наших національних груп за допомогою сусідів взяти на час перемогу.

Власну державу дасть тільки компроміс між поодинокими українськими класами, заключений в ім'я всім бажаного законного ладу і спокійної праці, спільної всім класам національно-державної культури, спільної оборони своєї території і спільного всім права нашої нації на самовизначення, то-б-то на той самий суверенітет на своїй землі, котрим користуються тепер всі інші європейські нації.

5. Щоб такий компроміс між поодинокими українськими класами можна було врешті заключити, сі поодинокі класи мусять перш за все сконсолідуватись в середині самих себе і зорганізуватись. Страшна політична деморалізація і політичний розгардіяш, які тепер панують на Україні, пояснюються в найбільшій мірі міжкласовою демократичною мішаниною, витвореною ріжними нашими політичними партіями в їхній боротьбі за владу і за державну казну. Всі ті партії мають ту одну спільну рису, що вони не об'єднують людей на ґрунті їхніх інтересів праці, а силкуються придбати собі виборців та членів більш або менш демагогічними програмами та більш чи менш недосяжними обіцянками. Усунувши в тінь давних ідейних провідників, на чоло всіх тих партій вибилаь скрізь одна й та сама група здекласованих інтелігентів та півінтелігентів, одірваних війною та революцією од своєї звичайної праці на хліб насущний, а часто-густо це молодь з шкільної лави. Ця група змушена тепер жити тільки з політики. І коли з підупаданням революційних настроїв в народніх масах цій групі доводиться конкурувати межі собою де-далі важче, то вона силкується всіма заходами піддержати ту «революцію», а через те деморалізується і каламутиться все громадське життя. Наші народні маси показали себе настільки політично здоровими, що од всяких демагогів врешті одверталися і їх раз-у-раз зпоміж себе викидали. Але ж, не маючи змоги самі сучасне скомпліковане державне життя зорганізувати, вони підпадають все більше під вплив чужих національних держав, котрі зуміли наладити в себе державний апарат. Запобігти новій руїні, новій братовбивчій різанині й економічному визискові нашого краю, котрі несе з собою ота чужо-державна окупація, ми зможемо тільки тоді, коли збудуємо власну державу на підставі міжкласового компромісу.

А для цього мусимо організувати не партії, а українські класи; мусимо обєднати наших земляків по тому, як вони працюють і що вони продукують, а не по тому, що вони говорять і до якого роду політичних авантур вони прихиляються.

6. Оздоровлення нашого громадського й політичного життя країн клас повинен почати від себе. Не можна нарікати на інші українські класи, що вони заводять безладдя, не можна оте чуже безладдя поборювати і не можна ніякого трівого компромісу з іншими класами заключити, коли не побороти перш за все свого

власного внутрішнього безладдя і своєї власної внутрікласової анархії. Боротьба з внутрішнім безладдям і внутрішньою анархією мусить бути першим завданням і нашого хліборобського класу...

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.— Мюнхен, 1983.— Т. 1.— С. 472—474.

244. З резолюції I Установчого з'їзду Української комуністичної партії

Прийняття програми У.К.П.

З резолюції, внесеної представниками Київщини, Харківщини, Катеринославщини і Полтавщини.

<...> 6) Перший Установчий З'їзд Української Комуністичної Партії, яко фракції міжнародного пролетаріату і Міжнародної Комуністичної Партії, єдиною програмою партії вважає «Комуністичний Маніфест» К. Маркса і Ф. Енгельса і маніфест III Комуністичного інтернаціоналу, але прикладаючи цю програму комуністичної революції до конкретних національних умов України,— програмою «Української Комуністичної Партії» ухвалює «Проект програми УКП», написаний т. т. Ткаченком і Річицьким. <...>

Тактика У.К.П.

<...> 3) На Україні комуністичну революцію задержано національно-буржуазною революцією і зв'язаністю в національному блокові внутрішніх соціальних сил її, що з'явилося в результаті впливу на українську революцію зовнішніх сил і помилкової тактики їх відносно України.

4) Українська Комуністична Партія ставить своїм завданням поглиблення соціальної революції в комуністичну і класову диференціацію українського народу в цілях захоплення влади пролетаріатом як в місті, так і в селі і прагне до підняття внутрішніх пролетарських сил України на гребінь революції; для цього необхідно виривати працюючі маси з під впливу міщансько-націоналістичних і буржуазно-імперіалістичних пережитків в рядах українського і російського пролетаріату.

5) Переводячи в життя вимоги української національно-буржуазної революції, здійснюючи гасло самостійності У.Р.С.Р., У.К.П. цим вносить розклад в масу народу и допомагає одірванню працюючих мас від націоналістичної української буржуазії і по-

легше перехід до комуністичної революції і комуністичного будівництва.

б) Ідучи до встановлення диктатури пролетаріату не лише в місті, а і по всіх сільських закутках, У.К.П. ставить своїм завданням розкол селянства, внесення в його ряди класової боротьби і загострювання її до стану громадянської війни, яка мусить дати перемогу пролетарським елементам села; <...>

З резолюції по сучасному моменту

<...> III. Криза капіталізму, розклад господарчого життя через світову війну і в наслідок того ослаблення гостроти імперіалістичних зв'язків викликало знову змагання пригнічених національно-економічних організмів до власного піднесення і привело з неминучістю до нечуваного загострення національної боротьби. Криза капіталізму разом з цим розкладом капіталістичного ладу висунула і ту силу, яка має переводити комуністичну революцію — пролетаріат, як класу будуючу вищий тип громадянського господарства — комуністичного. <...>

<...> V. Через державно-політичні органи робітничо-селянських республік, переведені в життя, прямує пролетаріат до світового об'єднання. Радянські республіки з своїми червоними арміями в тісному об'єднанні в III Комуністичному інтернаціоналі стають передумовою і інтернаціонального об'єднання пролетаріату для здійснення диктатури світового пролетаріату, як вимоги комуністичної революції. <...>

Перший Установчий з'їзд Української Комуністичної партії: 22—25 січ. 1920 р. Резолюції.— К., 1920.— С. 1—31.

245. Українська комуністична партія (боротьбистів). На шляху до розв'язання «національного питання». (Витяги)

<...> Капітал проти гасла класової єдності працюючих висунув гасло національного єднання ріжно-класових груп. <...>

Всі авантюристи, всі запроданці капіталу в боротьбі проти комунізму оперують гаслами «самостійности», розраховуючи головним чином на втягнення в активну боротьбу революційного пролетаріату проміжних верств — дрібно буржуазної інтелігенції, куркулів, середнього селянства і навіть найменш викрісталізованого робітництва, користуючись їх відсталістю, а також пережитими «власницькими» інстинктами і розбуджуючи згадки про національні суперечности.

Все це примушує пролетаріят і його авангард — комуністів рахуватися з національним питанням як з існуючою об'єктивною силою, і вживати всіх заходів до його змякшення, притуплення його вістря, нейтралізації і врегулювання його в тих формах, які з найбільшою економією сил, з найменшою погрозою для революції приведуть до остаточного знищення всіх національних питань в царстві соціалізму, де вони зведуться до вільної конкуренції різних національних форм культури на шляху до повільної повної нівелизації. <...>

В програмі російської комуністичної партії знаходимо таку формулювку цих постулатів.

«Щоб подужати недовірря з боку працюючих мас пригноблених країн до пролетаріату держав, що гнітили, необхідно усунути всі і всякі привілеї якої небудь національної групи, встановити повне рівноправ'я націй і визнання за нерівноправними націями права на державне відокремлення». (Арт. 9 п. 2).

«Кожного разу з боку пролетаріату тих націй, що були націями гнобительськими, потрібно виявити особливу обережність і особливу уважливість до решток національного почуття у трудових мас націй пригноблених, чи неповноправних. Тільки такою політикою можна створити умови дійсно тривалого добровільного єднання національно різнородних елементів пролетаріату». (Арт. 9 п. 4 абз. 2).

Ця цілком вірна в загальному постановка питання — проте являється надто загальною, відбиваючи погляди пролетаріату «державної» країни. <...>

Утворюється повна воля різних товкмачень при практичному переведенню в життя програмових постулатів про «рівноправність» і «привілеї». <...>

На прикладі України ми бачимо, як не треба розрішати «національного питання». Попередня доба примусової русифікації населення головним чином зробила міста центрами російських національних форм культури і відірвала їх від мас села, розділивши по національній ознаці. <...>

В той же час провід у керуванні політикою раз-у-раз залишався майже виключно в руках представників російського чи зросійщеного пролетаріату, не знайомих з психологією і умовами життя головних мас сільського зпролетарізованого населення і с. г. пролетаріату. Це утворило фактично упревільованість російських національних форм культури, при декляруванні рівноправности, і не могло не відбитися почуттям відірваності, почуттям силучости ґрунту під ногами де-яких центральних органів радянської влади, особливо таких як нарком освіти, наркомзем і т. і. <...>

Можливість цього була би усунена, коли б із самого початку

революції прийнято було позитивну програму... або коли б до керування справою революції на Україні були притягнені місцеві пролетарські комуністичні сили в кількості, яка забезпечувала би фактичний вплив сільського і сільсько-господарського пролетаріату України на будівничу роботу.

Цей позитивний програм загально формульований у тезах програму комуністів-боротьбистів слідуючими словами:

«При повному знищенні різниць правного стану національностей національне питання розрішається шляхом найшвидшого піднесення культури недорозвинених націй до рівня безпосередньої їх участі з властивими даній національності ознаками в процесі всесвітнього поступовання згідно завданням інтернаціоналізму» (п. VI).

*Пояснююча записка по декрету про
сприяття розвитку української культури*

В ході розвитку світової революції Радянська влада України силою обставин становиться головним джерелом матеріальних ресурсів Радянської Росії і тим мостом, який з'єднує її з зірницями європейської революції. Бити по цьому джерелі та мості й розбити його завдання контрреволюції. <...>

Разом з тим, таке становище, привчаючи дивитись на Україну лише як на догідний пляцдарм для розвернення та маневрування воєнних сил соціалістичної революції,— з одного боку — не дає можливості вичерпати та втягнути в боротьбу весь запас місцевих соціальних сил, здатних битися за комуністичну перебудову громадянства, з другого боку — перешкоджає постановці у весь зріст безмежно важного для розвою соціалістичної революції питання про розвій культури українського народу. <...>

Віковий процес систематичного та пляномірного «обрусительства» привів до того, що колись майже поголовно грамотний український нарід до 1898 року мав грамотної людности лише 13,5 % міста; з центрів кристалізації культурних здобутків перемінились в джерела насильного насаджування іншої культури. <...>

Соціально-політичні умови, що сприяли русифікації, зникли, але залишили таке відношення культурних сил та засобів, таку інерцію життя, котра сама неминучо на кожному кроці веде боротьбу зі всякими проявами українських національних форм народньої творчости, формальне визнання рівного правлення мов та культур нездатне ні змягчити, ані навіть прикрити ту стару інерцію життя, гибельну з точки погляду зросту культурних здобутків та небезпечу з точки погляду розвитку пролетарської революції. <...>

Перш за все, пролетарська влада на Україні повинна катего-

рично та ясно покласти своїм завданням рішучу боротьбу з енерцією русифікаторства — тим тяжким наслідком капіталістичного укладу життя. Це боротьба не адміністративна, вона може бути переведена лише у формах широкої та планомірної допомоги розвитку українських форм культури, основну лінію та чергові етапи котрих намічає Декрет. <...>

*Проект декрету про сприяття
розвиткові культури
українського народу*

<...> І хто щиро бажає зросту класової свідомости та міжнародної єдности робітничих мас, той не може не бажати і не прагнути до найбільшого розвитку національних форм культури серед тих народів, яких жорстокий уклад капіталістичного суспільства держав у стані національного застою й пригноблення, яко це було з українським народом.

При надзвичайно складних умовах розвитку соціалістичної революції на Україні особливо уважно мусить бути взята певна лінія поведінки що до розвитку національних культур, аби тим самим було вибито зброю з рук тих суспільних груп, котрі найважчим або і езуїтським спілкуванням національної культури прикривають соціальні завдання, які (суспільні групи) є чужими й ворожими робітничій класі, і вважають розвиток національних форм не за шлях до міжнародної єдности працюючих, але за засіб до здійснення своїх імперіялістичних бажань.

З огляду на це, в доповнення і розвиток відповідних артикулів декларації Тимч. Роб.-Сел. Уряду Ц.В.К. наказує Наркомосові, яко органу, відповідальному за хід культурно-просвітньої роботи в республіці, систематично і планомірно провадити політику, найбільш сприяючу всіма засобами розвитку української культури по всіх галузях народнього життя, для чого належить:

1. В справі позашкільної освіти, яко найважливішій галузі просвітньої діяльности, в пекучу добу соціалістичної революції вести планомірну роботу по поширенню меж та поглибленню підстав класової свідомости, використовуючи для цього всі данні і імпульси, що йдуть від рідної і близької народові національної стихії.

2. В справі соціального виховання (дошкільного й шкільного будівництва) для українського населення в школах та інших установах виховання вести навчання рідною українською мовою.

Примітка I.— Для неукраїнської людности утворюються школи з викладанням мовою тієї національності, для якої школа відкривається.

Примітка II.— Визначення мови навчання в установах виховання переводиться Наркомосом через його органи.

3. Для реалізації цього завдання організувати в широкому розмірі підготовку відповідного кадру робітників і видання відповідної літератури та приладів навчання.

4. В справі організації вищої школи неспинно стежити за потребою й попитом, які раз-у-раз зростають, на відповідним робом підготовленого українського робітника по всіх сферах і галузях життя, робітника, здатного з творчою ініціативою увійти в це життя і оплодити стихійний зріст національної культури.

5. В неплямномірний і хаотичний зріст українського книжного ринку внести організованість і пляномірність, які приведуть до широкого розвитку й росповсюдження як оригінальних продукцій української народної творчості, так і перекладеної літератури по всіх питаннях і галузях знання.

6. В справі мистецтва, шляхом організації відповідних установ та мір, вести розвиток, виявлення й учот наслідків всіх галузів народної художньої творчості в національних формах.

Вищенаведений проект декрету був внесений Наркомом освіти т. Шумським на розгляд Керуючої Колегії Комісаріату, де й розглядався 2 серпня 1919 р. Для історії спроб розв'язати так зване «національне питання» варто згадати ті дебати, які виникли в Колегії з приводу проекту декрету. <...>

На думку супротивників декрету, видання його зовсім не викликається необхідністю. Навпаки, декрет може тільки розпалити страсти в націоналістів, тоді як своєчасно вилити холодну воду їм на голову. <...>

Відповідаючи на це, т. Шумський знов підтвердив, що декрет має усунути з «національного питання» політичний момент, зробивши це питання — питанням виключно культури і тому ніякого розпалювання страстей тут нема. Що-до української культури раз-у-раз помічається глухий саботаж, після-ж видання такого декрету він стане неможливим, бо буде саботажем проти уряду. <...>

Т. Шумський рахує декрет абсолютно приемлемим принципово й практично і вважає за величезну помилку керуючої комуністичної партії, що його досі не було видано. Декретом цим буде встановлено фактичну, а не паперову рівноправність культур, відсунено гегемонію російської культури та дано широку можливість для розвитку культури української. Така точка погляду комуністів-боротьбистів. <...>

Після дебатів більшість 5 (комун.-більшов.) проти 3 (комун.-боротьб.) Колегія висловилаь проти декрету. <...>

Українська Комуністична партія (боротьбистів): До рішення національного питання.— К., 1920.— С. 1—23.

246. Про державні відносини між УРСР і РРФСР (постанова IV з'їзду Рад УРСР)

IV Всеукраїнський Съезд Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов, еще раз провозглашая перед всем миром полное равноправие всех народов и государств и вытекающее отсюда право наций на самоопределение, считает своим долгом бороться за укрепление Советской власти, которая только одна может с уничтожением классов и с освобождением рабочих и крестьян от эксплуатации и гнета помещиков и капиталистов обеспечить им истинную свободу и независимость.

IV Всеукраїнський Съезд Советов заявляет, что УССР, сохраняя свою самостоятельную государственную конституцию, является членом Всероссийской Социалистической Советской Федеративной Республики, объединенной общностью политического и социального строя, общностью борьбы в прошлом против царя, помещиков и капиталистов и общей борьбой в настоящем за свое существование, констатирует, что только благодаря взаимной помощи, которую в течение двух с половиной лет братские советские республики оказывали друг другу, они могли удержаться в жесточайшей, беспощадной кровавой борьбе против бесчисленных буржуазных врагов. Оккупированная немецкими империалистами, франко-греческими завоевателями, русскими белогвардейцами, Украина стала вновь свободной только с помощью РСФСР. И когда теперь 4 раз хлебородная Украина частично уже занята войсками хищных польских шляхтичей, снова ко всем народам и республикам, входящим в РСФСР, устремлены взоры всех рабочих и крестьян Украины.

IV Всеукраїнський Съезд Советов, подтверждая соглашение между Центральным Исполнительным Комитетом УССР и РСФСР об объединении комиссариатов военного, финансового, железнодорожного, народного хозяйства, почт и телеграфов и труда, поручает будущему Центральному Исполнительному Комитету вести и дальше ту же самую политику к теснейшему сближению. Ввиду того, что на VII Всероссийском Съезде Советов Украина, оккупированная тогда Деникиным, не могла участвовать через своих делегатов, IV Всеукраїнський Съезд Советов впредь до окончания работ назначенной Всероссийским Центральным Исполнительным Комитетом комиссии по федеральной конституции и до окончательного постановления Всероссийского Съезда Советов поручает будущему Центральному Исполнительному Комитету Украины войти в переговоры со Всероссийским Центральным Исполнительным Комитетом Советов по вопросу о представительстве Советской Украины в этом последнем. Со своей стороны Съезд предлагает, чтобы во Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет

РСФСР вошло 30 представителей Советской Украины, избранных на IV Съезде Советов. Всякие попытки разорвать или ослабить связь с Советской Великороссией и другими народами и республиками, входящими в состав РСФСР, всякая националистическая и шовинистическая травля с целью разъединения рабочих и крестьянских масс являются по существу контрреволюционными и направленными против свободы и независимости рабочих и крестьян Украины. IV Всеукраинский Съезд Советов предостерегает рабочих и селян против предательского лозунга «Украинской Народной Республики», которая является только прикрытием для подчинения Украины международному капиталу и украинской шовинистической буржуазии.

При I Украинской Народной Республике господствовали на Украине австрийско-немецкие империалисты и русский генерал Скоропадский. 2-я превращала Украину в колонию французского капитала. 3-я Украинская Народная Республика, которую обещает теперь Петлюра, является только ширмой для утверждения на Украине независимой чужой власти польских шляхтичей. IV Всеукраинский Съезд Советов с уверенностью ожидает приближения того времени, когда к Федерации Советских Республик России и Украины присоединятся новые союзники и образуют Великую Международную Республику Советов.

20 мая 1920 г.

О государственных отношениях между УССР и РСФСР (по постановлению IV съезда Советов УССР) // Сб. указов Украины.— 1920.— № 13.— С. 245.

247. Й. В. Сталін. Політика Радянської влади з національного питання в Росії (1920 р.)

<...> Если верно положение, что более развитой пролетарский Запад может доканать всемирную буржуазию без поддержки менее развитого, но богатого сырьем и топливом крестьянского Востока, то столь же верно другое положение о том, что более развитая центральная Россия не может довести до конца дело революции без поддержки менее развитых, но богатых необходимыми ресурсами окраин России. <...>

<...> Окраины России, нации и племена, населяющие эти окраины, как и всякие другие нации, имеют неотъемлемое право на отделение от России, и если бы какая-либо из этих наций решила в своем большинстве отделиться от России, как это было с Финляндией в 1917 г., то России, вероятно, пришлось бы констатировать факт и санкционировать отделение. Но речь идет здесь не о

правах наций, которые неоспоримы, а об интересах народных масс как центра, так и окраин, речь идет о характере той агитации, который (характер) определяется этими интересами и которую (агитацию) обязана вести наша партия, если она (партия) не хочет отречься от самой себя, если она хочет повлиять на волю трудовых масс национальностей в определенном направлении. Ну а интересы народных масс говорят, что требование отделения окраин на данной стадии революции глубоко контрреволюционно.

Равным образом должна быть исключена так называемая культурно-национальная автономия, как форма союза между центром и окраинами России. <...>

Остается *областная* автономия окраин, отличающихся особым бытом и национальным составом, как единственно целесообразная форма союза между центром и окраинами, автономия, должествующая связать окраины России с центром узами федеративной связи. Т. е. та самая советская автономия, которая была провозглашена советской властью с первых же дней ее появления на свет и которая проводится ныне на окраинах в виде административных коммун и автономных советских республик.

Советская автономия не есть нечто застывшее и раз навсегда данное, она допускает самые разнообразные формы и степени своего развития. От узкой административной автономии (немцы Поволжья, чувашаи, карелы) она переходит к более широкой, политической автономии (башкиры, татары Поволжья, киргизы), от широкой, политической автономии — к еще более расширенной ее форме (Украина, Туркестан), наконец, от украинского типа автономии — к высшей форме автономии, к договорным отношениям (Азербайджан). <...>

<...> Поставить школу, суд, администрацию, органы власти на родном языке — это именно и значит осуществить на деле советскую автономию, ибо советская автономия есть не что иное, как сумма всех этих институтов, облеченных в украинскую, туркестанскую, киргизскую и т. д. формы.

Сталин И. *Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сб. избр. статей и речей.* — М., 1936. — С. 58—62.

248. Військово-політична угода Революційно-повстанської армії (махновців) з Радянською владою

Объединенное и организованное наступление на нас Польши, Врангеля и антантовских империалистов поставила нашу революцию под угрозу смертельной опасности. Повстанческая армия махновцев, ввиду этого, решила прекратить вооруженную борьбу с Советским правительством, установив с ним военно-политическое

соглашение в целях решительного разгрома отечественной и мировой контрреволюции.

Вот тексты этого соглашения, подписанные уполномоченными Советского правительства и Революционно-Повстанческой армии Украины (махновцы).

1. Условия предварительного соглашения по политическому вопросу между Советским Правительством Украины и Революционно-Повстанческой Армией Украины (махновцев).

1. Немедленное освобождение и прекращение преследования в дальнейшем на территориях Советских республик всех махновцев и анархистов, за исключением вооруженно-выступающих против Советского правительства.

2. Полнейшая свобода агитации и пропаганды, как устно, так и печатно, махновцами и анархистами своих идей и полномочий без всякого призыва к насильственному ниспровержению Советского правительства и соблюдения военной цензуры. В деле издания махновцы и анархисты как революционные организации, признанные Советской властью, пользуются техническим аппаратом Советского государства, подчиняясь правилам техники издания.

3. Свободное участие в выборах Советов, право махновцев и анархистов вхождением в таковые и свободное участие в подготовке созыва очередного 5-го Всеукраинского съезда Советов, имеющего быть в декабре с. г.

По поручению Советского правительства УССР Я. Яковлев.

Уполномоченные Совета и командования Рев. Повст. Армии Украины (махновцев) Куриленко, Попов.

II. Условия предварительного соглашения по военному вопросу между Советским Правительством Украинской республики и Революционно-Повстанческой Армией Украины (махновцев).

1. Революционно-повстанческая армия махновцев входит в состав вооруженных сил Республики, как партизанская, в оперативном отношении подчиняясь высшему командованию Красной Армии, сохраняя внутри себя установленный ранее распорядок, не проводя основ и начал регулярных частей Красной Армии.
<...>

3. О состоявшемся соглашении Революционно-Повстанческая Армия Украины (махновцев) с командованием Красной Армии и Советправительство Украины в целях уничтожения общего врага, белогвардейщины, доводит до сведения идущей за ними трудовой массе путем соответствующих воззваний с призывом о прекращении враждебных действий против Советвласти, причем в целях достижения большего результата Советправительство должно

также немедленно опубликовать состоявшееся соглашение. <...>

Командующий Южфронта Фрунзе.

Члены Реввоенсовета Южфронта Бела-Кун, Гусев.

Уполномоченные Сов. и Коман. Реввоенсовета Повст. Махновцев Куриленко, Попов.

Кроме подписанных пунктов военно-политического соглашения Повстанческая Армия махновцев выдвинула следующий 4-й пункт политического соглашения.

Ввиду того, что одной из существенных сторон махновского движения является борьба за самоуправление трудящихся масс у себя на местах, Повстанческая Армия махновцев выдвигает 4-й пункт политического соглашения, а именно: организация в районе действий махновской армии местным рабоче-крестьянским населением вольных органов экономического и политического самоуправления, их автономии и федеративная связь с государственными органами Советских Республик.

Пункт этот еще не подписан по соглашению обеими сторонами, он лишь в ближайшее время будет обсуждаться договаривающимися сторонами.

Повстанцы-махновцы и Советская власть

Как надо понимать военно-политическое соглашение повстанческой армии махновцев с советской властью? <...>

Означает ли это, как пишут советские партийные газеты большевиков, отказ махновцев от своих идей о безгосударственном общежитии? Означает ли это разочарование махновцев во всем их прошлом и полная покорность советской власти? Совсем нет. Ни от одной из своих идей махновцы не отказались. Но они увидели, что в настоящий момент всей революции в целом грозит смертельная опасность. Подобно тому, как во время великой французской революции контрреволюция мобилизовала все свои внутренние и внешние силы и, пользуясь кровавыми распрямами между революционерами, задушила революцию,— подобно этому и в настоящее время контрреволюция идет всеми силами на нашу революцию, чтобы устроить у нас свое так называемое «девятое термидора», т. е. общее поражение революционеров, их избиение и торжество реакции. Мы не хотим этого «девятого термидора» и, как сыны революции, болеющие за ее судьбы, прекращаем борьбу с советским правительством, бросив все свои силы на борьбу с мировой буржуазией, идущей, чтобы задушить и большевиков, и более революционное махновско-анархическое движение.

Момент серьезный и ответственный, мы имеем в себе достаточно силы воли и революционного мужества, чтобы во имя проле-

тарской революции протянуть руку мира тем, кто еще недавно нас ложно чернил и преследовал.

К сожалению, во всем большевистском мире мы не видим, чтобы кто-либо с достаточной внимательностью и прямою отнесся к этому нашему шагу. Вся советская печать продолжает вести против нас прежнюю агитационную кампанию, полную вздора и мрачных вымыслов. Между тем общее положение нашей революции глубоко серьезное.

И мы в этот серьезный момент, как и всегда, пойдем вперед с открытым забралом (лицом) и твердой волей и верой в правоту своего дела.

Махновщина живет огромным революционным инстинктом, и, когда надо для спасения общего положения революции, она удержит себя, затем, чтобы после победы над общим врагом, снова бороться и утверждать великие заветы обездоленного человечества — свободу, равенство и труд.

*Голос Махновца.— Харьков.—
1920.— № 1.*

249. Наказ № 1 Нестора Махна по Революційній партизансько-повстанській армії України

<...> Задачей нашей революционной армии и каждого вступившего в нее Повстанца является честная борьба за полное освобождение трудящихся Украины от всякого порабощения, за полное раскрепощение труда. Поэтому каждый Повстанец обязан помнить и следить за тем, чтобы среди нас нет и не может быть места лицам, стремящимся за спиной революционного Повстанчества к личной наживе, к разбоям, к разгрому мирного трудящегося населения, евреев.

2. Каждый революционный Повстанец должен помнить, что как его личными, так и всенародными врагами являются лица богатого, буржуазного класса, независимо от того, русские ли они, евреи, украинцы или французы с англичанами, а также врагом трудового народа являются те, кто обороняет несправедливый порядок, т. е. самозванные комиссары, члены карательных отрядов, чрезвычайек и т. д., разъезжающие по городам и селам и истязующие трудовой народ, не желающих подчиниться их произвольной диктатуре. Представителей карательных отрядов и произвольной диктатуры каждый Повстанец обязан задерживать и препровождать в штаб армии, а при сопротивлении расстреливать на месте. За расстрелы же и насилия над мирными жителями, к какой бы нации они не принадлежали, виновных постигнет позорная смерть, недостойная революционного Повстанца. <...>

Не может быть несправедливости в нашей среде!

Не может быть обиды от нас, хотя бы одному сыну или дочери трудового народа, за который боремся!

И всякий, кто это допустит, покрывает себя позором и навлекает на себя суровую кару народной революционной армии. <...>

В свою очередь призываю всех крестьян и рабочих как можно скорее организоваться на местах и также бороться за восстановление своих прав.

Ибо только в самостоятельности самих Вас, крестьяне и рабочие, без понуканий и принуждений, как справа, так и слева, Вы сможете спасти свою свободу, самих себя и все то светлое будущее, за которое так много уже пролито нашей мужицкой крови. <...>

Так куйте же, братья, железо пока оно горячо. Организуйтесь, соединяйтесь с революционными повстанцами. Дайте почувствовать им Вашу поддержку. Они Вам помогут.

Командующий Революционной Партизанско-Повстанческой армии Украины Батько Махно

*Голос Махновца.— Харьков.—
1920.— № 1.*

250. Постанова РНК УРСР від 21 вересня 1920 р. про введення української мови в школах і радянських установах

Рада Народних Комісарів постановляє:

1. Доручити Наркомосові терміново розробити план широкого розвитку виховних і освітніх закладів усіх ступенів і розрядів з українською мовою викладання.

2. негайно запровадити обов'язкове вивчення української мови в усіх учбово-виховних закладах з українською мовою викладання.

3. Звернути увагу на особливо серйозне вивчення української мови в усіх постійних і тимчасових закладах по підготовці працівників освіти, причому частину їх треба негайно ж перевести на українську мову викладання.

4. Поставити в обов'язок Державному видавництву подбати про видання, за погодженням з Наркомосом, достатньої кількості підручників українською мовою, так само як і художньої літератури і всіх інших видань.

5. Наркомосові і Наркомзему свою популярну і пропагандистську літературу видавати переважно українською мовою.

6. Поставити в обов'язок виконкомам мати в кожному губернському місті не менше однієї української газети.

7. Наркомосові через його місцеві органи негайно ж організувати в усіх губернських і повітових містах вечірні школи для навчання української мови радянських службовців.

8. Поставити в обов'язок усім радянським установам подбати про залучення співробітників, які знають українську мову і можуть нею задовольняти запити населення.

9. Поставити в обов'язок Робітничо-селянській інспекції стежити за точним виконанням цього декрету.

Хрестоматія з історії Української РСР для 9—10 класів.— К., 1971.— С. 157.

251. Українсько-єврейські відносини

С. Гольдельман. «Жидівська національна автономія на Україні, 1917—1920 рр.» (уривки)

Повна відчуженість

Що знав пересічний єврейський громадянин, інтелігент чи робітник, який мешкав у Києві до революції, про український національний рух? Адже тут, у Києві, ще буяло українське культурне життя, ставилися українські п'єси, діяли українські політичні угруповання, звучав український фольклор. Що знали тогочасні єврейські кола про жорстокі придушення усього українського, про страждання, мрії та сподівання українців? Геть нічого! Українці не мали бажання підпускати чужинців до святинь свого національного життя, та й євреї не дуже поспішали встановлювати тісніші контакти з українською громадою. Здавалося, якийсь мур, грубезна темна завіса розділяють ці два народи, хоча вони й століттями жили біч-о-біч, потерпаючи від тиранії царського режиму, мріючи про визволення. Одна історична доля мусила б звести їх до купи у боротьбі зі спільним ворогом, але вони все трималися осторонь і не бажали знати один одного. І тільки коли хвилі українського визвольного руху почали заливати вулиці та майдани українських міст на початку лютневої революції 1917 року, політичні кола єврейської громади під впливом цих подій були змушені визначити свою позицію і приєднатися до котрогось із ворогуючих таборів.

Українці схильні співпрацювати з євреями

Вже на цьому ранньому етапі еліта української громадськості, яка очолила національний рух, ясно усвідомила всі переваги, котрі витікали від привернення на свій бік такого союзника, як українське єврейство. Чи не найбільша з цих переваг була зумовлена демографічною ситуацією: багато євреїв жили в містах, у той час як українці були позбавлені там якогось відчуженого впливу. Як керівництво українського руху, так і деякі єврейські лідери сіоні-

стського та робітничо-сіоністського таборів вважали таке порозуміння першим щаблем драбини, що вела до об'єднання двох головних чинників революції — українського села та єврейського міста, бо домовленість між ними та подальша співпраця могли вирішити долю революції. Така українсько-єврейська домовленість видавалася всім зацікавленим колам далекою мрією, здійснення якої вимагало великих зусиль, але давало змогу не поступатися принципами. У процесі вироблення умов активної співпраці двох народів і виникла ідея національно-персональної автономії для євреїв. Така автономія вважалася невід'ємною частиною політично-територіальної автономії України, яка на першому етапі української революції була головною метою і найбільшим здобутком українського національно-визвольного руху.

Щоправда, обставини змінювалися надзвичайно швидко, а з ними зазнавали змін настрої і тенденції головних сил революції. Вже на початку 1918 року політики, котрі мріяли про створення об'єданого українсько-єврейського фронту, уяснили, що психологічне підґрунтя для такого порозуміння вже було втрачене, принаймні з українського боку. Це сталося під час першої воєнно-політичної кризи української державності, коли Центральна Рада під тиском «червоної гвардії» Муравйова була змушена на деякий час залишити Київ і відступити до Житомира. Там відбулося засідання Малої Центральної Ради, але без представників національних меншостей. Під час цієї кризи відбулася зміна уряду. До влади прийшли елементи, які не приховували своїх націоналістичних уподобань і вважали, що єдиною протидією екстремістським соціальним гаслам, за допомогою яких більшовики підривали молоду українську державу, можуть бути не менш екстремістські гасла українського націоналізму. Відсутність представників національних меншостей у Житомирі (і особливо єврейських делегатів) значно тому сприяла, і нові настрої знайшли свій вияв у діяльності уряду та Ради під час її перебування в Житомирі. Було прийнято кілька нових законів, спрямованих проти меншостей, і зокрема євреїв. Коли уряд повернувся до Києва, відбулася певна нормалізація і міжнаціональний діалог поновився. Однак психологічний ефект від такого «перехідного періоду» позначився на обох сторонах.

Що стосується єврейської громади, яка послідовно пов'язувала здійснення своїх мрій про єврейську національну автономію із заснуванням української держави, то саме в цей період вона зрозуміла, що запланована активна співпраця українців та євреїв зі стратегічного погляду не виправдає усіх викликаних нею сподівань. Але тепер, озираючись на минуле, видно, що якби ця прекрасна ідея української державності не була залита бурунами

більшовицької демагогії та отаманської анархії і якби кращим керівним силам обох народів удалося тоді подужати збурену революцією стихію, тоді цей план українсько-єврейського порозуміння й співпраці був би чудовим дороговказом, установленим самою історією для обох народів.

Висновки

Єврейська національна автономія спалахнула на обрії єврейського життя, мов комета, а потім зникла безслідно. Від чотирьох років революції лишилися хіба що туманні спогади про щось яскраве, що згодом поринуло у темний вир страху та мордувань; ці спогади збереглися в національній пам'яті з ери погромів, котра, як це не парадоксально, збіглася в часі з закладенням структурних підвалин національної автономії.

Єврейська національна автономія та українська революція з'явилися на світ, як сіамські близнята. Із занепадом незалежної української держави автоматично урвалася і єврейська національна автономія.

Історія виникнення та втілення ідеї єврейської національної автономії на Україні являє собою низку незбалансованих втрат, а поразка українського національного руху цього ж незабутнього періоду випадає з цієї схеми. І тут теж ідея національно-державної незалежності розітнула українське небо, мов блискавка. Але Україна, зазнавши поразки у збройній боротьбі проти набагато потужніших сил московських загарбників, все ж лишилася не без певних вигод. Хоча незалежної, демократичної української республіки не існує, але навіть більшовики не наважилися повністю скасувати принцип української державності. «Українська Радянська Соціалістична Республіка» не є вільною, незалежною державою українського народу, а Радянський Союз, до складу якого «на правах федерації» входить «українська держава», є насправді лише підробкою під справжню федерацію. Однак Україна, сама назва якої до революції 1917 року не була відома світові, після революції постала у світовій свідомості і у свідомості євреїв усього світу як психологічна та політична реальність. Сьогодні світ знає, що у Східній Європі є країна, територія якої дорівнює території Франції, з більш як сорокамільйонним населенням, і що країна ця є найбільшою після Росії республікою Радянського Союзу. Світ також пам'ятає, що Україна є однією з країн — засновниць Об'єднаних Націй, і щороку українські делегати на асамблеї Об'єднаних Націй нагадують світові про міжнародний статус своєї країни, хоча вони й не наважуються бодай у чомусь відступити від лінії, що її обстоює делегація Радянського Союзу. Світ також знає, що ця країна не мириться зі своєю позицією поневоленої нації і що

народ її все ще бореться за свої національні права, використовуючи ті форми й методи, які дозволяє тоталітарний режим.

Коли на початку революції 1917 року українці у Петрограді та Києві тисячами вийшли на вулиці, то петроградські росіяни та київські євреї не могли повірити своїм очам, що існує така велика нація — українці й така велика країна — Україна. Хто ж тепер може сумніватися в існуванні такої країни й такого народу?

Це, власне, й було найбільшою, найреальнішою перемогою української революції. Перемога ця, бодай частково, здобута завдяки тому, що в період української революції 1917—1920 років готувалася й обговорювалася національна автономія для єврейського населення України.

Звернення українського уряду до єврейських громадян та робітників (серпень 1919 р.)

Українська Демократична Республіка веде криваву війну проти ворогів як справа, так і зліва за своє існування та незалежність, за забезпечення прав трудящих людей на власну землю, за закони, які б захищали усіх робітників. Російські комуністи-більшовики не здатні відступити ні на крок від традиційного російського імперіалізму; на Україні вони вважають себе спадкоємцями царського режиму. Сподіваючись за допомогою багнетів та громадянської війни встановити комунізм, вони збурюють у народних масах найганебніші інстинкти та найгірші імпульси. Їхня робота вже принесла бажані результати: вихор антиєврейських погромів пронісся Україною.

Уряд, що стоїть на чолі республіки, та головнокомандуючий війська Петлюра ведуть рішучу боротьбу проти погромів.

Задля розслідування усіх випадків погромів, виявлення погромників та притягання їх до військового трибуналу було створено спеціальну Комісію по розслідуванню злочинів з надзвичайно широкими повноваженнями. Серед членів цієї Комісії є представники єврейських демократів.

У війську створено посаду державних інспекторів, які теж наділені великою владою; ці інспектори провадять широку кампанію по виявленню погромницьких елементів у війську.

Остання конференція інспекторів схвалила пропозицію міністра з єврейських справ про те, щоб серед інспекторів були представники цього міністерства.

Головнокомандуючий Петлюра видав низку наказів з метою радикального придушення будь-яких погромницьких дій та покарання погромників і зобов'язав військові та цивільні влади суворо дотримуватися цих наказів. Спеціальний військовий трибунал вже виніс кілька смертних вироків, і багато ініціаторів погромів було страчено.

У багатьох своїх прокламаціях головнокомандуючий Петлюра наголошує на тому, що єврейське населення всіляко підтримує Українську Демократичну Республіку в її боротьбі за незалежне існування, і закликає всіх людей, а рівно й партизанів, які воюють по той бік фронту, не дати розгорітися погромам, котрі руйнують нашу країну і являють собою пряму загрозу існуванню нашої республіки.

Уряд надає всіляку поміч Всеукраїнському центральному комітетові допомоги жертвам погромів у справі відбудови єврейських поселень. І, як перший крок у цьому напрямку, Державна Скарбниця виділила 20 мільйонів гривень.

Уряд стоїть на платформі Закону про національно-персональну автономію і повен рішучості зміцнювати його й розвивати. Нещодавно було надруковано новий закон, який надає єврейській громаді право на самоврядування, наділяючи її широкою владою та правом збирати податки.

Єврейське населення активно підтримує Українську Демократичну Республіку. На своїх численних зборах усі єврейські політичні партії висловили свою підтримку повної незалежності України.

Єврейські демократи на чолі з Бундом, «Об'єднанцями», «Поалей Ціон» та «Фолькс Партай», чії представники входять до ради міністерства з єврейських питань, а керівники займають відповідальні посади в інших міністерствах, підтримують уряд українського народу.

Єврейське населення, особливо єврейські робітники, щиро святкували проголошення Першого Універсалу, бо розуміли, що для євреїв Перший Універсал був першою певною ознакою їхньої національної та персональної автономії, яку й було невдовзі проголошено (9 січня 1918 року). Здорове національне почуття спонукає єврейське населення боротися за незалежність України біч-обіч з українськими демократами, бо визволення України означає водночас звільнення українських євреїв, які тисячами ниток пов'язані з її соціально-економічною структурою, з самою долею України. Розвиток торгівлі та ремесел, в яких працюють єврейські трудящі маси, можливий лише в незалежній та демократичній Україні.

В той час як у Республіканському Війську все більше поширюється ідея мирного співіснування між народами України, армія поступово очищається від погромницьких елементів, а все більше її частин та підрозділів стають дисциплінованими, боездатними одиницями, в цей самий час більшовицьке військо виявляє все більше ознак деморалізації та розкладу. Нещодавно мали місце єврейські погроми, розв'язані різними більшовицькими частинами. І чим далі просувається вперед переможне об'єднане військо, що

складається з республіканської та галицької українських армій (у лавах його є багато єврейських солдатів та офіцерів), тим відчутнішою стає деморалізація більшовицького війська.

Більшовизм завдяки своєму терору та диктатурі розбив сили об'єднаної демократії та підготував ґрунт для успішного наступу російської реакції, на чолі якої стоїть тепер Денкін, з перемогою якого може відбутися реставрація ненависного царського режиму.

Єврейські громадяни та робітники! Пам'ятайте про цю небезпеку! Пам'ятайте, що вашим обов'язком є допомогти врятувати Україну від загрози більшовицької анархії, захищати свої громадянські, політичні та національні права від жахливої реакції, яку несе з собою денкінський режим.

Пам'ятайте, що шляхи українського та єврейського народів пролягають поруч і що позад них лежать триста років знищення та поневолення, здійснюваного російськими царями.

Як українські громадяни, що мають рівні з іншими націями права, захищайте разом з українським народом свою спільну Батьківщину!

Хай живе незалежна Українська Демократична Республіка!

Хай живе братерство і чесна співпраця між українським і єврейським народами України!

Хай живе національно-персональна автономія!

Хай живуть об'єднані робітничі маси всіх народів України!

Хай живе соціалізм!

Президент кабінету міністрів *Борис Мартос*

Міністр з єврейських справ *Пінхос Красний*

Наказ Головного отамана С. Петлюри № 131 від 26 серпня 1919 р.

Українське хоробре військо, скуте національною свідомістю свого великого визвольного завдання, освячене кращими заповідями своїх прадідів, непереможною й швидкою ходою посунуло вперед, до кращої долі, здобуваючи її своєю і вражою кров'ю. Самою історією судилося нашому славетному козацтву принести на своїх багнетах волю й щастя своїй рідній землі й усім тим, хто на ній з давніх-давен мирно оселився. А бандити всього світу, спіймані на гарячому вчинку, — більшовики, наче ті полохливі злодії, нестримно тікають на північ, у свій темний закуток.

Проте на вільній, але занапашеній нашій землі ще залишився сморід конаючого звіря-ворога. Йому було мало чесною крові вояцтва; йому захотілося ще крові невинної, ні в чому неповинного населення. Темні люди, чорносотенці і червоносотенці (одна темна зграя), різні провокатори, кинувши зброю, повилазили зі своїх закутків і розпочали ганебну працю на іншому ґрунті. Вони завзя-

то снують своє ганебне павутиння провокації, викликаючи погроми єврейської нації й часом підбурюючи на це страшне діло й деякі несталі елементи нашого війська. В такий спосіб вони хочуть запламити перед усім чесним миром нашу боротьбу за волю й загарити нашу національну справу.

Старшино й козацтво! Час нам знати, що єврейство, так само як більшість нашого українського населення, зазнало лиха від більшовицько-комуністичної навали й зрозуміло вже, де правда. Найкращі єврейські партії, як ось Бунд, «Об'єднанці», «Поалей Ціон», «Фолькс Партай», рішуче стали на бік української самостійної державності й рука в руку з нами працюють на її користь. Час уже зрозуміти, що мирне єврейське населення — їхні діти, їхні жінки, так само, як і ми,— було поневолене й позбавлене своєї національної волі. Йому нікуди йти від нас; воно живе з нами з давніх-давен, поділяючи з нами нашу долю й недолю.

Лицарське військо, що несе всім націям України братерство, рівність і волю, не повинно спокійно слухати всяких пройдисвітів і провокаторів, жадаючих людського м'яса. Так само воно не може спричинятися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю й мусить бути усунений від людського співжиття.

Старшино й козацтво! Ввесь світ дивиться й не надивується на наші визвольні подвиги. Не плямуйте ж їх, хоч би й випадково, ганебним ділом і не завдавайте нашій державі пекучого сорому на весь світ. Наші численні зовнішні й внутрішні вороги вже використовують погромні події; вони вже тичуть у нас пальцями й цькують на нас, нібито ми негідні на незалежно державне існування й мусимо знову запрягтися в ярмо неволі.

Я, ваш головний отаман, кажу вам, що якраз тепер на міжнародному суді розв'язується справа: бути чи не бути нашому державному незалежному життю. Старшино й козацтво! У ваших руках ця справа. Виступайте зі зброєю проти справжнього ворога й пам'ятайте, що наше чисте діло вимагає й чистих рук. Будьте певні, що всіх ворогів краю зустріне сувора законна кара народного суду, а помста, часто-густо необміркована,— це не козацьке діло.

Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з нашого війська й віддавати під суд як зрадників Вітчизни. Суд же нехай судить їх по їхніх вчинках, не жаліючи для злочинців найсуворіших кар закону. Уряд УНР, розуміючи всю шкоду від погромів для держави, видав до всього населення краю відозву, в якій закликає виступити проти всіх заходів ворогів, що підіймають погроми єврейського населення.

Наказую всьому воєцтву пильно прислухуватись до цієї відозви й найширше розповсюдити її серед населення та серед то-

вариства. Наказ цей прочитати в усіх дивізіях, бригадах, полках, куренях та сотнях як Наддніпрянської й Наддністрянської армій, так і серед повстанських частин.

Головний отаман *Петлюра*

Начальник штабу Головного отамана отаман *Юнаків*

**Лист І. Цангвіля до українського уряду
від 20 жовтня 1919 р.**

Шановний пане президент!

Для мене велика честь одержати запрошення українського уряду взяти участь у Комісії для розслідування антиєврейських погромів, але зараз я перебуваю в Уельсі на лікуванні, отже не маю сил для такої подорожі. Але якщо д-р Йохельман, член Ради Єврейської Територіальної Організації, буде одним із членів Комісії, то буде представлена вся наша організація. Я ж користаюся цією нагодою, аби заявити, що навіть якби Ви й не зробили цього кроку або щиро й чесно не визнали тих страхітливих фактів, які відбувалися по Ваших містах, я був би однаково переконаний у тому, що Ваш уряд робить багато, можливо усе, на що здатен, аби припинити вбивства, яких можна було б уникнути, якби не нестабільний стан нинішньої Росії.

Ті національні права, які Ви надали євреям, є виявом Вашої державної мудрості й прямою протилежністю єврейської політики нової Польщі. І я плекаю надію, що Вашій республіці вдасться відстояти свою незалежність і тим самим явити усьому світові приклад сили та щирого патріотизму, джерелами якого є сердечна співпраця та повага до всіх расових та релігійних елементів, що складають сучасну державу. Якщо ж ці вбивства триватимуть надалі, то вони знищать не тільки невинних людей, але й Вашу державу. І мені, як прихильнику принципу самовизначення, стає особливо сумно від того, що всі Ваші зусилля по повному припиненню погромів поки що виявляються марними.

Ще раз дякую Вам за Ваше запрошення.

Щиро Ваш *Ізраїль Цангвіль*

**Зведення № 6 Особливої наради при головно-командуючому збройними силами
Півдня Росії «Положение на Украине
к 10 марта 1921 г.» (витяги)**

Волна крестьянских восстаний заставила Советскую власть отменить демобилизацию в частях Красной Армии, расположен-

ных на Украине. По отношению к еврейскому населению Украины большевики тоже применяют репрессии. Целый ряд погромов и, между прочим, кровавую резню 18—19 декабря в Могилеве большевики в один голос объясняют «искоренением из еврейских масс петлюрофильства». В Каменце налеты красных банд на еврейские квартиры продолжались около трех дней. Невероятно пострадал ряд местностей в районах Лянцкоруна и Бара. В настоящее время регулярно производятся гонения на евреев в Проскуровском районе. Эта «ответственная работа» не доверяется местным коммунистам. Ревкомы командированы из Харькова, а специально сформированный штаб Ч.К.— из Одессы. Между прочим, полученные письма в Каменце из Одессы говорят о 4000 расстрелянных там в течение последних 6-ти месяцев.

Еврейская эмиграция из Украины колоссальна. В Восточной Галиции уже насчитывается до 40 000 евреев-беженцев, и число это увеличивается с каждым днем. Все беженцы сочувственно отзываются о петлюровских войсках и заявляют, что еврейское население края окажет украинцам всемерную поддержку. Ненависть к большевикам и страх перед ними чрезвычайно велики.

Советский комиссариат продовольствия объявил новую раскладку хлеба между крестьянами — по 10 пудов с десятины. Эта мера вызвала новое недовольство в селах, и крестьяне взяли за оружие под команду сотника Морделевича, который, заняв все главные пути из Житомира в уезды, не допускает в деревни реквизиционные партии. [...]

О положении петлюровского правительства польский министр внутренних дел Скульский заявил, что согласно прелиминарным условиям с Советской Россией члены правительства Украинской Республики, находящиеся в Польше, рассматриваются властями как частные лица-беженцы, а тем самым прекращены всякие сношения между польским и украинским правительствами. [...]

Несмотря на уход графа Тышкевича из правительства Петлюры, в Париже продолжают сношения Петлюры с определенными польскими кругами. Варшавская газета «Курьер Поранный» говорит об усилившихся вновь в последние дни слухах о подготовляющихся шагах к объединению Восточной и Западной церквей и указывает, что слухи эти так или иначе связаны с таинственными хлопотами «украинского» митрополита Шептицкого в Риме. Газета указывает, что уже один раз, в 1920 году, Польша много потеряла при игре в унию церквей, и выражает сомнение, что с религиозной психологией украинского народа подобная комбинация могла бы быть приемлема.

Директиви Народного комісаріату закордонних справ СРСР від 18 січня 1927 р.

Особо секретно

Секретарю ЦК КП(б)У тов. Кагановичу

В недалеком будущем — в конце февраля с. г. предстоит в Париже процесс Шварцбарта (так в оригиналі.— *Ред.*), убийцы Петлюры. Петлюровская эмиграция ведет широкие приготовления к процессу, подбирает различные материалы, свидетелей для того, чтобы придать этому процессу политическое значение, изобразить Петлюру национальным героем и мучеником за идею освобождения украинского народа, причем несомненно будут сделаны попытки представить Шварцбарта слепым орудием в руках советских агентов.

Для того, чтобы предотвратить такой исход процесса, необходимо принять все меры к тому, чтобы разбить настроения эмиграции. Управление Упол. НКВД считает, что путем предоставления в распоряжение защиты соответствующих документов и свидетелей это сделать можно.

Наши директивы по ведению процесса должны быть следующие:

1. Петлюровское движение не было национальным революционным движением широких украинских масс и ничего общего с революцией на Украине не имеет. Наоборот, это было авантюристическое движение, с неизбежностью превратившееся в атаманщину, со всеми вытекающими отсюда проявлениями — погромов, грабежей, насилий над мирным населением и т. д.

2. Совершенно неправильна и недопустима подмена вины Петлюры и петлюровщины в организации погромов — виною всего украинского революционного движения, направленного к свержению национально-социального гнета русского царизма.

3. Оправдание или обвинение Шварцбарта за совершение террористического акта ни в коем случае не может снять с Петлюры и всего возглавляемого им движения, известного под именем петлюровщины, ответственности за погромы и прочие причиненные им бедствия.

4. Для обоснования и доказательства вышеприведенных положений Упол. НКВД и ГПУ должны принять все меры к снабжению украинского представителя в Париже всеми необходимыми материалами и документами, а также свидетельскими показаниями.

5. Считать нецелесообразным выступление в качестве свидетелей членов Главной Управы Украинского Общества Червоного Креста тт. Златковского и Линниченко.

6. Особенно важным считать выступление на процессе свидетелем бывшего старшего адъютанта Петлюры — Лысенко, хорошо знающего как личную жизнь Петлюры, так и всю его политическую и военную деятельность на Украине после революции. В случае надобности разрешить Упол. НКВД взять на себя расходы по поездке Лысенко в Париж. (Лысенко сам изъявляет желание выступить на процессе, причем органы ГПУ уверены в его полной благонадежности.)

7. Не возражать против вызова защитой в качестве свидетеля Винниченко, который неоднократно в своих печатных произведениях характеризовал петлюровское движение как авантюристическое, ничего общего с революционным движением украинских трудящихся масс не имеющее; он полностью возлагает вину за организацию еврейских погромов на Петлюру. (Управление Упол. НКВД не имеет оснований бояться, что выступление Винниченко может превратиться в демонстрацию против УССР и таким образом косвенно помочь петлюровским организаторам процесса, так как в последнее время Винниченко отошел от эмиграции и, как видно из его последней брошюры «Поворот на Україну», ищет путей сближения с украинской властью.)

8. Решительно возражать против предложения защиты вызвать в качестве свидетеля Милукова, предложив украинскому представителю в Париже принять все соответствующие меры.

9. Предложить украинской советской прессе не раздувать значение процесса и помещать только сообщения и материалы о процессе, исходящие от ТАСС или от Упол. НКВД, но ни в коем случае от собственных корреспондентов.

10. Ответственность за проведение в жизнь настоящих директив возложить на тов. Полоцкого, впредь до назначения официального украинского представителя в Париже.

Член Коллегии НКВД СССР, Уполномоченный НКВД СССР в УССР А. Шлихтер

Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї.— К., 1993.— С. 33—45.

252. З історії українського правопису

Під час першої революції в Росії, в 1905 р. впали нарешті правописні заборони на Великій Україні, накладені ще законом 1876 р. Відразу повстала українська преса, і відразу ж запанував фонетичний правопис, що був виробився тут ще до 1876 року. Відразу ж запанував той правопис, яким писав тоді і якого обстоював знаний письменник наш Борис Грінченко, чому цей правопис часом звуть «грінченківкою».

Року 1907—1909 вийшов відомий «Словарь українського языка», що його редагував Б. Грінченко,— правопис цього Словника був прийнятий по всіх українських редакціях та виданнях. Ось цей правопис, яко вислід збірної праці письменників цілого ХІХ-го століття й цілого українського народу, і запанував на Україні, і держиться в нас аж до сьогодні.

Але на Україні Великий аж до 1917 року не було рідної школи, а тому не було власне й теї найголовнішої причини, що найбільше змушує до певної кодифікації правопису для щоденних реальних потреб. І отож власне з часу зведення української школи в 1917 р. розпочинається унормування українського правопису вже в поважних розмірах. Весною 1918 року при Міністерстві Народної Освіти в Київі, з пропозиції міністра Н. Василенка, скликано Правописну Комісію; до Комісії увійшло більше 20 видатних українських вчених та педагогів м. Київ. Голова цієї Комісії, проф. Ів. Огієнко, склав перший кодекс українського правопису під назвою: «Головніщі правила українського правопису», і подав їх на розгляд Комісії. По довгих нарадах та палких дискусіях Комісія ухвалила цей кодекс з деякими змінами, але ухвалений правопис до широкого вжитку не пішов, бо проф. Н. Василенко не встиг його оголосити. А між тим справа була дуже пекучою, бо школи голосно вимагали правописних норм та усталення їх. Автору цієї книжки довелося скликати в січні 1919-го року стислу Комісію для остаточного редагування короткого правописного кодексу. До Комісії увійшли два найвизначніші вчені філологи українські, а саме: 1. Невідмінний Секретар Української Академії Наук, Ординарний Професор Українського Державного Університету в Київі Агафангел Кримський та 2. Директор постійної Комісії Української Академії Наук по складанню історичного словника української мови Професор Євген Тимченко; крім них, до Комісії увійшов і я, тоді Ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Комісія збиралася три рази і надзвичайно пильно переглянула правописний кодекс, що лишився від попередньої Комісії 1918 року. Нарешті кодекс ухвалено друкувати, а коректу його правила проф. С. Тимченко та акад. А. Кримський. В кінці, 17 січня 1919 р. Міністерство Народної Освіти ухвалило складений правописний кодекс для обов'язкового вжитку на всій Україні, і він вийшов у світ під назвою: «Головніщі правила українського правопису». В різних містах української землі, як східних так і західних, ці «Правила» часто передруковувалися в десятках тисяч примірників.

Пізніше, 20 лютого 1920 р. Всеукраїнська Академія Наук знову переглянула ці «Правила» і ухвалила їх для загального вжитку з деякими доповненнями. Так повстав перший авторитетний кодекс правописний на Україні, повстав шляхом, якому з наукового

боку не можна нічого закинути. Звичайно, до цього кодексу мусіло пристосуватися й письменство в Галичині, бо щоденна преса тут відразу перейшла власне на правопис Великої України, а тому й тут в 1922 році Наукове Товариство ім. Шевченка випустило нові «Правописні правила, прийняті Науковим Товариством імені Шевченка у Львові», в котрих воно зробило великий крок до об'єднання двох наших правописів, східно- та західно-українського.

Але «Головніші правила» — то був лише короткий кодекс правописний. В р. 1923-м автор цієї праці дав спробу хоч і стисло, але повного кодексу українського правопису; це були його 4 наглядні таблиці: 1. українського правопису, 2. знаків розділових, 3. побічних речень і 4. милозвучности української мови; таблиці вийшли у Львові; крім цього, в 1925 р. автор випустив і більшу спробу унормування нашого правопису: «Український правопис з Словничком»,— тут уже дано повний кодекс цілого нашого правопису.

Але вже давно настав час поважного й повного систематизування українського правопису. Комісаріят Освіти на Україні оце тепер поважніше занявся цією справою і випустив в кінці 1926 р. працю: «Український правопис», яко проект для ознайомлення, а остаточне вироблення повного кодексу українського правопису має наступити на початку 1927 р.

Розвиток українського правопису за ХІХ вік, як я тут показав його, йшов поволі і не переживав якоїсь великої й ґрунтовної зміни. Кожний з вчених працівників додавав до нього щось і своє, а тому про нього можна сміло сказати, що він — то збірний плід цілого ХІХ-го віку, і в жадному разі то не «кулішівка» чи «желехівка», бо як раз ці вчені ніякої особливої новини до нашого правопису й не запровадили.

Але були в нас спроби й корінної зміни українського правопису. Один з більших недостатків нашого правопису — це те, що ми вживаємо осібних значків для т. зв. йотованих голосних; зам. писати *ja, je, ji, ju* пишемо *я, е, ї, ю*, а це з наукового боку (і з педагогічного) приносить нам багато непорозумінь; кожний педагог з досвіду знає, що дитина все пише спершу *јама* і лише пізніше її треба навчити писати *яма*. Ось через це славний український вчений М. Драгоманів в своїх женеvських виданнях писав уже поновому, пильнуючи кожний звук віддати окремою буквою, а саме: 1. за прикладом болгар та сербів Драгоманів завів букву *j* і писав: *јама, моју, даје, стојіть, јавір над водоју* і т. п.; 2. зм'ягчення приголосної зазначав через *ь*: *земља, земляу, льуде, прьамо, дльа, синье, кујутьсьа, зажуvрьсьа*; 3. зам. *й* писав *ј*: *кајдани*; 4. зам. паєрика вживав теж *j*: *ојава, мјасо* і 5. зам. *щ* вживав, як то в

нас і вдавнину було, *шч*: шчо, шче. Цей правопис Драгоманова цілком науковий, і рано чи пізно, але ми колись дійдемо таки до нього, цеб-то станемо на шлях теї реформи, яку зроблено в Сербії. Від такого правопису нас найбільше відганяє тільки наша незвичка, та незвичка, яка змушувала багато поколінь так завзято боронити, скажемо, давні *ѣ* та *ы*, та *л* в дієсловах минулого часу. Не забудьмо, що Драгоманів, власне кажучи, тільки відновив прастару нашу традицію, бо в пам'ятниках XI віку маємо *я*, *ја* — *я*, *ѣ*, *је* — *є*, *ю* = *юѣ*, *ју* — *ю*.

Кожний правопис складається головним чином на основі двох засад: історично-етимологічної та фонетичної,—цеб-то, з одного боку, пишуть так, як писали в старовину, а з другого — пильнують цей правопис по можливості пристосувати й наблизити до живої вимови. Незабутня «руська трійця» в «Русалці Дністровій» 1837 р. рішуче заявила: «Пиши як чуеш, а читай як видиш», і до осягнення цього гасла увесь час прямує український правопис. Прямує, але ще не дійшов до нього. В більшій своїй частині український правопис дійсно фонетичний, але й елементів історично-етимологічних в нім дуже багато. Так, зазначу хоча б напис *-ться* в дієсловах, хоч жива мова знає тільки *-цця*, *-ця* чи *ся*; пишемо *земля*, хоч вимовляємо *зимля*; пишемо з жінкою, з школи, з собою, а вимовляємо: *ж* жінкою, *ш* школи, *с* собою; напис: вістник вимовляємо вісник і т. п. Треба, правда, додати, що на світі немає правопису, який був би цілком фонетичним; не забудьмо й того, що кожний фонетичний правопис, коли його довго не міняти, стає поволі правописом історично-етимологічним, бо ніякий правопис не в силі догнати змін живої мови. Крім цього, при великому дробленні нашої мови на окремі говірки цілком фонетичний правопис і неможливий; фонетики можна вживати лише такої, яка буде зрозумілою для більшості українських говорів. <...>

Огієнко І. *Нариси з історії української мови: Система українського правопису: Популярно-науковий курс з історичним освітленням.*— Варшава, 1927.— С. 11—15.

ПЕРЕЛІК ДОКУМЕНТІВ

Передмова	3
1. Давньогрецький історик Геродот про розселення та звичаї скіфів, інших етнічних груп на території України	6
2. Давньогрецький учений Гіпократ про скіфів	12
3. Давньоєврейський історик Йосиф Флавій про сарматів	13
4. Давньогрецький історик Страбон про етнічну мапу Східної Європи	13
5. Східноєвропейські племена за давньогрецьким вченим Птолемеєм	14
6. Готський історик Йордан про готські війни IV ст.	15
7. Візантійський історик Прокопій про антів, слов'ян й інші племена	16
8. Арабський письменник Аль-Масуді про розселення, кількість, державну організацію та культуру слов'янських народів	18
9. «Повість временних літ» про слов'янські племена	18
10. М. С. Грушевський про диференціацію індоевропейських племен	22
11. М. С. Грушевський про слов'янське розселення, предків українців	32
12. Географія українських земель	36
13. Прабатьківщина і перші розселення українських племен	38
14. Расові прикмети українців	41
15. Про походження термінів «руський», «Русь»	49
16. М. С. Грушевський про особливості українського етносу	50
17. М. С. Грушевський про політичні відносини українських племен в період формування Руської держави	56
18. М. С. Грушевський про консолідацію етнічних територій у межах Руської держави	69
19. Українські кордони і внутрішня колонізація за княжих часів	74
20. Погляд руських на свою батьківщину (XIII ст.)	79
21. «Житіє Георгія Амастрідського» (перша половина IX ст.) про народ Рос	80
22. «Житіє Стефана Сурожського» про похід Бравлина	80
23. «Бертинські аннали» (835—861 рр.) про послів Русі	80
24. Ібн-Хордадбег (IX ст.) про торгові зв'язки русів	81
25. Аль-Баладури (до 892 р.) і Табари (початок X ст.) про похід Арабського халіфату на слов'янські землі	81
26. Патріарх Фотій (до 891 р.) про похід Русі на Константинополь 865 року	82
27. Аль-Джайгані (кінець IX — початок X ст.) про поділ Русі	83
28. Ібн-Фадлан (922 р.) про звичаї Русі	83
29. Звістка Ібн-Дуста про Русь (перша половина X ст.)	83
30. Масуді (перша половина X ст.) про слов'ян і русів	84
31. Константин Порфирородний (905—959 рр.) про східноєвропейські етноси	86
32. Каган Йосиф (960 р.) про відносини Хозарії з Руссю	88

33. Ібрагім Ібн-Якуб (60-і рр. X ст.) про слов'ян	89
34. Ібн-Хаукаль (друга половина X ст.) про військову експансію Русі й про її торгівлю	89
35. Бруно (976—1009 рр.) про відвідування Руської держави	90
36. Константин Порфирородний про русів і печенігів	90
37. Міжетнічні та міжконфесійні відносини в Хозарії в VIII—IX ст.	94
38. Походи князя Святослава на хозар, ясів, косогів, вятичів, дунай- ських болгар, Візантію	96
39. Походи князя Володимира на радимичів, волзьких болгар	101
40. Вибір віри. Похід на Корсунь і охрещення Володимира	103
41. Хрещення Русі. Поширення освіти	106
42. М. С. Грушевський про запровадження християнства на Русі	107
43. Організація Руської церкви	109
44. Поширення в Київській державі візантійської культури	110
45. Державне будівництво за часів Ярослава Мудрого	114
46. З'їзд князів у Любечі у справі взаємин між землями та збереження єдності Руської землі	116
47. Навала татарського хана Батия на руські землі	116
48. Пляно-Карпіні про утиски татаро-монголами в завойованих ними руських землях	118
49. Спустошення Русі татаро-монголами	120
50. Боротьба князя Данила з татарами і Литвою	121
51. Друге нашестя татарських військ	123
52. Похід татар на угрів і ляхів	125
53. М. С. Грушевський. Звичайна схема «руської» історії й справа ра- ціонального укладу історії східного слов'янства	127
54. М. С. Грушевський. Наша західна орієнтація	133
55. Абуль-Фараджа Мухаммед Ібн-абі-Якуб (Ібн-ан-Надім) (987— 988 рр.) про писемність русів	136
56. Вживання церквою місцевої мови під час поширення християнства серед слов'янських народів	136
57. З історії українського правопису	138
58. Українська колонізація у XV — першій половині XVIII ст.	140
59. Г.-Л. Боплан про український народ	146
60. Становище християн у мусульманській неволі	148
61. Взаємовідносини козаків з поляками і євреями	152
62. Українсько-російські відносини	159
63. Богдан Хмельницький про причини війни з поляками	161
64. Міжетнічні відносини під час визвольної війни	165
65. Міжнародні зносини Війська Запорозького	169
66. П. Алепський про освіченість українського народу	171
67. Листи Богдана Хмельницького до московського царя з проханнями про об'єднання з Росією	172
68. З ухвали Земського собору в Москві про приєднання України до Росії (1 жовтня 1653 р.)	181
69. Статті Богдана Хмельницького (березень 1654 р.)	182
70. Царські жалувальні грамоти Війську Запорозькому	186
71. М. С. Грушевський. 250 літ.	189
72. Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до Богдана Хмельницько- го з вимогою розірвати російсько-український союз	191
73. Гадяцький трактат (1658 р.)	191
74. Указ Петра I всьому Войску Запорозькому (1708 г.)	198
75. Указ Петра I войскової старшине, ушедшей с Мазепой к шведам (1708 г.)	200
76. Указ Петра I всьому Малоросійському народу (1708 г.)	201
77. Причини відступництва І. Мазепи. З листа П. Орлика до Стефана	

Яворського (1721 р.)	202
78. Причини повстання гетьмана Івана Мазепи, викладені ним самим у листі до Стародубського полковника Івана Скоропадського	203
79. І. Мазепа «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями». Промова до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Москвою 1708 року	205
80. Договір між гетьманом України Іваном Мазепою та шведським королем Карлом XII, викладений П. Орликом (1708 р.)	208
81. Конституція Пилипа Орлика	209
82. «Вивід прав України» Пилипа Орлика (1712 р.)	225
83. Указ Імператора Петра I казацкимъ полковникамъ и козакамъ полковъ, находящихся на правой сторонѣ Днѣпра, о томъ чтобы они переселялись въ Малороссію, такъ какъ правый берегъ уступленъ Полякамъ. 1711. Сентября 23	230
84. Маніфест Пилипа Орлика до європейських урядів, 4 квітня 1712 року	231
85. Указ Єкатерини II от 10 ноября 1764 г. «Об утверждениі в Малороссии вместо гетманского правления, Малороссийской коллегии»	233
86. З настанов Катерини II П. А. Рум'янцеву при призначенні Малоросійським генерал-губернатором	234
87. Ліквідація Запорозької Січі	238
88. Закріпачення селян України	240
89. Кількість селян-втікачів з Правобережної України до Катеринославського намісництва	241
90. З історії українського правопису	241
91. Українська колонізація	245
92. З «Книги буття українського народу» М. І. Костомарова	248
93. Устав Славянського общества св. Кирила и Мефодия	253
94. Відозва «Брати українці», написана М. І. Костомаровим, вилучена у М. І. Гулака під час обшуку в Олексієвському равеліні (2 квітня 1847 р.)	254
95. Виписки В. М. Білозерського про панславизм в Європі з журналу «Revue de deux Mondes»	255
96. Відношення О. Ф. Орлова до І. Ф. Паскевича про нові викриття і арешти членів Кирило-Мефодіївського товариства	255
97. Запис рішення в справі Т. Г. Шевченка, зроблений III відділенням	257
98. Відношення О. Ф. Орлова до начальника 5-го корпусу жандармів О. А. Шнеля про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства та про посилення таємного жандармського нагляду на Україні	258
99. Начерки конституції республіки, вилучені в Г. Л. Андрузького під час обшуку (березень 1850 р.)	259
100. Циркуляр Міністерства народної освіти Харківському університету про запровадження «російських засад» в освіті та усунення будь-яких проявів національного руху в Україні	259
101. Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про заборону української мови від 18 липня 1863 року	260
102. Висновки комісії «Для пресечення украинофильской пропаганды»	261
103. Програма української збірки «Громада»	264
104. Проект основний устава украинского общества «Вольный Союзъ» — «Вільна Спілка»	268
105. Б. Д. Грінченко про три політичні сили в українському русі	276
106. З програмних засад Братства тарасівців	279
107. М. П. Драгоманов про політичну автономію українців	282
108. З «Листів на Наддніпрянську Україну» М. П. Драгоманова	282
109. Заборони української мови	283
110. З історії українського правопису	284
111. Географія української мови	289

112. Про еміграцію селян південно-західного краю до Бразилії і Аргентини	295
113. Питома вага українців у населенні Російської імперії (1897 р.)	297
114. Склад населення українських губерній за рідною мовою (1897 р.)	297
115. Склад населення українських повітів і округів за рідною мовою (1897 р.)	298
116. Процент письменних обох статей в населенні взагалі і серед руського населення (1897 р.)	301
117. Склад населення губерній за віросповіданням, % (1897 р.)	302
118. Процент дворян, чиновників, осіб духовного звання всіх християнських сповідань, спадкових почесних громадян і купців, міщан та селян (1897 р.)	302
119. Зайнятість етнічних груп України у суспільних сферах, %	303
120. Внутрінаціональний поділ суспільної праці в розвинутих країнах Заходу, %	303
121. Зміни етнічного складу в м. Києві та розподіл етнічних груп по соціальних верствах (кінець XIX — початок XX ст.)	303
122. Територія та етнічний склад України (1914 р.)	304
123. Українська преса (1848—1911 рр.)	305
124. Видавнича справа в Російській імперії (1911 р.)	306
125. Програма Народної Ради (1892 р.)	306
126. Програма Русько-української радикальної партії (1890 р.)	308
127. М. Міхновський. Самостійна Україна. Програма Революційної української партії	312
128. М. Міхновський. З відкритого листа до російського Міністра внутрішніх справ Сипягіна	323
129. Програма Української національної партії	324
130. Програма Національно-демократичного (народного) сторонництва	326
131. Українська народна партія і національне питання	327
132. Національне питання в Програмі РСДРП	331
133. Резолюція II з'їзду РСДРП «Про місце Бунду в партії»	332
134. Резолюція II з'їзду РСДРП «Про антиеврейські погроми»	333
135. Програма Української демократично-радикальної партії	333
136. Вихід Української соціал-демократичної спілки з Революційної української партії	338
137. Програма Української демократичної партії	342
138. Платформа Української радикальної партії	344
139. Перші програми Революційної української партії	349
140. Матеріали II з'їзду Революційної української партії	351
141. З програми Української народної партії	357
142. Наші завдання (декларация Української селянської партії)	362
143. Політико-національна декларация українських поступовців	364
144. Из огляду про партії, які примикали до Російської соціал-демократичної партії, складеного Департаментом поліції, про роль і місце М. П. Драгоманова в національному русі	369
145. Заява Української партії соціалістів-революціонерів	370
146. Документи «Союзу визволення України»	371
147. Маніфест Головної Української Ради	375
148. Из документов Русского народного союза имени Михаила Архангела	378
149. Отчет о деятельности клуба русских националистов в г. Киеве	380
150. Резолюція VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП «Про відсутність делегатів від національних центрів на загальнопартійній конференції»	388
151. З резолюції Поронінської наради ЦК РСДРП про національне питання	389

152. Наказ депутату IV Державної думи Г. І. Петровському від кате- ринославських робітників про захист прав українського населення	390
153. Листівка Київського комітету РСДРП у зв'язку з сторіччям з дня народження Т. Г. Шевченка	391
154. Лев Юркевич про національну політику більшовиків	392
155. Письменність етнічних груп Росії (1897 р.)	396
156. М. С. Грушевський. Законопроект про навчання українською мовою	397
157. З листа селян Катеринославщини, надісланого представникові від робітників Катеринославщини в Державній думі Г. І. Петровському з вимогами щодо розвитку української освіти і культури	398
158. До українського народу. Звернення Української Центральної Ра- ди від 9 березня 1917 року	399
159. Ухвала Народного Віча 19 березня 1917 року, проведеного в Києві на Софіївській площі Центральною Радою	400
160. До українського громадянства. Заклик ради Товариства україн- ських поступовців	401
161. Із резолюції з національного питання Московської конференції Народно-соціалістичної партії	403
162. Ухвала «Про автономію України» конференції Української соціал- демократичної партії	403
163. Постанова Всеукраїнського Національного конгресу, скликаного в Києві 4—8 квітня 1917 року	404
164. Вимоги Центральної Ради до Тимчасового Уряду	405
165. Відмова Тимчасового Уряду на запити Центральної Ради	406
166. Звернення Тимчасового Уряду до українського народу від 16 черв- ня 1917 року	407
167. Статут Вищого Управління Україною	408
168. Національний та класовий склад Центральної Ради	409
169. З Декларації Генерального Секретаріату 12 жовтня 1917 року	410
170. Склад Центральної Ради	413
171. Декларація Генерального Секретаріату від 25 червня 1917 року	414
172. Ухвала Центральної Ради	416
173. Резолюція загальноросійського з'їзду Рад робітничих і солдат- ських депутатів в українській справі	417
174. З Постанови I Всеукраїнського з'їзду самостійників-соціалістів	417
175. З програми Народно-соціалістичної партії	419
176. Резолюція Київського комітету РСДРП (б)	420
177. Універсали Української Центральної Ради	422
178. Прохання селянина Іларіона Снігура, жителя с. Чебакли Юдин- ської волості Кайнського повіту Томської губернії до Центральної Ради про переселення на Україну	433
179. Заява правління селянської спілки хутора Велика Хом'яківка Сви- нухинської волості Мокшанського повіту Пензенської губернії до Цент- рального Комітету Української селянської спілки про переселення на Ук- раїну	433
180. Програмові засади Української демократично-хліборобської партії	434
181. З програми Української партії соціалістів-федералістів	437
182. З програми Української партії соціалістів-революціонерів	440
183. З протоколу з'їзду представників народів та областей, скликаного Українською Центральною Радою 8 вересня 1917 року	442
184. З резолюцій IV з'їзду Української соціал-демократичної робітни- чої партії	446
185. Відозва Генерального Секретаріату Центральної Ради	449
186. З Програми Всезагального єврейського робітничого союзу (Бунду)	451

187. Політика більшовицької партії щодо України та Центральної Ради	452
188. Резолюція I Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів «Про самовизначення України»	457
189. З Маніфесту Центрального Виконавчого Комітету Рад України до всіх робітників, селян та солдатів України	458
190. Акти української державності на західноукраїнських землях	460
191. Тимчасовий Основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падоліста 1918 року	461
192. З програми Української Народньої Громади	462
193. З програми Української партії самостійників-соціалістів	463
194. Наказ Народного секретаря освіти Української Радянської Республіки про відкриття на Україні шкіл всіх національностей	465
195. Мирний договір між Українською Народною Республікою з одної і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони	466
196. Тайний договір між Австро-Угорщиною й Українською Народною Республікою в справі Східної Галичини та Буковини	467
197. Оповідання від Української Центральної Ради до громадян Української Народної Республіки	468
198. З програми Української федеративно-демократичної партії	470
199. Отто Ейхельман. Проект Конституції — основ державних законів УНР. Вступ	475
200. З конституційного проекту М. С. Грушевського	478
201. З Конституції Української Народної Республіки	481
202. Закон про національно-персональну автономію	484
203. Закон про державний герб України	486
204. Закон Центральної Ради про державну мову	486
205. Закон про громадянство Української Народної Республіки	487
206. Меморандум Українського наукового товариства у Києві за права української мови	488
207. М. С. Грушевський. Кінець московської орієнтації	491
208. М. С. Грушевський. Чи Україна тільки для українців	494
209. Постанови першого Українського з'їзду вільного козацтва	496
210. Універсал гетьмана Павла Скоропадського	497
211. Із законів про тимчасовий державний устрій України гетьмана Павла Скоропадського	498
212. Статут тимчасових земельно-ліквідаційних комісій	500
213. З телеграми німецького посла у Києві Мумма міністру закордонних справ Німеччини про ставлення до уряду гетьмана Павла Скоропадського	501
214. Резолюція в справах самостійності України, ухвалена V Конгресом Української соціал-демократичної робітничої партії	501
215. Політичні засади Українського національного союзу	502
216. Із звернення Українського національно-державного союзу до німецького народу	503
217. З меморіалу Українського національно-державного союзу	505
218. З рішень I з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України (5—12 липня 1918 р.)	508
219. З програми Української народної республіканської партії	509
220. Декларація Директорії Української Народної Республіки	510
221. Ухвала Директорії УНР про національно-персональну автономію	514
222. З Універсалу Трудового Конгресу	515
223. Закон Директорії УНР про державну мову в Українській Народній Республіці	516

224. Наказ від Мізовської волосної управи Дубенського повіту (Волин), доручений делегатам на всеукраїнський селянський з'їзд у Києві	516
225. «Запитання т. Леніну». З книги С. Мазлаха і В. Шахрая	517
226. Резолюція по сучасному моменту, ухвалена VI Конгресом Української соціал-демократичної робітничої партії	525
227. Акт Директорії про з'єдинення всіх українських земель	527
228. Декларація Січових Стрільців	527
229. Декрет РНК УСРР «Про карність агітації, скерованої на підбурювання до національної ворожнечі»	529
230. З Програми Української народної партії	529
231. Декларація Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів	531
232. З Програми РКП(б), прийнятої VIII з'їздом партії	532
233. Із матеріалів I(V) з'їзду Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів) у Харкові	533
234. Тез Політичної Комісії, прийнятих I(V) з'їздом Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів) у Харкові, як основи нової програми партії	534
235. Постанова Центрального Виконавчого Комітету Рад України про необхідність об'єднання військових і матеріальних сил радянських республік	535
236. Декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету про об'єднання Радянських Соціалістичних Республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму для боротьби проти імперіалістів	536
237. Меморандум Української комуністичної партії (боротьбистів) Виконавчому Комітетові Комінтерну	537
238. С. Пелюра. Проти погромів: Звернення до армії УНР 27 серпня 1919 року	539
239. Програма Української комуністичної партії	540
240. Политическая конвенция между Польшей и Украиной	542
241. Военный договор Директории с правительством Польши	543
242. Резолюція VIII Всеросійської конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні»	544
243. В. Липинський про завдання творення Української держави	546
244. З резолюції I Установчого з'їзду Української комуністичної партії	549
245. Українська комуністична партія (боротьбистів). На шляху до розв'язання «національного питання». (Витяги)	550
246. Про державні відносини між УРСР і РРФСР (постанова IV з'їзду Рад УРСР)	555
247. І. В. Сталін. Політика Радянської влади з національного питання в Росії (1920 р.)	556
248. Військово-політична угода Революційно-повстанської армії (маховців) з Радянською владою	557
249. Наказ № 1 Нестора Махна по Революційній партизансько-повстанській армії України	560
250. Постанова РНК УРСР від 21 вересня 1920 р. про введення української мови в школах і радянських установах	561
251. Українсько-єврейські відносини	562
252. З історії українського правопису	572

ЗМІСТ

Передмова:	3
Розділ I. Етнічні процеси на території України у додержавні часи	
Документи і матеріали до кінця VIII ст.	6
Розділ II. Формування українського етносу в княжу добу	
Документи і матеріали кінця VIII—XIII ст.	49
Розділ III. Українська нація періоду козаччини і розбудови державності	
Документи і матеріали XIV—першої половини XVIII ст.	140
Розділ IV. Етнонаціональна ситуація в Україні за імперського режиму	
Документи і матеріали другої половини XVIII—XIX ст.	245
Розділ V. Консолідація українства в умовах піднесення національно-визвольного руху	
Документи і матеріали кінця XIX ст.—лютий 1917 року	295
Розділ VI. Етнополітичні процеси доби національно-визвольних змагань	
Документи і матеріали 1917—1921 рр.	399
Перелік документів	576

Довідкове видання

**НАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ:
ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ**

Документи і матеріали

Довідник

У двох частинах

Частина 1

Упорядники:

Кресіна Ірина Олексіївна (керівник)
Кресін Олексій Веніамінович
Ляхоцький Володимир Павлович
Панібудьласка Володимир Федорович

Оправа і титул *Ю. П. Щепкіна*

Художній редактор *І. Г. Сухенко*

Технічний редактор *Н. Ю. Морозова*

Коректор *І. П. Бойко*

Здано до набору 14.12.94. Підписано до друку 01.09.95. Формат 60×84^{1/16}. Папір друк. № 2. Гарнітура літературна. Високий друк. Умовн.-друк. арк. 33,94. Умовн. фарбовідб. 33,94. Обл.-вид. арк. 37,75. Тираж 5000 пр. Вид. № 9516. Замовлення № 5—170.

Видавництво «Вища школа», 252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.



НАЦІОНАЛЬНІ
ПРОЦЕСИ
МІКРОФІНІ